כחלום יעוף

זכרונותיו של

חיים סנדרוביץ

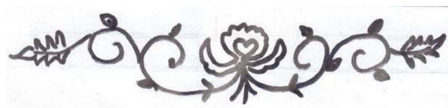
CHAIM SENDROWITZ

כחלום יעוף

זכרונותיו של חיים סנדרוביץ

8 אפריל 1910 - 9 יוני 1992

כחלום יעוף

Like A Fleeting Dream

Memoirs of Chaim Sendrowitz

8 April, 1910 - 9 June, 1992

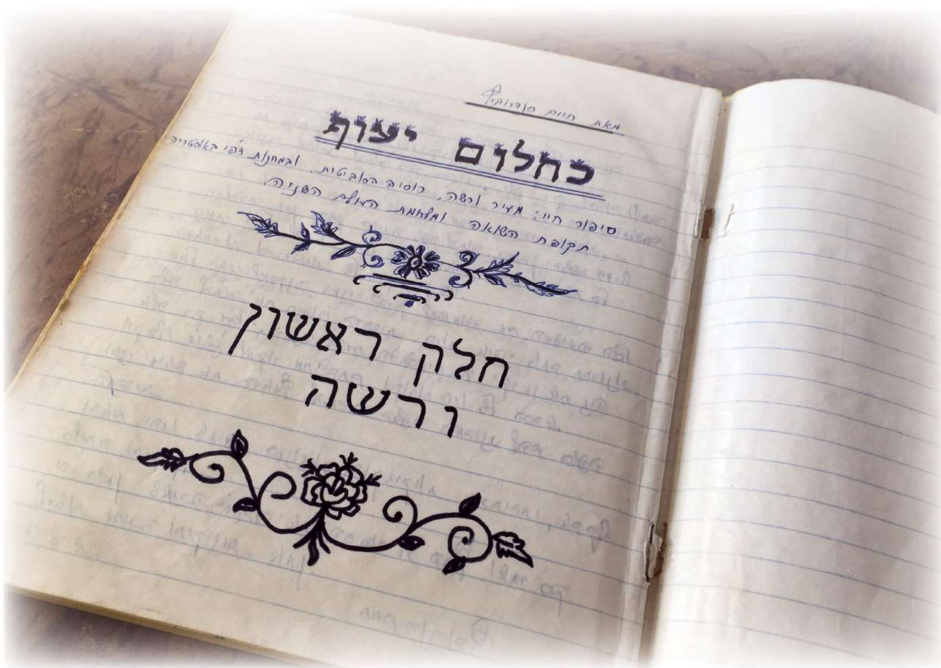
Printed in Israel 2017 • ISBN 978-965-572-219-2

כחלום יעוף

זכרונותיו של חיים סנדרוביץ

8 אפריל 1910 – 9 יוני 1992

סיפור חיי: מהעיר ורשה פולין, רוסיה הסובייטית,
תקופת השואה ומלחמת העולם השנייה החזרה לפולין,
מחנות דפי׳ (עקורים) באוסטריה, והעליה לארץ ישראל

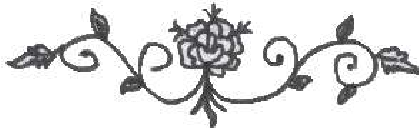

כתב היד העברי של חיים סנדרוביץ (שלושה כרכים) שנכתב כמזכרת זיכרון עד
לילדיו משה וברכה סנדרוביץ, שלא ישכחו את מסע התלאות שחוו בשואה
חיים ובתיה סנדרוביץ

כרך א׳

כתיבת הספר "כחלום יעוף" ע"י חיים סנדרוביץ הוא גל עד נצחי לזכר בני המשפחה הגדולה שנספו בשואה ולא זכו להגיע לחוף מבטחים.

תודה לאחותי ברכה סנדרוביץ־בירן שיחד עם אחיה משה סנדרוביץ הוצאנו לאור את סיפור חייו של אבינו - חיים סנדרוביץ שהצליח לברוח מהצורר הנאצי שפלש לפולין יחד עם אמא בתיה סנדרוביץ (דובז'ינסקי) ואחיה יעקב פולה דובז'ינסקי ששרדו את תלאות המסע מהבריחה מורשה-פולין לרוסיה הסובייטית במחנות עבודה בסיביר - החזרה לפולין ומחנות המעבר באוסטריה דפי' והעלייה לארץ ישראל עם שני ילדים.

כל המסמכים והתמונות בספר הם אוטנתיים שאבא ואמא שמרו והחביאו
על גופם בתלאות ומסעות הבריחה ברחבי אירופה עד הגעתם לארץ ישראל.
ארכיון התמונות והמסמכים ושלושת הכרכים של כתב היד של חיים סנדרוביץ
נמסרו לארכיון יד ושם ירושלים למחקר ומשמרת.

תוכן העניינים

חלק ראשון – ורשה

חלק שני – ברית המועצות

חלק שלישי – חזרה לפולין - אוסטריה מחנות דפי', עליה לארץ ישראל

עיצוב ועריכה משה סנדרוביץ

הספר ראה אור בסיוע:

יד ושם
רשות הזיכרון לשואה ולגבורה
הקרן לתמיכה בספרי זיכרונות של ניצולי שואה

קבוצת עזריאלי

The Azrieli Foundation

Claims Conference ועידת התביעות
The Conference on Jewish Material Claims Against Germany

התכנים, הנתונים והעריכה הם על אחריות המחבר/ת

נדפס בישראל 2017 – תשע"ז

כחלום יעוף

Like A Fleeting Dream

Memoirs of Chaim Sendrowitz

8 April, 1910 - 9 June, 1992

Printed in Israel 2017 • ISBN 978-965-572-219-2

Preface

I have long thought about putting my family and life's story in writing.

I am in no way attempting to write a literary novel.

My only intention is to recount the details of my own life and childhood as I heard it from my parents, aunts and uncles.

I was not sure which language to use for this endeavour. Writing in Yiddish would have, no doubt, been a much easier language to express the subtleties of events that transpired.

I finally decided to tackle the more challenging route of writing in Hebrew since my intention is that one-day my grandchildren, and their children, will be able to read about my life. As such, I am writing in a language they will understand, Hebrew.

Please forgive any errors in grammar, style, syntax or otherwise.

I pray that I am able to complete, during my lifetime, the writing and editing of my story.

Chaim Sendrowitz - 28 August 1979

It is difficult to recount, after forty years, all the details of one's life, since forty years is half a lifetime ago. I will, however, do my best to recount that part of my life as closely as possible.

We each grow up within a specific environment - within a city and country that becomes part of our inner environment, thereby affecting our personality, culture and mannerisms for the rest of our life.

As such, it will not be a deviation from my life's story to share details of the overriding atmosphere and culture in Warsaw, Poland and of the people who made up the landscape of my childhood.

I wrote some of these rough impressions a long time ago, in Yiddish. Some appeared in the Yiddishai Newspaper "UNTERWEGNS" in Austria the city of Linz in 1947.

חלק ראשון

ורשה

הקדמה

הרבה זמן חייתי עם המחשבה להעלות בכתב את קורות משפחתי ואת קורות חיי.

אינני מתיימר לכתוב ספר ספרותי, אלא אך ורק לרשום ולתאר את כל מה שעבר עלי, ואת כל סיפורי המשפחה כפי ששמעתי בהיותי עוד ילד מהורי, מדודים ודודות. התלבטתי זמן ממושך באיזו שפה לכתוב; כמובן בשפת יידיש הייתי יכול לבטא ביתר שאת בביטויים ספרותיים את כל המאורעות וההתרחשויות של פרק זמן חיי.

אבל הגעתי למסקנה שאני צריך להתמודד עם המשימה הלא קלה ולכתוב את סיפורי בעברית. היות ואינני כותב זיכרונות אלה עבורי בלבד, כוונתי שפעם הצאצאים שלי יקראו את זה ויקבלו מושג למקור מחצבתם וקורות חייו של הסבא שלהם. לכן אני עושה את המאמץ לכתוב בשפה המובנת להם בשפה העברית.

ובאם יהיו שגיאות סגנוניות ודקדוקיות בכתיבתי, אבקש סליחה ותיקון.

יהי רצון שאזכה לגמור את הסיפור עד הסוף ואחר כך לעשות עריכה ותיקונים, אמן.

חיים סנדרוביץ – 28 אוגוסט 1979

קשה עכשיו אחרי ארבעים שנה לזכור את כל מה שהתרחש בחיי אדם, כי ארבעים שנה הם כמעט יותר מחצי החיים. ואצל רבים כמעט כל החיים, אבל אנסה לצלול לתהום של אותה תקופה ולהתחקות אחרי המאורעות שקרו לי אישית ולרשמם.

כל אדם צומח וגדל בסביבה, בעיר ובארץ, וכל זה מה שמסביב לו נמצא הרבה בתוכו. וזה חלק מאופיו ומתרבותו ומשפיע על התנהגותו לכל ימי חייו.

לכן, לא אראה בסטייה מסיפור חיי, אם אצרף כמה סיפורים ותיאורים מהווי העיר ורשה ומסביבתה הקרובה ועל אנשים שהכרתי בנעורי.

כמה מרישומים אלה, כתבתי לפני הרבה זמן, בשפת יידיש וחלק נדפס בעיתון יידישאי של שארית הפליטה באוסטריה - "בדרך" (אונטרווגנס) בעיר לינץ בשנת 1947.

אבא של חיים וטוביה / ר' דוד בן־צבי מאיר סנדרוביץ
(על שמו של דוד בן־צבי נקראים הנינים: אייל-דוד סנדרוביץ, אלון-דוד בירן (סנדרוביץ)

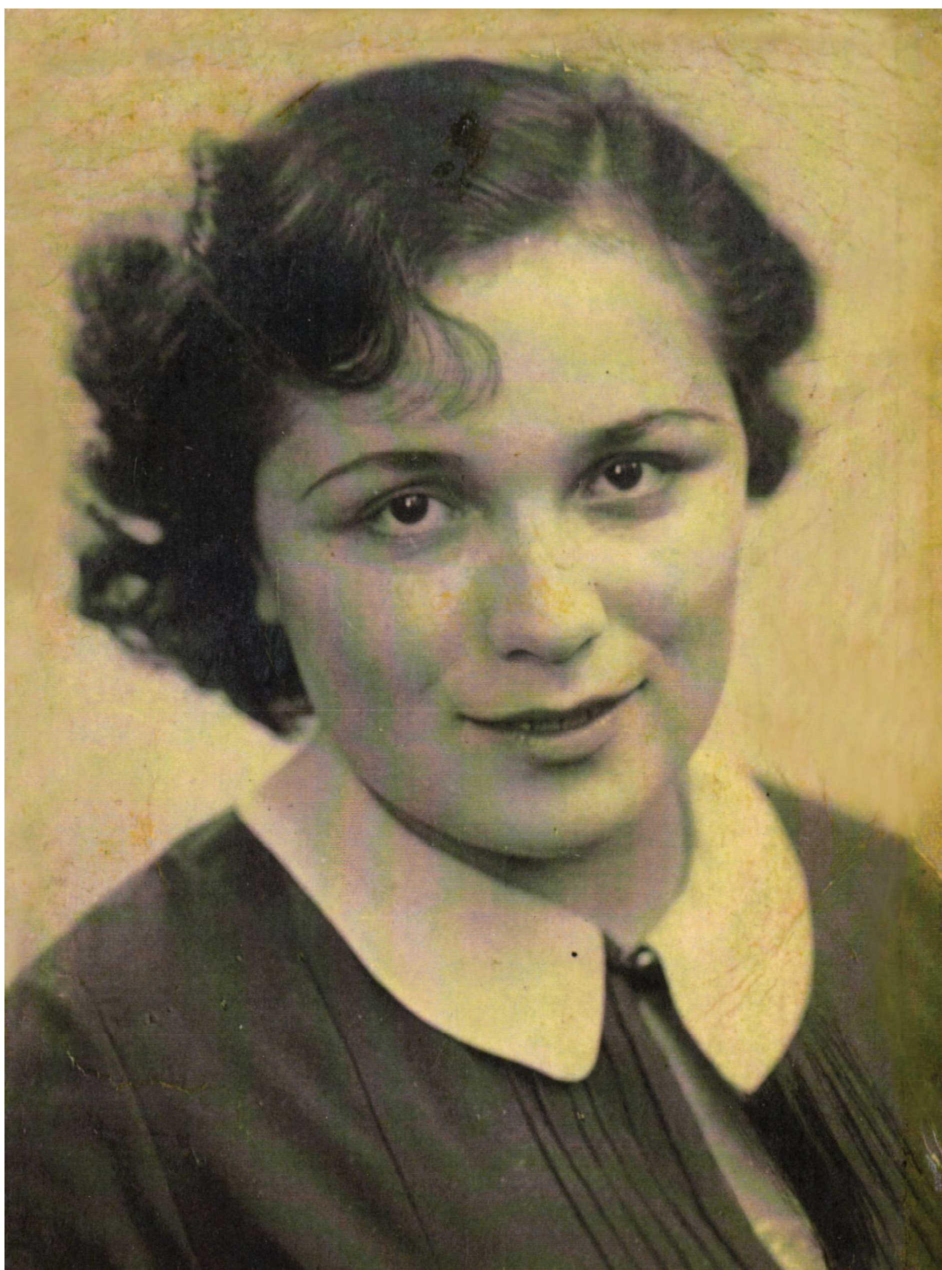

אבא ואמא של חיים וטוביה - דוד סנדרוביץ שרה (לנמן) סנדרוביץ
על שמה של שרה סנדרוביץ נקראת הנינה: שירי-מאירה בירן (סנדרוביץ)

חיים סנדרוביץ בגיל 22 – צילום מ־**1932 ורשה**
(על שמו נקרא הנין נועם-חיים סנדרוביץ)

נולד: 8.4.1910 כ"ח אדר ב' תר"ע
נפטר: 9.6.1992 ח' סיון תשנ"ב יום ג'
(בית העלמין רחובות)

בתיה דובז'ינסקי (סנדרוביץ) בגיל 20 – צילום מ-**1933 ורשה**

(על שמה נקראת הנינה נועה-בתיה סנדרוביץ)

נולדה: 25.12.1913 כ"ו בכסלו תרע"ד

נפטרה: 29.1.2002 ט"ז בשבט תשס"ב יום ג'

(בית העלמין רחובות)

אחי טוביה סנדרוביץ נולד 1908 ובלומה רוזנבלום אישתו (נספו בשואה)
ביום חתונתם, 14 בפברואר 1937 ורשה

קורות הורי דוד ושרה

נולדתי לפי התאריך הנוצרי ב־8.4.1910 בעיר ורשה, התאריך העברי כ"ח באדר ב' תר"ע, לאבי ר' דוד בן צבי מאיר סנדרוביץ ולאמי שרה בת שמואל משה לנמן - (שם הסבתא טובה מבית גוטקליג, ומצד אבא דבורה פורמלסקי). את הסבא והסבתא מצד אבי לא הכרתי כלל.

אבא של אבי נפטר כשהייתי עוד ילד קטן, והסבתא דבורה גרה רחוק בעיר קטנה בפלך קילץ בשם סטופניץ או בפולנית סטופניצה.

מזמן לזמן, שלחה מכתבים לאבא ביידיש באותיות עגלגלות וברורות, ואבא תמיד היה גאה על כתיבתה, כי בזמנים ההם בנות ישראל לא למדו בבתי־ספר, ומעט מאוד ידעו לכתוב.

הסבא צבי או הרש מאיר, היה בן יחיד, אבל הקים משפחה גדולה. לאבא היו שש אחיות ואח אחד, יחזקאל, שהיה גר בעיר לודז'. האחיות גרו בכל מיני עיירות בפולין. רק האחות הבכירה, הדודה לאה היתה גרה בורשה.

בגיל צעיר, כבן 16 או 17 בא אבא מעיירתו לורשה, הוא התאכסן אצל הדודה לאה שהיתה נשואה לאברך מחסידי אוסטרובצה. שמו היה ישראל לייב רוזנפלד שהיה חסיד שרוף של רבו ואדוק מאוד.

לפי הימים ההם, נחשב אבא לבחור מתקדם. אמנם הוא עוד לבש את הקפוטה הארוכה והכובע היהודי השחור עם המצחייה הקטנה, אבל זה היה הלבוש של כל היהודים, חוץ מאלה שקראו להם "דייטשן" כלומר אשכנזים שלבשו כבר מגבעות עם מקטרונים קצרים.

אבא סיפר, שאז ענב עניבה או כפי שקראו לזה "שנופסל" על כן הבעל של אחותו לאה הסתכל עליו כמו על אחד שהתקלקל ויצא לתרבות רעה. אבא היה כמו רוב הבחורים מהתקופה הזאת אוטודידקט. אחרי שלמד אצל שני מלמדים ובבית־המדרש בעיירה, למד לבד רוסית ופולנית שכמעט ידען על בוריין, היה לו כתב יד נפלא או כפי שקראו לזה, כתב קליגרפי.

בהגיעו לורשה, למד גם לבד מִסְפָּרִים שהיו כבר, הנהלת חשבונות, ונחשב בזמנו למנהל חשבונות מעולה.

אבא תמיד אמר, כששאלו אותו איפה למד כל זה - פולנית ורוסית? ענה בצחוק - גמרתי את הגימנזיה של המלמדים; יענקל יַצֶּק ויעקעלע "קנייפער" ("צבטן", את הכינוי הזה קיבל מכיוון שהיה רגיל לצבוט את תלמידיו).

בורשה, אבא התחיל לעבור בתור "פריקַזשצ'יקי או כפי שקראו אז למקצוע של זבן בחנות "משרת".

המסחר בורשה היהודית התחיל להתפתח. "הליטבקים" מגבולות פולין

שהיו אז תחת הכיבוש הרוסי, נהרו לבירת פולין. בנו רובעים שלמים, רחובות וחנויות מסחר. והתחיל הקשר עם המסחר עם רוסיה הגדולה.

סוכנים יהודיים הסתערו על ערי רוסיה הגדולות והביאו הזמנות לכל מיני מוצרים, ביניהם הטקסטיל, העור, וגלנטריה (סידקית). זה היה בראשית שנות המאה העשרים.

כשמלאו לאבא 21 שנה, התייצב ל"פריזיוו" (לצבא) במחוז עיירתו והיות שהיה בחור בריא וחסון נתקבל לצבא, זה היה בערך בשנת 1903 (אבא נולד בשנת 1882).

לפי חוקי המדינה דאז, מי שנתקבל לצבא, כבר לא יצא מבניין "הפריסוצדבה", כך קראו לועדת הרופאים שבדקו וקיבלו לצבא, ומשם הובל כבר תחת משמר לעיר רחוקה ברוסיה, ישר לקסרקטינים של הצבא הצריסטי.

בשנת 1904 פרצה מלחמה בין רוסיה ויפן, רבבות אלפי חיילים רוסיים וביניהם גם מאחינו בני ישראל נשלחו למזרח הרחוק, לפורט־ארטור. שם התנהלו קרבות עזים בין הצבא הרוסי והיפני.

ואבא, סיפר תמיד איך ניצל מהמלחמה הזאת, שבה נספו רבבות חיילי הצאר הרוסי - ומעשה שהיה כך היה:

אחרי שהיה בצבא כמעט שנה ועבר את כל האימונים של חייל, ולפי שאבא סיפר, הצטיין בקליעה ברובה, נשלח לחזית למזרח הרחוק. הנסיעה לשם היתה מאוד רחוקה וצריך היה לחצות את כל רוסיה, נסעו עם רכבות משא, מעיר לעיר. חיכו ימים ולילות בתחנות עד שתתפנה הדרך. כנהוג במסילות הברזל ברוסיה הגדולה. עד שבאו לעיר סַמָרָה על גדות הוולגה.

שם הצטרכו לשהות כמה שבועות עד שיקבלו פקודה לזוז הלאה.

בינתיים, אבא יצא העירה, זו היתה עיר גדולה, שגרו בה הרבה יהודים סוחרים לפי רשיונות.

לליל שבת אבא קיבל רשות ללכת לבית הכנסת להתפלל. כשראו בבית הכנסת חייל יהודי, הזמינו אותו ליום שבת לאכול סעודת שבת לבית של משפחה יהודית.

אחרי ארוחת השבת הדשנה, שהצטיינה גם בהכנסת אורחים לבבית, הזמין אותו בעל הבית לחדר מיוחד, ושאלו מאיפה הוא? ולאן מובילים אותו?

אבא סיפר לו הכל, ואמר לו ששמע בגדוד שנוסעים לולדיבוסטוק, למלחמה. היהודי חשב והרהר בדבר ואמר לו: אל תיסע! לא תחזור משם חי, שמעת! ואל תהיה טיפש, אני מייעץ לך לא לנסוע... כשאבא שאל, ומה עלי לעשות? הלא אני לא יכול לברוח, יתפסוני וזה משפט צבאי.

ענה בעל־הבית, תיכנס אלי מחר, ונמצא עֵצה, אין דבר, אתה לא תלך למלחמה.

למחרת אבא התחמק מהקסרקטין ובא ליהודי הזה הביתה, אחרי כיבוד בתה ותופינין, הוציא בעל הבית בקבוק קטן עם איזה נוזל, נתן לו טפטפת ואמר: תשמע בחור! זה מה שנמצא בבקבוקון זה מאוד חריף. תשים לך באוזן רק טיפה אחת או שתיים, אחר כך תזרוק את זה ותחזור לקסרקטין. אבל ילוד אשה לא ידע מזה, ואל תספר לאף אחד מה עשית, ותינצל מהמלחמה.

אחרי שאבא נפרד מהיהודי הזה, שהיה כנראה יהודי עשיר עם לב חם, הוא הלך לגדות הוולגה, מצא מקום שומם שלא נראה בו ייצור חי. הוא הניח את ראשו על אבן שפת הנהר, ושם לו באוזן הימנית טיפה מהנוזל שהיה כנראה חומצת מלח, אחר כך זרק את הבקבוק לנהר הוולגה, ועם ייסורים וכאבים חזר לקסרקטין.

כמה ימים, אבא סבל ייסורי תופת, האוזן התנפחה ותוף האוזן נשרף.

לאחר מכן, התגלגלו העניינים, אבא הלך לבית־החולים והיה לו מזל שאין לשער, בדק אותו רופא יהודי שכנראה הבין מה אבא עשה, אבל לא אמר שום דבר, קבע דלקת באוזן, אחר כך עשו לו איזה ניתוח והוא קיבל שחרור מהצבא. כי לפי סעיף דאז בצבא הרוסי - למי שהיתה לו אוזן עם תוף שמיעה קרוע, היה משוחרר מהצבא.

וככה אבא ניצל מהמלחמה עם היפנים וחזר לורשה. אגב, במלחמה הזאת, הרוסים הפסידו ורבבות חיילים נהרגו במלחמה במזרח הרחוק.

אני זוכר, שכל ימי חייו, אבא הלך עם חתיכת צמר גפן באוזן ומשירותו בצבא נשארה תמונה מודבקת קשה, של אבא כחייל רוסי במדים, לבוש בכובע צבאי קטן ומגפיים. איתו בתמונה היה עוד חייל עם שפם גדול, שנראה כגוי, אבל אבא אמר שהוא היה חברו והוא יהודי, הוא היה מתופף של "הרוטה", ז"א הפלוגה.

כשחזר לורשה עם ידיעת השפה הרוסית על בוריה, קיבל תיכף משרה אצל יהודי עשיר שהיה לו בית חרושת אריגה של תַחְרִים (הנקרא ביידיש שפיצן או גיפיור) בעיר קאליש ומחסנים של הסחורה בורשה. שמו היה ברל מויסביץ.

הוא היה חסיד של הרבי מקולוביל, לבש קפוטה ונשא זקן, למרות זה, היה לו הרבה מרץ ויוזמה, הוא הביא מכונות גדולות מגרמניה והקים את בית־החרושת בקאליש שעבדו בו הרבה אנשים. בית־החרושת היה עם ארובה גבוהה. המכונות עבדו על קיטור, ומבנים גדולים מלבנים אדומות, תפסו מקום גדול.

מדוע דווקא הוא הקים את בית החרושת בקליש, על זה אבא אמר שבגלל המים. בכדי להלבין את התַחרים, צריכים מים עם אחוז כלור מסויים. וזה היה בעיר קליש והיו שם עוד הרבה בתי־חרושת של וילונות ותחרים שהפיצו את סחורתם ברחבי הארץ וברוסיה הגדולה.

אבא עבד אצל ברל מויסביץ הרבה הרבה שנים, הוא היה שם בן בית, מעורב בכל המשפחה והיה מאוד מקובל אצל בני ביתו של ברל מויסביץ, בעל הבית ואשתו נתנו באבא אמון מלא. הוא ניהל את כל העסקים שלו, היה הגזבר ומנהל החשבונות. עד כדי כך שאבא נתן לאשתו של ברל את ההוצאות להחזקת הבית, הם גרו ברחוב נובולופסקי 6, ותפסו שם דירה חזיתית גדולה.

בגיל 25 אבא התחתן, זה היה בשנת 1907. אמא היתה הבת הצעירה של הסבא שמואל משה לנמן וסבתא טובה לאה. לסבא היו חמישה ילדים, שלושה בנים: יצחק או איצ'ה, אברהם ויענקל. הדודה פרלה היתה המבוגרת מכולם ואמא שלי שרהל'ה, היתה הצעירה מכולם.

אמא היתה בחורה מאוד יפה ותמיד עם לחיים אדומות וחן, ושערות שחורות. היתה עקרת בית נפלאה: בבישול, בתפירה ובסידור הבית, וחוץ מזה היתה בעלת מזג טוב, שקטה ולא רכלנית, ככה שכולם אהבוה.

אמא לא היתה מלומדת, כי כמנהג ברוב בתי־ישראל לא לימדו את הבנות, אבל היא ידעה להתפלל מהסידור ולקרוא ביידיש ב"צאנה־וראנה". זה היה ספר גדול ממדים שכל מעשיות החומש היו כתובות ביידיש. גם כל מיני אגדות, ובמיוחד מעשיות על חורבן ירושלים.

כשאבא התחתן הוא היה בחור מבוסס, עם משכורת שהיתה יכולה לקיים בכבוד משפחה. דירות שכרו רק על שכר דירה, וגודל הדירה נבחרה לפי האפשרויות הכספיות.

אבא שכר דירה ברחוב דז'יקה 21, 2 חדרים עם מטבח. הרחוב היה מרכזי ונמשך במקביל לרחוב נלבקי, רחוב המסחר ברובע היהודי. וגם זה היה קרוב למקום עבודתו.

בדירה זו ברחוב דז'יקה 21 נולד אחי הבכור טוביה בשנת 1908, ואחרי שנתיים באותה הדירה נולדתי אני. נתנו לי את השם חיים על שמו של סבא של אבא, ובמשפחה של אבי היו הרבה חיימס'.

בשנת 1912 אבא ואמא עברו דירה, גם ברחוב דז'יקה במספר 22 וזה היה בערך 200 מטר מהבית הקודם. באותה הדירה גרנו כל השנים עד שעזבתי את בית אבי בשנת 1939.

בדירה זו גדלנו אני ואחי טוביה ובטוחני שדירה שבה חיים הרבה שנים, עוברים בה מחלות, עושים שמחות, נהפך האדם חלק ממנה. ואפילו אם עוזבים אותה לעולמים, נחרץ דמותה בנשמה ובזיכרון ותמיד בצירוף לאיזה מאורע.

הדירה והחדרים מופיעים כמוצגים חיים, שאתה יכול למשש כל חפץ, כל רהיט והדברים הכי פעוטים מופיעים לנגד עיניך כתמונות חיות בבהירות רבה.

דירתנו ברחוב דז׳יקה 22 היתה מרווחת. ראשית כל נכנסנו לפרוזדור ארוך, מצדו השמאלי היה המטבח וגם בית השימוש. ישר מהפרוזדור היה חדרון קטן, שחלון גדול פנה לצד המרפסת. מהחדרון נכנסו לחדר הגדול. הוא היה גדול מאוד, עמדו בו שתי מיטות ניקל גדולות. ארון בגדים כבד עם דלתות מגולפות שאי אפשר היה להזיזו מהמקום, גם היה לנו מזנון ענקי של עץ ״דומב״, עוד יותר כבד מארון הבגדים ובו היו הרבה דלתות מלמעלה ולמטה והרבה מגירות. באמצע המזנון היתה וטרינה של זכוכיות מלוטשות עבות, ושם עמדו הפמוטים של שבת על טס גדול, וכלי בשמים להבדלה וגביעי כסף.

בחדר עמדה עוד ספה גדולה הנקראת ״אוטומן״. מניין השם הזה - לא ידוע לי. אולי ספות כאלה היו אצל הכליפים העותומנים. באמצע החדר עמד שולחן גדול עם ארבע רגליים עגולות מגולפות ומסביב לו 6 כיסאות כבדים עם ריפוד של עור ירוק, ועוד נשאר בין כל הרהיטים האלה שטח מספיק רחב לעבור בחופשיות ממקום למקום. בחדר היתה מראה גבוהה מאוד, ומתחת למראה ארון קטן שהחזיקו בו את הנעליים של כל המשפחה.

חיסרון אחד היה לחדר ענקי זה, הוא היה קצת אפל, למרות שהיתה בו דלת זכוכית גדולה ובצדדים היו חלונות ארוכים עם אוברליפטים שהגיעו עד התקרה שפנתה למרפסת פינתית.

מהחדר הזה הובילו שתי דלתות גבוהות לחדר האחרון שהיה ארוך אבל יותר צר, ובו חלון שממנו נשקף מבט לכל אורך החצר הגדולה עד שער הבית.

הבית שבו גרנו, היה שייך לפריץ פולני מבני האצולה הנקרא בפולנית ״שליאחטה״, ולפני שנים רבות, כשעוד לא היו קיימים הרחובות היהודיים, ומסביב היו שדות ומגרשים ריקים, היה הבית הזה מין ארמון קטן של אצולה פולנית, וכך התגלגלה החצר הזו עם המבנים המלבניים כירושה לאחד מצאצאי הפריצים ושמו טדאוש אולשבסקי, שעם קום מדינת פולין המחודשת בשנת 1920 - היה לשגריר הפולני בגרמניה.

כמקובל בימים ההם, לכל פריץ היה ״יהודי משלו״ ולזה היה אחד ששמו חיים־יוסל. יהודי עם קפוטה שלושה רבעים וזקן קטן, והוא בנה את הבית מחדש להשכרת דירות, הוסיף קומות מסביב, וגם בנה חצר שנייה וחמש קומות והרוויח על זה אלפי רובלים. על כל ההתרחשויות של הבית הזה ידע וסיפר אחד מוותיקי הדיירים, החייט מרדכי פולס.

אבל כל מה ששמעתי בהיותי עוד ילד, כשישבנו בחג הסוכות בסוכתו של הדוד יענקל, אזכיר בפרקים הבאים.

סבא שמואל משה לנמן וסבתא טובה־לאה גוטקגליק

סבא שמואל משה לנמן מוכר לי היטב מתמונה על קרטון עבה שהיתה באלבום התמונות המשפחתי שלנו. יהודי עם זקן קצר לבן, עם מבט תמים ונוח בעיניו. מאחורי זקן השׂיבה, נראו שתי קצוות של צווארון הכתונת הלבנה לבוש בקפוטה שחורה.

איך קרה שהסבא הסכים לצלם את עצמו? על זה סיפרה הדודה פרלה והדודים, איך סידרו את האבא שלהם, כי בזמנים ההם, יהודי חסיד ואדוק מאוד, החשיב את הצילום כמעשה פריצת גדר, כדבר אסור בתכלית האיסור.

הסבא שבימי זקנתו היה כבר חולה, לקחו אותו לרופא מומחה ברחוב לֶישנא. אבל במקום לרופא הכניסו אותו לצלם שגר באותו הבית. וככה בדק אותו "הרופא" ב"מכונה" וצילם אותו והסבא לא ידע.

אבל אני נוטה להאמין, שהסבא כן ידע שמצלמים אותו אבל נתן לרמות אותו.

אני הייתי אז כבן ארבע ונחרטו בזיכרוני כמה קטעים הקשורים לסבא שמואל משה. הסבא והסבתא טובה־לאה גרו אצלנו בחדר האחרון בדירתנו ברחוב דז'יקה. באותו הרחוב במספר 18 היתה לדוד יענקל חנות של מוצרי ברזל, כלי בית ונפט.

בחלון הראווה היה יושב שען שתיקן ומכר שעונים. הדוד השכיר את החלון בכדי לפרוע את שכר הדירה של החנות.

אני ואחי טוביה היינו תמיד באים לדוד יענקל לחנותו ואהבנו מאוד להסתכל איך השען, שקראו לו פוֹניה מינמר, מפרק את השעונים ומסתכל בהם בזכוכית מגדלת שהרכיב על עינו ועם פינצטה קטנה מטפל בגלגלי השעון. לפעמים קיבלנו איזה גלגל משעון קיר שבור ועשינו ממנו סביבון. אז שמחתנו היתה גדולה.

בזיכרוני תמונה - איך הסבא עומד לפני הדלת של החנות ומשוחח עם אחיו אהרן שהיה דומה לו מאוד אבל קצת יותר צעיר ממנו. אחר כך באה הסבתא ולקחה את הסבא הביתה, כי כבר אז היה חולה וסבל ממחלת הסוכרת ותמיד כמעט התחמק מהבית.

בבית שלנו בחצר השנייה, היה בית כנסת, או כפי שהיו קוראים לו "שטיבל" של חסידי גור, הסבא היה חסיד של הרבי ובצעירותו היה נוסע לרבי מוורקה.

למרות ההוראה של הרופא שעליו לשכב במיטה, הוא קם, לקח את הטלית והתפילין וירד להתפלל תפילת שחרית במניין. כשסבתא גילתה שסבא התחמק מהבית, היא באה במרוצה "לשטיבל", גערה בסבא בקול ולקחה אותו הביתה. איך אני הגעתי אז "לשטיבל" אינני יכול להסביר. הסבא הסיר את הטלית והלך אחרי סבתא כילד קטן בלי לאמר דבר.

ובסוף, אני זוכר את התמונה האחרונה שאני רואה בבירור עד היום.

סבא של חיים סנדרוביץ / שמואל משה לנמן נפטר ב־1914
(על שמו נקרא הנין משה־שמואל סנדרוביץ)

אבא של חיים סנדרוביץ דוד בן צבי מאיר סנדרוביץ
נולד ב־1882 (ניספה בשואה)

אמא של חיים סנדרוביץ שרה'לה בת שמואל משה לנמן
נולדה ב־1882 (ניספתה בשואה)

אבא של חיים / ר' דוד סנדרוביץ ובנו הבכור טוביה סנדרוביץ ז"ל נולד ב־1909

אבא של חיים / ר' דוד סנדרוביץ
(התמונה צוירה ע"י חברו הנאמן של חיים סנדרוביץ
צבי זילברמן תשי"א תל־אביב)

נחה, נדזיה סנדרוביץ, בת דוד,
בת של יחזקאל סנדרוביץ, אח של דוד סנדרוביץ / אבא של חיים

האחים טוביה וחיים סנדרוביץ בגיל 18/20 - צולם בורשה

מותו של סבא שמואל משה לנמן

באמצע הלילה העירו אותי ואת אחי טוביה והתחילו להלביש אותנו. בבית נשמעו צעקות ובכי. אמא שלי והדודה פרלה בכו על אבא שלהם - הסבא שמואל משה.

בחדר הגדול דלקה נברשת הגז, כמו כן בפרוזדור ובמטבח, ובחדר השני מול הדלת, שכב הסבא על הרצפה מכוסה בסדין לבן, ולמראשותיו דלקו שני נרות בפמוטים הגדולים.

על סף הדלת עמד יהודי עם זקן שהיה לו "חדר" באותה החצר בדיוטה הראשונה, שמו היה ברשט ואנחנו הילדים קראנו לו "בורשט מיט קרטופל" כלומר, (תפוחי אדמה עם חמיצה).

פתאום, נפתחה הדלת החיצונית, ובקולי קולות התפרצה הדודה רוזשא אשתו של הדוד איצ'ה. בספיקת ידיים ובבכי מר ייבבה, חמי היקר!! אוי ואבוי לי! והסתערה לחדר השני, היכן שסבא שכב על הרצפה. אבל היהודי שעמד בדלת לא נתן לה להיכנס. והדודה רוזשא בכתה בקול היסטרי עוד יותר מאשר אמי והדודה פרלה. אחר כך העבירו אותי ואת אחי טוביה לדירתו של הדוד יענקל, שהיה גר באותו הרחוב במרחק כמה בתים.

הדירה של הדוד יענקל היתה בקומת קרקע, היו שם בתים של שני חדרים גדולים, פרוזדור ומטבח. הרצפה היתה צבועה בצבע אדום, ותמיד הכל נצץ בדירה. ריח של טרפנטין נדף מקרשי הרצפה שהיו מרוחים בשעווה מבריקה.

בחדר הראשון בדירת הדוד, עמדו שני ארונות גדולים של עצי דומב עם דלתות מגולפות עם כל מיני פיתוחים, ובאמצע, ראשי אריות עם טבעות נחושת באפים.

מסביב לשולחן הגדול, היו שישה כיסאות כבדים, שזורים במין קש מבריק בקוביות סימטריות.

היה שם גם אוטומן - ספה של קטיפה אדומה עם עיגולים מרופדים בשני הצדדים, אבל המוזר מכול, בפינת החדר על שולחן קטן גבוה - היה גרמופון, עם מעין משפך ענקי: הגרמופון הזה, היה עבורנו הפלא הגדול ביותר בעולם... לפעמים, כשהדוד יענקל היה במצב רוח טוב, הוציא את התקליטים מארון מיוחד, הכניס מחט חדשה לממברנה של הגרמופון, אחר כך סובב את הידית שהיתה מונחת בארגז המרובע של הגרמופון, הוא שם בזהירות את התקליט והמחט עליו ומן השפופרת הענקית בצורת משפך נשמעו קולות של זמרה ודיבור.

לדוד, היו תקליטים של פרקי חזנות של החזן סירוטה ואחרים, כמו כן תקליטים של שירים ביידיש, ששרו שחקנים וזמרים מתיאטרון יידישאי

בורשה. כגון: ״דאס פינטעלעייד״ (הנקודה היהודית) או א״בריוועלע צו מאמען״ (מכתב לאמא) וכו׳. כשהגרמופון ניגן שמנו את האוזן קרוב לרמקול הענק וחשבנו ששם בתוך הארגז, יושב אדם ומשמיע את הקולות...

את ההלויה של הסבא שמואל משה לא ראיתי וזה ודאי היה מחזה איום וקורע לב. אני זוכר שמישהו מהשכנים בחצר נפטר. קולות ובכיות רמים נשמעו מהדירה, אחר כך נפתח שער החצר, ועגלה שחורה, בצורת ארגז שחור ארוך, רתומה לשני סוסים שחורים שהיו מכוסים במין לבוש שחור, על הראש ועל כל הגוף של הסוס, רק העיניים של הסוסים הביטו מתוך החורים.

החצר התמלאה פתאום עם המון אנשים שנכנסו מהרחוב, וכל השכנים מכל הקומות והכניסות ירדו לחצר. המחזה היה מזעזע, כאשר הוציאו את הארגז שקראו לו ״מיטה״ וכמה שכנים או אנשי משפחה חסונים ונוקשים לקחו את ״המיטה״, עלו לדירה וכעבור זמן מה ירדו משם נושאים את המת.

הצעקות הגיעו אז לשיא, רוב הנשים בכו בקולי קולות וכאשר הכניסו את ״המיטה״ לעגלה וסגרו את הדלתות, נשמעו קולות היסטריים מקרובי המת, העגלה זזה והמון המלווים נשפכו כמו זרם דרך השער לרחובות העיר, ומשם עד לבית־הקברות בקצה העיר דרך רחוב גנשה.

כשהביאו אותי ואת אחי טוביה לדירת הדוד יענקל, היה כבר אחרי חצות. אצל הדוד כולם היו ערים, השכיבו אותנו על ספה דומה לשלנו, אבל הספה של הדוד היתה קרועה בכמה מקומות והקפיצים הזדקרו מתוך הריפוד. אני זוכר שכמעט לא ישנו כל הלילה, וזרקנו כריות על הבנים של הדוד והם זרקו בחזרה והיה שמח.

לדוד יעקב ולדודה פולה היו אז שלושה בנים: הבכור היה אליעזר שאמו קראה לו בשם לוּטֶק, השני היה טוביה אותו השם של אחי וקראו לו טולק והשלישי יצחק שקראו לו איצֶק. איך קרה שהדוד יענקל, חצי חסיד שהיה מתפלל ״בשטיבל״ של גור, יקרא לבניו בשמות מסולפים ובנטייה לשפה הפולנית?... את השמות נתנה הדודה פולה, שהיתה בת של סוחר בדים מרחוב גנשה. אביה ששמו היה אהרן רוטבליט, היה יהודי אדוק ועשיר ובעל זקן. את הבנים שלח ללמוד בשטיבל ולבנות נתנה חינוך חילוני, בגימנזיה בשם ״פנסיה״, כך שהדודה פולה ואחיותיה התחנכו בגימנזיה פולנית על טהרת הספרות הפולנית. היא ידעה לצטט פרקים משירי מיצקביץ וסלובצקי ודיברה פולנית רהוטה.

איך הם השתדכו אינני יודע, אבל דבר אחד היה ידוע במשפחה שהם כלל לא היו מתאימים אחד לשני. הדוד יעקב היה יהודי פשוט, לא מלומד

בלימודי חול. היה מדבר פולנית עם שגיאות וכלל לא מצא שפה משותפת עם אשתו. אבל בימים ההם את השידוך קבעו ההורים והעיקר היה שההורים היו מתאימים...

הסבא שמואל משה נולד בעיר בלוינה. בצעירותו היה מהאברכים לומדי תורה, חסיד נלהב שנסע לרבי מוורקע מצאצאי הרבי מקוצק.

מהדודה פרלה שמעתי סיפורים על העיירה בלוינה. כשהסבא התחתן הוא עסק רק בלימוד תורה, אבל סוף־סוף, צריכים לראות איזה תכלית - פרנסה לאשתו וילדיו, אז הוא קיבל בארֶנדה, ז"א חזקה מהשלטון המקומי או הפריץ, את זכות הגבייה של "הרוגטקה". רוגטקה נקראה הכניסה מהדרך הראשית לעיירה וכל עובר בעגלה או במרכבה העירה, היה צריך לשלם תשלום עבור הכניסה כמה קופייקות או גרושים.

על יד המחסום היתה בקתה קטנה שבה יושב סבא, שהיה צריך להרים או לסגור את המחסום ולגבות את הכסף. אבל סבא היה בטלן בענייני העולם הזה. הוא הזמין עוד אברך מהחברים שלו, ישבו בבקתה ושיחקו במשחק האישקוקי או בשח־מט וכלל לא שמו לב לעגלות שעברו מבלי לשלם.

עברו ימים וסבא ישב בבקתה ועיין באיזה ספר או גמרא ולא ראה מה הולך בחוץ; שהאיכרים מרימים את המחסום לבד ונכנסים בלי תשלום.

אחרי זמן, כשלא היתה פרנסה והסבתא שהיתה אשת חיל ומבינה בענייני מסחר, לחצה לעבור לגור בורשה. שם קנו חנות ברחוב קרוכמלנה ופתחה מין מכולת של קטניות וגריסים ומוצרי בית.

סבא לא התערב בחנות. רק סבתא היתה מנהלת את כל העסק והביאה את הפרנסה למשפחה, סבא היה יושב "בשטיבל", לומד תורה או נוסע לרבו.

מזמן לזמן כשהוא רצה לעזור בחנות, גירשה אותו הסבתא כי רק היה מפריע. לפי דברי הסבתא גם לא כעסה עליו, כי כך היתה דרכם של בנות ישראל שהיו להן בעלים שעסקו בתורה, והן בסחורה...

סבתא טובה־לאה היתה אשת חיל, ידעה לדבר פולנית וגם לדבר עם גויים ואפילו זכרה גם את שמות החגים הנוצריים ואת זמנם.

לסבתא טובה־לאה היה אח ששמו היה ישראל מאיר גוטגליק, וגם שתי אחיות, שפרינצה וצ'יפה. יתכן שהיו עוד אחים ואחיות אבל אני לא שמעתי אודותם.

על הדודה של אמי שפרינצה אני יודע שהיתה גרה בברלין. שם משפחתה אחרי נישואיה היה הנדפוס, ואני זוכר שפעם הגיעה לביתנו גלויה עם תמונה של יהודי עבדקן שתוקע בשופר וכתוב היה "לשנה טובה תכתבו" בשפה גרמנית באותיות גוטיות. על הגלויה היה מודבק בול ירוק של הקיסרות הגרמנית.

הגלויה הזאת התגלגלה אצלנו במגירה של המזון הגדול הרבה שנים, ואחר כך בהיותי נער אספתי בולים, הורדתי את הבול הירוק והדבקתי במחברת של אוסף הבולים שלי.

כעבור שנים, כשהבת של דודה פרלה, רוזה, נסעה לאמריקה בשנת 1922 בערך ועברה דרך ברלין, פגשה שם את הדודה שפרינצה שהיתה יותר צעירה מהסבתא, את זה הזכירה במכתב ששלחה מהדרך.

האחות השנייה צ׳יפה, היתה גרה בורשה. בעלה היה חסיד של איזה רביל׳ה, ולהם היתה חנות, דוכן בשוק הגדול שקראו לו ״האלע מירובסקע״.

העסק היה של מכירת עופות שחוטים ועופות חיים, אווזים, ברווזים ותרנגולי־הודו. הפרנסה היתה בשפע ואמרו במשפחה שהם עשירים אדירים. בעלה של הדודה צ׳יפה היה יהודי מפוטם, עם כרס וזקן שחור והיה נראה גברתן.

הדודה פרלה וגם אמא שלי סיפרו, ששם אצלם זוללים הרבה בשר ואווזים. ופעם אחת בשנת משבר, התלוננה הדודה צ׳יפה, שבשבת לא היה להם כמעט לאכול, רק ״שלושה ברווזונים רחמנא ליצלן״... אבא שלי היה לפעמים מתלוצץ, כשדיברו בבית על הדודה צ׳יפה. ״מה אתם רוצים, באמת רחמנות, רק שלושה ברווזים לשבת״.

הם גרו לא רחוק מהשוק הענקי באזור גז׳יבוב. כשהייתי ילד הלכתי פעם עם אמא לביתם שהיה מרווח, ולפי מושגי הזמן דאז, נקרא בית עשיר.

על ישראל־מאיר, אח של הסבתא טובה־לאה, שמעתי הרבה סיפורים. זה היה עוד במאה הקודמת. כשהגיע זמנו להתייצב לצבא לשרת את הצאר הרוסי, הוא ברח לאמריקה. הרבה שנים לא שמעו עליו ואחר כך הוא חידש את הקשר עם המשפחה. הוא התחתן באמריקה ונולדו לו בנים ובנות.

תמונה מצולמת עם כל משפחתו הוא שלח לסבתא. אני זוכר את התמונה שהיתה מודבקת על קרטון קשה ועליו הדוד של אמי בכל גודלו; לא היה דומה בכלל ליהודי. היה בגילוי ראש וגלוח ראש ואשתו והבנות הקטנות דומות היו לשיקסות, בלונדיניות עם שערות מסולסלות, לבושות בשמלות עם קרינולינות.

הסבתא היתה מאוד אדוקה וכל שבת הלכה להתפלל לבית הכנסת, הקפידה לצום בכל ימי האבל של היהודים, כמו צום גדליה, עשרה בטבת ותענית אסתר וגם יארצייט (יום השנה) של משפחתה. לא רוותה נחת מאחיה שהתעשר ונהפך לגמרי ל״גוי גמור״ באמריקה הטריפה.

אבל בכל זאת שמרה את התמונה באלבום בארונה, ובהזדמנויות שונות הוציאה את האלבום והראתה את תמונת אחיה עם משפחתו ודיברה לעצמה...

אוי, ישראל־מאיר, ישראל־מאיר. מה עשית מעצמך ולנו ככה? אפילו כיפה אתה לא חובש ״א גאנצער גוי״.

ישראל־מאיר שלח מזמן לזמן כסף לסבתא, בצ׳ק דרך הבנק וגם כתב מכתבים קצרים ביידיש משובשת.

האם בזה רצה לפייס את אחותו? אינני יודע. אחרי שנים נודע לנו שהדוד של אמי, ישראל־מאיר, הוא עשיר מאוד. הוא גר בקליפורניה בעיר סיאטל ושינגטון, והדודים שלו ודודה פרלה היו מאוד גאים שיש להם דוד מיליונר באמריקה.

אחרי מותו של הסבא שמואל־משה, הסבתא גרה בביתנו, כי אצל בן היא לא רצתה לגור. הדודה פרלה היתה אלמנה עם שלוש בנות וקשה היתה עליה הפרנסה, מאיזו חנות של גזוז וגלידה ברובע רחוק ממרכז העיר. לכן הסבתא רצתה רק להיות אצל בתה הצעירה מכולם, אצל אמי שרהל׳ה שנתנה כבוד לאמא שלה ואף פעם לא דיברה סרה נגדה.

חוץ מזה, הסבתא מאוד הוקירה את חתנה, את האבא שלי. אפילו יותר מהבנים שלה והוא התייחס אליה בהבנה ודיבר אליה בדרך ארץ.

ידוע היה במשפחה, שהסבתא היתה מאוד גאה באבא שלי וזה גרם לפעמים לביטויים של קנאה בין בניה. מיטת הברזל של הסבתא עמדה בחדר הגדול, מלאה בכריות גדולות ושמיכות פוך. היה לה בפינה ארון משלה לבגדיה וחפציה.

החדר האחרון נהפך לחדר שינה להורי.

למרות גילה, בערך שבעים, הסבתא היתה אישה יפה ומאוד נקייה. היא עזרה לאמא בבישול ותיקנה את הלבנים ואת הגרביים, היא סרגה מחוטים לבנים חזקים גרביים או כפפות לחורף בשביל כולם, וזאת עשתה עם שתי מסרגות ברזל קטנות. היא ישבה על יד החלון, על עיניה משקפיים במסגרות ברזל ועבדה בזריזות. הפוזמקים האלה היו מאוד חזקים וכמעט לא נקרעו.

סבתא גם השגיחה שאנו הנכדים לא נלך בלי ״ארבע כנפות״, ז״א ציציות ונישן בכיפות מבד לבן שתפרה ביד, עשתה טליתות לפי מידותינו וגם כיפות, ואבא התקין ציציות. מאז אני עוד זוכר איך להתקין ציציות בטלית וכמה פעמים צריכים לגלגל את ״השמש״ מסביב ואיך לעשות את הקשרים.

אני זוכר מקרים, כשנודע לסבתא שאסור לצאת בשבת עם משאות בגלל העירוב שנקרע מסביב לעיר, אז אנו הנכדים הלכנו עם סבתא לבית הכנסת ונשאנו לה את הסידור העבה שנקרא ״קרבן מנחה״ ואחרי שנגמרה התפילה אמא שלחה אותנו לבית הכנסת לקחת את הסידור מסבתא ולהביא אותו הביתה.

סבתא מאוד שמרה על כבודה, כשדיברו אליה לא כהלכה היא תיכף נעלבה וקשה היה לפייסה. שמעתי מקרה שפעם בת דודה שלה באה להזמינה

לחתונה ואמרה לה בצורה לא מסוגננת: "טובה לאהל'ה, אני מחתנת את בתי ואת לא תבואי לחתונה?"

הסבתא לא ראתה בעין יפה הזמנה וצורת דיבור כזו ובאמת היא לא הלכה לחתונה. מה זאת אומרת, היא אמרה לי, "את לא תבואי לחתונה" אז אני לא אבוא!...

אבא שלי מאוד הקפיד לדבר אליה כמו שאמרו, "דרך מטפחת משי" וגם אני לא זוכר, שאנחנו הנכדים הרגזנו אותה פעם.

הדוד איצ'ה

בגלל הסבתא, הבית שלנו היה מרכז המשפחה, כולם היו באים אלינו במיוחד בשבת. הדוד יצחק, שקראו לו איצ'לה, היה גר רחוק "ברחובות ההם" ברחוב פַּנקסה 64.

כמעט בכל שבת בקיץ ובחורף היה הולך דרך ארוכה לאזור נאלווקי שנקרא בפי העם "הרחובות האלה" (ביידיש, "צו גאסן" - "יענע גאסען"). הוא בא לראות מה שלום הסבתא.

הדוד איצ'ה היה האח הגדול מהבנים, והוא היחידי שהיה בלי זקן. סבתא היתה אומרת עליו "גולע ברודניק" (בפולנית מגולח זקן). הדוד איצ'ה או איצ'הל'ה, היה לבוש בחורף בפרווה של טכור, וגם הצווארון היה של פרווה ובמגבעת גדולה לבוש "דייטש" זאת אומרת אשכנזית, בז'קט קצר, הוא היה שתקן גדול, קשה היה להיכנס אתו לשיחה ונתן תשובות קצרות כאילו דיבר בריטון לעצמו.

כשבא ביום שבת אחרי הצהריים לסבתא היה לבוש בקפידה כאיש עשיר מאוד, אבל הדוד איצ'ה כלל וכלל לא היה עשיר. המלבושים האלה נשארו לו מזמן חתונתו.

כל ימות השבוע הלך בבגדים ישנים, רק ליום שבת שינה את חזותו.

הדוד איצ'ה התחתן עם בת עשירים, ממשפחה מכובדת - משפחת סנדיק. נתנו לו נדוניה גדולה והוא פתח חנות של כלי ברזל וכלי בית ברחוב בַּגנה ברובע גזיבוב - שם היה המרכז של מסחר הברזל וכלי בית.

הדוד איצ'ה היה איש עבודה, עם ידי זהב, הכול יכול היה לעשות ולתקן, ברזים וכל מיני כלים, וגם עבודות בעץ ידע, אבל לא היה לו מזל בחיים, אשתו, הדודה רוזשא, היתה נמוכת קומה עם גיבנת מאחור, אבל היא היתה מאוד חכמה ונבונה ולא כל כך מכוערת מהמבט הראשון.

איך זה קרה שהדוד איצ'ה שהיה בחור יפה, ישר וחסון לקח כלה גיבנת?

קשה להגיד, אולי שוב אותו המעשה כמו לדוד יענקל, ההורים כך החליטו וגמרו את השידוך.

כפי שהזכרתי, המחותן ר׳ לייביש סנדיק היה איש עשיר, סוחר עצים שגר בדירה גדולה עם משרתים. אשתו נסעה כל שנה למרחצאות־מרפא לחוץ־לארץ, לקרלסבד או קוסינגן, וזה עלה הון תועפות. גם גדולי הרופאים בורשה נתנו לה את שירותם הרפואי.

רב לייביש סנדיק היה תמיד בנסיעות בענייני מסחר. לעיר לייפציג בגרמניה וגם לוינה הגיע. הוא היה יהודי עם יד פתוחה, תמיד באו אליו גבאים ואנשי חברות של צדקה וסעד, ור׳ לייביש סנדיק נתן ביד רחבה.

הוא הסתובב בבית בחלוק משי עם סנדלי עור, כיפת משי לראשו. אבל בזקנו הרחב והשופע זרקו כבר שיבה. השערות הלבנות השתלטו על השחור למרות שהיה אז בגיל הביניים. הסיבה לכך היו ילדיו הלא מוצלחים. הבן אידל, שקראו לו אידק, היה משותק ברגליים מגיל הילדות. בזמנים ההם לא ידעו עוד על מחלת שיתוק ילדים ואמרו שקיבל "פרליזש". הוא לא יכול ללכת בכלל, רק תמיד ישב בעגלה או על כיסא ורגליו תלו לו כשני שוטים של עגלון.

אני זוכר את אידל בהיותו נער, כשבאתי עם אמי לדוד איצ׳ה ודודה רוזשא. הוא היה כבר אדם מבוגר והיה גר אצל הדוד. זה היה כבר שנים אחרי מות ההורים של הדודה רוזשע ואחיה אידל.

על אידל שמעתי שאומרים עליו שיש לו ראש של מיניסטר (שר). לדוד איצ׳ה היתה דירה גדולה עם שתי כניסות, אחת מחזית הבית והשנייה דרך החצר למטבח, היו שם גם חדרי שירות ואמבטיה שהיו רק בדירות של חזית הבית ובו גרו עשירים או רופאים.

בדירה זו היה לאידל חדר משלו וכמה פעמים שהייתי בביקור אצל הדוד איצ׳ה ראיתי אותו בעומדי על סף החדר שהוא יושב בכורסה סמוך לחלון ועל ידו היה טלפון.

במשפחה סיפרו שאידל "קאַפּ", נתנו לו כינוי כזה, מנהל כל מיני עסקים. לא הבנתי במה הוא עוסק כשהוא צמוד לכיסא ולא זז מהמקום. אבל בכל זאת הוא עשה מיני עסקים שסידר בטלפון והיו לו הרבה מכרים וידידים שבאו להתייעץ איתו. אמרו שהוא חכם מאוד ויודע הרבה בעסקים.

מפעם לפעם הזמינו כרכרה פתוחה עם סוסים, שזאת היתה התחבורה בעיר חוץ מהחשמליות, שני חברים שלו נשאו אותו למטה על כיסא, הכניסו אותו לכרכרה ועשו במשך שעה או יותר סיבוב ברחובות ורשה.

הוא ידע על כל סמטא ורחוב בעיר ואיפה נמצאים מוסדות הציבור. בקיא היה בענייני מסים ובעיות ירושה. לא לחינם אמרו עליו שיש לו ראש של מיניסטר, כי כך באמת היה ובאו לשאול בעצותיו.

כשהתחתנה בתו של סנדיק עם בנו של סבי שמואל משה שלא היה עשיר ורק ידע תורה, היא חשבה שהיא צריכה להמשיך את מסורת בית אביה העשיר וכבת עשירים לא ידעה מגבלות. כמו אמא שלה התחילה לנסוע כל שנה למרחצאות מרפא, פעם במדינה וגם לחוץ־לארץ ואת הכספים לכך הוציאה מבעלה הדוד איצ׳ה שלא ידע איך לגלגל את ענייניו הכספיים, כי ישר ותמים היה, והרווחים מחנות לא גדולה לא הספיקו למותרות והוצאות הללו.

במשך הזמן הסחורה בחנות הצטמצמה. לסחורה חדשה לא היה לו כסף והוא לא יכול היה לתת לאשתו את כל הוצאותיה.

אז התחילו ויכוחים ומריבות בין הבעל ואשתו שלא יכלה להסתגל לחיי צנע. הדוד כתב שטרות שלא יכול היה לפדותם ואז הנושים עיקלו את סחורתו והדוד נשאר בלי פרנסה.

אשתו קיבלה אפילו תמיכה מהוריה אבל את הכסף הוציאה על רופאים ורפואות כי היתה אישה חולנית.

לדוד איצ׳ה היו ארבעה ילדים, שני בנים ושתי בנות, אבל הבת הצעירה היתה מעוותת. את ראשה החזיקה עקום ולא הועילו שום טיפולים, היא נשארה בעלת מום ללא תקנה.

לבן הבכור מרדכי קראו מוֹטֶק וליותר צעיר טוביה קראו טֶבֶק. הם הלכו לבית ספר ממלכתי מסחרי שהיה באותו הרחוב. לבית ספר זה לא נתקבלו הרבה יהודים, רק למי שהיה לו קשרים טובים או תלמידים יהודים מאוד מצטיינים.

אבל את זה סידר הדוד אידל. איך ומה? הוא טילפן פה ושם מחדרו על יד החלון והנערים נתקבלו לבית הספר. הבת הגדולה פְּרְנִיָה, היתה בחורה יפה, בניגוד מוחלט לאחותה הצעירה אֶדז׳ה שהיתה מכוערת ונכה.

בסופו של דבר הדוד איצ׳ה חיסל את החנות ברחוב בגנה, והתחיל לסחור בעור קשה שמכר לסנדלרים על דוכן וָולוּבקה. זה היה שוק עוני ברחוב פוקורנה באזור שלנו, שהיה מאוד רחוק מביתו ברחוב פנסקה. הדוד איצ׳ה סחב בעגלה קטנה את חתיכות העור מביתו לשוק בוולובקה. כל יום עמל קשה בכדי להוציא על מחיית משפחתו.

כפי שכתבתי, היה שתקן ולא התאונן על גורלו. אמא שלו, שראתה פעם איך אחיה סוחב את העגלה עם סחורתו בכתה מאוד על גורלו ולמה הוא הגיע.

אבל בשבת, כשהדוד בא אלינו לביקור היה לבוש כהלכה, בגדי שבת עוד מזמן חתונתו העשירה, ישב ושתק, שאל את הסבתא על שלומה. ושכיבדו אותו בתה חם מהקומקום הגדול שעמד כל השבת על הכיריים של גז מכוסה בפח, שפך את התה לצלחת הזכוכית הקטנה, נשף ולגם לגימות־לגימות ביחד עם חתיכות סוכר קטנות.

הדוד אברהם

הדוד אברהם ואשתו פולה היו המתאימים זה לזו מכל האחים. למרות שהדוד אברהם הוציא את פרנסתו בקושי בכל מיני עבודות, בזמן האחרון גם עבד כאינסטלטור בתיקון צינורות וברזים של מים בבתים. הם חיו בהרמוניה ובהבנה. הם גרו בדירה של חדר גדול עם מטבח ופרוזדור, אבל זה היה בקומה השישית בבית בכיכר פריסובסקי מספר 4.

היו שם מדרגות שהלכו בעיגול וזה לקח זמן רב עד שהגיעו למעלה מיוזעים ונושפים מרוב מאמץ.

אמא שלו לא נחפזה לבקר שם בגלל שהוא גר "מתחת השמים". אני זוכר שביקרנו שם כמה פעמים. בדירתם היה סדר מופתי והכול נקי ומצוחצח.

הדודה פולה היתה ממשפחה טובה של סוחרים מהמעמד הבינוני וקיבלה ברצון את אורח חייה המוגבלים.

הדוד אברהם היה מלא מרץ ויוזמה, אבל משום מה לא הצליח וחשב להגר לחוץ לארץ.

היו להם ארבעה ילדים; הבת הבכורה בלומצ'ה, השנייה חנקה, אחר כך יצחק שהיה בגיל של אחי, יליד 1908, ובן, הצעיר מכולם, משה.

למעשה נולדו לדודה פולה תאומים ונתנו להם שמות אחרי הסבא שכבר נפטר, אחד שמואל והשני משה. שמואל שהיה הראשון הלך לעולמו אחרי זמן מה ונשאר משה, שגדל בורשה עד גיל שמונה ואחר כך נסע לארץ ישראל עם הדודה להצטרף לבעלה שנסע קודם ארצה.

כפי שהזכרתי, מרכז המשפחה היה בביתנו ברחוב דז'יקה 22 ובימי חגים הבית היה מלא אורחים. הדודים והדודות עם ילדיהם ותמיד היה שמח בבית.

ערב שבת היה תמיד היום הכי קשה, מלא פעילות ועבודת בית להכנת השבת.

במטבח היה חם ומלא ריחות של כל מיני מאכלים ובמיוחד של הדגים הממולאים (געפילטע פיש) שאמא בישלה בסיר נחושת עם ידית ארוכה, על התנור הגדול של אריחי חרסינה עם פלטות הברזל עם החורים העגולים להכניס את הסירים. התנור הוסק בפחמים, לראשונה הבעירו את האש עם חתיכות עצים דביקים שנקראו "קין" ואחר כך שמו עליהם את הפחם. כעבור זמן מה הגחלים להטו ועשו רעש כאילו נשפו במפוחית. העשן יצא דרך ארובה בקיר עד הגג.

התנור תפס חלק גדול מחדר המטבח, היו שם שתי פלטות של ברזל יצוק, עם ארבעה חורים והרבה עיגולי ברזל, להגדיל או להקטין את החור איפה שצריך היה להכניס את סירי הברזל או הנחושת.

היה גם בכיריים תנור אפייה של פחי ברזל, שם אפו חלות ועוגות. אמא

גלגלה עיסת קמח לעלים גדולים אשר שמו אותם לפעמים על השמיכות על המיטה בכדי שיתייבשו ואחר כך על קרש האטריות (לאָקשן ברעט) חתכה אותם במומחיות לאטריות דקות מאוד.

הכנת האטריות היתה אמנות שלמה ולא כל בעלת־בית היתה מסוגלת להכין אטריות דקות. העריכו את האשה במעשיה איך היא עושה את "הלוקשן" ושיבחוה כבעלת־בית טובה לפי טיב האטריות שהוציאה מידיה.

אמא שלי תמיד עשתה אטריות דקות מאוד ואמרו "דקות כשערות" אולם אני לא אהבתי אטריות, רק פתיתים שאכלו אותם עם שעועית גדולה הנקראת שעועית סוכר עם רוטב של אווזים. אשוב עוד על התיאור של מאכלי הבית ומאכלים יהודיים של יהודי ורשה.

הדוד יעקב לנמן

הדוד יענקל ומשפחתו שגרו במרחק של כמה בתים מאתנו עברו לגור בבית שגרנו ואפילו באותה כניסה רק בדיוטה יותר נמוכה. אנחנו גרנו בקומה שנייה והם בקומה ראשונה.

הדירה היתה של שני חדרים גדולים, מטבח ופרוזדור. דירה של שני חדרים ומטבח היתה הסטנדרט המקובל של המעמד הבינוני ורוב הבתים ברובע היהודי הכילו דירות כאלה. רק בחזית הבית היו דירות יותר גדולות של כמה חדרים עם שתי כניסות.

כפי שהזכרתי, לדוד יעקב היתה חנות של כלי בית, מנעולים, מפתחות ומסמרים. אבל עיקר פרנסתו היתה על מתכות. היו אצלו בחנות מדפים ארוכים עם פחים של פליז ונחושת, גושי בדיל ואבץ, שמכר לפחחים.

הדוד יענקל התיך לבד את האבץ מעורב בבדיל בכלי חרס מיוחד הנקרא טִיגל. ואחר כך עם מין תרווד עם יד ארוכה שאף את המתכת הנמסה והלוהטת ויצק בתבניות ארוכות על אריחי הרצפה. כשנתקררו היציקות היו אלה לחתיכות כספיות חלקות. בעלי מלאכה שהשתמשו במתכת זו להלחמה קנו אצל הדוד יענקל יותר בזול מאשר בחנויות אחרות, כי הדוד יענקל קנה כל מיני פסולת של מתכות והפך אותן לסחורה עוברת לסוחר ובזה הרוויח טוב.

אמרו במשפחה על הדוד יענקל שיש לו הרבה כסף אבל אף פעם לא הודה בזה והתנהג כקמצן.

בחנותו, סמוך לכניסה, עמד מיכל ברזל גבוה, מין חבית עם משאבת יד עם ידית פליז ובו היה נפט.

הדוד קנה מפעם לפעם חבית גדולה עם נפט, התקין צינור ושאב עם

המשאבה את הנפט מהחבית לתוך המיכל. במיכל היה למטה ברז דרכו יצא הנפט. הרבה אנשים קנו אז נפט להאיר את חדריהם בעששיות. לא בכל הדירות היה גז או חשמל וכולם השתמשו אז במנורות נפט.

בגלל העיסוק בנפט תמיד נדף ריח מהדוד יענקל, במיוחד מהמעיל העליון שלבש. הרבה אנשים קראו לדוד יענקל בכינוי "הנפטאי" (נָפציאזש).

אמא שלי לא סבלה את ריח הנפט שהיה ספוג במעילו ותמיד התרעמה עליו כאשר בא לביתנו.

לא עבר כמעט יום שהדוד יענקל לא ביקר אצלנו, כי בסך הכול היה עליו לעלות קומה אחת במדרגות. הוא היה מאוד קשור לסבתא ובא לראות מה שלומה.

בדרך כלל כל הבנים והבנות נתנו כבוד לסבתא. אני זוכר כאשר הסבתא קיבלה כסף מאחיה מאמריקה הרחוקה, היא חילקה את מרביתו לילדיה שווה בשווה. מכל ילדיה, הסבתא לא רוותה נחת מבִתה הבכורה פרלה. היא היתה אשה שנונה ובגלל חריפות לשונה ופיקחותה אבא שלי כינה אותה בשם "קופרניק", אולם היא לא הצליחה בחיים. בנעוריה נסעה עם בעלה לגרמניה וגרה בברלין ושם גם נולדה הבת השלישית, פייגלע.

הבנות הגדולות יותר רוזה או רייזל וחנה הלכו בברלין לבית הספר ודיברו גרמנית רהוטה. אינני יודע במה עסק בעלה של הדודה פרלה, שמו היה יצחק רוזנבאום וגם אני לא הכרתי אותו.

לפני מלחמת העולם הראשונה קיבלו צו גירוש לעזוב את ברלין כי היו "רוסים" והדודה עם בעלה ושלוש בנותיהם חזרו לורשה.

כעבור זמן מה נפטר בעלה של הדודה פרלה והיא נשארה אלמנה והצטרכה לפרנס את עצמה ואת שלוש בנותיה. זה היה משהו עצוב וקודר כשדיברו במשפחה על הדודה פרלה האלמנה. זה נדבק אליה כאילו איזה שם נרדף או תואר עגום. תמיד שהזכירו את הדודה פרלה הזכירו תמיד שהיא אלמנה, וזה כבר אמר הכול על מצבה הכלכלי והחברתי. אבא שלי היתה לו טרוניה עליה שלא יכול למחול לה כל השנים בגלל המעשה שקרה בזמן שאמא שלי התקשתה בלידה עם אחי טוביה, ובזמנים ההם, נשים לא הלכו ללדת בבתי־חולים, כי דבר כזה בכלל לא היה קיים, ואשה ילדה את ילדיה רק בבית במיטתה. הצירים לא פסקו והמיילדת מסתובבת בחדרים ונותנת פקודות ובחדר השני התאספו דודות וסתם שכנות. אבא שהיה נרגש מאוד עמד ליד החלון ואמר פרקי תהילים, ואז הוא שמע את קולה של הדודה פרלה שאמרה למישהי: "נו! אתם רואים, הוא אומר תהילים ואחותי נגמרת, מה איכפת לו ייקח לו אשה שנייה... את המלים האלה אבא לא מחל לה כל החיים וכמה פעמים שמעתי מפיו את הסיפור הזה.

אבל למרות הכול, תמיד היה הראשון שעזר לה הן בכספים שנתן לה ובמיני השתדלויות אצל אנשים לטובתה. אחרי המלחמה גם הסכים שהיא תגור אצלנו במטבח לזמן מה. אבל זה נמשך כמה שנים, והסוף היה שאבא קנה לה דירת חדר ברחוב לשנה 27, וזה עלה אז כמה מאות דולרים בדמי מפתח שאבא שילם.

ילדות, ואחי טוביה

עברו כבר ארבעים שנה מאז שנפרדתי מהבית ומאחי יחידי טוביה. אינני יכול לשכוח אותו. ישנם זמנים שאני מרגיש אשמה סתומה מדוע לא ניסיתי לשכנע אותו שיברח יחד איתי מפולין הכבושה; מהצוררים הגרמנים. אולי היה עכשיו חי כמוני במדינת ישראל?...

לאחי טוביה היתה נשמה יתרה. מין התעלות רוחנית שפעה ממנו. היה בעל חלומות והוגה דעות. גדלנו ביחד בבית חם, אצל אמא אוהבת כפי שמתארים היום, אמא יהודית אמיתית, "א יידישע מאמע" ואבא מסור, דואג ונאמן לבית, לאשתו ולבניו. אחי טוביה היה מבוגר ממני בשנתיים. במשך השנים שגדלנו ביחד נטשטשו הבדלי הגיל, אבל בכל זאת הוא היה המוביל בינינו, והיו לו זכויות שקשה לי להגדירן מוחשיות, אבא מאוד גאה בטוביה, כי הוא היה הבכור וזה היה משהו, איזה כבוד שקשה לתארו.

עד שהגיע לבר מצווה, אבא הלך לבית הכנסת כל ערב חג הפסח לסיים מסכתא בחוג לומדי תורה וגמרא. בכדי לפדותו כבכור מתענית בכורים, טוביה, אחרי שגדל וכבר לא האמין בדברים האלה, בכל זאת גם הלך לבד לגמור בצוותא סיום של איזו גמרא.

טוביה לא הצטיין במובן הפיזי כחזק. הוא היה עדין, ותמיד בחורף סבל מהצטננויות. אמרו שחסר לו דם והיה רגיש לשינויי מזג האוויר ולקור. אבל מחלות קשות לא עבר, הוא היה קצת חיוור ואנשים אמרו שהוא צריך אוויר צח שיפה לבריאות ועל כן צריך לשלוח אותו לקייטנה.

מילדות הראה כשרונות לחקור בדברים ולהמציא רעיונות בעניינים טכניים וגם בענייני חברה ורעיונות מופשטים. הוא התחיל לקרוא ספרים בגיל צעיר מאוד.

אבא שהיה אדוק מאוד, הקפיד על כל המצוות, התפלל שלוש פעמים ביום והכשרות ואורח החיים בבית התנהלו לפי דקדוקי ההלכה. למרות זאת לא היה פנטי והתפשר עם רוח הזמן. ראשית, הוא לא היה חסיד ולא האמין ברבי

חיים סנדרוביץ בגיל שנה נולד ב־8.4.1910 כ"ח אדר ב' תר"ע,
צולם בורשה

החברים של חיים סנדרוביץ מימין לשמאל: אברהם לנגלבן, טוביה סנדרוביץ (אח של חיים ס.), יצחק דזיאלאווסקי, שלמה זילברמן, חיים סנדרוביץ, יהודה לייב קליינהלץ (ורשה)

חיים סנדרוביץ ובתיה דובז'ינסקי (סנדרוביץ)
בשדרה בורשה 1938 (לפני שנישאו)

בתיה דובז'ינסקה־סנדרוביץ בצעירותה

ליד הגשר הישן על הנהר ויסלה

בלומה גיסתי, אדלציה הבת, טוביה אחי (נספו בשואה) וחיים סנדרוביץ, ורשה

האחים טוביה וחיים סנדרוביץ בגיל 6/8
צולם בורשה

כלשהו. הוא היה מן הזרם ביהדות הנקרא "מתנגדים", לא התפלל בשטיבל רק בבית־כנסת. המתנגדים שמרו עוד יותר על דיני "שולחן ערוך" מאשר החסידים ומילא במלואו פסק של רב בכל חומרתו.

אני זוכר שפעם, ביום ראשון של פסח, כשאמא הגישה את מנות הבשר של תרנגול הודו, היא מצאה גרעין של חיטה בקורקבן של התרנגול.

אבא הפסיק את האכילה ושלח את אמא לשאול "שאלה" אצל הרב שהיה גר בריחוק כמה בתים מביתנו, הרב פסק "טריפה" ואפילו "כלב אסור בהנאה". כשאמא חזרה וסיפרה מה שפסק הרב, לקח אבא את כל הבשר של תרנגול ההודו, עטף בעיתונים וסמרטוטים, קשר בחבל טוב־טוב ובעצמו ירד לחדר שבו היה בור הזבל, שהיה מכוסה עם דלתות של ברזל, פתח את האשנב של הבור וזרק שמה את חבילת הבשר.

נשארנו בחג הפסח בלי בשר. חוץ מההפסד הכספי, היתה בזה גם פגיעה בחג.

למרות קפדנותו במצוות, היה נקרא מתקדם. הוא הלך מפעם לפעם עם אמא לתיאטרון היידישאי היכן שהציגו מחזות של גולדפדן כגון "שולמית", "אשה רעה" וכו'.

הוא קנה את "השקל" של תנועת המזרחי בפולין וקרא כל יום עיתון ציוני "דער היינט". התעניין בפוליטיקה ובמיוחד מה כותב "איטשמלה" בהיינט. איטשמלה או יושזאן, כתב כל יום שישי פליטון פוליטי בשם "פאליטישע בריוון" (איגרות פוליטיות) ובמאמר הזה הוא הבהיר את כל מסתרי הפוליטיקה, של הרוסים, האנגלים, הגרמנים והאמריקאים, בצורה עממית וקלה, במשלים שכולם נהנו מהם כאילו היה זה מאכל־תאווה, מין רפרפת מתוקה. אחר כך התפלמסו על מה שכתב "איטשמלה".

שטוחפלד שגם הוא היה חקרן בפוליטיקה הסביר לאבא ותמיד אמר, ר' דוד! "הדוד רותח", מי יודע מה יצא מזה. הרוסים מרימים את הראש, אבל לאָיד ג'ורג' (פוליטיקאי אנגלי) לא ישתוק, מתבשלת פה איזו דייסה.

תמיד שטוחפלד היה פסימיסט לעתיד, ואבא היה אופטימיסט. לא ר' מנדל, אתה תראה, מוכרח לבוא שינוי לטובה. העולם לא ישתוק, הכול יתהפך...

וככה הלכו הלוך ושוב ברחוב דז'יקה מבית הכנסת עד רחוב גנשה. אני ואחי הלכנו הביתה וחיכינו לאבא. אמא קצת כעסה ושאלה, מה יש לו כל כך לדבר הרבה עם "עושה השמיכות". מנדל שטוחפלד תפר שמיכות של מוך ופוך בביתו ומזה התפרנס.

אצלנו בבית כינוהו בשם "הדוד הרותח" וכל פעם כשאבא השתהה מלבוא הביתה, אמא אמרה בטח פגש את "הדוד הרותח", מדברים ומדברים אבל על מה יש להם כל כך הרבה לדבר...

כפי שהזכרתי, אחי טוביה התחיל בגיל צעיר לקרוא ספרים. הוא נרשם לספרייה של ״ברסלר״ שהיתה ברחוב נובוליפקי 4. כמעט כל יום שני הלך להחליף ספרים ואני לפעמים הלכתי איתו. הספרייה היתה בקומת קרקע בחדר חשוך בדירה אפלה של שני חדרים שהיו מלאים ספרים על אצטבות עד התקרה.

הספרנים היו ברסלר בעצמו ואשתו. היו שם קטלוגים עם רישום הספרים, אבל ברסלר שהיה מאנשי ההשכלה וידוע בורשה כעסקן ציבורי, היה לרוב מסתדר עם הלקוחות באופן אישי. שאל כמה שאלות במה מעוניינים לקרוא, סקר והסתכל על הלקוח עם המשקפיים שרכבו על אפו בלי ידיות, רק קשורים בחוט שזור שחור לחזייה, ששם גם החזיק את שעונו על שרשרת זהב נתון בכיסו, ואמר ״יש לי משהו שיעניין אותך״. הוא טיפס על הסולם הקטן, הוציא את הספר שעל גבו היה מספר, ניגש לעמוד המכתבה האלכסונית ורשם בספר את השם ושם הספר.

טוביה קרא ספרים בעברית וביידיש. בראשונה היו אלה ספרים של ״ז׳ול וורן״ וולס. אחר כך דוסטוייבסקי, טולסטוי וגוגול. רומן רולן, וגם ספרים מתולדות עם ישראל שקרא בעברית, אבל הרוב היו תרגומים ביידיש מהספרות העולמית.

מרוב קריאה עד מאוחר בלילה, סבל מדלקת בעיניים ואמא פעם הלכה איתו לרופא העיניים המפורסם ד״ר זמנהוף, שהיה גר בבית קרוב מולנו ברחוב דז׳יקה 9.

הוא, הד״ר זמנהוף המפורסם, ממציא האספרנטו - השפה הבין־לאומית. גם אני הייתי פעם בבדיקה אצלו. היה לי אז מפליא הדבר, איך זה יהודי עם זקן לבן הולך בגילוי ראש.

בורשה דאז היו קיימים חדרים שם מלמדים בנים תורה. אבל כבר היתה התקדמות גדולה בהשוואה לעיירות הקטנות, שם בכלל לא היה חינוך מאורגן.

הקהילה היהודית בורשה פתחה כבר בתי ספר, שם למדו לימודי חול וגם לימודי קודש. אולם, ״בעל בעמיו״, יהודי מהמעמד הבינוני לא שלח את ילדיו לבית ספר של הקהילה, זה לא היה לפי הכבוד והמעמד, כי הלכו שם ילדי עניים.

בורשה נפתחו בתי־ספר לילדי ישראל שקראו להם ״חדרים מתוקנים״. ״החדר המתוקן״ היה פרי ההשפעה של ההשכלה והקִדמה שחדרה לחיי התרבות בין היהודים.

״החדרים״ האלה היו פרטיים, חוץ מלימודי קודש כגון תפילות, תנ״ך וקצת גמרא למדו גם חשבון והשפה הארצית - פולנית, וגם דקדוק עברי.

למדו שירה בציבור וגם כתיבה קליגרפית. הקפידו אז בבתי ספר אלה על צורת הכתיב וקיבלו גם ציונים. 5 היה הציון הכי גבוה.

בראשונה אני ואחי הלכנו לחדר שהיה בחצר שלנו. בדירה של 3 חדרים. למדו שם 40 או 50 ילדים רק בנים בשלוש כיתות, ללמוד בחדר התחילו מגיל חמש ואולי פחות.

אני זוכר את היום הראשון שהתחלתי ללכת לחדר שהיה בחצר שלנו. בעל החדר היה שמו בַּרשט, זהו שם המשפחה. והיו לו שני בנים גדולים שביחד איתו לימדו את הילדים. הלימוד הראשון היה האלף־בית.

מבית־הספר הזה אין לי מה לזכור. חוץ מזה, שפעם אמא נתנה לי בשקיק אוכל וגם היה אגס גדול. מישהו מהילדים הגדולים לקח לי את האגס ונגס בו ואחר כך החזיר לי אותו שהיו עליו סימנים של שיניים.

בכיתי אז מאוד וזרקתי את האגס, אחר כך החדר הזה עבר למקום אחר. אבא הכניס אותנו לחדר מתוקן יותר מתקדם ברחוב קופיצקה 10. בעל החדר היה אחד ששמו היה ליכטנשטיין והיה בית ספר מן המפורסמים ברובע שלנו. הלכו שמה הרבה ילדים וחדרי הלימוד תפסו כמה דירות בכל קומת גג.

היו שם כבר שכלולים ושיטות חדשות בלימודים, וחידוש בבית ספר זה היה, שכל התלמידים היו צריכים לחבוש כובע מיוחד עם מצחייה של עור לַק. לכל כיתה היה סימן בחוט מושזר של צבע אחר. אני שהייתי בכיתה יותר נמוכה מאחי טוביה היה החוט בצבע אדום ושלו היה בצבע סגול.

מהזמן הזה נשארה לי תמונה עם אחי טוביה. אני הייתי אז בגיל שש והוא בן שמונה. בחול־המועד של פסח כשקנו לנו חליפות חדשות ונעליים, אבא ואמא לקחו אותנו לצלם ברחוב לשנו וצילמו אותנו (בהיותי בארץ בשנות החמישים קיבלתי בחזרה תמונה זו מהדודה ברכה, אחות של אבי מניו־יורק).

טוביה היה תלמיד טוב והיתה לו תפיסה מהירה גם בחשבון. אני בחשבון לא הצטיינתי והצטרכתי עזרה מטוביה בפתרון שאלות מתמטיות.

אחר כך הועברנו לבית ספר אחר שהיה מאוד קרוב לביתנו. אולי זאת הסיבה שאבא שלח אותנו לשם, בית הספר הזה היה ברחוב פביה 5. זה היה רחוב צר ממול ביתנו, דז׳יקה 22.

בית הספר הזה היה בקומה העליונה - קומה ד׳, והיו שם ארבע כיתות, וזה היה בבעלותם של שני שותפים. ליד שער הבית היה תלוי שלט ״בית ספר מתוקן״ פשיסוכר ואדלר. זה היה בית הספר האחרון שבו למדנו עד בר־המצווה.

הלימודים ארכו עד הצהריים בערך לשעה שלוש, אבל בשעות ההפסקות רצנו לפעמים הביתה לאכול משהו.

השותפים: המורים פשיסוכר ואדלר, היו שני טיפוסים שונים, הראשון היה

צנום וגבוה עם מגבעת קשה ושחורה הנקרא "מֶלוניק" שחבש על ראשו. הוא לימד בכיתות הנמוכות את הקטנים וניהל את ענייני בית הספר, משוחח עם ההורים וקיבל את הכספים שנשלחו על ידי ההורים כל חודש. הוא גר באותו הבית עם משפחתו והיה נעים הליכות. הוא לא היה כל כך מקובל כמורה טוב. השני אדלר, היה קצת מגושם וביד אחת היה גידם. עד שהתרגלתי לראות אדם בלי כף יד לקח זמן וזה היה קצת מפחיד כי השרוול בקצה היה ריק והתנודד. אבל שיעוריו וההסברה שלו, במיוחד בתנ"ך ובעברית היו יסודיים ואני יכול לאמר, שהיסוד לידיעת העברית וגם בהיסטוריה של עם ישראל, רכשנו אני ואחי ממורה זה.

ההסברים ניתנו אז בשפת יידיש, והוא אדלר שהיה "ליטוואק" לא דיבר בעגת היידיש הורשאית, לכן ידענו גם לדבר יידיש נקייה. ההברה בשפה העברית היתה אשכנזית, אבל לא בסגנון המעוות שרוב היהודים התפללו בה. זו היתה חברה אשכנזית ליטאית ואני מזכיר את זכותו של אדלר בעניין זה לטובה.

כשטוביה הגיע לבר־מצווה, לימדו המורה אדלר להגיד דרשה. הוא קיבל ממנו שני דפים כתובים עם הדרשה בשפה העברית. אבל זו לא היתה איזו דרשה של פלפול על פסוקי התורה או התלמוד, זה היה יותר מנשר ציוני מעורב באחריות למצוות ולעם ישראל. אדלר הזה, לזכותו ייאמר, שהכניס לתלמידיו את הרעיון הציוני בלימודיו. סיפר מעשיות על ארץ ישראל, המכבים, וגם על הרצל וביאליק. לימד אותנו שירים, את התקווה ושאו ציונה נס ודגל והרבה שירים ציוניים מאותה התקופה.

בשבת של הבר־מצווה, אחרי התפילה בבית־הכנסת של קיבהל'ה על שם הגבאי היכן שאבא התפלל ברחוב דז'יקה 18, אבא הזמין את מתפללי בית־הכנסת ל"קידוש" הביתה. היה יין שרף ועוגת־לקח, עוגות ביצים עם דג מלוח, וגם סלט של דג מלוח. באו אולי 40 איש, החדר היה מלא אנשים, שתו לחיים ואיחלו לאבא ולאמא הרבה ברכות.

אחר כך טוביה אמר את הדרשה שלמד בעל פה בעברית. אבל מסופקני אם מישהו הבין את כל הדרשה, כי רוב היהודים שידעו להתפלל לא הבינו עברית. התפילה היתה פולחן מכני, ורוב היהודים שמרו בקפדנות על אמירת התפילות. אמנם, היו יהודים לומדי תורה, בקיאים בתלמוד ובשפה ארמית, שבלשון העם קראו "תרגום לשון" אבל הרוב, פשוטי העם, בעלי מלאכות והסוחרים הזעירים שלא למדו בישיבות, לא הבינו את התפילות, רק אולי את התפילות העיקריות ופסוקים מפורסמים.

טוביה כמו אבא, היה יותר אוטודידקט בידיעותיו, וידע הרבה. עברית למד

על בוריה, ואני זוכר שהוא התחיל לעשות מילון עברי ורשם מילים עבריות במחברת לפי האלף־בית. בכסף שקיבל מאבא, קנה ספרים, ספרי לימוד בעברית ובפולנית, הוא התעניין בכל מיני המצאות ובטכניקה.

אבא מאוד רצה שהוא ימשיך בלימודים בגימנזיה, אבל כשכיר לא היה בידו מספיק לשלם את שכר הלימוד שהיה גבוה מאוד. ובגימנזיות היהודיות שהיו בורשה, שהיו פרטיות, למדו רק ילדים של עשירים. אבא סבל מזה שלא יכול לשלוח לכל הפחות את טוביה להמשיך בלימודים סדירים. ואז טוביה נרשם לקורסים, שיעורי ערב להשתלמות וגם בא הביתה יהודי עבדקן מלמד שלימד אותנו משניות ודף גמרא כמה פעמים בשבוע.

בבית שלנו היה ארגז עם כל מיני כלים: פטישים, מלקחיים ומברגים, ואנחנו תמיד בזמן החופשי היינו עסוקים על האכסדרה הפינתית בכל מיני עבודות שהיוזם היה טוביה. אני זוכר, שקיבלנו פעם מתנה אותיות דפוס של גומי בקופסה קטנה. טוביה הגה רעיון, שנבנה מכבש דפוס. ואמנם עשינו מעץ מתקן שיורד ועולה על חוטים, ולמטה סידרנו בשורות של פח את האותיות, בראשונה שם המשפחה, הרחוב והמספר. הרעיון היה שנקנה הרבה אותיות דפוס ונוציא עיתון לילדים.

מובן שמזה לא יצא שום דבר, אבל כמה חברים מבית הספר באו לראות את מכונת הדפוס שלנו וסיפרו לאחרים. הדמיון היה גדול ובזה נגמר.

בדרך כלל, לא היו לנו צעצועים קנויים למשחק. לבד המצאנו כל מיני משחקים שבנינו מעץ ומקופסאות. דפקנו בפטישים על הגזוזטרה ולא פעם קראו השכנים ממול לאמא שלנו, ואמרו לה שאנחנו עושים רעש וזה מפריע להם.

הפסקנו לזמן מה, ואחר כך שוב חזרנו לפעולתנו.

מכל הדודים, היינו קשורים מאוד ואהבנו הכי את הדוד יענקל, כי הוא היה עבורנו האיש הכול יכול. הרבה שעות בילינו בחנותו ברחוב דז׳יקה 18. שם ראינו כל מיני דברים וכלים והדוד יענקל תמיד תכנן משהו בזמן שלא היו קונים בחנותו.

מאחורי הדלפק בפינה היו מותקנים מלחציים והדוד תיקן כל מיני מפתחות ומנעולים. היו לו גם כלים של נגרים וראינו איך הוא משתמש במקצוע להחליק קרש או מקל.

כשנולד לו בנו הרביעי, אהרן, הדוד בעצמו עשה עריסה של עץ שיכלה להתנדנד הלוך ושוב על יסודות של עץ חצי עגולים. מהדוד יענקל למדנו הרבה דברים של מלאכת יד ומאז ועד היום אני יכול לעשות כל מיני דברים ולתקנם הודות להשפעתו של הדוד יענקל.

בחנותו של הדוד היה מתחת לרצפה מרתף גדול ובהרמת מכסה עץ אפשר היה לרדת שמה על סולם. הייתי מאושר שנזדמנה לי האפשרות לרדת למרתף. היה שם חשוך ונדף ריח של עובש. רק קצת אור חדר דרך אשנב קטן ומסורג מצד הרחוב.

במרתף הזה החזיק הדוד כל מיני פסולות של מתכת שנתן אחר כך להתכה ועשו מזה פחים.

אחרי מלחמת העולם הראשונה, כשנגמרו הקרבות, הדוד קנה כל מיני חלקים של פצצות ושרפנלים שלא התפוצצו וגם תרמילי פצצות והוא בעצמו בזריזות, למרות הסיכון, פירק אותם לחלקים, הוציא את אבק השריפה ושטף אותם בכיור שהיה במרתף בזרם המים שהיה בברז.

הוא הוציא את חלקי הנחושת שהיו שם ואחר כך נהפכו לפחים. אינני בטוח אם הדוד יעקב ידע בבירור את הסיכון שהוא לוקח על עצמו בפירוק חלקי הפצצות, שהאיכרים אספו אותם בשדות והביאו למכירה בעיר. כנראה הדוד הרוויח מזה הרבה.

פעם אחת הדוד יעקב קנה כמה עגלות מלאות חלקים שונים גדולים מבית חרושת שהופצץ במלחמה. ואז קיבלנו וגם סחבנו כל מיני גלגלי שיניים של שעונים וכל מיני חלקים, בנינו מזה הרבה משחקים ומנופים עם קפיצים וגם היה לנו להחלפה בדברים אחרים בבית־הספר.

כשהגרמנים כבשו את ורשה בשנת 1916, הלך הדוד יענקל לראות את הגשרים ההרוסים על הנהר הגדול הויסלה. זה היה בשבת, הדוד יענקל עם שלושת בניו וגם אני ואחי הצטרפנו אליהם והלכנו ברגל לגשר "קֶרבדז" על הויסלה שהוביל לפרבר פראגה. החלק השני של העיר.

בראשונה עברנו לפרגה על גשר שהיה מותקן על סירות. גשר הברזל הגדול היה הרוס באמצע וקונסטרוקציות הברזל של הגשר היו מונחות בשיפוע משני הצדדים בתוך הנהר הגדול. אחר כך עלינו על הגשר עד המקום הסופי שהיה מגודר והסתכלנו למטה לנהר. הנהר היה כהה ומזוהם וזרם בכוח אדיר. על דוברות עמדו כמה אנשים שלבשו בגדי אמודאים, את הראש הכניסו לכדור גדול שהיו בו שתי שמשות לעיניים. ראינו איך מחזקים את כדור הראש לבגדי הגומי שלבש האיש - שהיה מחובר בצינורות למתקן שאיבת אוויר. אחר כך הוא לקח כל מיני מכשירים ונעלם מתחת למים הזורמים. על הדוברה מעץ ישב אדם שדיבר בטלפון ואחר כך הורידו ממנוף גדול שרשראות ברזל והתחיל להרים עם המנוף חלקים גדולים של קורות ברזל מהגשר ההרוס.

עד היום חרותה בזיכרוני התמונה של האמוראי שירד לנהר והוצאת חלקי הגשר מתהומות הנהר.

הדרך הביתה היתה ארוכה ומייגעת. באנו עייפים ורצוצים, אבל מלאים חוויות ממה שראינו.

מילדותי נחרתו במוחי כמה תמונות שאני רואה אותן ברורות עד היום הזה. זה היה עוד לפני פרוץ המלחמה ואני הייתי אז כבן ארבע.

אמא שלי שסבלה ממחלת השיגרון, נסעה לקחת אמבטיות במקום שנקרא ציחוצ׳ֶינק. שם היו מעיינות גפרית ומלח שהיו טובים למחלה זו.

כשראיתי שאמא אורזת את חפציה, הבנתי שגם אחי טוביה נוסע איתה. התחלתי לבכות. אחזתי בשמלת אמי ולא הרפיתי ממנה כי לא רציתי להישאר לבד עם המשרתת המגושמת ששירתה אז אצלנו. אמא לא ידעה מה לעשות כי נורא בכיתי. אז אבא ירד מהבית וכעבור זמן מה חזר והביא לי צעצוע סוס גדול. הסוס הלבן מצא חן בעיני והתחלתי לשחק איתו, גם קראו לילד של הזולברגרים ששמו היה לייזר והיה גר מעלינו בקומה השלישית, יצאנו שנינו למרפסת ושיחקנו עם הסוס. בינתיים אמא נסעה ובאין ברירה הסתגלתי למשרתת.

עכשיו כשאני נזכר במעשה זה, אני חושב כמה קל לשחד ילדים בצעצוע שהם מוצאים בו עניין.

זוכר אני עוד תמונה שנחרתה בזיכרוני. זה היה בשנת 1914 ואבא קיבל צו להתייצב לשירות הצבא הרוסי בפרוץ מלחמת העולם הראשונה.

אני זוכר שאני ואחי ואמא היינו בתחנת הרכבת ועברנו דרך הרבה מסילות ברזל עד שהגענו לרכבת. עמדו שם קרונות בצבע אדום. אלו היו קרונות משא עם דלתות זזות. הגענו לקרון כזה, שבצד האחד פנימה עמדו סוסים ובצידו השני חיילים במדים של הצבא הרוסי, עם כובעים מעוגלים במצחיות קטנות.

אבא היה ביניהם לבוש כחייל, רק זקנו הקטן לא גולח. במעורפל, אני זוכר שאבא הרים אותי לקרון, נישק אותי והחזיר אותי לזרועות אמא.

איך הגענו בחזרה הביתה ומי עוד היה שם אינני זוכר. ממאורע זה תמיד אני זוכר את פסי הברזל של הרכבת וצפירות של קטרים שחורים שהפילו עלי אימה ופחד.

בסך הכול הייתי אז בן ארבע ואינני יודע את המצב שהיה בבית. אבל מהזמן הזה אני זוכר עוד תמונה ברורה. זה היה בליל שבת, על השולחן דלקו בארבעה פמוטים נרות. וגם בערה עששית נפט על רגל גבוהה עם אבזור זכוכית בצבע ירקרק. בפינות החדר הגדול היה קצת חשוך ואפל. צללים ארוכים התפשטו על הקירות, לאמא ולסבתא היו פנים קודרות והסתובבו מהמטבח לחדר מבלי לעשות רעש ודיברו בשקט. פתאום נפתחה הדלת

ואבא נכנס בלבוש חייל רוסי בסגין ארוך, חגורת עור רחבה עם אבזם גדול ועל ראשו המצחייה הרוסית.

האווירה פתאום השתנתה. התחילו להתרוצץ ולהתלחש. בא הדוד יעקב ועוד איזה איש שלא הכרתי, הסתודדו והתווכחו חרש. אחר כך כולם הלכו, גם אמא, אני ואחי נשארנו עם הסבתא והלכנו לישון, מתי אמא חזרה אינני יודע.

פשר הדבר הזה נודע לי כשהייתי כבר גדול ואבא סיפר לנו על ההתרחשויות באותו ליל שבת. ומעשה שהיה כך היה...

אבא התגייס למלחמה והיה בפורמציה של "האובוז" (מאסף). הוא קיבל סוס ועגלה בה הוביל ציוד וכלים של הגדוד. היום זה נקרא חיל האספקה. אבל בצבא הרוסי, כמו בכל החילות של התקופה דאז, הובילו הכול בעגלות קטנות רתומות לסוס אחד. גם את התותחים הובילו בסוסים. ארבעה סוסים לכל תותח כבד, ולתותחים קטנים שניים או אפילו אחד.

השיירה של העגלות הלכו בסוף המחנה, החיילים הלכו ברגל עשרות קילומטרים ביום. ומי ששירת בשיירת האספקה, היה נחשב לשירות קל.

הארמיה בה אבא שירת נקראה על שם גנרל סמסונוב והחזית היתה למערב בכיוון לגרמניה.

הגרמנים עשו תרגיל מתוחכם ורימו את הרוסים. הם התחילו כאילו לסגת ולברוח, והארמיה של סמסונוב, אולי 50 אלף חיילים, והרוסים התחילו לרדוף אחריהם. זה היה אזור ביצות גדולות שהגרמנים כיסו אותן בענפים ועלים והסבו גם אגמים שלמים שנקראו אגמי "מזורה". הגרמנים נסוגו בדרכים קשות שהכירו טוב וכל הארמיה הרוסית של סמסונוב נכנסה לסבך של הביצות והאגמים ולא יכלה לצאת משם. כל הארמיה הושמדה על־ידי הגרמנים, רק חיל האספקה שנסע בסוף המחנה הספיק להסתובב ולברוח משדה הקטל. ביניהם היה גם אבא עם עגלתו וסוסו.

הם רצו כמה ימים בלי הרף, עד שהגיעו קרוב לורשה באפיסת כוחות. החיילים קיבלו כמה ימי מנוחה להתאושש, ובאנדרלמוסיה הזאת אבא הסתלק מהגדוד מבלי שמישהו הרגיש כי היה תוהו ובוהו במחנה ובאיזה שהוא אופן הגיע הביתה בליל שבת.

אבא ואמא ועוד מישהו לקחו בליל שבת כרכרה הנקראת "דרוֹשקה" ונסעו מעבר לנהר הויסלה לפרגה. האיש שנסע איתם הוביל אותם לאיזה "מַאֲכֶר". זה היה איש שהתמצא קצת ברפואה ועושה כל מיני טיפולים. הוא נתן לאבא זריקה במרפק של היד השמאלית, הזריקה היתה של נוזל חריף - נפט או משהו אחר, שעושה דלקת שתוצאותיה יכולות להיות מאוד מסוכנות.

באותו ליל שבת אבא הספיק לחזור לגדוד והעניינים התפתחו ככה. אף

אחד בגדוד לא ידע מתי הלך ומתי חזר ומה עשה. כעבור כמה ימים היד התנפחה מאוד ואבא סבל נורא. ואז העבירו אותו לבית חולים צבאי ומשם שלחו אותו לרוסיה ברכבת של חולים.

ויד הגורל רצתה שבא לעיר סמוכה לאותו בית חולים שם הוא היה במלחמה עם יפוניה (היפנים) ושם השתחרר.

ושוב כמעט אותו הסיפור. שוב רופא יהודי שעשה לו ניתוח על היד והוא שכב כמה שבועות בבית־החולים.

אחר כך קיבל שחרור לשנה עם תעודה שבה היה כתוב, שהוא נפצע במלחמה על ידי רסיס פצצה, וכעת הוא לא כשיר לשירות. אבא חזר הביתה והתחיל לעבוד שוב אצל ברל מויסביץ וניהל את עסקיו.

בינתיים, הרוסים נסוגו מורשה והגרמנים כבשו את פולין.

אני הייתי אז כבר בן שש, ואני זוכר את דמותם של החיילים הגרמנים שחבשו כובעים דומים לכובעים של מכבי אש. הכובע היה של עור לכה שחור ומבריק. באמצע היתה מזדקרת חנית נחושת עגולה, ומלפנים היה הנשר הגרמני של פליז עם רצועות של שריון קשקשת. הכובע הזה היה מאוד מרשים.

אחרי המלחמה כשהגרמנים עזבו בחיפזון את ורשה, נתגלגל אצלנו בדרך כלשהי כובע של קצין גרמני. הכובע הזה היה אצלנו בבית שנים רבות וחבשנו אותו בפורים לסעודה ולתחפושות.

כשהגרמנים נכנסו לורשה הם הודיעו במודעות ברחובות העיר שכל החיילים מהצבא הרוסי הנמצאים בחופשה או קיבלו שחרור, צריכים להתייצב במקומות מסויימים ונחשבים לשבויים. סירוב התייצבות היא עבירה חמורה, והעבריין ייענש במאסר לפי החוק.

אבא פחד שייאסר וחשב שההתייצבות היא רק לרישום. מי ששירת בצבא הרוסי, התייצב במקום הריכוז שהיה בארמון ישן ברחוב פְּשֶׁיְזְץ ושימש קסרקטין לצבא הגרמני. אחר כמה ימים הגיעו שמועות שהמתייצבים, פולנים ויהודים, נשלחים לגרמניה לעבודת כפייה.

במשפחה קמה בהלה ישלחו את דוד לגרמניה והוא יכול למות שם מרעב. הסתודדו והתלחשו. אמא הלכה לברל מויסביץ וקיבלה סכום כסף מספיק ובאמצעות אנשים שהיו להם קשרים עם השמירה על המקום של ריכוז השבויים שילמה שוחד - הרבה כסף, ואבא הוצא ממקום זה וחזר הביתה.

אף אחד לא הטריד אותו בשל כך, כי היה תוהו ובוהו בארגון משטר הכיבוש.

מהאנשים שנשלחו למחנות עבודה לגרמניה בתנאי רעב ועבודה קשה, חזרו מעט מאוד. הרבה מתו שם ממחלות ותשישות מרעב. הגרמנים במלחמת

העולם הראשונה, התייחסו לאוכלוסייה לא באלימות גרידא, כי אם בהחרמת רכושם. אצל האיכרים הפולנים החרימו את הבקר ואת התבואה, ואפילו את עופות הבית, תרנגולים ואווזים. הם השאירו כפרים שלמים בחוסר כול. גם בערים התחילו להחרים כל מה שיכול להביא תועלת לאדם. אני זוכר שהיתה פקודה שכל אחד צריך למסור את כל כלי הנחושת והפליז הנמצאים בביתו.

לאמא במטבח, היו כמה מחבתות נחושת לאפייה ולצלייה. באו הגרמנים ולקחו את זה וגם הורידו מכל הדלתות את ידיות הנחושת שהיו בכל בית והחליפו אותן בידיות ברזל. רק מכתש הנחושת עם ידית הכתישה שהיה ירושה מהסבתא, אמא הספיקה להחביא והוא נשאר בבית כמזכרת מכל כלי הנחושת שהיו אצלנו.

היו אז זמנים קשים וימי רעב. הלחם היה בהקצבה. האוכלוסייה קיבלה תלושים הנקראים ״באנעס״ ואחרי שעמדו בתור שעות ארוכות קיבלו לחם לח, מעורב בתערובת של תפוחי אדמה ופסולת ואפילו פעם עם נסורת וסובין.

במובן הרעבת האוכלוסייה, הגרמנים מאז לא נפלו בהרבה מהגרמנים הנאצים שבאו אחריהם אחרי עשרים וחמש שנים במלחמת העולם השנייה.

רק דבר אחד היה שונה. אז הגרמנים לא היפלו את היהודים מהפולנים, היחס היה שווה וליהודים היה קצת יותר קל, כי הבינו את שפת הגרמנים שכמעט דומה ליידיש. בכל מקום היו יהודים שהתיידדו עם גרמנים ועשו איתם כל מיני עסקים שחורים, התפתח השוק השחור, והרבה יהודים התעשרו וקנו בתים והיו בעלי בתים שלא יכלו לעשות דברים שנוגדים את החוק ודרך הישר והם איבדו את כל רכושם.

שמעתי על מקרה שבעל בית ברחוב דז׳יקה 18, איפה שלדוד יענקל היתה החנות, שמכר את ביתו בעל שלוש חצרות עם בניינים לדירות להשכרה שלא היה מהם כמעט כל הכנסה כי בזמן המלחמה לא שילמו שכר דירה. כעבור זמן מה בגלל האינפלציה הדוהרת הכסף שקיבל היה לאפס. יכול היה לקנות בעד זה קופסת גפרורים. האיש מרוב בושה ועוגמת נפש נפטר משבץ לב.

כפי שציינתי, הגרמנים הצטיינו בהחרמות כל הסחורות שהיו במחסנים ובחנויות. אבל יהודים פיקחים שהיה להם סחורות בכמויות גדולות יותר, מצאו פתרונות גם בהברחות מהכפר לעיר וגם בבניית סליקים להסתיר את הסחורה, במרתפים ובבניית קירות כפולים וסמויים בדירות.

הבריחו סחורות ומזון בעגלות עם רצפות כפולות ואפילו בעגלות שהובילו מתים.

הגרמנים שהיו מאוד יסודיים וקפדנים במילוי צווים ובמשמעת, לא הצטיינו בפיקחות, והמוח היהודי החריף טיכס עצות והמצאות להערים על משמרות הגרמנים.

בחצר השנייה איפה שגרנו ברחוב דז'יקה 22, היתה מאפייה בדירת קרקע במרתף. בלילה הביאו בעגלה שקי קמח לאפיית לחם שנמכר בסתר במחירים מופרזים.

כנראה שמישהו הלשין לגרמנים. היו בלשים ומלשינים מבין האוכלוסייה היהודית שבשביל הטבות ובצע כסף ריחרחו בכל המקומות. באו הגרמנים ומצאו מחסן מלא שקי קמח. הם חתמו את הדלת והעמידו חייל לשמירה עד שיבואו לקחת את הקמח. אבל בעל המאפייה הקדים תרופה למכה... מתוך המאפייה היתה יציאה מוסווית למרתף לחצר הפונה לרחוב אחר, ובזמן שהחייל השומר עמד לפני הדלת, הוציאו את כל שקי הקמח דרך הפשפש המוסתר והשאירו את המאפייה ריקה.

למחרת כשבאו הגרמנים עם רכב משא להוציא את הקמח המוחרם הם לא מצאו שום דבר, הקצין הגרמני קילל ונזף בחייל ששמר על הדלת, "צוּ דומר קֶרל", צעק, פולנישע שווינען, כלומר חזירים פולנים והלך כלעומת שבא. הקמח נעלם...

כל דיירי הבית שוחחו על האירוע הזה וצחקו מהגרמנים. המצב הכלכלי בבית לא היה כל כך שפיר, בית החרושת של ברל מויסביץ בעיר קליש לא עבד ונחרב חלקית בהפגזות. לאבא לא היה מה לעשות. לעסקים שחורים הוא לא היה מסוגל. למרות שקיבל עוד משכורת ממויסביץ אבא לא הרגיש בנוח לקבל לחם חסד, ואז הוא נסע לעיירה קטנה בשם דומביה, שם גרו אחותו וגיסו - יהודית ופנחס וירניק.

את הדוד פנחס וירניק ראיתי פעם אחת כשבא ולן אצלנו. הוא עסק בעיירה בצביעת בדים ואבא נסע ללמוד את המקצוע הזה.

כשחסרו טקסטילים ובדים טובים, לקחו בדים גסים שנטוו על ידי האיכרים במכונות פרימיטיביות במלאכת יד וצבעו אותם בכל מיני צבעים: כתום, ירוק ושחור ומזה תפרו כל מיני חליפות ומכנסיים גסים.

אבא חזר הביתה אחרי כמה שבועות שהיה אצל אחותו, עם ידע בצביעה והביא כל מיני אבקות צבע, אבל מזה לא יצא שום דבר, כי היו צריכים מקום להתקין דודים ודירות ריקות לא היו להשכרה, כי הרבה אנשים מערי השדה נהרו לורשה למצוא פרנסה. ברחובות ראו הרבה אנשים רעבים ובחצרות צעקו גברים, נשים וגם ילדים, "אנשים טובים תנו חתיכת לחם, אני גווע מרעב", זה היה מחזה עגום מאוד.

הקהילה היהודית בורשה פתחה בתי תמחוי לעניים במיוחד בחורף כשהתרבו המחלות ומגיפת טיפוס פשטה בעיר. בחוצות ראו הרבה אנשים נפוחים מרעב, כמעט רוב אנשים אלה היו מעיר השדה ומעיירות קטנות שבאו לורשה למצוא את מזונם ומצאו רעב, מחלות ומוות.

כלפי אנשים אלה שבאו מהפרובינציה, תושבי הכרך הגדול שישבו בדירות מסודרות, הפער היה גדול כמו בין אור לחושך... אבל פרוץ מחלת הטיפוס קצרה בעיר קציר גדול בחיי האוכלוסייה, במיוחד ברובעים של מיעוטי יכולת וברחובות ובפרברים שלא היו סידורי ביוב ובתי שימוש בבתים. השלטון המקומי בעזרת המיליציה הפולנית עשו עוצר בבתים שלמים. הם סגרו את שער היציאה מהבית, ולחצר נכנס אוטו בצורה של מיכל ארוך וגדול עם דלתות ברזל. אנשים בחלוקים לבנים נכנסו לדירות והוציאו את המזרונים וכלי המיטה ובגדים, את כל זה זרקו דרך המכסה למיכל הארוך והפעילו את המנוע שפלט אדים וגזים מהמתקן הזה. קראו לזה "פַּרובקה" - מעלה אדים.

כשהוציאו את כל הדברים אחרי החיטוי מתוך הפרובקה, היה הכול לקופת סמרטוטים שהיה קשה להכיר דבר.

אחר כך העמידו בשורות, גברים לחוד ונשים לחוד, והובילו אותם למרתף ציבורי שם גזזו את השערות לגברים. זה היה התקן הרפואי של הגרמנים ללחום במחלת הטיפוס, שהתפשטה עקב הרעבת האוכלוסייה וריבוי הכינים במיוחד אצל באי הפרובינציה הגדולה.

אני זוכר שפעם עשו עוצר כזה על הבית שלנו ברחוב דז'יקה 22. אמנם בבית שלנו כמעט לא היו מקרי טיפוס, אבל אלה שבאו עם "הפרובקה" באו לשם סחיטה.

אצלנו בבית הכול היה מבריק ומסודר, אפילו פרקט הרצפה היה מבריק ממריחת שעווה מיוחדת ונברש במברשת כבדה במסגרת של ברזל. המיטות היו נקיות וכלי המיטה לבנים מאוד. אבל אמא הכינה מראש שטרות כסף וכשבאו "הסניטרים" לקחת לפרובקה, היא תחבה לידם את הכסף והסניטרים הסתלקו ולא לקחו שום דבר. וככה חזרו כמה פעמים, כל פעם קיבלו שטרות כסף ודיווחו לממונה שהכול בסדר ואפילו למרחץ לא לקחו.

רק מהחצר השנייה שם גרו אנשים עניים שלא יכלו לשחד את הסניטרים, לקחו דברים לחיטוי, והחזירו כלי מיטה מושחתים ללא הכר. כשהעוצר נגמר והפרובקה סוף כל סוף עזבה את הבית, נשמו כולם לרווחה "ברוך שפטרני מעונש כזה".

באותו הזמן אני ואחי טוביה התחלנו ללכת לבית הספר ברחוב פביה 5, אצל פשיסוכר ואדלר, ולפי צו השלטון התחילו ללמוד גרמנית. אבא הביא ספר לימוד בגרמנית, ואיזה זמן מה מורה מיוחדת לימדה בכיתה לקרוא ולכתוב גרמנית באותיות גוטיות. עד היום אני יודע לכתוב את שם המשפחה באותיות גוטיות ומתמצא בכתב הזה.

ברל מויסביץ שהיה בעל יוזמה וחריף במסחר, קנה מגרש גדול עם מחסנים בקצה רחוב דז'יקה קרוב לבית הקברות הגויי ופתח שם עסק למכירת עצים

להסקה ולבנייה. קרוב למחסן זה היו פסי רכבת ברזל וקרונות משא פתוחים ושטוחים שבאו ממרחקים מיערות פולין ישר למחסן עם בולי עץ וקרשים. את אבא הוא מינה למנהל המחסן, ואבא הלך לשם כל בוקר ברגל וישב בצריף עץ איפה שהיה משרד קטן.

בצריף הזה היה גם מתקן של משקל ענקי. בחוץ לפני הצריפון היה משטח של קרשים במסגרת של ברזל, שעליו עלתה עגלה גדולה מלאה עצים, ובפנים אבא ראה על המתקן של מוטות הברזל את משקל העצים ביחד עם העגלה. כשבא הקונה שקלו תחילה את העגלה הריקה ואבא עשה חשבון הנֶטו עבור העצים.

הרבה פעמים אני ואחי טוביה הלכנו לבקר את אבא במחסן. זה היה מלא חוויות לראות את הקרונות והקטר והפריקה מהקרונות למחסן העצים שהיה מגודר בגדר גבוהה מאוד.

היו שם ערימות גבוהות של בולי עץ וקרשים ונדף שם ריח של יער ועצי אורן. הרבה פועלים יהודים וגויים עבדו שם בפריקה וטעינה, ואבא היה הבוס שלהם.

ברל מוסביץ נתן אמון מלא באבא ואפילו את המחסן רשם על שמו כי לא רצה שידעו שהוא בעל הבית של עסק זה.

אני זוכר שבימי הגרמנים אבא הביא הביתה שתי שקיות מלאות מטבעות זהב. זה היה הונו של מויסביץ שפחד להחזיק את הכסף בביתו ונתן לאבא להחביא. בחדר הגדול בפינה אפילה עמד תנור מאריחי חרסינה לחמם את החדר, התנור היה גבוה עד התקרה אבל שמה למעלה היה שקע ומסביבו מעקה מגולף של חרסינה שהסתיר את השקע. אבא הטמין שם את האוצר שהיה בביתנו הרבה זמן, עד שהחזיר אותו לברל מויסביץ. לימים נודע לי שהיו שם 20 אלף רובל בזהב טהור. זה היה סכום אגדי בזמן ההוא.

המצב הכלכלי בבית היה טוב ולא היה לנו מחסור באוכל ובהלבשה. לכל חג אמא קנתה לנו חליפות חדשות ברחוב שוינטו יורסקה ונעליים הזמינה אצל הסנדלר שהיה גר באותה החצר ועבד בביתו במטבח ליד שולחן נמוך. הוא ישב על שרפרף של שלוש רגליים.

אבא, שעד תקופת המלחמה הלך עוד בקפוטה ארוכה וחבש את הכובע היהודי השחור שהיה אז הלבוש המסורתי של היהודים, החליט ללבוש חליפה עם ז׳קט קצר ולהחליף את הכובע במגבעת לבד עגולה. זה היה נחשב לצעד נועז מצד יהודי דתי שהקפיד על דיני התורה.

אבל אבא לא היה יחידי בשינוי הזה, גם הרבה ידידים של אבא עשו ככה תחת השפעת הזמן והרוח החדשה שהביאה להתקדמות ושינוי בחיי היהודים בפולין.

הצעד הראשון והשינוי הניכר היה בלבוש היהודי של הגברים שהחליפו את הקפוטות ואת הכובע הקטן השחור. והרבה נשים נשואות חבשו פיאות נוכריות מגושמות הנקראות ביידיש שייטלען, הפסיקו לחבוש את הפיאות והלכו בשערות שלהן.

פתאום חל שינוי דרסטי זה. רוב היהודים מזרם "המתנגדים" החליפו את בגדיהם ל"דייטש" ונשותיהם הפסיקו לחבוש את הפיאות וללכת בשיער הטבעי שלהן. הפיאות הנוכריות של הימים ההם היו מאוד מגושמות ולא הוסיפו זוהר וחן לנשים שהיו נראות בהן זקנות מגילן. פירוק הפיאה היה נחשב לצעד נועז וחצוף מאוד. רק החסידים נשארו בתלבושתם המסורתית ובשבת הלכו ל"שטיבלעך" להתפלל בקפוטות של משי וכובע של קטיפה שחורה, רק העשירים חבשו שטריימלך של פרווה.

ראיתי בשטיבל של חסידי גור, שם הדוד יענקל התפלל, חסידים בקפוטות משי שהיו קרועות ובלויות לחתיכות, אבל בכל זאת קפוטה של משי לכבוד השבת...

יהודי "מתנגד" לא לבש קפוטה של משי ולא חבש בשבת כובע של קטיפה, לא התפלל "בשטיבל" רק בבית כנסת שהיה מסודר עם במה לקריאת התורה. לכל אחד מהבעלי בתים הקבועים היה מקומו בספסל עם חובה להחזיק בו את תשמישי הקודש לתפילה.

בבתי כנסת גדולים היה גם חזן קבוע עם משוררים ששרו את התפילות העיקריות במקהלה של מבוגרים וילדים.

אצל החסידים בשטיבלעך לא היה כל פאר וריהוט מיוחד. כמה ספסלים מסביב לקירות, ארון קודש פשוט ושולחן לקריאת התורה באמצע החדר.

החסידים הסתובבו הנה ושוב עד כי נשמעו רשרוש הקפוטות או שעמדו והתנועעו בדביקות מי מלפנים ואחורנית, או בצד ימין ושמאל. הבעל תפילה התפלל בדביקות וביראה והכניס רטט ושכנוע בקהל החסידים שקולותיהם נשמעו כרעש גלי הים המתנקשים בקצף בסלעים ואבני החוף...

למרות שאני ואחי לא הלכנו בלבוש המסורתי כמו ילדי החסידים וגם לא היו לנו פיאות, הלכנו הרבה פעמים עם הדוד יענקל להתפלל בשטיבל בתור נערים קטנים לא משכנו תשומת לב, אבל היינו זרים בין ילדי החסידים שהתגודדו בחדרי השטיבל.

בכל זאת אהבנו ללכת שמה, כי הכול היה שם יותר חם, הן בתפילה וגם מקהל החסידים הצפוף שהתרוצצו והתנגשו אחד בשני, בלי הצטדקות ובקשת סליחה אחד מהשני.

במיוחד אהבנו ללכת לשטיבל בליל שבת לשמוע את ר׳ גבריאל שהתפלל לפני התיבה "לכו נרננה", את ר׳ גבריאל הִכרתי כי היה להם, זאת אומרת

לאשתו, מרת איטהל׳ה, חנות של מזונות שעכשיו קוראים לזה בארץ מכולת, ובורשה קראו לחנות כזאת ״שפייס־געוועלבל״. אמא שלי היתה לפעמים שולחת אותי לקנות משהו בחנותה של איטה׳לה. החנויות נסגרו לפי החוק בשעה 7 בערב. אבל רוב חנויות המכולת היו מוכרות אחרי השעה המותרת.

החנות היתה כאילו סגורה, אבל לפני החנות עמד ר׳ גבריאל, מסתכל בצדדים אם לא הולך שוטר. אמרו לו מה שרוצים לקנות וכשראה שאין שוטר באופק, הוא צעק לתוך החנות: איטה׳לה! חצי לחם, קילו סוכר ועשרה דֶקא חמאה. הוא קיבל את הכסף, ואחרי זמן מה נפתח פשפש קטן בתוך הדלת הסגורה וראו רק יד שהושיטה את המצרכים. ר׳ גבריאל חטף את הכול בזריזות ומסר לקונה. באם מרחוק נראתה רק מצחייה של שוטר, הוא צעק א מֶליץ! א מֶליץ והסתלק לשער סמוך, עד שהסכנה עברה. ככה סחרו עד תשע או עשר בלילה.

אבל בליל שבת, בשטיבל של חסידי גור, ברחוב דז׳יקה 20 היה ר׳ גבריאל אדם אחר לגמרי. הוא היה יהודי גבוה עם זקן לבן ארוך, לבוש היה בקפוטה של משי ופניו קרנו בזוהר של קדושה. הוא לא היה מעשירי השטיבל, אבל מקומו היה חשוב מאוד. היה לו קול נעים וחזק וכמעט כל ליל שבת התפלל לפני התיבה. כשהוא הגיע ל״לכה דודי לקראת כלה״ רעם קולו כהר געש וחבורת אברכים וילדים מבוגרים שרו איתו את המרש החסידי בקצב ובהתלהבות, שהביא את כולם להתרוממות הנפש ולחוויה עמוקה. ועד היום, כשאני נזכר איך ר׳ גבריאל בקול אדיר ונעים שר את ״לכה דודי לקראת כלה פני שבת נקבלה״ עובר בי רטט מלטף ונעים שקשה להגדירו במילים.

באם נשאר בי יחס אוהד להווי החסידי, אני קושר את היחס הזה להשפעתו ורושם התפילות בליל שבת בבית החסידים של חסידי גור בורשה, שעקבות השפעתם נשארו בי עד היום הזה.

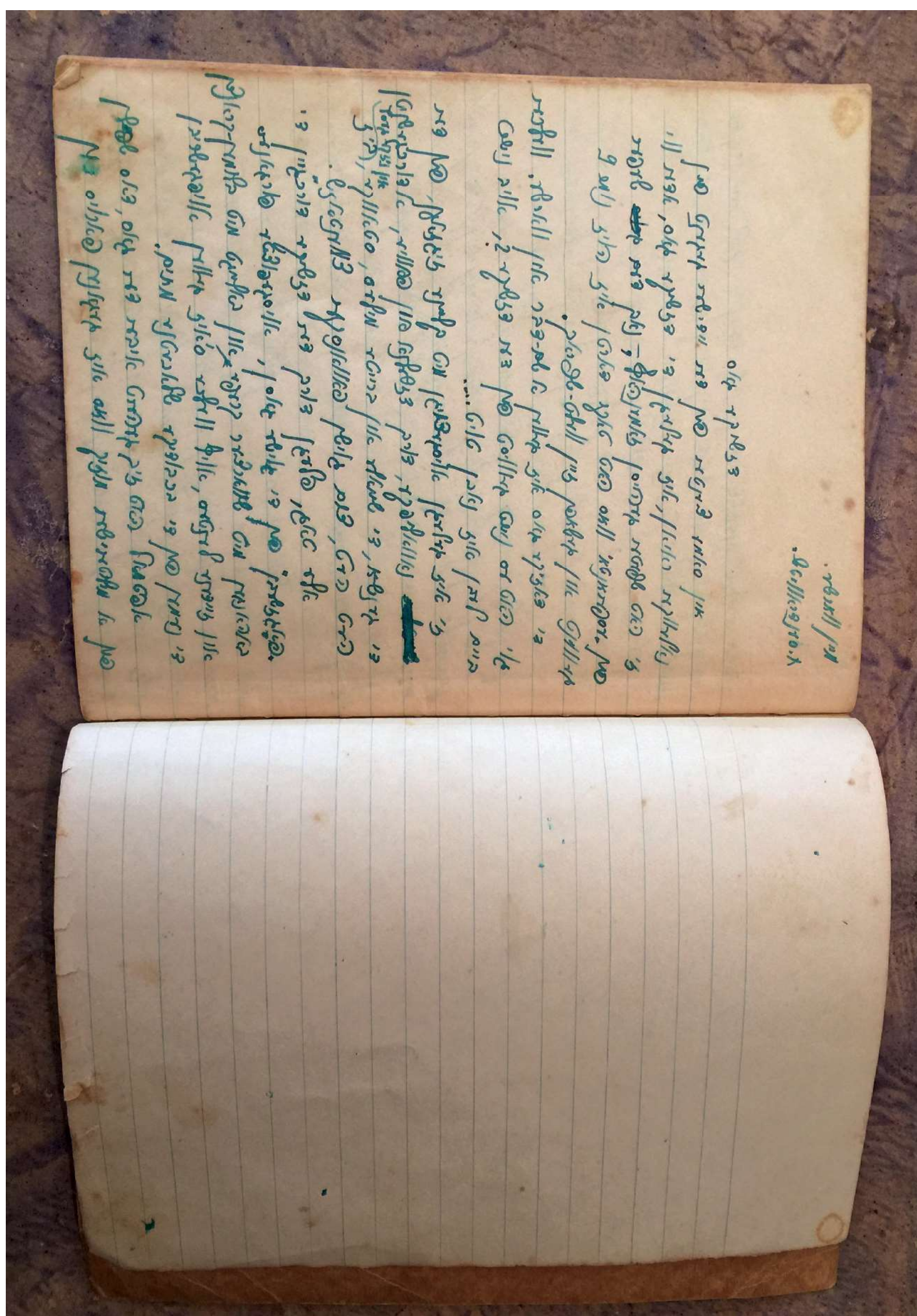
החצר שלנו ברחוב דז׳יקה 22

החצר שלנו. איך היא נשארה חרותה בליבי בצורתה ובגודלה. כל חצר יהודית בורשה השפיעה באופן ספציפי על דייריה, ובמיוחד על הילדים שגדלו בתוך חומותיה ודירותיה. כל חצר יהודית ורשאית היתה כמו עיר קטנה עם אופיה וייחודה, עם טיפוסיה השונים, יהודים ויהודיות כאחת.

היו כאלה מהשכנים שהתבלטו בחברת חצר הבית ותמיד היה משהו או מישהו שנתן לבית את קווי האופי שלו שעשהו למשהו מיוחד. בכל חצר באו לביטוי בולט ההבדלים הסוציאליים של דייריה. בחזית הבית, הפונה לרחוב

חיים סנדרוביץ מבט מחלון דירתינו **דז'יקה 22 בורשה** 1934

כתב היד הראשון כפי שכתב חיים סנדרוביץ ביידיש במחברת סיפור המעשה
בורשה רח' דז'יקה 22 - ורשה

רחוב דז'יקה 22 ורשה-סיפור (יידיש)

חיים סענדראוויטש

דזיקע גאס

אין סאמע צענטר פון דער יידישער געגנט אין נאלעווקער ראיאן איז געלעגן
די דזיקע גאס,אדער ווי זי האט שפעטער געהייסן זאמענהאף - נאך דעם שעפער
פון "עספעראנטא" וואס האט טאקי דארטן אין הויז נומר 9 געוווינט אלס
באוווסטער אויגן-דאקטאר און געשאפן זיין וועלט-שפראך.
די דאזיקע גאס איז געווען א שם-דבר אין ווארשע. וועלכער גוי האט עס
נישט געוווסט פון דער דזיקע?, אויב נישט ביים לעבן איז נאכן טויט...
- זי איז געלעגן אויסגעצויגן מיט קליינע זיגזאגן, פון דער נאוואליפקע,
דורך דזעלנע און פאוויע, - אדורכגעשניטן די גענשא,- די שמאלע און ברייטע
-מילעס;סטאווקע און נידזקע געסל , ביז העט העט; צום גוישן פאוואנסקער -
צמענטאזש.
אלע טאג, פלעגן דורך דער דזיקע-גאס דורכגיין די "פאגזעבן" פון די
גוישע באסן, אויסגעפוצטע פורגאנעס באהאנגען מיט שווארצער קרעפע און
באלייגט מיט בלומען-קראנצן און זיידענע לענטעס,אויף וועלכע ס'איז געווען
אויפגעשריבן מיט גאלדענע אותיות די נעמען פון די בכבודיקע שלאכטענע
מתים.
אפטמאל האט זיך געהערט איבער דער גאס , דאס שפילן פון א מיליטערישער
מוזיק וואס איז געגאנגען פאראויס פון טרויער-צוג, און די קלאנגען פון
שאפעס-טרויער -מארש האט ווייט דורכגעדרונגען דורך די אפענע טירן,
אריין אין די הייף און אנגעזאגט די איינוווינער אז ס'גייט מיליטערישער -
פאראד. - דאמאלט פלעגט ווערן א לויפערייפון די טרעפ, פון גרויס און
קליין, יינגלעך פלעגן זיך מיט רעש אראפלאזן פון די פארענטשעס פון די
שטיגן, און אין לויפעניש איבערן הויף איילן צון ארויגאנג אויף דער גאס.
פרומע יידן, אין יידישע היטעלעך און לאנגע קאפאטעס, פלעגן זיך דאן
פארוקן אין די טויערן, מיט איין אויג ארויסקוקן פון טויער און איבערוואר
-טן ביז וואנעןדער "פאגזשעב" וועט אדורכגיין. שפיזיקע פיינטלעכע בליקן
פלעגן געווארפן ווערן צו די יידישע דורכגייער פון די אויסגעפוצטע
באגלייטער, וואס זענען פלוצים אריינגעפאלן אין א אנדערער וועלט און
ווי פארשעמטע דורכגעגאנגען די דזיקע נישט האבענדיק קיין אנדערע ברירה.

פארנאכט נאכן שליסן די געוועלבער, איז אויף דער גאס געווארן א שטארק
געגיי און שטופעניש. פון די פיל שניידער און שוסטער ווארשטאטן,פאברי=
קלעך פון טריקאטאזש; קאנפעקציע און לעדער-גאלאנטעריע מיט וועלכע די
הייף אויף דער דזיקע זענען געווען אנגעפיקעוועט- האבן זיך אראפגעלאזט
פון די שטאקן, די געזעלן און און לערן-יינגלעך. די ביליגע קאוויארניעס
און גורקיכן וואס האבן זיך רעקלאמירט פאר די טויערן מיט גרויסע שילדן

חיים סענדראוויטש - 2 8 - דזיקע גאס

"היימישע-מיטאגן" זיינען באלד געווארן פיל געפאקט פון א פראווינצער עולם ארבעטער וואס איז געקומען אפעסן א ביליגן מאלצייט.
נאנט צו דער געגנשע האט זיך געפונען "חאסקעלבערגס"-רעסטאראציע. אין דער וויסטאווע ביים איינגאנג איז געווען אויסגעשטעלט אויף טעלער א מיטאג אין פולן קאמפלעט: פארשפייזע, לאקשן מיט יויך, א שטיקל פלייש ,קאמפאט און ברויט מיט א גלאז סאדע-וואסער , דאס אלץ פאר זעכציק גראשן.

די דאזיקע עקספאנאטן האבן אויסגעזעען ווי באלזאמירטע געגנשטאנדן פון פרעה'ס צייטן. ביים דאזיקן "געשמאקן" מיטאק איז געשטאנען א "קינסטלעריש" בילד וואס האט פארגעשטעלט צוויי פארשוין: איינעם א דיקן מיט א גרויסן בויך, וואס בייט טאקע ארטים פון "חאסקעלבערגס רעסטאראן" און ער זאגט צו א צווייטן פארשוין א הויכן און אויסגעדארטן " איך האב געגעסן פאר זעכציק גראשן און בין זאט - און דו האסט באצאלט א זלאטע מיט פופציק און ביסט אוודאי הונגעריק, אט זע! ווי דיק איך בין... פון חאסקלבערגס מיטאגן...
די דאזיקע רעקלאמע האט געדארפט צוציען דעם ארימען פראווינצער קאנסומענט. - איז טאקע דארטן אלע מאל אין די ענגע צוויי שטיבלעך געווען געפאקט, א געדיכטע פארע האט געזעצט פון די טישלעך ביי וועלכע ארימע ארבעטער האבן געגעסן א געדיכטע גריץ און פון טעלער האט ארויסגעקוקט א גרויסער שווארצער ביין.

"באלבאטישע יינגעלייט"וואס זיינען געווען מיטגלידער אין פארשידענע חברות:ווי "תומכי אסורים", -"בקור-חולים","תפארת-בחורים",האבן זיך פארקליבן ביי ר'מלכן אין באר,ראג דזעלנע,ארייכאפן דארטן א פארציע גולאזש מיט א קופל ביר און אויך מאכן א פארטיע בילארד אדער "דאמינע" מיט גוטע ברודער פון זייער חברה.

אין זומערדיקע פארנאכטן, ווען די אויסגעמאטערטע שטאדטישע דעמפיקע לופט איז געדיכט געהאנגען איבער דער יידישער געגענט ווי א קלעביקער פארהאנג,האט די יידישע יוגנט געשטראמט מאסנווייז דורך דער דזיקע גאס, -ווער צו די אריסטאקראטישע ביעלאנסקע און ווייטער צום זאקסישן-גארטן און ווערצום ברעג פון ווייסל, אין דעם פארק טראוגוטא, אדער ווי ס'האט אמאל געהייסן " וווינע-פלאץ". - דארטן אויף די אויסגעטראטענע שטיקלעך גאז-איזנלען פלעגן יינגווארג ליגן ביז שפעט אין דער נאכט און זינגען לידער, -ביז א פאליציאנט פלעגט פארטרייבן דעם עולם,וועלכער האט זיך דורך די באניפראטן און "טראמוויי-געסל" געלאזט צוריק אין שטאדט,ווער אין אייגענע היימען, און ווער אויף א קווארטיר,ווי עס האט געווארט אן ארט צום שלאפן פאר צען זלאטעס א חודש.

ביז שפעט אין דער נאכט איז נאך זאמענהאף-דזיקע געווען שטארק באלעבט._

דורך די פארמאכטע זאלוזיעס פון די סאדע-וואסער געוועלבלעך פלעגט מען נאך דערלאנגען א קאלט גלעזל וואסער מיט סאק אדער א ליאדע פון דריי טעמים אין א וואפלענעם שקאפיק.

פון די אפענע פענסטער פון די טאנץ-זאלן פלעגט זעצן א דזשאז-ארקעסטער א בייסטן טאנגא און עלעגאנטע פאצעטן מיט גלאנציקע האר און אנגעפודערטע פארשוויצטע מיידלעך פלעגן ארויסגיין זיך אפקילן אויף די באלקאנען.

פון געוויסע טירען פלעגט זיך ארויסשיטן א יומטובדיק אנגעטוענער עולם מיט ווינטשערייען הויך אויפן קול:
א גוטע נאכט !ס'זאל זיין מיט מזל!
מ'זאל נאר גיין אויף שמחות !
"מערטשעם" ביי אייערע קינדער,!

דאס פלעגט מען צוריקגיין פון א חופה,וווּ אין א אויגעפוצטער שטארק באלויכטענע "סאלע" האט א רב מיט א צילינדער מסדר קדושין געווען, דעם עולם האט מען מכבד געווען מיט "טארט און וויין" און די געסט זיינען בעגאנען אהיים.

טיילמאל פלעגן פארקומען עטלעכע חופות אין איין נאכט,פלעגן זיך די געסט פון צוויי חתונות אויסמישן צוזאמען און מען האט נישט געוווּסט פון וועלכע חופה די געסט זייבען, האט מען צוויי מאל געטרונקען וויין און געגעסן טארט...

אין די ווייטע גוישע בעגענטן זיינען שוין די גאסן לאנג פוסט מען זעט נור איינצעלנע דורכגייער וועלכע שפאנען מיט אייליקע טריט. - אבער אויף זאמענהאף-דזיקע איז נאך לעבעדיק.

פארלעך גייען אהיים פון די קינאס פון די קריסטלעכע גאסן און ארויסקומענדיק אויף דער דזיקע פילן זיי זיך היימישער און זיכערער און מען רעדט הויך אויפן קול אין א ווארשעווער יידיש.

דורך א אונטערטיר קאן מען זיך נאך אריינבעקומען אין א וווּרשטן-האנדל און אפעסן הייסע ווורשטלעך מיט קרויט.

אין די ראגן פון די גאסן שטייען בייגל הענדלער און פארקויפן זייער סחורה שרייענדיק:

ווארימע בייגל,- ווארימע בייגל!!!!

און פלוצלינג ווי דורך א סיגנאל מאכן זיי "פיס" פאר א אנקומענדיק "מליץ".

ביי די טויערן שטייען פארלעך און קאנען זיך נישט שיידן...אויף די ראגן בלינצלען פריילעך די מעלעקטרישע לאמטערן און ווארפן העלע ליכט פלעקן אויף די שאטנדיקע מויערן פון דער דזיקע גאס...

סוף.

רחוב דז'יקה 22 ורשה-סיפור (יידיש פונטית)

Chaim Sendrowicz — Fun cikl Majn Warsze

A hojf ojf Dzike gas

Majn Warszewer jidiszer hojf, wi ajngebakn tif in hartcn, wifil ajndruk un wirkunk a warszewer jidiszer hojf hot gehat ojf zajne bawojner un ojf dem dor wos hot zich in zejne mojern dercojgn.

A Warszewer jidiszer hojf iz gewen dos zelbe wos a klajn sztetele, es hot ge rogn zajn charakter un ajgenart, - mit zajne tipn - "mentszn un mentszelech" wos hobn zich arojsgerukt in fodergrunt fun der "hojf-gezelszaft".

In a warszewer hojf is gekumen bojlet cum ojsdruk di sociale unterszidn fun zajne ajnwoner : - in"Front" hobn gewojnt kimat sztendik di "aristokratie" fun hojf: a feldczer, dentist, oder rajcher sojcher, in a mer szener hojz hot gewojnt ojch cumol a dokter, in di oficines in hojf dos "folk" : bal-meloches,kremer, angesztelte, un arbeter.

Es zajnen gewen in warsze hajf: sztile, trojerike, wi di tunkele [illegible] mojern cuzamengepreste, hobn ongeworfn kalte szotns,- un hobn geszrokn mit zejer ajnzamer sztilkajt.

Iber di hojche mojern-went iz wi a sztercl gelegn a sztikl himl wos hot aropgekukt fun der hojch wi a matowe szojb - kalt un mutloz... men hot dortn niszt gehert dem frajlichn gepilder fun di klajne hojf-lobuzes, wos hobn mit zejere geszrajen,un szpiln zich in "jugelech" niszt gelozt ruen di ajnwojner.

A kaltkajt hot arumgenumen arajnkumendik in aza grojen hojf, wi dos klapn fun di trit ,hot opgehilcht ojfn asfalt mit a hojln widerkol, in der sztilkajt fun hojf.

fencter zajnen gewen farhemert un fun ergec a wojnung, fun unter gedichte forhangn un farukte storn, hot zich gehert dos bomken fun a pjahino. In aza more-szchojredikn hojf hot tomit gewojnt a mer bamitlte ajnwojnerszaft: sochrim wos hobn gehat geszeftn in wajte gojisze gasn, oder rajche wojażorn , wos zajnen kimat sztendik gewen farajzt, di kinder zajnen gegangn in kristliche gimnazies un zejere hel "tlenirte" frojen flegn szlofn bizn halbn tog, unter aropgeloste roletn.

Es zajnen dakegn gewen hajf,frajleche, wu s'hot geszmekt mit jidiszer folkstimlichkajt. Tomit iz der hojf gewen ful mit a chopte kinder wos hobn zich geszpilt un gemacht gewaltn, di jinglech hobn zich geszpilt in "strarz" , zich ongehumen ajner baj dem anderns rekele, gehopset un gebrikewet mit di fislech,wi cewildewete klajne ferdlech. Di majdelech mer gelasene, hobn geszpilt in "klas", szpringendik ojf ajn fisl mit a kajtele ojfn nosek fun szich.

Fun a fencter fun ergec a sztok, hert zich a szrajen fun a mame cu ihr zunele: Josele! - Josele! kum arojf esn, oder a klajn jingele, mit a farszwict nezl un fardrajtn daszik, szrajt in der hojch cu a ofn fencter ma-me-lu! ma-me-lu!.

DER hojf lebt...er iz durchgezapt mit rasz un tuml,fun ojfgepr= alte fencter hert zich a klapn fun naj-maszinen, wos turken durch mit gebajzer dos sztepn nent, mit kurce hafsokojs, - oder dos gelasene ritszen fun di szlitns fun trikotarz maszinen un dem geklap fun beretn maszindlech wos szlogn, cik- cik - cik.

Fun ergec wu hert zich dos zingen fun a gezeln, baj a sznajder, - a sentimital jidisz folks-lidl,wos miszt zich ojs mit kojlojs fun a chazonisz sztikl, wos derdrgt zich fun a kegn iberdikn fencter, wi a prowincer gezel rajst zich ojfn gorgl, a "sztikele"fun Josele Rosenblat, oder a "wesane-tojkef".

- -2-

In aza warszewer hojf,zajnen tomit do a sach hojf bazucher, wi:kuncinmacher zinger, betler,un kalikes,"sochrim",wos kojfin alc in der welt:alte malbuszim,ajzerne betlech,wigelech,wizmaczkes,alt ajzen, pudelech fun chomalin,szoln fun kartofl,un azoj wajter.

Jeder hojf-gast hot zich zajn ton un nusach in szrajen,un iz bekant lojtn kol di ajnwojner wun hojf.

Jidn szachers ,mit zeklech unter di urems,szrajen - han - del,- han-del,mit a lang ojsgecojgenem kol.Zaj zomen zich niszt lang ojf a hojf , jogn zich sztendik wi mojre-hobndik cu warszpetign mi jojdea,-wos war a wichtik myschor.Zaj derszmekn bald cu s'iz do parnose, mit genite ojgn kukn zaj in der hojch cu di ojberszte sztokn un mit lange szprazn, cu cwaj sztign mit a mol, zajnen zaj bald ergec in der hojch ojf a dritn sztok,fun wanen a baleboste hot a geszraj gegebn,"hej handel"... sznel bakukndik di alte zach zogt er wifl er git, a warf arajn in zekl un sznel flit er arop fun di sztign un wert warszwindn wun hojf.

Gor hajmlech flegt wern ojfn hojf, wen mit larm un gepilder iz plucim arajgewaln a chewre kuncenmacher, ungetuene in komendjantisze malbuszim fun alerelaj kolirn,ajner fun zaj mit a brajtn [illegible] sztrojenem kapelusz un mit a kesl-pojk ongehongen ojf der plajce, flegt zecn mit ale kojches in der pojk,mit a kurcsztekele,mit dem fus hot er gecojgn baj ajn sztrikl, wus iz gew en behoftn cu cwaj tacn un onmachn aza klaperaj, - az fencter flegn zich mit rasz ojfpraln, fun ale sztokn hobn zich bawizn kep, arbeter flegn aweklajgn di arbet un arojs ojf di balkonen un kinder hobn zich mit impet gelost lojfn fun di trep gliczendik zich ojf di porenczes.

Der hojf flegt balt szarc wern fun mentszn . dan flegz arojstretn ajn kuncenmacher mit a terkisz micl ojfn kop,un kajner hot niszt gewust wos er iz ,a goj cu a jid , wajl jidisz hot er geredt wi a waser, er flegt haltn a gance drosze un reklamirn di kunc-sztik fun zajne kameradn. Nochdem wi di gance chalastre kuncenmacher hobn bawizn zejere ale sztik: wi machn farszidene koźelkes,gajn ojf di hent , haltn a tir ojf ajn cun, oder lekn a ungeglit ajzen un szlingen fajer,flegt der in terkiszn micl ojsszrajen: "panowie jehudim, jidelech, gitz gelt!",arumgajn cwiszn ojlem, winken szelmisz mit a ajgl cu di frojen, arumchapn a szikse a dinst, flegn wern gelechtern un klalngelt flegt zich szitn ajngewiklte in papirlech.

Grojs derfolg flegn ojch hobn di farszidene hojf zinger. Bazunders hobn ojsgenumen di cwaj blinde szutfim, ajner a grober mit lange wonses hot geszpilt ojf a harmonje, un der cwajter miz ofene ojsgerunene ojgn, hot gezungen dos lid "Papa" mit aza hojch moralisz kol, az mhot gehert ojf di hechste sztokn.

Der doziker blinder , flegt alajn ferfasn farszidene lider ,iber tragisze geszeeniszn un katastrofes in der sztodt Warsze,-zaj nochdem zingen mit bekante melodies un fil durchgajer hobn zich opgesztelt arum zaj , un zich cuhern cu zajn klingendik „moralisz" kol.

Sztark bekant un "ungezen"ojf di warszewer hajf, iz gewen a klajn farfect jidele, mit a groj "koze berdele"un upgeblakewet jidisz hitele, wos hot zich gelost hern ojfn hojf bekol rom: [illegible] mit a specjeln farfstn nign, "al-te,- fardarte, - sztikelech - brojt"-Warft arop". Er flegt derbaj ojsrechnen wos er nemt alc; brojt, chales, kuchn, zeml, sztrundl, nur niszt kajn gelt un kajn wekselech. Wi nur er flegt zich bewajzn ojfn hojf, un ojszingen"alte -fardarte'- sztikelech -brojt, flegt wern a [illegible] warweraj fun bajtlen welches dos klajne jidele hot kuncik ojfgechapt un arajnpakn in zak arajn.

Ot azoj flegt zich a gancin tog tumlem ojfn hojf un Antoni der strusz, a grojser rosze, flegt sztajn in tojer un mit szpizike ajgelech,nochkukn mit chszad di hojf gajer un sztil warczen un di grobe Antoniowe, flegt trajbn di kinder ahajm un szrajen mit a pojeriszn loszn: "do-dumu ,- do - dumu.

עם דודי יעקב לנמן בכיכר
קרשנסקי ורשה 1939

אמא שרה'לה ואחיה הדוד יעקב
לנמן בביקורו מפלשתינה בורשה
1939 לפני שחזר לפלשתינה

אבא דוד ואמא שרה סנדרוביץ
בקיטנה בפולין

משמאל לימין: אבא דוד סנדרוביץ,
אחי טוביה מחזיק את בתו אדלצ'יה,
הדוד יעקב לנמן (במרפסת ביתם
בורשה)

הדוד ר' יעקב לנמן
אחי אימי שרה סנדרוביץ

הדודה פולה (רוטבליט)
אשת יעקב לנמן הדוד

הדוד אברהם ודודה פולה
לנמן אחי אימי שרה סנדרוביץ

חיים סנדרוביץ עם החבר ברוך
מננא **ע"י גשר קרבצ'ז** 1934

הדודה פרלה רוזנבלום אחות אימי
(ימין) ובתה חנה בת ר' שמואל משה לנמן

משפחת זיידלר, הבת של הדוד
אברהם לנמן, בעלה ובנותיהם
1939

חנה וציפורה, בנות הדודה
פרלה רוזנבלום, אחות של
שרה סנדרוביץ (לנמן)

גרו תמיד העשירים של החצרים. או "האינטליגנטים" כמו פֶלדשֶר (מן רופא בלי סמכות) או מרפא שיניים, סוחר עשיר או בעל הבית של החצר.

בבתים יותר יפים היו גרים לפעמים רופא, דוקטור ממש, או עורך־דין. במבנים בתוך החצר גר העם הפשוט או "עמך", יהודים בעלי מלאכות, חנוונים, משרתים וסתם פועלים פשוטים.

היו בורשה בתים עם חצרות שקטות ועגומות. החומות העמומות היו דחוסות ודממה עגומה הפחידה מפינותיה וזרקה צללים קרים ואווירה גלמודה ומדכאה. מעל הקירות של החומות, תלה באוויר כמכסה פיסת שמים זכוכית בלתי שקופה קרירה ועצובה, לא שמעו בין כתליה את פטפוטי השמחה והצעקות העליזות של הילדים שהשתובבו במשחקיהם ובמירוצי "התופסת" והצווחות הקולניות שבקעו באוויר. רק קרירות שקטה ריחפה בחלל החצר האפורה, היכן ששמעת כהד עמום וחלול את פסיעות רגליך הדופקות באבני החצר החלקות.

החלונות היו מסוגרים ומאיזה דירה מאחורי וילונות צפופים נשמעו צלילים של פסנתר שהוסיפו עוד קדרות ורטט של פרפורי גסיסה בחלל האפור והדחוס.

בחצר כזו ששם שלטה מין מרה שחורה, גרה לרוב אוכלוסייה מהמעמד הבינוני; סוחרים שהיו להם חנויות ברחובות נוצריים רחוקים, או סוכנים עשירים שהיו תמיד בנסיעות בערי השדה בענייני מסחר, ואשר ילדיהם הלכו לגימנזיות פולניות, ונשותיהם שצבעו או חִמצנו את שערותיהן השחורות לבלונדיניות, וישנו עד חצי היום בחדרי השינה עם מסכים מורדים על החלונות. לעומתם היו חצרות שמחות ועליזות, ספוגות הווי יהודי עממי. תמיד חצר כזאת היתה מלאה חבורת ילדים עסוקים בשעשועים ומשחקים, שאון וצעקות נשמעו מכל פינה. ילדים שיחקו במכבי־אש, החזיקו אחד בשני בקצוות בגדיהם, ובשורה הם דהרו ברגליהם כמו סייחים פראיים ונשפו בחצוצרות מקרטון, או שרקו ממשרוקיות.

הילדות שמטבען יותר מאופקות ושקטות, שיחקו בקלאס, קופצות ברגל אחת בריבועים מסומנים בגיר ומחזיקות שרשרת או אבן על "אף" הנעל.

מאיזה חלון, מקומה עליונה, נשמעו קריאות של אמא לבנה הקטן: יוסי, יוסלה! בוא הביתה לאכול, וילד קטן עם אפון מלוכלך קורא בקולי קולות, למעלה לחלון הפתוח, אימאל'ה! אימאל'ה! תזרקי לי סוכרייה!

החצר מלאה חיים וספוגה בקולות וההמולה רבה. מחלונות פתוחים נשמעו רעש וטרטור של מכונות תפירה, או רשרוש מושך של מכונות סריגה, העובדים בקצב, ופעם בהפסקות, הדופקות צ'יק צ'ק, צ'יק, כמו שעון קיר גדול. מאי שם נשמע שיר זמרה של עובד חייט בעת מלאכתו. השיר הוא סנטימנטלי

משירי עם ביידיש, מלא רגש ותוגה, ופתאום מתערב בתוכו בקול מתכתי קטע של פרקי חזנות של החזן יוסלה רוזנבלט, או פסוקים "ונתנה תוקף" הבוקע מגרונו של פועל צעיר, שבא מאיזה עיירה קטנה לעבוד בורשה הגדולה.

החצר שלנו היתה מהסוג הזה מלאת חיים ופעילות.

למעשה, הבית היה שייך לאציל פולני, שמו היה טַדאוש אולשֶׁבסקי שהיה איזה תקופה ממושכת האמבסדור ושגריר של פולין בגרמניה. ואני ראיתי אותו פעם אחת. יום אחד, באופן פתאומי נעמדה כרכרה ברחוב לפני השער וגבר גבוה בגיל העמידה לבוש פרווה עם מגבעת גדולה נכנס דרך השער לחצר הארוכה.

הוא הרים את הראש למעלה, הסתכל בסקרנות על המבנים מסביב, עבר את כל אורך החצר ונכנס לשער השני, שהוביל לחצר קטנה ואפלה שסביבה היו מבנים של שש קומות מלאים דירות מגורים.

הוא השתהה זמן קט בחצר וחזר בצעדים איטיים לוטש את עיניו מסביב ויצא לרחוב.

הכרכרה עם שני הסוסים חיכתה לו, נכנס לתוכה ונסע. אנחנו גרנו בקומה שנייה והחדר האחרון היה כמעט מול השער. במקרה, באותו הזמן הסתכלתי החוצה וראיתי את האיש המוזר שנכנס לחצר, כמובן שלא ידעתי מיהו, אבל אחר כך כשאבא בא הביתה, הוא שמע שהשכנים מדברים שבעל הבית היה בחצר, וזו הפעם הראשונה בחייו שראה את הבית הזה שקיבל בירושה. הוא היה בעל ייחוס גדול, מצאצאי השליאחטה (האצילים) של פולין והוא קיבל בירושה הרבה בתים ואדמות בורשה והסביבה.

הבית שבו גרנו היה פעם בחזית. בית של אצולה פולנית קרובת משפחתו ועבר בירושה לטדאוש אולשבסקי.

עוד בימי הרוסים, היה לו כמו כל אציל פולני, יהודי משלו... שניהל את עסקיו וזה היה יהודי שקראו לו ר' יוסל, הוא שידל את הפריץ שלו שיבנה מבנים למגורים להשכרה. באותה התקופה הבית נמצא ברובע שם התיישבו יהודים. ר' יוסל ארגן את הבנייה, שכר בנאים ואז בנה והוסיף חדרי מגורים לחצר הראשונה, וגם בנה את החצר השנייה, בסך הכול היו בשתי החצרות שישים וארבע דירות, ובכל דירה לא פחות משני חדרים ומטבח. בסך הכול אנשי החצרות היו יותר מחמש מאות איש.

ר' מרדכי פולס החייט, מוותיקי החצר סיפר פעם כשישבנו בחג הסוכות, בסוכתו של הדוד יענקל. "אתם יודעים מדוע החצר השנייה כל כך קטנה ואפלה? כן, אני יודע בדיוק, שרב' יוסף מכר אדמה מהחצר השנייה לר' בריש קדישזון שבנה את הבית מצד רחוב נלווקי שגבל עם האדמה של הפריץ.

הוא קיבל בחשאי 30 אלף רובל במזומן ובגלל זה יצאה החצר כל כך קטנה וחשוכה. אבל הפריץ אולשבסקי עד היום לא יודע מזה והוא בכלל לא מתעניין בנכסיו, איזה טיפש הוא... ואף פעם לא ידע על זה שהוא עשיר כקורח, אבל ר׳ יוסף היה יהודי פיקח שידע איך להרוויח כסף מהפריץ.

אחרי שר׳ יוסל הסתלק לעולמו, היו כבר מנהלים גויים, שהקפידו לגבות את שכר הדירה בקפדנות ובזמן״.

בין דיירי הבית היו יהודים עניים שלא הצליחו לגייס את הסכום לתשלום שכר הדירה. אז מנהל כזה, שהיה גם איש רע ועוד יותר אנטישמי, הגיש קובלנה לבית המשפט והשופט פסק על סילוק הדייר מהדירה, הנקרא ״אֶקסמיסיה״.

ואני זוכר שאכן באו גויים עם המשטרה והוציאו דייר מהדירה מהחצר השנייה שקראו לו ״הסוחר בדגים מלוחים״, יהודי מטופל עם שישה ילדים קטנים. את כל כלי הבית, המזרונים, כלי המיטה והריהוט העלוב והשבור זרקו לחצר. בדיוק התחיל לרדת גשם וכל המשפחה ישבה בין הערימה של הגרוטאות מכורבלת ובכתה.

שכנים ויהודים טובים הרעישו עולמות. הם פנו למערכות העיתונים היהודים, באו רפורטרים, צילמו את המחזה המחריד, ולמחרת היה סיפור שלם בעיתון ״מאָמענט״ על האקסמיסיה. מהמערכת שלחו מברק לאמבסדור אלשבסקי לברלין והודיעו לו על הזוועה שמתחוללת באחד מבתיו.

אחרי כמה ימים נעלמה המשפחה הזרוקה מהחצר. לאן הלכו, לא ידעתי. כנראה שקיבלו עזרה ממוסדות הקהילה ושכרו דירה אחרת. אבל המראה הזה היה לשיחה להרבה זמן בין שכני הבית. כנראה, כתוצאה מפרסום המקרה הזה, ביקר בעל הבית בחצר בפעם הראשונה בחייו בהיותו בחופשה בורשה.

בחצר שלנו היו תמיד הרבה ״מבקרים״ מוזרים: כגון עושי להטוטים שקראו להם ״קונצנמאכר״, זמרים וקומדיאנטים, מבקשי נדבות ונכים קאליקעס רחמנא ליצלן. היו מבקרים גם ״סוחרים״ שקונים הכול בכל בעולם: מלבושים משומשים, נעליים קרועות, עריסות, בקבוקים, קופסאות של משחות נעליים, כל מיני ברזלים ישנים וחלודים ואפילו קליפות של תפוחי אדמה... לכל סוחר כזה היה נוסח מיוחד בקולו בהכריזו על בואו לחצר וכל יושבי הבית ידעו כבר לפי הקול מי האיש.

היו יהודים שקראו להם ״שַכֶרס״ שהלכו עם שקים תחת בית שכמם ורק קראו ״הַנדל־הַנדל״ בניגון מתמשך (הַנדל בפולנית נקרא מסחר). הם תמיד מיהרו במורא שלא לאחר מי יודע מה, איזה עסק חשוב... הם הריחו מיד אם יש פרנסה בחצר, בעיניהם החודרות הסתכלו לקומות העליונות ובצעדים

גדולים בקפיצות ודילוגים של שני שלבי מדרגות טיפסו לקומות העליונות, מאיפה שאיזה בעלת בית קראה מהחלון, היי! הנדל! והם כבר שם למעלה.

בבקיאות היה מסתכל על החפץ למכירה, הופך את הבגד הישן לכמה צדדים, אומר מחיר סופי שאינו לוויכוח, מהר סופר לידה את המטבעות, זורק לשק את החפץ ובחיפזון רץ למטה ונעלם מן החצר.

מאוד עליז נעשה, שפתאום בשאון והמולה התפרצו לחצר חברה עושי להטוטים, הם היו מלובשים בבגדים של ליצנים מקרקס מכל הצבעים, אחד חבש מין כובע מקסיקני ענק של קש, על הכתפיים היה תלוי לו תוף גדול ועליו מצלתיים שהיו קשורים עם חבל לקרסול המגף, במקל קטן חבט בצד על התוף, וברגל משך החבל את פחי המצלתיים שעלו וירדו בקפיץ.

הוא עשה רעש כזה, שכל החלונות נפתחו, וראשיהם של בעלי מלאכה ועוזריהם הפסיקו את עבודתם והסתכלו למטה בסקרנות. הנשים יצאו למרפסות והילדים כחץ מקשת רצו למטה, והרבה ילדים התגלשו על מעקות של המדרגות בזריזות רבה.

החצר התמלאה בהמון אנשים שחיכו לראות את הלהטוטים ואז הופיע ראש הלהקה, שפרש מרבד על האדמה. הוא היה המבוגר בחבורה, כבר עם שערות שיבה, וחבש תרבוש תורכי אדום על ראשו. בדיבור חצי פולני וחצי יידישאי הסביר איזה קונצים הם יעשו, ופתאום התחיל בקפיצות וסיבובים אקרובטיים באוויר. התחיל ללכת על הידיים ועמד על הראש. בו בזמן כמה ילדים, כנראה בניו, שיתפו עמו פעולה בכל מיני להטוטים אקרובטיים.

אחד גברתן הוציא דלת כבדה מהכניסה למדרגות, הרים אותה למעלה והחזיק את הדלת בפה על שיניו, אחר כך בלע להבות אש לתוך גרונו או שתקע והכניס ללועו הפעור חרב ארוכה, או שליקק בלשונו ברזל מלובן שהוציא מתוך דלי של גחלים לוחשות.

אחר כך המבוגר עם התרבוש האדום, התחיל לאסוף כסף בין המון המסתכלים. הוריד את כובע הלבד מראשו וצעק! רבותי, יהודים, תנו כסף, כסף ומה שיותר!... מהר, מהר, הוא פנה בקריצות עין גסות לנשים או עוזרות הבית הפולניות, כולם צחקו וזרקו לו מטבעות לתוך הכובע, מהחלונות נפלו מטבעות עטופים בנייר שהקומדיאנט תפס אותם בזריזות לתוך כובעו. אחרי שהלהקה עזבה את החצר, רצו אחריהם הילדים בצעקות בכדי לראות עוד הפעם בחצר אחרת את הלהטוטים.

מאוד פופולריים היו הזמרים שהופיעו מזמן לזמן בחצר. היו שני שותפים, שניהם עיוורים, אחד שמן ניגן על הרמוניה והשני גבוה עם שתי עיניים פתוחות בלי אישונים, הוא שר בקול חזק ודרמטי את השיר "פאפא" - על

ילד יתום שאבא שלו שהתחתן שנית ומתאכזר אליו ולא רוצה לקנות לו נעליים בחורף והילד הולך יחף ונופל חולה למשכב.

את השיר הזה, העיוור חיבר לבד. השיר היה פרימטיבי, אבל הוא שר אותו בכל כך שכנוע ורגש שהרבה אנשים, במיוחד נשים עמדו לשמוע את שירו וזרקו להם כסף. עוד הרבה שירים של אירועים טרגיים שקרו בורשה, חיברו שני השותפים האלה והם היו מאוד מוּכּרים ברובע היהודי.

היה עוד זמר עיוור שהרכיב משקפיים כחולים ושר בקול מונוטוני על הספינה "טיטאניק" שטבעה בים הגדול, וכל האנשים טבעו בנחשולי הים וירדו תהומה. אליו כמעט לא שמו לב, ואף אחד לא האזין לשירו, ולא זרקו לו מטבעות. רק מישהו מדיירי הבית המבוגרים שעברו בחצר, תקע לו מטבע ביד כצדקה.

מאוד מפורסם ומוּכּר היה בחצרות ורשה יהודי קטנטן שחבש כובע יהודי שחור שמנמוני עם זקן תיש אפור, שהשמיע בקולו הרם בלחן והטעמה מיוחדדת את הפזמון "אלטע הארדארטע שטיקמלעך ברויט". תזרקו לי, כלומר, פרוסות לחם יבשות הוא מבקש, והוא פירט גם איזה מאפה: לחם, חלות, עוגות, לחמניות וכו'... והוסיף, שכסף ושטרות חוב הוא לא לוקח, רק פרוסות יבשות. החרוז והלחן של "הפרוסות לחם יבשות" היה מאוד פופולרי בין יהודי ורשה, מהחלונות זרקו עקרות הבית חבילות עם לחם יבש עטוף בנייר עיתונים.

היהודי הקטן עם זקנקן התיש האפור הרים את החבילות בזריזות, הכניס אותן לשק שנשא על שכמו והסתלק מהר מהחצר בכדי להשמיע את קולו בחצר הקרובה.

היו עוד כל מיני טיפוסים שביקרו מפעם לפעם את החצר. אני זוכר את "מרדכהל'ה גנרל שהיה לבוש בבגד של שק עם כובע של קש עם מצחיות בשני הצדדים, על החזה היו תלויים כל מיני כפתורים ופחיות נוצצות, כאילו עיטורים מהצבא, בידו החזיק מקל על הכתף כמו רובה ועשה תרגילי צבא בשפה הרוסית. קרא "סמורנו!"" כלומר עמוד דום והתחיל לפסוע אחת שתיים, אחת שתיים, כיסיו היו נפוחים מפרוסות לחם שקיבל והיה די מפוטם ולא נורמלי, אבל לא הזיק לאיש ולא הטריד.

כדאי להזכיר את "האינטליגנט" שלבש חליפה נקייה ומגבעת של לבד, ששר שירי פועלים כמו "המרל קלאַפּ" (הַך פטישון) ופתאום הוציא כף עץ גדולה שבה היה קשור פעמון והתחיל לפזם בניגון מיוחד. "זאת השברי כלי - ירשתי ממערת המכפלה" בום! בום! בום! עשה תנועות עם כף העץ והפעמון צלצל והוא יצא בריקוד בחצר, או סביב ארגז הזבל שעמד בחצר.

סיפרו עליו שהוא מלומד מאוד, אבל מאיזו סיבה השתגע, כסף לא ביקש, אבל באם נתנו לו, לקח ואמר תודה.

טיפוס מיוחד היה מנדל גינזבורג שהיה לבוש בפראק שחור וחבש צילינדר

לראשו. הוא דחף עגלת ילדים על ארבעה אופנים. בעגלה עמד גרמופון עם ארובה דומה למשפך גדול. בארגז היו לו תקליטים ובחצרות השמיע פרקי חזנות; מיוסלה רוזנבלט ומגרשון סירוטה. הוא לא ביקש נדבות, בעמידתו האצילית מלאת חשיבות עשה רושם מכובד. זקנו החום היה מסורק בקפידה ותלבושתו נקייה.

מסביבו התאספו אנשים שהאזינו לפרקי החזנות ומי ששלשל לו מטבע השיב בקידה ללא דיבורים.

לאחר זמן מה, במקום הגרמופון הוא מכר סוכריות, לבוש בפראק ובצילינדר דחף את עגלת הילדים רק במדרכות או בחצרות, מעבר מרחוב לרחוב. על העגלה התנוסס שלד, עליו היה כתוב באותיות גדולות "תקנו אצל מנדל גינזבורג", ילדים וגם גדולים קנו אצלו, לא היה לו מחיר קבוע. כמה שנתנו לו הוא לקח. אנשים מבוגרים תחבו לידו מטבע העולה פי כמה על הסוכרייה שלקחו בכדי לא לביישו במעשה נדבה.

ככה עבר יום בחצר בהמולה ורעש. לפנות ערב התחילו השעות השקטות ושומר הבית אנטוני שהשגיח בעיניו המימיות על הנעשה בחצר, גירש בצעקות את אחרוני הילדים שנשארו בחצר. אשתו השמנה והמגושמת שקראו לה אַנטוניובה שדיברה בעגת איכרים, צרחה עליהם בקול עבה בפולנית "צא דוימו" - הביתה!

אנטוני שומר הבית

אצלנו ברחוב זמנהוף 22 היה שומר־בית, בפולנית סטרוז'ש, ששמו היה אנטוני. הוא היה גוי צנום וגבוה ופניו היו מלאות גומות ממחלת האבעבועות. גם האף החד היה מלא חורים קטנים, עיניו מימיות אבל חדות, שהסתכלו בכל הצדדים וחקרו תמיד משהו לגלות.

אשתו, שאת שמה לא ידעו, קראו לה על שם בעלה "אנטוניובה". היא היתה נמוכה, שמנה ומסורבלת, גויה מגושמת, פסיעותיה היו חזקות, ואמרו, "שהאבנים רועדות מתחתיה" וחזקה היתה כאיכר גברתן.

היא לבדה היתה מטאטאת ורוחצת את המדרגות של הבית הגדול, מטאטאת את שתי החצרות ואת המדרכה ברחוב לפני הבית, ושמרה על הניקיון בבית השימוש שהיה בחצר השנייה.

ביום שישי היא רצה לכל הדיירים שמספרם לפי הרשימה שהיתה תלויה בשער הכניסה בארגז עץ מזוגג, היה שישים וארבעה - כדי לקבל את התשלום השבועי הנקרא "פיונטקובי", כלומר כסף של יום שישי או ערב שבת.

היא הגיעה לדלת בסערה ובדפיקות חזקות בידית הדלת. כל פעם בני הבית

נבהלו מדפיקותיה ואמרו "הַכַּלְבָּתָה" כבר הולכת, סלקו אותה מהר...

אבל בעומדה בפרוזדור בפתח המטבח ליד הכיריים הגדולים שתפסו חלק ניכר משטח המטבח, עמדו סירים וקדרות שהתבשלו בהם מאכלים לכבוד השבת.

אדים וריחות של מרק ודגים ממולאים (געפילטע פיש), בצל מטוגן, וחלות טריות, התפשטו ומילאו את החלל של המטבח והפרוזדור, וחום נעים יצא מהכירה ומשם נשמע הרעש של הגחלים הבוערים - אזי אנטוניובה התחילה למצמץ עם העיניים הקטנטות ולנשוף באפה השמן כמו חזירה את ריח התבשילים. היא ריטנה בקול לעצמה, סוקרת לכל הפינות "מריח דגים" - "דגים".

אמא נתנה לה מהר את העשרים גרוש, והגויה טרקה ברעש את הדלת בדפיקות רמות על המדרגות במגפי בעלה הגדולים.

היא היתה מרשעת. כמעט כל יום היא התקוטטה עם דייר אחר על לא דבר, ובמיוחד צעקה על המשרתות ששירתו אצל דיירים יותר אמידים.

לעומתה, בעלה אנטוני היה שקט וצבוע. דיבר לדיירים במילים טובות, כאילו ידיד, אבל בסתר עשה וסידר כל מיני עניינים: הלשין לפני פקד המשטרה על בעל מלאכה שעובד ביום ראשון, או שאין לו רישיון (פַּטֶנט) לעבודה. או שמישהו מהדיירים מחזיק בביתו דייר משנה ללינה בלי רישום. דיירי הבית ידעו על זה, ולכן השתדלו להיות איתו בידידות, זאת אומרת, תחבו לידו מפעם לפעם מטבע ואנטוני התחנף בקידה ובתודות.

בזמנו, מתי שאנטוני ובני ביתו באו לשרת בבית שבו גרנו, הוא התרפס ודיבר בהכנעה. הוא בא עם עגלה עם מיטלטלים מרופטים, מיטת עץ ישנה וכמה ספסלים בלתי מהוקצעים, הוא בא מאיזה כפר קטן נידח, היכן שהוא שירת באיזה משק אצל פריץ דלפון כעגלון ופוטר מעבודתו.

היו להם שתי בנות: ניקה וידז'קה ובן קטן ששמו היה קז'יק. בחצר היה חדר מיוחד לשומר הבית, עם דלת זכוכית גדולה בלי חלון, מהדלת ראו כמעט את כל החצר ושם נכנסה המשפחה לגור במקום שומר הבית הזקן ולנטין ששירת עוד מזמן הרוסים "וגמר" את "הזמן" בבית הזה.

תקופה מסוימת אנטוני היה מאוד נכנע, אבל במשך הזמן התחיל להיות יותר תקיף, הוא ראה כעלבון כשקראו לו "סטרוז'ש", זאת אומרת שוער. רק ביקש שיגידו לו "פען דוזורצה" כלומר מפקד הבית. רזה בגופו כמו חולה שחפת עם עצמות בולטות, בפרצוף מלא גומות של אבעבועות. הוא שלט ביד חזקה והטיל מרותו על אשתו אנטוניובה. כל כמה ימים, ושכנים יהודים היו אומרים כל "יום שני וחמישי", היה "מאורר" את אשתו עם חגורה מעור עבה שהוריד ממכנסיו והרביץ בה בכל כוחו. מבלי להסתכל איפה.

הבנות: ינקה וידז'קה התפרצו החוצה לחצר בצעקות איומות וקראו "רטונקו", עזרה! אבא הורג את אמא, משטרה! משטרה!

הם עשו צעקות כאלה שהרבה מהשכנים ירדו מדירותיהם, התאספו לפני דלת הזכוכית של החדר והסתכלו פנימה מבלי להתערב. אנטוני כמו מטורף הרביץ לאשתו עם החגורה. היא צרחה כמו חזיר והבנות רצו בחצר בצעקות, סופקות ידיים "אבא הורג את אמא". הן ביקשו מאנשים שייכנסו, אבל אף אחד לא נכנס, להיפך, הם התלוצצו על השוערת השמנה שלא יקרה לה שום דבר...

לבסוף, כשאנטוני ראה את ההתקהלות בחוץ, התבייש קצת והפסיק להרביץ כי נשאר בלי כוחות. ודממה השתררה בחדרו של השוער.

לבית ברחוב זמנהוף בא לגור מנהל בית חדש הנקרא בפולנית ז'שונדצה שמלאכתו העיקרית היתה לנהל את ספרי הרישום של הדיירים, מי גר, ומי עזב. בסמכותו היה לאשר את זהותו של אדם על התמונה, למטרת רשיונות או תעודות זהות והוא עמד בקשר הדוק עם תחנת המשטרה שאליה היה שייך הבית.

בדרך כלל בורשה דאז, למשטרה היה תפקיד של פקחים על ניקיון העיר והבתים והפיקוח המשטרתי על האוכלוסייה היה חזק ומפחיד.

מנהל ה"ז'שונדצה" החדש פאן סטאוסקי היה גוי גוץ עם קרחת גדולה, הוא היה אנטישמי ושונא יהודים מושבע. הוא האמין שהוא ידען גדול ביהדות ועשה חישובים לכמה מגיע ההון היהודי העולמי ואיך הרוטשילדים והקפיטליסטים היהודים משתלטים על כל ארצות העולם.

הוא גם רמז שהוא יודע את "סודות" התלמוד, את כל "המידע" הזה הוא שאב מהעיתון האנטישמי "דְוָה גרושֶה" וגם "רוזואי", הוצאה של הסוחרים הפולנים שהכריזו על בויקוט נגד היהודים. כל זה נודע לנו מפי אבא, שהלך אליו בכל חודש לשלם את שכר הדירה. אבא דיבר פולנית טובה, ופאן סטאוסקי נכנס איתו לשיחה על נושא היהודים. אבא הסביר לו שהוא טועה במחשבות שלו נגד היהודים והתווכח איתו עד כדי ריב קל. אבל זה לא עזר. סטאוסקי הביא פסוקים מסולפים מהתלמוד ועמד על דעתו.

לפעמים אבא ישב איתו יותר משעה ודיברו תמיד על אותו נושא. כשחזר הביתה, אמא הוכיחה את אבא, למה הוא מדבר עם האנטישמי הזה סטאוסקי יימח שמו.

פאן סטאוסקי שבא במקום הז'שונדצה היהודי הזקן שעזב – הסביר לאנטוני השומר מי זה היהודים, והדיירים בבית, ואיך צריכים להתנהג עם הז'ידים, ואנטוני הסטרוז'שי הרים את הראש ונעשה חוצפני כלפי דיירי הבית.

פאן סטאוסקי שקיבל דירה בשער השני של הבית בקומה ראשונה מול החצר – תלה על גזוזטרת דירתו תמונה של "האם הקדושה" וצלב (מאטקא באסקא). החזיק בביתו כלב זאב גדול, והתקין פעמון חשמלי לדירתו. אנטוני השומר שיוכל להזעיק אותו בכל רגע במקרה שהז'ידים יתנפלו עליו. הוא עשה את דירתו כמבצר שאין לכובשו וקשה היה להגיע אליו.

הוא ציווה על אנטוני שלא ייתן את הילדים לשחק ולרעוש בחצר ואנטוני שפחד מפני אדוניו מילא את הצו בשלמות. הוא התחיל לגרש את הילדים עם המטאטא, או להתיז עליהם מים מצינור גומי ששימש לרחיצת אבני החצר.

הילדים הקטנים ברחו לבתיהם, אבל הילדים הגדולים יותר ונערים מבוגרים שהיו שובבים לא פחדו מאנטוני. הוא רץ אחריהם מסביב לגינה המגודרת, לאורך החצר הארוך עם המטאטא ביד. אבל הילדים היו יותר זריזים מאנטוני... הם רצו בצעקות וקראו לו סטריז'ש־סטריז'ש!

לאנטוני עלה הדם לראש, עיניו המימיות נתמלאו אודם ובשצף קצף הסתער על הילדים.

הוא תפס ילד ונתן לו מכה, אז בדיוק היה זה אַברמֶק - הבן של הכובען שגר בקומת קרקע והיה לו בדירתו בית מלאכה לחידוש מגבעות של לבד. כששמחה הכובען שמע את הבכי של בנו, ושאנטוני הרביץ לו, אז הוא ועוזרו, בחור גברתן, יצאו החוצה באמצע עבודתם בחזיות ובשרוולים מופשלים, נעשה ריב עם אנטוני וכמעט הגיע למכות. העוזר של שמחה כבר היה מוכן לתת לאנטוני מתנת יד, ושם לו אגרוף מתחת לאף, אנטוני התחיל לפחד ולהצטדק, נעשה רך וביקש סליחה.

שכנים שעברו התערבו וביקשו משמחה ועוזרו שייכנסו הביתה, אנטוני הסתלק מהחצר ונעלם בחדרו, אבל את הכעס שפך על אשתו אנטוניובה בהכותה עם חגורת העור שהוריד ממכנסיו. אבל לשמחה הכובען עלה העניין ביוקר. ביום ראשון בשבוע שאסור לפי חוק המדינה לעבוד, בא פקח משטרה וזה היה בעונה לפני החגים כשהיה לו הרבה עבודה ועשה לו רפורט. זאת היתה הלשנה של אנטוני. לטשטש את עניין הרפורט עלה לשמחה מנה יפה של זהובים.

אנטוני, שרחש כבוד והשתעבד לחזק ולאציל, היה מלא שנאה לחלש וקטן במעמד, במיוחד היה לו לב רע ושנאה לעניים ומבקשי נדבות. קבצנים שהלכו מדירה לדירה לבקש נדבה.

לפעמים היה עומד בשער הבית, לוטש עיניו על כל מי שנכנס בשער וגירש את הקבצנים מבקשי נדבות בחזרה לרחוב.

בפני הרוכלים "הסוחרים" קצת פחד, כי פעם גם להם לא נתן להיכנס לחצר ואמר להם לצאת, אז מרוכל כזה "שאַכר" בחור חזק מרחוב וולינסקה, איש בעל זרוע, קיבל מהלומה חזקה בין עיניו, וכמה ימים לא ראו את אנטוני בחצר, כי שכב מטושטש בחדרו מכאב ומבושה.

היהודים דיירי הבית, שמחו על אידו וזכו בנקמה.

במשך השנים גדלו בנותיו וגם בנו קאז'יק התבגר. הצעקות והמכות התמעטו בחדרו של השוער. אולם במקומם התקיימו כל יום ראשון מסיבות וריקודים. באו שיקסעס ושקצים מחצות ובתים שכנים ושתו וודקה לשוכרה.

מישהו מהחבורה ניגן בכינור פולקֶס ואוברֶקס ורקדו כל היום עד לשעות מאוחרות בלילה.

פריטת הכינור הגס וצרימות המיתרים המזויפים נשמעו בכל החצר. אחרי הריקודים והשירה שתו בכוסות וודקה והשתכרו עד לאובדן חושים, ולא פעם באו לקטטות ועברו למכות. השכנים התרחקו ועברו במהירות לפני הדלת של השוער כי לא פעם יצאו משם שקצים שיכורים וחיפשו מישהו להתחיל איתו בקטטה.

בחזית הבית היו מרתפים שהיו שם כמה בתי מלאכה וסדנאות. כשהתפנה אחד מהמרתפים נכנסו שם לגור חבורה של גויים שלא ידעו מה טבעם ומה פרנסתם. אבל ראו אותם תמיד שיכורים.

הבן של אנטוני קז׳יק וגם הבת ידז׳קה שהיו כבר בערך בני 17 או 18 שנה התחברו איתם ושתו איתם במשך כמה שנים עד שחלו בשחפת ואז כפי שאמרו "הלכו", מתו בהפרש זמן קטן.

כל השכנים וגם אני נכנסנו לחדרו של השוער לראות איך בארגז המתים שכב קז׳יק, לבוש בחליפה שחורה ובחולצה לבנה עם עניבה כמו חתן לחופה.

שערותיו הבהירות היו מסורקות למשעי והבריקו מברילנטינה מרוחה. אבל פניו היו צהובים כמו נרות השעווה שדלקו בצדדים, ומסביב לגופו של המת היו מפוזרים הרבה פרחים.

אחרי כמה שבועות כשמתה אחותו ידז׳קה היה אותו המחזה. רק לבושה היתה ככלה בשמלה לבנה, וצעיף דק לבן עם פרחים ככתר לראשה.

הדיירים היהודים סקרנים היו לראות את המחזה ואנטוני ואשתו ראו את זה ככבוד גדול.

אחרי שתי הקבורות של ילדיו, התחיל גם אנטוני להשתכר ולא ראו אותו כמעט שנה בחצר.

הוא היה מאוד מדוכא ודיבר בקול בוכים ובהכנעה אל הדיירים היהודים. לפני אבא הוא שפך את ליבו וסיפר לו כל מיני דברים איך הוא פוחד ודואג לבתו הגדולה ינקה, שהולכת עם בחור שעובד ברכבת והוא רוצה להתחתן.

אנטוני השוער חלה והשכנים אמרו שהוא הולך לגמור את "הזמן". ראו אפילו שנכנס אליו כומר או כפי שאמרו גלח לקבל ממנו ווידוי לפני מותו.

אבל בכל זאת אנטוני לא מת. אחרי שחלה כל החורף, קם פתאום ממיטתו ושוב עמד בשער והביט בעיניו המימיות והחדות, מי נכנס ויוצא, שוב התחיל לגרש את מקבצי הנדבות, כשהתיז מים מהצינור בכדי לנקות את מרצפת החצר, כיוון בכוונה את הצינור על הילדים היהודים ששיחקו בחצר.

הילדים שוב התחילו להכעיסו בצעקות וקראו במקהלה סטריז׳ש־סטריז׳ש!

אז הוא סגר את ברז המים ובצעדים כושלים הלך הביתה, רוטן תחת האף ז׳ידקי פשיא קרב! (יהודים הם כלבים).

הרחוב דז׳יקה (זמנהוף)

בתוך המרכז של הרובע היהודי באזור נלווקי נמשך הרחוב דז׳יקה שלאחר כך שינו את השם לזמנהוף, לכבוד הממציא של השפה הבינלאומית ״אספרנטו״ שהיה גר ברחוב דז׳יקה מספר 9.

לא כל כך קל היה לשנות את השם, האנטישמים במועצת העירייה סחבו את העניין שנים עד שוועד יהודי, שנוסד למטרה זו החתים את כל האוכלוסייה היהודית ברחוב וסוף כל סוף שינו את לוחות הרחוב לד״ר זמנהוף, והשאירו עוד זכר קטן של סוף הרחוב עד לבית הקברות הגויי בשם דז׳יקה (הפראית).

ד״ר זמנהוף היה רופא עיניים מפורסם באזור היהודי ושם בבית הזה גר וריפא חולים ושם יצר את השפה הבינלאומית.

הרחוב דז׳יקה היה שם דבר בורשה. לא היה גוי שלא ידע עליו, אם לא בחיים אז אחרי המוות...

הוא נמשך בזיגזגים קטנים מרחוב נאוואליפסקי, דרך דז׳לנא ופביה. חצה את רחוב גנשה ואחר כך את מילא הצרה והרחבה, את סימטאות סטאווקי וניזקא והלאה עד לבית הקברות הקתולי פובונסקי.

כל יום היו עוברים דרך רחוב דז׳יקה לוויות נפטרים מרחובות הפולנים.

בקרנות מקושטים באריגים של קרפ שחור ומכוסים בזרי פרחים וסרטי משי עליהם, היו מודפסים באותיות זהב השמות של נכבדי ואצילי הנפטרים. לעיתים קרובות נשמעה ברחוב נגינת תזמורת צבאית שהלכה בראש תהלוכת הלוויה, וצלילי מרש האבל של שופן חדרו רחוק דרך השערים הפתוחים לחצרות הבתים, שבישרו לדיירים על מסדר בטקס צבאי.

אז התהוותה ריצה מהמדרגות, מגדול ועד קטן, ילדים ונערים התגלשו בזריזות על המעקות בכניסות המדרגות, וחיש מהר נחפזו לצאת לרחוב לראות את המצעד.

יהודים אדוקים בכובעים המסורתיים בקפוטות ובמעילים ארוכים נכנסו לשערי הבתים, ובעין אחת הסתכלו החוצה וחיכו עד ״הַפוגזב״ יעבור...

מבטי בוז ושנאה הועפו לעוברי הרחוב היהודים, מהמלווים המגונדרים שפתאום נכנסו כאילו לעולם אחר, רחוב מלא יהודים. כמבוישים, הצטרכו לעבור את רחוב דז׳יקה, כי לא היתה להם ברירה אחרת.

לפנות ערב, אחרי סגירת החנויות, התחילה ברחוב תנועה חזקה של הולכי רגל שהתרוצצו ודחקו זה את זה.

מבתי המלאכה של חייטים, סנדלריות, סדנאות למסגרות, בתי חרושת קטנים של פקרסים, בגדים וסידקית ומוצרי עור אשר היו נמצאים ברוב החצרות ברחוב דז׳יקה – נהרו הפועלים והשוליות שירדו מהקומות או הגיעו

מהמרתפים ויצאו לרחוב. מי למקום מגוריהם ומי למסעדות ובתי תבשיל ביתיים, אשר עשו להם פרסומת על שלטים באותיות ענקיות לפני פתחי חנויותיהם או שערי הבתים.

המקומות האלה התמלאו לרוב עם אנשים שבאו לורשה מערי השדה לעבוד בעיר הבירה וחיפשו מקום לאכול ארוחה זולה.

ברחוב דז׳יקה לא רחוק מרחוב גנשה היתה המסעדה המפורסמת של חַסקלברג. בחלון הראווה ליד הכניסה נראתה מסודרת על צלחות דוגמא של ארוחה שלמה, כגון: מנה ראשונה, כבד עם בצל, צלחת מרק עם אטריות, מנת בשר של אווז, לפתן, לחם וכוס סודה. וזה הכול בשישים גרוש. המוצגים האלה היו נראים ״כחניטות״ מימי פרעה... וברקע הארוחה, עמדה תמונה ״אמנותית״ של שתי דמויות אחד שמן עם כרס בולטת שיוצא ממסעדת ״חסקלברג״ ואומר לשני, צנום וגבוה ראה! אני אכלתי בעד שישים גרוש ואני שבע. ואתה שילמת זהוב וחצי ובוודאי הינך רעב, תראה איך אני השמנתי מהארוחות אצל חסקלברג.

הפרסום הזה היה צריך לעורר את התעניינותם של העוברים ושבים ולמשוך את ליבם בעיקר הפרווינציונלים דלי האמצעים. על כן, היה שם בפנים בשני החדרים הקטנים תמיד מלא אורחים, שישבו בצפיפות על יד השולחנות הקטנים. אדים וריחות היו עולים מהשולחנות ופועלים עניים היו אוכלים נזיד סמיך שמתוכו הזדקרה עצם שחורה וגדולה.

אברכים בעלי בתים שהיו חברים בחברות שונות כמו: ״תומכי אסורים״, ״ביקור חולים״, ״תפארת בחורים״ התכנסו בבאר אצל ר׳ מלך ברוד בפינת רחוב דזלנא. שם חטפו מנת גולש, קורקבנים ושתו בירה בכוסות גדולות ישר מהחבית ואכלו אפונה מפולפלת.

אחר כך שיחקו בביליארד או ״דומינו״ בחדר האחורי הגדול עם ״ידידים״ מהחברה.

בערבי קיץ חמים, כשהאווירה הדחוסה והמחניקה תלתה בחלל בשטח הרובע היהודי כווילון דביק ולח, התחיל הנוער היהודי לזרום בהמונים דרך רחוב דז׳יקה. חלק לרחוב בילנסקא האריסטוקרטי, והלאה לגן הססקי. וחלק לחוף נהר הוויסלה, סמוך לפארק טראוגוטה שקראו לו פעם ״מגרש המלחמה״.

שם על חלקי דשא מדולדלים רבצו חבורות נוער עד שעות מאוחרות בלילה ושרו שירים.

לפעמים הופיע שוטר שגירש את החברה שחזרו העירה דרך ״באָניפרטן״ וסימטת החשמליות לבתיהם, או למקום לינה ששכרו באי הפרובינציה בעד עשרה זהובים למיטה. עד שעות מאוחרות בלילה היה עוד הרחוב דז׳יקה־זמנהוף בפעילות חיה.

מתוך החנויות הקטנות של גזוז אפשר היה לקבל דרך הסורג כוס סודה עם מיץ או גלידה בגביע בכמה טעמים.

מחלונות פתוחים של אולמות הריקודים נשמעה תזמורת של דז׳אז־טנגו חדיש ובחורים מגונדרים עם שערות מבריקות ובחורות שטופות זיעה ומרוחות פודרה יצאו לאכסדרות להתאוורר.

משערים מסויימים יצאו קהל בבגדי חג ונשמעו ברכות הדדיות בקולות רמים.

לילה טוב! שיהיה במזל, שנלך רק לשמחות, אם ירצה השם אצל בניכם בשעה טובה ומוצלחת.

זה חזר מ״חופה״ באולם מואר מאוד, היה רב חבוש בצילינדר מסדר קידושין. את המוזמנים כיבדו רק בטורט ובייו, והאורחים הלכו הביתה. לפעמים קיימו בערב אחד כמה חופות, התערבו האורחים של שתי חתונות ולא ידעו לאיזה חופה הזדמנו - אז פעמיים שתו לחיים ואכלו עוגת טורט...

ברחובות הרחוקים של הגויים, כבר מזמן היה שולט שקט ועזובה. עוברים יחידים הלכו בצעדים מהירים לבתיהם. אבל ברחוב דז׳יקה־זמנהוף עוד תנועה חיה.

זוגות שבים מבתי הקולנוע ברגל, מרחובות הפולנים הרחוקים. בהגיעם לדז׳יקה הם מרגישים את עצמם בבית, ובטוחים יותר, ומדברים בקול רם ביידיש הוורשאית. דרך דלת אחורית אפשר עוד להיכנס לנקניקייה ולאכול מנה נקניקיות עם כרוב חמוץ.

בפינות הרחובות הצדדיים עומדים מוכרי הכעכים שמוכרים את הסחורה בצעקות, כעכים חמים, כעכים. ופתאום לאות מוסכם מוכרי הכעכים עושים ״ויברח״ בפני מליץ (שוטר) המתקרב.

לפני השערים עומדים זוגות ולא יכולים להיפרד... בקרן הרחובות נוצצים פנסי החשמל וזורקים אלומות אור על הבתים המוצלים לאורך רחוב דז׳יקה.

גן קרשינסקי ורשה

כמו הלב באמצע הגוף של ורשה היהודית היה דחוס בתווך הגן קרשינסקי בתחילת הרחוב נלווקי.

ממול גדר הברזל הגבוהה והמוצקה היה מבנה ישן עם שורה של חנויות עם פתחים גבוהים וחלונות בצורת קמרונות. למבנה העתיק הזה היה שם - ״קראמו נאלמוויקובסקע״, (כלומר, חנויות רחוב נאלווקי) ושם נמצא בית מסחר והוצאה לספרים של ״גיטלין״ שהיה מפורסם מאוד בין יהודי ורשה. ותמיד היו שם מלא קונים של האינטליגנציה היהודית וילדי בתי הספר.

ליד הגשר הישן על הנהר ויסלה
חיים עם גיסתו בלומה (רוזנבלום) אשת טוביה סנדרוביץ ובתה אדלצ'יה בעגלה

בגן קרשינסקי ורשה
מימין: אימי שרה, הדוד יעקב לנמן, חיים ובתיה סנדרוביץ 1939 (לפני שנישאו)

בפרק סקרשבסקה ורשה
מימין: מאיר שפר (שציפיור) חיה שפר - אברהם לנגליבן, עם בחורה?, חיים סנדרוביץ

חיים סנדרוביץ, בתיה דובז'ינסקי (סנדרוביץ) עם החבר ברוך **בגן ססקו ורשה** 1937

פיגלה וחנה רוזנבאום
בנות דודה 1933 פולין

בבית העלמין בורשה (לפני המלחמה) לזכר הקמת המצבה של הדוד יצחק רוזנבאום
בשורה ראשונה: בת דודה פריניה לנמן, הדוד יצחק לנמן, הדודה פולה אשת אברהם לנמן
מימין לשמאל שורה שניה: אבי דוד סנדרוביץ, בת דודה פייגלה רוזנבאום,
דודה פרלה רוזנבאום, אימי שרה'לה סנדרוביץ ובת דודה חנה רוזנבאום

בביתינו בורשה מימין: ברוך מננא, אחי טוביה סנדרוביץ, ושייה שדלצקי, **ויכוח אינטלקטואלי**
(צולם על נגטיב זכוכית ע"י חיים סנדרוביץ)

בת דודה חנה רוזנבאום
בת פרלה

אימי שרה'לה סנדרוביץ (ימין)
עם בת אחיה בלומציק,
בת אברהם ופולה לנמן

אימי שרה'לה סנדרוביץ (ימין)
עם בלומה זיידלר
בת אחיה אברהם לנמן

אבא של חיים וטוביה סנדרוביץ דוד בן צבי מאיר סנדרוביץ
נולד ב־1882 (ניספה בשואה)
(התמונה צוירה ע"י חברו הנאמן של חיים סנדרוביץ צבי זילברמן תשי"א תל־אביב)

אמא של חיים וטוביה סנדרוביץ שרה'לה בת שמואל משה לנמן

נולדה ב־1882 (ניספתה בשואה)

(התמונה צוירה ע"י חברו הנאמן של חיים סנדרוביץ צבי זילברמן תשי"א תל־אביב)

חיים סנדרוביץ בקייטנה אטווצק - צולם ב־1935 ורשה

(התמונה נצבעה בצבע וצוירה ע"י חברו הנאמן של חיים סנדרוביץ

צבי זילברמן תשי"א תל־אביב)

בתיה דובז'ינסקי (סנדרוביץ) בגיל 20 – צולם ב־1933 ורשה
(התמונה נצבעה בצבע וצוירה ע"י חברו הנאמן של חיים סנדרוביץ
צבי זילברמן תשי"א תל־אביב)

סמוך למבנה הזה עמד מחסן ענקי עם חלונות צרים גבוהים ובאמצע שער עם דלתות ענקיות.

במבנה הזה היה מאוחסנות הדקורציות (תפאורות) של עץ ובד של האופרה הוורשאית, כל יום באה עגלה גדולה מיוחדת, רתומה לשני סוסים גדולים שהביאה את התפאורות הגבוהות של "ארמונות": "עמודי שיש, עצים ובתים" שהוכנסו על ידי סבלים מאומנים לתוך שערי המחסן הגדול. ומשם הוציאו תפאורות אחרות שהובילו אותן בחזרה לאופרה המפוארת הגדולה אשר ב"כיכר התאטראות". ילדים שיצאו מגן קרשינסקי התאספו ליד המחסן, סקרו והתפעלו מהבדים המצויירים.

מהצד השני של הגן השתרעה כיכר קרשינסקי עם הארמון ההיסטורי העתיק של הרוזנים שעל שמם נקראה הכיכר וגן הארמון הישן עם החלונות הגבוהים והמקומרים עם הדלתות הכבדות המגולפות עץ אלון, הטיל פחד ויראת כבוד וסיפר על שלשלת יוחסין של משפחה אצילה פולנית, גאוותנית.

סמל המשפחה מגולף בפח נחושת מבריק הבליט מִשְׁלֶבֶת באותיות זהב אשר תלה בגדלות בחזית הבניין, בין המעקות והבליטות המגולפות.

על הגגות הירקרקים של פחי הנחושת, בין הצריחים הקטנים, קיננו יונים שמנות אפורות כמו החומות האפורות של הארמון הישן.

הרוזנים כבר מזמן נפטרו והארמון משתייך לעיר. על הדלת האמצעית של הבניין תולה שלט אדום עם הנשר הפולני הלבן עם הכתובת: "בית המשפט הגבוה לערעורים".

מצד שלישי של הגן התמשך הרחוב הצר "שוונטון־יורסקה" אשר היה נמשך מרחוב נלווקי עד סימטאותיה המפותלות של העיר העתיקה.

לגן קרשינסקי היה שם נרדף אצל האוכלוסייה היהודית. הם קראו לו "קרשניאק". הוא לא היה גדול מדי, אבל היו שם עצי אלון ועצי ערמון עתיקים ועבים. צמרותיהם הצפופות בעלווה ירוקה מתנשאות למרומים ומכסים בצללים כהים את השבילים ומשעולי החול שעליהם עומדים ספסלים על רגלי ברזל יצוק בשורות אחד על יד השני.

במרכז הגן היה אגם עגול עם מים דלוחים ומסביב גדלו עצי ערבה־בוכייה. ענפי הערבה הגיעו רחוק לאגם ועליהם הירקרקים והחומים השתקפו בימי האגם העכור. באגם שטו כמה ברבורים צחורים עם צווארים ארוכים. הם שטו בנחת ובגאווה ושלו בזריזות את פרוסות הלחם שזרקו להם הילדים, שהלכו בלוויית אימותיהם או מטפלות. קהל המבקרים בגן השתנה לפי שעות היום. בשעות הבוקר באו לגן אימהות יהודיות שהובילו בעגלות ילדים, את המשהל'ך והחנהל'ך שהביטו בעיניהם הכחולות והחומות מתוך

הכרכרות הקטנות. חלק החזיקו בפיותיהם מוצצים, וחלק ישנו שינה טובה ונעימה... או גועים בבכי כדרכי תינוקות.

האימהות הצעירות הולכות בצעדים איטיים מלאי חשיבות ודוחפות בגאווה את העגלות החדשות והמבריקות. באות גם לגן עוזרות פולניות, שיקסות בריאות שבאו מהפרובינציה או מכפרים רחוקים לשרת אצל היהודים בעיר הגדולה, ומובילות לטיול בוקר את ילדי היהודים.

ריבות יהודיות, מבתים טובים שהשתוקקו ללמוד, ולא היה להן אמצעים מספיקים או שהאבא ירד מנכסיו ולא יכול היה לפרנס את משפחתו, הלכו ל״קונדיציה״ להיות מטפלות לילדים יותר גדולים. הן יושבות סמוך למזרקה, מפיות של פסלים בדמויות נחשים, ניתזים מים זכים לתוך בריכה עגולה.

מסביב לבריכה צומחים בערוגות פרחים צבעוניים, לרוב אדומים המזדקרים בעליזות וחמימות מתוך הגן הצפוף בשיחים ועצים בכל גוני הירוק.

המטפלות הצעירות היושבות על הספסלים, מעיינות בספרים ובחוברות, ומזמן לזמן חוטפים מבטים לעבר הילדים המשחקים בסביבה, וקוראים להם בשמות פולניים כמו מאַלגישה או אַדאַש שהם מסולפים משמות יהודיים מלכהל׳ה או אברהמל׳ה. הילדים משחקים בתופסת ורצים ומתחבאים בין השיחים והמטפלות צועקות בפולנית ומחזירות אותם קרוב יותר לטווח השגחתן.

בגן מסתובבים בחורים מחוסרי עבודה, או אלה המתמתחים אפרקדן על ספסל במשעול צדדי וחוטפים תנומה עֲרֵבָה.

בשעות מאוחרות אחרי הצהריים מתחילים לבוא בצעדים מדודים לאט ובמתינות ״הזקנים״: יהודים עם זקנקנים מטופחים ומוברשים היטב, לבושים בקפוטות שחורות ובנעליים שלמות מבריקות.

נשים מבוגרות בפיאות נוכריות, ובודדים טורקיים שחורים, זקנות עם סידור ״קרבן מנחה״ עבה תחת בית שכמן. הן מתיישבות בנוחיות על הספסלים, מברכות אחת לשנייה בצהריים טובים כמכּרות טובות מזמן וממשיכות בשיחה שנותקה אתמול אודות החתנים והכלות והנכדים.

יהודייה בפיאה נאה ומסורקת, מספרת על בתה היחידה שהצליחה בשידוך ובעלה מספק לה חיי תענוגות ורווחה ומנשק את צעדיה... ממש נכנסה לבור שומן בלי עין הרע ריבונו של עולם!...

ואשה שנייה צנומה עם צעיף שחור של תחרה מרופטת, שופכת את מר ליבה ואת צרותיה שיש לה מהבן ״התכשיט״ שלא שמע בקולה והתחתן נגד רצונה עם ״המרשעת״ שדעתה קלה ומבזבזת את כספו. יש לה אצבעות פשוקות ועכשיו כל עסק שהוא עושה הולך לו עם ״החמאה למטה״ וכלתה הצרעת מתנכרת וזועמת כלפיה כאילו היתה תפוח רקוב שזורקים החוצה.

כך הצטרכתי למסור את נפשי ולהקריב את חיי בשביל הילדים, ועכשיו לעת זִקנה שלא יהיה לי איפה להיות, ואני צריכה לגור בקיטון אצל אנשים זרים - מתמרמרת הזקנה.

שני יהודים, אחד בכובע יהודי מבד שחור עם זקן רחב בצבע חום והשני בכובע לבד עגול "מֶלוּוניקי" שמבריק משומן, עם זקנקן "קָמֶץ" אפור שוקעים בשיחה בענייני דיומא ופוליטיקה. הם מתווכחים, היהודי עם הזקן החום והרחב עומד על שלו ומתעקש. השני בכובע הלבד הקשה, מחזיק בידו את העיתון היהודי "ידיעות אחרונות" ומדבר בקול רם, כמעט צועק.

ר' איצ'ה! מדוע אתה עקשן כזה? מחול נא להסתכל בעיתון מה כותב "פיטרושקה" (עיתונאי מפורסם בורשה) על זה. הלא אתה רואה בפירוש שאני צודק ולמה תתעקש והוא גומר את המשפט בניגון של לימוד הגמרא ומתחיל להשתעל בשיעול עמוק, עד שהכובע הקשה העגול מתחיל לרקוד, וכמעט נופל מראשו הקירח. בין הערביים, מתחילים לבוא לגן הפועלים שכבר גמרו את עבודתם. אלה חברים מהאגודות המקצועיות השונות וגם נוער מכל המפלגות והזרמים. תנועות ציוניות ואנטי ציוניות. הבונדיסטים פועלי ציון שמאל וימין וגם קומוניסטים.

מבין אלה ישנם מתווכחים מושבעים תמידיים. הם מתאספים במעגלים, קבוצות־קבוצות בשדרה הצרה על יד האגם. באמצע המעגל שניים שלושה מתווכחים על כל מיני נושאים אקטואליים וגם על תורת קרל־מרקס, על קאוטסקי ובֶבֶל, ומה הם אמרו?... ומה ההבדל בין האינטרנציונל הראשון, השני והשלישי?

בקבוצה השנייה הולך ויכוח חריף בין היידישיסטי והבבראיסטן. כלומר בין אלה שדוגלים ששפת היידיש היא השפה של היהודים, ובין אלה שרוצים בהחייאת השפה העברית במדינת היהודים שתקום בפלשתינה. הם מביאים ראיות ששפת היידיש נדונה לאבדון ודווקא בארצות ששם היהודים מקבלים זכויות שוות בשטחי הכלכלה והתרבות, הם מתבוללים מהר, והדבר הראשון הוא שמפסיקים לדבר יידיש.

הוויכוח מתלהט והמתווכחים מדברים בהתרגשות ובלהט נעורים, עושים תנועות עם הידיים, ומדי פעם אוחזים בדשים של הבגדים אחד בשני ומתנדנדים בקצב איטי.

מסביב המתווכחים עומדים אנשים בדחיקות ומקשיבים בדריכות לכל מילה. מנענעים בראשיהם לאות הסכמה של המתווכח שדעותיו מקובלות עליהם, או מעוותים את פניהם באי הסכמה ליריב הבר פלוגתא.

באם אחד מן הדיסקוסנטים מתעייף ומתחיל לדבר לא לעניין, קופץ פתאום

אחד שהיטה רק אוזן אחת לוויכוח ונראה כמי שאינו יודע לספור עד שתיים ומתחיל "לרחוץ" את השני בשצף קצף ובנימוקים בוטים שהוא נשאר בלי לשון ואין לו מה להשיב.

הקהל במעגל נהנה מהכוח החדש, ומביע שביעות רצון בקול, והמתווכח המובס מתחמק ומסתלק מבויש.

ככה נמשכים הוויכוחים עד החשיכה, הצעירים מתפזרים לאט לשדות ולשבילים החשוכים בסביבה. נפגשים עם בחורות מכירות או עושים היכרויות חדשות, מחפשים מקום על ספסל במקום מוצל תחת עץ ערמון ויושבים שם עד שעה מאוחרת בלילה ומדברים בשקט.

כשנשמע השקשוק של הרעשן הגדול של שומרי הגן אשר מתחילים לזרז את קהל המבקרים לעזוב את המקום, מתחיל הציבור לזרום החוצה, זוגות שלובי שרוע עוזבים את "הגן־עדן" בדאבון ופוסעים בחזרה לרחובות היהודיים הצרים שאחרי יום קיצי לוהט, תולה בחלל אווירה דחוסה וכבדה.

קהל המטיילים רדומים ועייפים נמשכים לבתיהם בצעדים לאים ונעלמים בשערים לחצרות החשוכות.

ר' מרדכי פולס

ר' מרדכי היה הכי ותיק מדיירי הבית שבו גרנו ברחוב דז'יקה 22. שמו היה מרדכי פולס, אבל אנשי החצר קראו לו בולץ. וזה לא בגלל שרצו לפגוע בכבודו, חס ושלום - לא היתה מחשבה כזו, אלא סתם ככה, כי בולץ היה יותר קל להגיד מאשר פולס, ורוב הדיירים חשבו באמת ששם משפחתו הוא בולץ וככה קראו לו (בולץ כינוי לגוץ ושמן).

ר' מרדכי היה יהודי גברתן, גבוה ומוצק, עם ראש גדול וזקן שיבה קצר ואפור.

הוא היה סומא באחת מעיניו, שהיתה פתוחה ומכוסה בעור דק לבן. הוא התעוור עוד בזמן ההתקוממות הפולנית נגד הרוסים במאה הקודמת בזמן שהיה עוד שוליה, והתכתש עם שקצים "בשולץ" בעיר העתיקה בורשה.

ר' מרדכי היה חייט וניהל בית מלאכה עם כמה פועלים חייטים עוזרים. הלקוחות שלו היו מסוג מיוחד. לאופנה חדשה בחייטות לא היה יכול להסתגל, לכן, הוא תפר בגדים של קפוטות משי בשביל חסידים עשירים, מלבושי חתונה עבור אברכים וחתנים אדוקים, וגם קפוטות מקוצצות "למתנגדים" ממשפחות בעל־בתיים.

אליו היו באים בעלי בתים עשירים עם זקנים מטופחים בכובעים יהודיים

מבד שחור משובח, ובנעליים שחורות מבריקות. הם לא עמדו איתו על גובה המחיר, כי ידעו שהוא עושה עבודה טובה והיו בטוחים שהבגד יהיה כשר, לא יהיה בו "שעטנז" שאסור ללבוש לפי התורה.

ר' מרדכי הסתובב בשני חדריו הגדולים עם כיפה על ראשו הגדול. שרוולי כותנתו הלבנה היו מקופלים על ידיו הגדולות שהיו מכוסות בשיער לבן. לבוש בחזייה שחורה שמכיסיו בשני הצדדים התנודדה שרשרת עבה מכסף, שהיתה קשורה לשעון כיס גדול ועתיק מימי "נפוליאון". עם סרט המידה אשר היה תלוי על צווארו, היה עומד בחדר המטבח על יד השולחן הגדול והארוך והיה גוזר במספריים את הבדים לפי סימני הקרטון שצייר עליהם לפי רישום המידות שרשם במחברת, או שהיה מגהץ את המלבושים הגמורים עם מגהץ גדול ועבה, שהוציא מהאש מהכיריים היכן שבערו גחלי פחמים.

עם ידית מברזל ועץ תפס את גוש הברזל העבה, החזיק לא רחוק מפניו את המגהץ בכדי לקבוע את גודל החום. אחר כך, שם סמרטוט שטבל במים על חלקי הבגד ושם עליו את המגהץ בדפיקה חזקה.

זמזום ואדים מילאו את החלל מסביב לשולחן הגדול, ורב מרדכי בלי הרף העביר את הסמרטוט לכל חלקי הבגד. מילא את פיו במים ששתה מבקבוק, התיז כמו על הסמרטוט הלח, ולחץ את הברזל החם על הבגד. בידיו החזקות ובאצבעותיו העבות החליק בעדינות אל קפלי הבד, עד שהבגד יצא מתחת ידיו חלק ונקי.

עם עוזריו החייטים התנהג בידידות, סיפר להם בדיחות אבל זה לא מנע ממנו לדרבן אותם בעבודה.

"אתה שומע יוסל", היה אומר לעוזרו, בחור גבוה ושחור, עם בלורית גדולה ולחיים נפולות אשר באגודת החייטים היו מוכּר בשם "יוסל השחור".

פעם היה עולם אחר... מתי שהייתי כבר פועל ועבדתי אצל יוקל טנדייטר ברחוב "הירוקה" עבדנו ארבע־עשרה שעות ביום, אוי! אוי! זו היתה עבודה... איך הזענו כמו במרחץ טורקי. וזה כלל לא הזיק לנו מאומה, אתה יודע למה? ור' מרדכי עושה הפסקה ארוכה ומוריד את המגהץ בחזרה על הסמרטוט הלח, ואדים מכסים את פניו, זה בגלל, בגלל, הוא מושך לאט ואומר בתוגה חרישית, כי בכל יום עשינו לגימה חזקה, ספירט נקי, וקינחנו ברבע אווז צלוי. לא כמו היום, רק מריחים את פקק הבקבוק והם כבר בגילופין...

אוי, אוי. איך גרגרנו, איזה אכלנים היו והעין האחת של ר' מרדכי מתחילה למצמץ במהירות בכל הצדדים. אתה שומע יוסל. זוכרני שפעם עשיתי תחרות עם "החברה" במסעדה של "מלך" שאגמור ברווז שלם, וחמישה־עשר בקבוקי בירה בזלילה אחת, אז מה אתה חושב, שלא זכיתי? ועוד איך.

והוא גומר עם אנחה כבד ומצעק אוי! איפה לוקחים את הכוחות מאז. פעם היו זמנים אחרים.

נו חברה, לתפור להרים ידיים, שמעתם!!!

למרדכי היו שלושה בנים, שני בניו הגדולים, כשהתבגרו ולמדו אצל אביהם את מלאכת החייטות, עזבו את הבית ונסעו לפריז, ופעם בשנה כותבים לאבא מכתב. באם מישהו שואל אותו מה נשמע אצל הבנים בחוץ לארץ, אז הזקן נותן ריטון מתחת לאף ואומר, ברוגז, כן! בנים של היום נסעו "לפרַצן", הם צריכים אבא? ולא רוצה לדבר יותר, הבן שצעיר שמו היה פסח, ורב מרדכי רצה לעשות ממנו "בן אדם" לשלוח אותו ללמוד בגימנזיה, ואם ירצה להיות דוקטור או מהנדס, אז הוא גם כן מוכן לשאת בהוצאות, אבל מה יש לעשות? היה לו ראש סתום, ואפילו לחדר לא רצה ללכת, ומכות לא עזרו... אז האבא הושיב אותו ליד השולחן ולימד אותו חייטות. באה שוב צרה אחרת, פסח התיידד עם הפועלים והלך איתם לאיגוד פועלי החייטים, ופעם כשפרצה שביתה כללית אצל בעלי החייטים, אז הוא הצטרף לשובתים ולא רצה לעבוד.

אינו רוצה להיות מפר שביתה, אמר לאבא, והתחצף נגדו. ר׳ מרדכי לא היה יכול להבין התנהגות כזאת מהבן שלו וצעק ממזר שכזה, מתקומם נגד אבא שלו. נו, כן! ילדים של היום, הלמאי הם שם בפריז אצל הפרנצן יותר טובים?... והוא מתחיל לגרד בראשו הגדול הלבן, נותן יריקה על הרצפה האדומה בשעווה ומתחיל לבד בעקשנות ובמרץ לתפור במחט חתיכת עבודה.

בן כמה שנים הוא רב מרדכי לא רצה לספר, אבל פעם זה היה בחג הסוכות, ואשתו הגבוהה מרת ינטה הביאה על מגש גדול לסוכה של הדוד יענקל איפה הוא ישב כל השנים ראש גדול של דג ממולא וצלחת גדושה עם מרק ואטריות, ואחר כך חצי ברווז צלוי וצימס של פלחי גזר. ואחרי ששתה כמה כוסיות של "שישים ותשע" ספירט נקי, הותרה לשונו ונעשה שמח והתחיל לספר מעשיות מזמנים של ניקולאי הראשון הצאר של רוסיה וההתקוממות של הפולנים בשנת 1840. ופתאום הוא אמר, אתם יודעים רבותי! נהייתי היום "בר־מצווה", רמז שהוא כבר שלוש־עשרה שנה אחרי שבעים.

כשאשתו, ינטה הגבוהה ביום בהיר אחד לא קמה משנתה, פשוט הלכה לישון בריאה ושלמה ונרדמה לעולמים, לא יכול ר׳ מרדכי להמשיך ולעסוק במקצועו ולא מצא מנוחה בשני חדריו הגדולים.

בנו פסח נעלם מהחצר, ואמרו שהוא התחתן ויצא לגור באיזה פרבר העיר ובמה הוא מתעסק לא ידעו. והזקן החליט לחסל את בית מלאכתו

ולחיות מ"הצרור" שחסך. שכנים אמרו שיש לו מנה יפה והוא עשיר כקורח. כשהפסיק ר' מרדכי לעבוד במלאכתו לא מצא מנוח, הסתובב בחצר הגדולה, או שעמד בשער הבית ותפס איזה שכן לשיחה, על זמנים שעברו. הוא סיפר מעשיות איך גוייס לצבא הרוסי והגיע למקומות רחוקים באסיה, אצל הקלמיקים וברח משם וחזר לורשה. הוא לא פחד משקצים והלך איתם מכות, עד שהוציאו לו את העין בקטטה "בשילץ".

כשלא הצליח לתפוס מישהו לשיחה ארוכה נכנס לבַר של ר' מלך לשתות כוס בירה קרה ולאכול אפונה מפולפלת ולשוחח עם ידידים שפגש שם.

איך זה קרה לא ידעו. פתאום נפוצה שמועה בחצר שהזקן התחתן. הוא קיצר מאוד את זקנו, לבש מגבעת חדשה ומעיל בהיר, וראו אותו מתחמק במהירות עם אשה מגונדרת דרך השער לדירתו.

שכנים ריכלו וצחקקו על הזקן הטיפש שנקבה סחררה את ראשו והיא "תנקה" לו את הכיסים.

כעבור כמה חודשים התאמת הדבר. האשה המגונדרת שהיתה עוד צעירה וגם יפה נעלמה מהשטח... והזקן הלך מבויש וחפוי ראש שחור כאֵפֶר. הוא לא רוצה לדבר על העניין אבל שכנים סיפרו שזה היה מעשה מרמה ומכוון. ביחד עם הנקבה נעלם צרור הדולרים, לאשה היה חתן מהעולם התחתון ובדרך כלשהי נודע להם שיש לו "אפוחיקא". שלחו לו שדכן, הוא מיד הסכים לשידוך וכך נפל בפח ויצא "נקי".

אחרי המעשה מכר ר' מרדכי את דירתו שבה גר רוב חייו ונסע לבנים לפריז.

מה שקרה בפריז אף אחד לא יודע. לא עברה שנה ורב מרדכי חזר לורשה וגר כדייר משנה אצל משפחה ברחוב וואלינסקה. זה היה רחוב מוזנח ועני, איפה שגרו לרוב פועלים ומעוטי יכולת וקבצנים.

מאיפה הוא לוקח למחייתו לא ידעו. אבל כמעט כל יום בא לבית ברחוב דז'יקה־זמנהוף 22, הסתובב בשער הגדול, דיבר עם שכנים ושאל לשלומם ושוחח עם אנטוני השוער.

את צרפת קילל שתישרף, ועל הבנים שם לא רצה לדבר. כששאלו אותו איך היה בפריז, התעקמו פניו, עינו הסומא גדלה ונהיתה יותר זכוכית, בידו הכבדה עשה תנועה כאילו לגרש משהו ומבין שפתיו יצאה גניחה אֶט, עזוב את זה והשתתק.

כשעזב את החצר, חטף עוד מבט לחלונות הדירה בקומה השנייה, שם גר ובצעדים כושלים יצא לרחוב הסואן.

כשפרצה המלחמה בשנת 1939 היה עוד ר' מרדכי בחיים וגורלו בטח היה כמו של כל יהודי ורשה.

קיבהל׳ה ונתן

קיבה׳לה ונתן היו שני חברים, טיפוסים. לגמרי שונים, נגדיים אבל כמעט תמיד ראו אותם הולכים ביחד.

עקיבא, או קיבהל׳ה כפי שקראו לו רוב האנשים שהכירו אותו מתוך חיבה היה יהודי בעל מזג טוב, גבר בשנות השישים ומלובש היה תמיד בקפידה ונקי.

כובע יהודי קטן בראשו, זקנו הצפוף בצבע הטבק אשר זרקו בו שערות שיבה, היה תמיד מוברש כהלכה. עיניו הדובדבניות הבריקו בזוהר וצחקוק שובבי. הוא שוחח בנועם ובידידות לכל אחד, ואמרותיו טבלו בפסוקים מהתורה והגמרא.

לעומתו, חברו נתן היה חמור פנים, עיניים בהירות בוהות, ולבוש היה ב״דייטש״, במקטורן שחור וישן, ובמכנסיים עם פסים שזורים בחוט בהיר, מגבעת מֶלנוניק עגולה שחורה על ראשו הקירח, היכן שצמחו מעט שערות דלילות שהיו מוברשות ברוחב. זקנו היה מגולח, וסנטרו היה בגוון כחול המחולק לשניים עם שקע באמצע, על חוטמו הנשרי הגדול בלט גידול אדום בגודל שעועית פחוסה.

אלה שהכירו אותו קראו לו מאחורי גבו נתן באָבֶע (כלומר נתן עם השעועית)...

קיבהל׳ה היה הגבאי של בית כנסת קטן ברחוב דז׳יקה היכן שאבא שלי היה מתפלל בימי שבתות וחגים.

בכל ימות השבוע, כמעט לא היה שם מניין כי בעלי הבתים של בית הכנסת של קיבהל׳ה היו אנשים טרודים ועסוקים, שלא יכלו לחכות עד שיצטבר מניין לתפילה. התפללו שם ר׳ מלך ברוד הבַר הגדול בפינת דז׳יקה ודזילנא. הוא היה גוץ ושמֵן ועשיר מאוד.

״באותיות הקטנות״ לא ידע הרבה אבל זה לא הפריע לו לעמוד בצד ״השולחן״ בעת קריאת התורה, וביד הכסף הראה לאברהם־יצחק הבעל קורא את השורות בשעת קריאת התורה.

ר׳ נֹח סוחר הנוצות, היה גם בעל בית חשוב, אבל לא התערב בענייני התפילה. לעומתו מאיר שטוקפיש הצורף שסחר גם ביהלומים, היה איש מכובד מאוד, גבוה בעל הדרת פנים עם זקן קטן. הרכיב ״פֶּנסנה״ הנצבטים על האף במסגרות זהב מבריקות, חוט של משי מושזר היה קשר ״לפנסנה״ וקשורים לחוד בחזייתו השחורה. תמיד היה מספר מעשיות מעיר אנטוורפן ודיבר כאיש מהעולם הגדול.

מנדל שטוכפלד - עושה השמיכות שהיה מיודד עם אבא היה גר באותה החצר שם היה נמצא בית הכנסת, אבל תמיד עבד קשה עם אשתו בעשיית

שמיכות של פוך ובקושי הוציא את הפרנסה. אני גם זוכר את מאיר גולנר האופה שהיתה לו מאפייה באותה החצר. הוא היה יהודי גדול מידה עם זקן שחור ודיבר יידיש ליטאית למרות שהרבה שנים גר בורשה וקשה היה פעם להבין אי אלה ביטויים שלו.

הוא היה מפורסם עם המאפה שלו, במיוחד הלחמניות שקראו להן "קייזֶרס" ובסביבה שלנו חיפשו רק את הלחם והמאפה של הליטאי גולנר.

כשגולנר היה פעם מתפלל לפני התיבה בליל שבת, אז במקום להגיד לכה דודי אמר בהיגוי ליטאי לכה דֶדֵי והקהל הוורשאי צחק בחשאי עליו.

בבית הכנסת של קיבהל'ה היו כמה מניינים של בעלי בתים, שערב יום כיפורים שילמו לקיבהל'ה סכום לכל השנה בעד כל ההוצאות של החזקת בית הכנסת, הקהל ראו בקיבהל'ה את בעל הבית של בית הכנסת. הם לא ידעו ולא שאלו איך הוא מסתדר עם הכסף שמקבל. לפעמים קיבהל'ה היה אומר שהוא עוד מוסיף מכיסו כי יש לו הוצאות רבות. מניין יש לו להוסיף, אף אחד לא שאל ולא התעניין. לא ידוע אם היו לו עוד איזה עסקים צדדיים וקשה להגיד ממה היה חי.

אבל כשראו אותו בחברתו של נתן וגם פעם עם כמה ידידים נוספים, היה תמיד שמח ומצב רוחו מרומם.

כשהתיישבו בבַר של ר' מלך בחדר צדדי, הופיע על השולחן בקבוק יין משובח עם רקיקי מציות בצל ותופינים. ופעם כוסית קוניאק ולקינוח קורקבנים וכבד של עופות. החבורה שתתה בנחת ולא בחיפזון וסיפרה מעשיות ולפעמים בדיחות קצת גסות.

קיבהל'ה אף פעם לא שילם עבור הכֵּרָה. תמיד מישהו ממכריו הרבים שילם עבורו. וכמה שלא שתה אף פעם לא היה שיכור. רק קצת בגילופין ושמח, ועיניו נצצו משמחה. רק נתן חברו, אחר כמה כוסיות התחיל לדבר שטויות ולאנפף עם חוטמו המגושם. לבסוף נשאר יושב עם ראש מורד ונחר בנשימה צרודה ובשריקה.

אז לקח אותו קיבהל'ה בכוח תחת זרועו והוביל אותו לביתו ברחוב נאואָליפקי.

בבית הכנסת של קיבהל'ה היו פעם באים מתפללים מיוחדים שהיה להם יארצייט (יום זיכרון) ורצו להתפלל לפני התיבה. ואז עמדו קיבהל'ה ונתן לפני השער ברחוב וביקשו מעוברים מכרים וזרים להצטרף למניין.

בין המתפללים המיוחדים היה הרופא המנתח המפורסם דאקטאר סולובייצ'יק שהיה פעם בחור ישיבה ובן של רב גדול. קיבהל'ה היה מיודד איתו ממש ודיבר איתו בגוף ראשון, אתה, ולא כיבד אותו בתואר דוקטור כמקובל.

קיבהל׳ה זכר מתי לסולובייצ׳יק יש יארצייט והשתדל שיהיה מניין לתפילת מנחה. דאקטאר סולובייצ׳יק בא עם כרכרה לפני השער. זה היה בחורף והיה לבוש בפרווה וגם חבש כובע פרווה של כלב ים שחור. הוא התייצב ישר לפני התיבה. התפלל תפילת מנחה ואמר קדיש בדביקות ובעברית טובה ותיכף הסתלק, התיישב בכרכרה שחיכתה בחוץ ונסע.

קיבהל׳ה הגבאי, מאוד התגאה בזה. ומי שלא ידע, סיפר, ״היום היה אצלי סולובייצ׳יק לאמר קדיש״.

עוד בנעוריהם היה קיבהל׳ה ביחד עם נתן בין המייסדים של החברה ״ביקור חולים״ בורשה. חברי ביקור־חולים הלכו לשרת את החולים עוד בבית החולים הישן ברחוב פוקורנה, ואחר־כך, כשהקימו את בית החולים היהודי הגדול ״בציסטה״ שהיה רחוק באחד הפרברים נסעו לשם ללון אצל החולים ולשרתם בלילות. וזה מבלי לקבל כל תשלום, הכול לשם מצווה.

פעם בשנה התאספו החברה ועשו סעודה גדולה, שתו, אכלו ורקדו עד חצי הליל.

קיבהל׳ה ונתן ישבו בראש השולחן ונתנו פקודות לחברה הנלהבת. קיבהל׳ה חבש כיפה של קטיפה שחורה ופניו קרנו, ונתן במקטורן שחור ״שלושת־רבעי״ עם ״המלוניק״ השחור על ראשו שנראה כקדירת ברזל יצוקה, ניגב במטפחת לבנה את הזיעה מתחת הצווארון הגומי שלבש והגידול, ״השעועית הפחוסה״ על אפו האדום היה מבריק מרחוק.

מביקוריו המרובים בבית החולים ב״צוסטה״ התוודע קיבהל׳ה על כל הרופאים היהודים ובמיוחד עם הרופא סולובייצ׳יק. מכירים באו אליו להשיג איזו טובה, לשאול עצה בעניין ניתוח או מחלה, וקיבהל׳ה באופן חברי הרביץ למבקש הטובה על הכתף, ורמז בעניין על כוסית לשטוף את הגרון. בסוף אמר בגאווה מסויימת כן, אני עוד היום אדבר בעניין זה עם סולובייצ׳יק. זה יהיה בסדר וחייך לתוך זקנו.

בינתיים הוציא מכיסו קופסת שק עם טבק הרחה, פתחה בדפיקה קלה, כיבד את האיש ובעצמו לקח בקצה האצבעות קמצוץ טבק והכניס לנחיריו עד שהתעטש פעם ופעמיים ובאופן דו־משמעי אמר לחיים!..

נתן היה פעם גזבר בקופה של גמילות חסדים וחי מרכוש וירושות שהיה לו בשותפות עם עוד ״יורשים״.

הוא נתן השכלה גבוהה לבניו שאחר כך נסעו לחוץ לארץ. הנכסים נמכרו והוא כלכל את עצמו מהריבית, מסכום כסף הגון שהיה לו בבנקים.

בזמן מלחמת העולם הראשונה הפסיד הכול. אשתו נפטרה והוא נשאר לבד בדירה של שני חדרים ברחוב נובולופקי. מאז עוד יותר היה קשור לקיבהל׳ה הגבאי ידידו הנאמן וחיפש הזדמנויות ללגום כוסית בחברתו.

הוא נעשה מוזנח והתלבש ברשלנות והיה זה שאומרים עליו "עובר בטל". הוא התקיים ממה שהבנים שלחו לו, סכומים קטנים מזמן לזמן.

כל יום הוא חיפש את קיבהל'ה והשתרך אחריו כמו שמש ובשעות מאוחרות ראו אותם יוצאים מהבַר של "מלך" אוחזים אחד בשני בלכתם הביתה.

ביום אחד, נתן לא בא לפוגשו וקיבהל'ה התפלא על העניין ולבד הלך לבַר של ר' מלך להיפגש עם החברה.

בשעה מאוחרת נזכר בנתן ובליבו התעוררו חשדות ודאגות על נתן. בהרגשה לא טובה הלך עם אברהם יצחק הבעל קורא מבית הכנסת לדירתו של נתן.

הרבה זמן דפקו בדלת ונתן לא ענה. אז קראו לשומר הביתה ופרצו את דלת הדירה. נתן ישב בכורסת העור הישנה מאובן וקר עם ראש שמוט ללא רוח חיים.

ההלוויה היתה גדולה, כל החברה "ביקור חולים" ועובדי בית החולים באו ללוויית נתן. מהבנים ובני משפחתו אף אחד לא היה וקיבהל'ה אמר קדיש על יד קברו והתייפח כמו ילד קטן.

בשובו מבית הקברות של "גנשה" קיבהל'ה דיבר כל הזמן על נתן חברו הטוב שהסתלק.

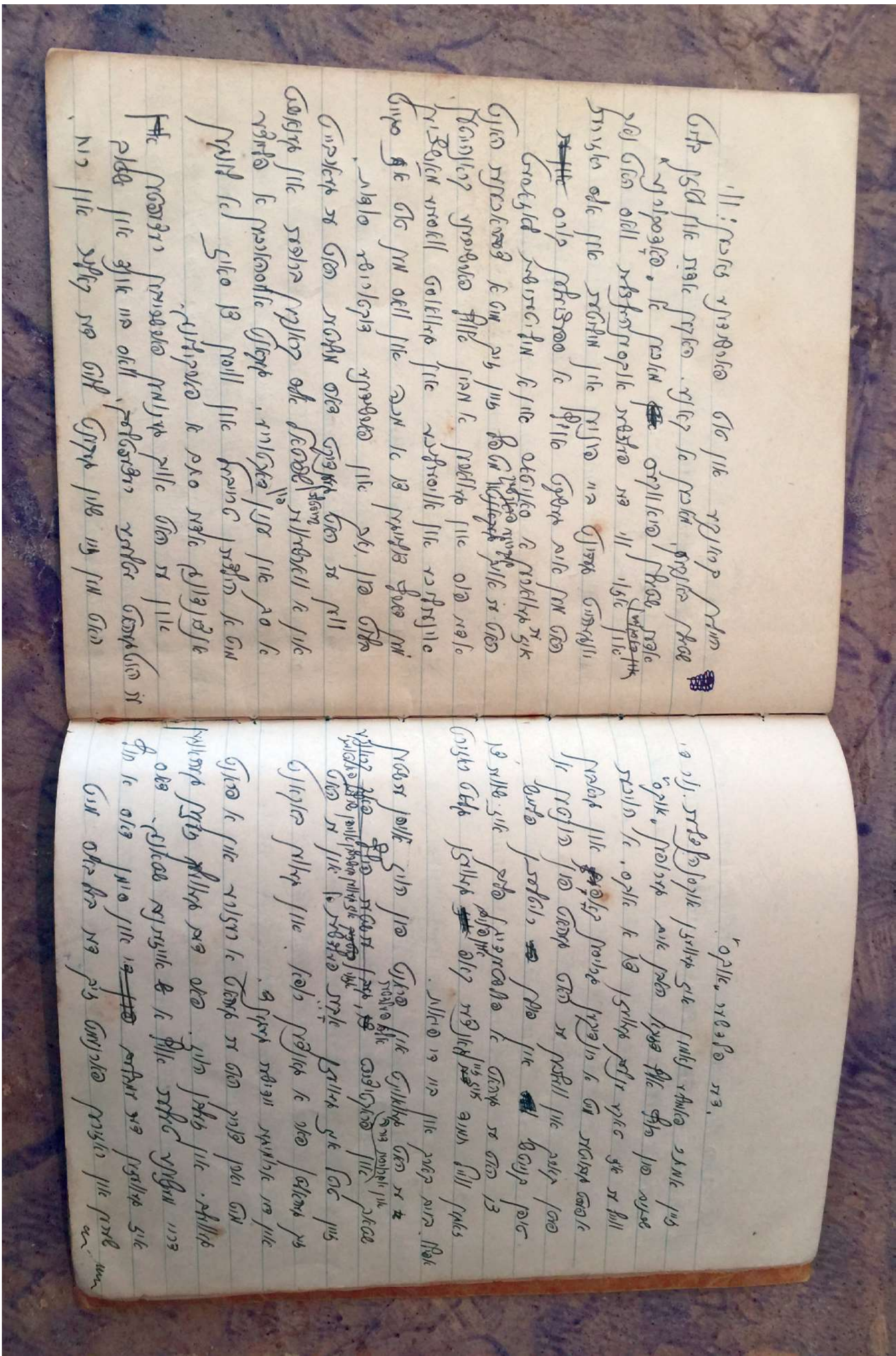
בהגיעם לרחוב דזלנא, לפני פתחו של הבַר של ר' מלך אמר לכמה מהחברה, רבותי! בואו ניכנס לשטוף את הצער. "לא המתים יהללו יה". והם נעלמו פנימה לתוך רחבת הדלת הפתוחה.

"הרופא" אוקסֶנהנדלר ("הפלצ'ר")

שם משפחתו היה אוקסנהנדלר (בתרגום מילולי, סוחר שוורים) אבל דיירי הבית ברחוב דז'יקה 22 שם גר קראו לו בקיצור "אוקס" (שור) והוא באמת היה דומה לשור. מבנה גופו היה גדול וחזק, ראשו הגדול והקירח היה עגול ושמן ובצווארו העבה והשמן היו מאחוריו שקע ארוך ברוחב, ובשרו האדמדם נסגר ונפתח לסירוגין.

אם היה לגמרי קירח קשה להגיד, כי ראשו היה תמיד מגולח גם מאחור וגם בפיאותיו וקשה היה לדעת איזה צבע שערות יש לו.

אוקסנהנדלר היה גר בחזית הבית, בדירה גדולה עם שתי יציאות בקומה הראשונה... וזה קבע את מעמדו בין דיירי הבית. הוא לא היה רופא מוסמך. אבל התעסק בריפוי חולים והגשת עזרה ראשונה. "הרופאים" האלה כפי שקראו אותם בפולנית "פלצ'ר" נשארו עוד כזכר מימי שלטון הרוסים

כתב היד הראשון כפי שכתב חיים סנדרוביץ ביידיש במחברת סיפור המעשה בורשה "הרופא" אוקסֶנהנדלר ("הפלצ'ר")

מהמאה הקודמת, מזמנים מתי שהרפואה לא היתה מפותחת ולא היה כל פיקוח על עיסוק ברפואה.

לפני שנים היתה לו מספרה, בחנות שהיתה ברחוב באותו הבית, מעל הדלת היה תלוי מוט ברזל עם שלוש צלחות של נחושת. זה היה הסמל המקצועי של הגלבים שעסקו גם ברפואה.

למעשה הוא לא היה ספר במושגי הזמן שלנו. הוא היה גלב, שגזז את השערות מהראש במכונת יד וגילח בתער את פניהם של אלה היהודים שלא היו כבר כל כך אדוקים וגילחו את זקנם.

אבל עיקר עיסוקו היה בכל מיני טיפולים שעשה. כגון: הרכבת כוסות רוח, לעשות חוקן, להקיז דם מווריד היד או להעמיד עלוקות מתחת האוזן, להוריד את לחץ הדם, כל אלה הטיפולים שהיו פעם מאוד נפוצים ושימשו כאמצעי ריפוי. ועם הזמן החדש בהתקדמות הרפואה עשה גם זריקות שקראו לזה בפולנית - ״פודסקורנה״, כלומר מתחת העור.

בימי נעוריו כשלקחו אותו לשרת את הצאר לצבא הרוסי היה כבר עוזר לגלב בעיירה קטנה.

בצבא שלחו אותו לבית חולים צבאי לעבוד במקצועו ולגלח חיילים חולים. אחר כך עבר קורס של סניטר ולמד איך לחבוש יד או רגל שבורה.

בבית החולים, כאשר טיפל בחולים התחיל להתמצא בכל מיני מחלות, קיבל מידע על רפואות ומשחות לפצעים ועוד סודות מהרפואה על מחלות פנימיות וחיצוניות.

לאחר ארבע שנות שירות בצבא הרוסי השתחרר ובא לורשה לעבוד בבית חולים נוצרי כאח ושירת תחת ידו של פרופסור פולני זקן. במשך הזמן תפס הרבה בענייני רפואה, איך בודקים חולה באפרכסת, את פעימות הלב, ולהבחין בין הצטננות רגילה ובין דלקת ריאות. וגם לבדוק את הדופק. הוא למד לרשום כמה רפואות שקיבל מהרופא הזקן בבית החולים.

אצלנו בבית היו ידועות כל התרופות שלו והכירו אותן לפי הצבע והריח.

לתרופה שנייה, בקבוק עם מים בצבע צהוב, היה טעם תפל וריח משונה וזה היה נגד שיעול. בקבוק עם נוזל לבן כמו חלב עם ריח של קנפור היה נגד חום. כשחלה מישהו בבית באופן פתאומי, אז עד שהחליטו לקרוא לדוקטור אמיתי, אמרה אמא: אולי היה כדאי שנקרא ״לאוקס״ שיסתכל מה יש לילדה ואז אבא הלך לקרוא את ״הרופא״. כשאבא בא לאוקסנהנדלר הביתה, שאל תחילה במה העניין? עשה את עצמו חשוב מאוד והעמיד פנים שהוא עכשיו מאוד עסוק. יש לו ביקור אצל חולה מסוכן והוא יבוא אחר כך. הוא נתן הרבה זמן לחכות וכשהוא סוף כל סוף הגיע ונכנס הביתה, אמר בקול רם בשפה הפולנית ״יום טוב״, הוריד את המעיל והמגבעת ונשאר בחלוק לבן

קצר. מראהו היה באמת כרופא. הוא דיבר חצי פולנית וחצי יידיש, וטרם שהתחיל לבדוק את החולה, שאל בשפה גסה ובחיוך רחב, ומה אכל הבחור שכואבת לו הבטן? האם חרבן?...

נו! תסתובב בחורצ׳יק עם הישבן למעלה, והתחיל עם האצבעות הקרות והעבות לדפוק על הכתפיים. אחר כך הוציא מארנקו השחור שפופרת ארוכה מעץ, השעין את פניו קרוב לחולה, ובאפרכסת התחיל לשמוע בדריכות מה מתרחש בגופו של החולה. פניו הרצינו, כשהשמיט את האפרכסת על הגוף וזז ממקום למקום. אחר כך אמר לשבת, לנשום עמוק ולהפסיק לנשום. הסתכל בגרון בפנס חשמלי קטן ופקד להגיד אַ! א!

כשגמר את הבדיקה התיישב בהרחבה ליד השולחן, הוציא פנקס לבן והתחיל בקול רם לקבוע את הדיאגנוזה של המחלה. כן, יש לבחור ״אינפלנציה״ וגם קַטַר על הסימפוניות, אז מה לו לרשום? התחיל כאילו להתייעץ עם עצמו ברצינות ובחשיבות רבה. כן! אני ארשום לו נטרום סלוציליקום, וגם נטרום בענזויקום״ וצריכים למרוח אותו היטב עם טרפנטין צרפתי בכדי שיזיע טוב ולא יזיק באם תתנו לו כף שמן קיק או שישתה כוס לַקְרֶץ. לשכב במיטה כמה ימים וזה יעבור לו. הוא יהיה בריא, הרגיע את אמא המודאגת.

בחשיבות גדולה, רשם על טופס של הפנקס את התרופה כאילו זה עכשיו עשה תגלית חשובה וכל זה היה כבר מאוד מוּכּר בבית.

אבל במיוחד מצאו חן המילים הלטיניות הלא מובנות ״נטרום בענזויקום״ ו״נטרום סלוציליקום״. מתי ש״אוקס״ התחיל לצאת מהחדר בפרוזדור ליד הדלת תחב אבא לידו זהוב פולני בעד הביקור. זה היה מחיר מקובל עבור ״רופא״ מסוגו של אוקס. אחר כך אבא אמר, נראה אם עד מחר לא ישתפר המצב אזמין את ד״ר גרודזנסקי.

זכורני. הייתי אז כבן שבע והלכתי עם אחי לבית הספר של ליכטנשטיין ברחוב קופיצקי. בזמן ההפסקה שתיתי מים ישר מהברז וזה היה בחורף. חליתי במחלת השקדים בגרון וקיבלתי חום גבוה. מצבי היה מאוד מסוכן, לא יכולתי לבלוע וחנק לי בגרון. בבית נבהלו מאוד, ואבא רץ להביא את הדוקטור גרודזנסקי שהיה גר לא רחוק ברחוב נובוליפסקי.

הוא תיכף בא וקבע שיש לי דיפטריה וצריכים תיכף ומיד לעשות זריקה בבטן, כי אני מסוכן מאוד ויכול חס וחלילה להיחנק מהנפיחות בגרון. מבוהל מאוד רץ אבא לקנות את הזריקה בשם ״סורוביצה״ בבית המרקחת של סטופינסקי־וסוזיצקי.

כמעט בכוח הביא את הרופא אוקסנהנדלר שגם הפעם אמר שיבוא אחר כך, אבא שאף פעם לא הרים קול על זרים, היה תקיף ואמר לו שתיכף יבוא,

והוא בא. שמו אותי על השולחן הגדול, "ואוקס" עם ידיו הגדולות הזריק לי במחט גדולה את שפופרת "הסורוביצה" בצד ימין של הבטן.

אני אמנם ניצלתי, הנפיחות בגרוני הפשירה כמו במטה קסמים, אבל באה עלי צרה אחרת וזה באשמתו של "אוקס". במקום הזריקה היו צריכים לעשות תחבושת של מים פושרים והוא ציווה לעשות במים קרים.

ככה שהצטננתי וקיבלתי דלקת בבטן וגם ייתכן שזה מהמחט שלו שלא היתה מחוטאת. קיבלתי חום גבוה, ושוב קראו לדוקטור גרודזנסקי. הוא בדק אותי ואמר מאוכזב: "הילד מאוד חולה", גרוע מטיפוס. שכבתי אז שישה חודשים במיטה וכל כמה ימים בא ד"ר גרודזנסקי ולקח הרבה זמן עד שהתאוששתי והבראתי.

מקרה אחר היה עם אחי טוביה. פעם אחת קיבל מכה חזקה באף וזֶרם דף פרץ מאפו. אמא לא ידעה מה לעשות, ואז קראו באופן דחוף לרופא אוקסנהנדלר. בכדי להפסיק את זרם הדם, הכניס לאפו צמר גפן ואגד שלם של מלמלה. הדימום אמנם הפסיק, אבל אחרי כמה ימים הסתימה הזאת נקרשה לגוש אחד והתייבשה ואי אפשר היה להוציאה.

רופא מומחה של אף ואוזן עבד הרבה זמן עד שהצליח להוציא את "הפקק" מאפו של אחי טוביה. בזמן הטיפול נענע בראשו ושאל כמה פעמים מי עשה לו את זה? עבודה כזאת מתאימה לרופא סוסים, אמר בלעג - הטיפול הזה עלה סכום הגון.

בחצר, שכנים דיברו שאוקס "העביר" כבר מן העולם הרבה אנשים עם הזריקות שלו אבל לך ודַע ממה אנשים מתים?

אוקסנהנדלר כפי שסיפרתי, אף פעם לא מיהר ללכת לביקור לחולה. פעם ישן ופעם היה עסוק באכילה ופה התגלח והתרחץ. אבל כשבאו ואמרו שצריכים לעשות למישהו חוקן, תיכף לקח את הכלי והלך לעשות את הטיפול. סיפרו ששכן אחד שאל אותו ברוח טובה בשיחה מה הסיבה, באם מישהו שבר רגל וגונח מייסורים הוא לא ממהר ולעשות חוקן הוא תיכף הולך?

על זה ענה אוקסנהנדלר עם חיוך רחב מאוזן לאוזן... מה הפלא? באם אחד שבר את הרגל הוא לא יברח לי. אבל חוקן זה משהו אחר... הברנש יכול בינתיים להריק את קיבתו ולעשות את צרכיו, ואז אני מפסיד זהוב... — הצטחק.

בזמנו, כשהיה עוד גלב, והייתי קטן, אבא שלי לקח אותו ואת אחי למספרה שלו לגזוז את השערות, אבל אני מאוד פחדתי מזה כי מכונות היד שלו היו פגומות ומרטו לי את השערות. בזמן הגזיזה מאוד בכיתי ורציתי לברוח באמצע וזה היה עבורי ממש עינוי קשה. אחר כך לקח הרבה זמן לשכנע אותי מרוב פחד שאסכים לגזוז את השערות.

כשאשתו הראשונה שהיתה מיילדת מתה, הוא נשאר לבד כי לא היו לו ילדים. הוא חיסל את המספרה והתחיל להתמסר יותר לביקור חולים.

אחרי זמן קצר, התחתן שוב עם מרפאת שיניים־דֶנטינטון, בחורה מבוגרת ומכוערת אשר ילדה לו שני ילדים, בן ובת. הבן נולד עם פרצוף מוזר. האף והשפתיים היו מעוותים. אוקסנהנדלר הוציא הרבה כסף אצל המנתחים הכי גדולים בורשה. עשו לילד ניתוחים לשפר את דמותו. אבל זה מעט עזר והוא היה מאוד מצוברח וממורמר, שדווקא לו היה צריך לקרות דבר כזה. כשהבן קצת גדל וירד אל החצר, הילדים לא רצו לשחק איתו, כי ממש היה מפחיד. אוקסנהנדלר כעס על ילדי השכנים והחזיק את בנו בביתו.

כנראה ש"הרופא" אוקסנהנדלר ידע שמאחורי גבו קוראים לו "אוקס" על כן רצה להחליף את שם משפחתו לשם פולני, אבל בפולין דאז כמעט זה היה בלתי אפשר כי לא היה חוק של שינוי שמות המשפחה.

אבל הוא לא הרפה, בעזרת עורכי דין שעלו לו הרבה כסף נמצא איזה מוצא. הוא קיבל רשות להוסיף לשמו אוקסנהנדלר את השם הפולני אוקשנסקי.

ואכן על השלד לפני הבית ועל הדלת לדירתו הופיעו שני שמות, מרפא פלצֶ'ר ותיק אוקסנהנדלר־ומעל אוקשנסקי.

אבל דיירי הבית והשכנים ברחוב זמנהוף 22 לא הכירו בשינוי זה והמשיכו הלאה לקרוא לו מאחורי גבו בשם "אוקס" וכך נשאר שמו עד מלחמת העולם השנייה.

"הימים הנוראים" בורשה

כשהגיע חודש אלול, יהודי ורשה מאזורי נאלבקי וגזיבוב, התחילו להתכונן לקראת "הימים הנוראים" הממשמשים ובאים. בחוץ התחיל משב של רוחות קרות המבשרות שהקיץ הולך לקיצו ובאה תקופה חדשה - הסתיו.

"כבר נושף" אמרו היהודים וביחד עם הרוחות הנושפות נשמעה בחצרות ורשה נשיפת קול השופר. זה תקעו "תקיעות" בכל מיני בתי תפילה של חסידים, ובתי כנסת של "מתנגדים" או סתם אברכים יראי שמיים שלמדו להיות "בעלי־תקיעה". קול השופר חדר לחצרות היהודים עם הבשורה ש"הימים הנוראים" קרובים ויהודים התחילו לחזור "בתשובה".

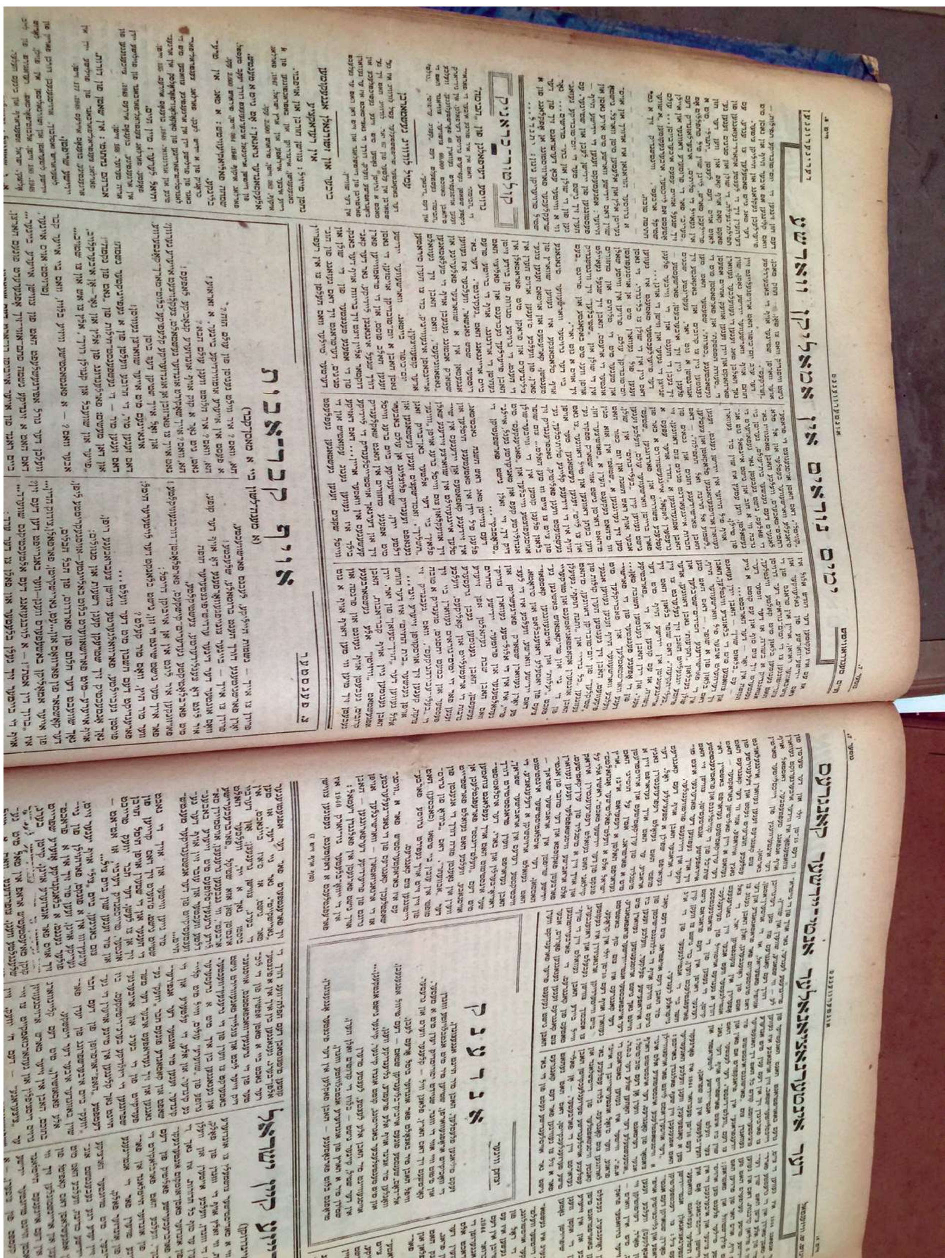
מהחלונות הפתוחים של בתי המלאכה והסדנאות המרובות בחצרות ורשה, נשמעו קולות זמרה של קטעים מתפילת החג. שרו "כל נדרי" "ונתנה תוקף". פועלים ושוליות תחת ליווי הרעש והטרטור של מכונות התפירה והסריגה עשו "יעלות" ושרו קומפוזיציות של החזנים יוסלה־רוזנבלט וסירוטה.

ורשה היהודית שלעת האחרונה נהייתה מתקדמת ויותר חופשית בענייני

סיפור זיכרונות ע"י חיים סנדרוביץ "ימים נוראים"

נדפס בעיתון דרכינו "אונטערוועגנס"

של שארית הפליטה באוסטריה, 1.10.1948

סיפור זיכרונות ע"י חיים סנדרוביץ "ימים נוראים"

נדפס בעיתון דרכינו "אונטערוועגנס"

של שארית הפליטה באוסטריה, 1.10.1948

דת נעשתה בימי אלול מאופקת ואדוקה. סוחרים יהודים שחנויותיהם היו פתוחות בשבת התחילו לתת נדבות מוגדלות לקבצנים פושטי יד ולבעלי מומים שלפני "הימים הנוראים" נהיו תקיפים ובטוחים בעצמם, כמעט יחסנים, כאילו הם עושים טובה "לבעלי העבירה" כשלוקחים מהם צדקה, ובזה הם פודים את עצמם מחטאיהם.

ב"בית החיים" של גנשה היה חודש אלול שיא העונה של כל השנה. יהודים התחילו ללכת לקברי אבות, עשו "ביקורים" אצל קרובים שנפטרו, ביקשו בריאות ופרנסה והשתדלו איפה שצריך שיקבלו "פתקה" טובה.

פושטי יד מקצועיים "ועושי אל מלא רחמים" הסתערו בהמונים על בתי הקברות, משכו בבגדים, לא ביקשו אלא דרשו מתנת יד כחוב, בתקיפות, ולא פעם קיללו באם מישהו כבר נלאה מלחלק נדבות.

על הרבה בתים ברובע היהודי נתלו מודעות גדולות "לשמוע אל הרינה ואל התפילה". את הפרסום הזה עשו חזנים וגבאים של חברות, שארגנו מניינים לתפילה. הם שכרו דירה שהיה בה "חדר" או איזה אולם יותר גדול, ארגנו מקהלה של כמה משוררים והשכירו מקומות "עָרים" בשפה היהודית עבור הקהל הרחב בורשה שלא היו "בעלי־בתים" בבתי הכנסת, אבל לראש השנה ויום כיפור קנו מקום לתפילה במניין כזה. איפה שהיה אפשר לשמוע חזן מ"מודז'יץ" מצאצאי הרבי ממודז'יץ שהיה מפורסם בניגוני תפילה ובחזנות מקורית חסידית.

ב"מניינים" מאולתרים כאלה לא הקפידו כל כך בעת התפילה, וחלק מהמתפללים אנשי חברה "לאדם ולמקום" עמדו בחצר בטליתות המשי הקטנות ושוחחו בפוליטיקה. ומזמן לזמן שאלו איפה החזן מחזיק בתפילה?...

לתקיעת שופר באו לעזרת־הנשים נשים מגונדרות, עם רדידים לבנים על הראש, וריבות יפות עם תסרוקות וצפרניים אדומות, מזדרזות שלא לאחר את ה"תקיעות".

ביום ראשון של ראש השנה אחרי הצהריים הלכו יהודים לבושים במצנפות קטנות של קטיפה שחורה ובקפוטות משי, ויהודיות מעוטפות בסוודרים שחורים תורקיים, הם הלכו לגדות נהר הוויסלה ב"מגרש המלחמה" – סמוך לגשר של מסילת הברזל הישנה – לאמר "תשליך".

"שקצים" מובילי חול עמדו בוהים בראותם פתאום יהודים זקנים עומדים על שפת הנהר עם ספרים פתוחים בידיהם ומתפללים בשפה לא מובנת, ואחר כך הופכים את כיסיהם הריקים ומנערים אותם לתוך המים הזורמים.

המחזה הזה היה בשבילם כל כך מוזר שהם נשארו המומים מבלי לדעת מה לעשות. ללעוג ולקלס יהודים מזוקנים, או לזרוק עליהם אבנים ולגרשם?...

ערב יום כיפור הטביע את חותמו על רחובות היהודים בורשה. כבר אחרי חצי היום נסגרו כל החנויות והיהודים הלכו לבתים לסעוד מה"כפרות" השחוטות ולאכול את "הסעודה המפסקת", להיות נכונים לצום ביום כיפור. אחר כך התחילו ללכת לקרובים, לשכנים ומכירים לברך בגמר חתימה טובה.

שכנים שהיו מסוכסכים התפייסו מבוישים ולחצו ידיים, והנשים קינחו את האף והדמעות מעיניהן במטפחת. הזמן החגיגי ביותר היתה ההליכה לבתי הכנסת לכל־נדרי. הרחובות התמלאו בקהל צפוף לבושים במלבושי חג. הנשים ברדידים צחורים על ראשיהן והגברים עם שקי הטליתות תחת בית־שכמם נחפזים לבתי הכנסת ול"שטיבלֶך" ובדרך בפגשם מכירים וידידים החליפו ברכות. "תזכה בשנה טובה"...

לפני בית הכנסת הגדול "הסינגוגה" ברחוב טלמוצקי היה "חושך" מאנשים, כרכרות רתומות לסוסים ומכוניות הגיעו לפני רחבת המדרגות שהובילו לבית הכנסת המפואר בסגנון מקדש יווני עתיק.

אדונים בפראקים שחורים ובצילינדרים על ראשיהם החזיקו מטריות בידיהם ועלו במדרגות המרובות. משני צידי הבניין דלקו בחגיגיות מנורות גדולות ומשטרה פולנית שמרה על הסדר ברחוב לפני הכניסה. על המדרגות הרחובות "מָלך" בתוקף השמש הראשי של הסינגוגה. שמו היה גאָנשֶר. הוא היה לבוש בשכמייה שחורה ובעיניים חדות הביט סביבו שהמלומנים (אוהבי־מוסיקה) וה"גפובניקים" (ההולכים בלי כרטיסים) לא יתפלחו פנימה בכדי לשמוע את החזן סירוטה או קוסוביצקי.

ביום הכיפורים רחובות היהודים כמעט ריקים מאדם ונסוך עליהם מראה חגיגי. החשמליות עוברות מהר. הן לגמרי ריקות מנוסעים, רק הכרטיסן לבד יושב ברווחה על הספסל...

מהחלונות הפתוחים מבתי הכנסת והמניינים, נישא באוויר קול הזמרה של מאות פיות שעוזרים במקהלה לחזן לפני התיבה, בשירת תפילות החג.

הד התפילה החגיגית מתפשט החוצה לחצרות ולרחובות בקול רנָנוֹת וברטט קודש. היום פנה לאט לקיצו. נשמעים ההדים והפסוקים האחרונים מתפילת נעילה. בתי הכנסת ובתי תפילה "השטיבלך" מלאים עד אפס מקום, "ראש על ראש" ובזמן שהחזן גומר את "היתגדל" האחרון במרש צוהל מורידים כבר הרבה מתפללים את הטליתות. הם משאירים את ה"מעריב" ליותר אדוקים ונחפזים לבתיהם "לטעום" משהו אחרי הצום.

קהל המתפללים מתנשמים בקלילות. "העברנו יום עבודה קשה" ומאחלים אחד לשני בגמר חתימה טובה.

סערה גדולה עברה ועקרה הכול עם השורשים.
לא קיימת כבר ורשה היהודית: בתיה ורחובותיה.
נמחקו החצרות היהודיות – מצודות של חיים וסגנון יהודי.
לא נשמע עוד זמר התפילות מבתי הכנסת ובתי המדרשים
המרובים. רק כהד רחוק, נישא בחלל השממה המדברית,
ניגון חרישי ואבל, יתגדל...*

"סוכות בחצר שלנו" בורשה

מוצאי יום כיפור, תיכף אחרי הסעודה, התחילו לדבר אודות הסוכה. בחצרות של ורשה המרוצפות באספלט ובאבנים אי אפשר היה לתקוע באדמה "כלונס" לפי המנהג, אז יהודים אדוקים הסתפקו בשיחה אודות הסוכה.

ביום למחרת התחילו בעבודה. שכנים יצאו לחצר לעשות תוכניות היכן לבנות את הסוכה.

אצלנו בחצר ברחוב דז'יקה, כל השכנים חיכו שהדוד יענקל סוחר־הברזל שהוא יעמיד ראשון את סוכתו. ולא מפני שהדוד יענקל היה מחשובי הבעלי־בתים בחצר. בחצר שלנו גרו חסידים יותר גדולים, חסידי גור "שרופים" אבל בעיקר בגלל זה שהסוכה שלו היתה החשובה ביותר, כי היתה סוכה יציבה קבועה וחזקה עם ארבעה קירות מתאימים. ככה שיתר הסוכות נשענו על סוכתו של הדוד יענקל ובעלי הסוכות האחרות חסכו קיר רביעי...

ומהסוכה היציבה הירוקה נמשכה שרשרת של כמה סוכות משני הצדדים באורך החצר הגדולה.

השמחה היתה רבה לילדי החצר, מתי שהתחילו להקים את הסוכה "היציבה". הדוד ר' יענקל לבוש במעיל ישן ומרופט נתן פקודות לחבורת הילדים היותר גדולים שנשאו בחשק את הקירות והקרשים מהמרתף לחצר והקטנים סחבו על כתפיהם את הסכך הקלוע שקראו להם "חצאי־סלים" שנדף מהם ריח של עובש ולא שכחו גם להוציא קני־סוף לעשות מהם שוטים.

הדוד יענקל, כמו אמן בנייה, ברצינות גדולה הניח את הקורות־יתדות של הסוכה. הכניס בחריצים את הקירות ובעומדו על סולם קטן, הבריג במברגה את הקירות אחד לשני במומחיות רבה. כשכל ארבעת הקירות

---

* מאמר זיכרונות **הימים הנוראים בורשה** נדפס בעיתון של שארית הפליטה באוסטריה "בדרך" בכ"ז אלול תש"ח, לינץ, 1 באוקטובר, בשפת יידיש.

סיפור זיכרונות "סוכות – בחצר בורשה" ע"י חיים סנדרוביץ

נדפס בעיתון דרכינו "אונטערוועגנס"

של שארית הפליטה באוסטריה, 17.10.1948

עמדו, הניחו את קרשי הרצפה, הכניסו את החלון הקטן ואחר כך התחיל לסדר את הסכך.

שכנים שהיו יושבים קבועים בסוכתו של הדוד יענקל, בעברם את החצר התעכבו לרגע על יד הסוכה, איפה שהדוד יענקל עייף ושטוף זיעה כבר הניח את הסכך הישן שהוציא ריח מעופש של עלים רקובים שעשה אבק והתפשט בחלל.

בוקר טוב, ר' יעקב, הסוכה כבר גמורה? כן! אבל נדמה לי שהסכך לא מספיק אמר השכן ר' יוסף זולברג. הוא סגר עין אחת, זקנקנו אשר שיבה זרקה בו, הרים למעלה וכלמדן העיר: הלא אתה יודע את הדין ר' יעקב באם "חמתה מרובה מצלה פסולה". צריכים עוד קצת סכך! נו! נו! רטן הדוד יענקל קצת בכעס וחשב לעצמו: דעות הם באים להשמיע אבל שמישהו יעזור לתקוע מסמר או לקנות סכך, זה לא ראיתם! לך ותדאג להם לסוכה והם יבואו למוכן...

בערב סוכות נכנסה לחצר ברעש עגלה מלאה קרשים ותיכף נשמעו דפיקות פטישים ברעש גדול, ואחת שתיים עמדה סוכה עם דלת צרה וקירות לא ישרים, נמוכים וגבוהים מקרשים לא מהוקצעים.

סוכות כאלה לא מצאו חן אצל ילדי החצר ונקודת המשיכה היתה הסוכה הירוקה של הדוד יעקב שהיתה לה דלת שנפתחה ונסגרה על ידי ברזל עם קפיץ ובאם הוא הרשה לילדים להיכנס לסוכה בחול המועד, לא היה תענוג יותר גדול מאשר לשבת ולשחק בסוכה של הדוד יענקל.

כשבא לילה ראשון של החג, בברכת חג שמח ויום־טוב באו לסוכה היושבים הקבועים שהופיעו עם בקבוקי היין והחלות הקלועות. קיבל אותם הדוד יענקל בשמחה ובחיוך גדול. הרגיש עצמו כבעל בית. לבוש בחלוק עבה ירוק ישב בראש השולחן עם בניו. חילק והראה לכל אחד את מקומו ובקול רם עשה הראשון את "הקידוש".

שנה שנה ישבו בסוכה של הדוד יענקל אותם השכנים, יהודים "בעלי־בתים" ובעלי מלאכות שחוץ מיין לקידוש הביאו בקבוק יי"ש או פרוֶנל ואחרי אכילת ראשי הדגים הגדולים שתו כוסות שרף ואחר כך אחרי המרק והאטריות ומנות הבשר לגמו עוד הפעם - כך שמצב רוח היושבים בסוכה התלהב, פיות נפתחו והם יצאו בשירה צלולה "אתה בחרתנו" שחדרה בקולות רמים לתוך חלל החצר ומתוך הסוכות הסמוכות ענו במרשים חסידיים וזמירות משמחות־לב עד שעות מאוחרות.

אחר כך, אחרי ברכת המזון התחילו לדבר בענייני דיומא. שוחחו על פוליטקה ומה "איצ'הל'ה" כתב בעיתון. כשגמרו עם הפוליטיקה התחילו לספר מעשיות מהחיים ומימים שחלפו. כל אחד וסיפורו שלו. וכך ישבו

עד שעה מאוחרת עד שהנרות העבים התחילו לדעוך, והשכנים התחילו להתפזר ולחזור קפואים לדירותיהם החמות.

כל מיני סוגים של סוכות עמדו בחצר, וכל סוכה עולם אחר ואופיה המיוחד.

אחת – סוכה של החסידים, ישבו יהודים עבדקנים עם פיאות מסולסלות ובמצנפות פרווה שחבשו לראשיהם הנקרא "שטריימל" ולבושים בקפוטות של משי שחור. הם שרו מרשים חסידיים של רבם...

סוכה שנייה של "מתנגדים" כמעט כולם ליטאים. סוכה שלישית של סוחרים ובעלי מלאכות. סוכה קטנה של בעל בית של חומה עשיר כ"קורח" שישב לבד רק עם בני ביתו ולא רצה להתיידד עם השכנים וסתם סוכה של עמך יהודים "מכל השנה" וכו'.

חוץ מזה היו סוכות על האכסדרות בקומות העליונות בדיותה הרביעית, שקשה היה להם לרדת עם האוכל לחצר והקימו סוכות על גזוזטרות של הדירות.

כל סוכה היתה משקפת את החיים הסוציאליים ורמתה התרבותית של יושביה ואופיים המיוחד של דיירי הבית. כשהגיע יום שמחת תורה, ילדי החצר התחילו להשתובב ויצאו מגדרם. הם התחילו לסחוב ולנענע את המקלות והתומכות של הסכך מהסוכות – עד שהסכך נפל למטה... הכי גרוע היו מצבן של הסוכות שהנגרים הרכיבו בחיפזון. הן עמדו על "כרעי תרנגולות", וחברה קונדסים דחפו ונענעו את הקירות המחוברים במסמרים דלילים עד שהסוכה התפרקה ונפלה ברעש על אבני החצר. חבורת השובבים הסתלקו במהירות לבתים שלא יידעו מי עשה את העבודה הזאת.

רק הסוכה "היציבה" הירוקה עמדה איתנה ובטוחה במקומה, עד שביום איסרו־חג פירקו אותה ומבוישת הורידוה בחזרה למרתף.

במקום שעמדה הסוכה נשאר סימן ריבוע ריק ומשהו היה חסר בחצר הגדולה.

בחוץ התחיל לטפטף גשם דק וקריר שחדר עמוק לתוך העצמות ומעורר דאגות ומחשבות נוגות אחרי ימי החג השמחים.*

---

* **נדפס בעיתון של שארית הפליטה סוכות בחצר שלנו בורשה "אונטערוועגנס" באוסטריה בעיר לינץ י"ד תשרי תש"ט – 17 באוקטובר 1948. ביידיש.**

חג הפסח בורשה

חג הפסח היה החג היפה ביותר מכל החגים, אבל גם החג הקשה ביותר.
עוד לפני פורים, ואפילו בימי חנוכה הקרים, כשבחוץ היה יורד שלג דק וקור עז שחדר לעצמות האדם - התחילו כבר בבתים "בעלי בתים" לדבר ולתכנן את החג. והיתה אימרה ששמעתי מאמא שלי:
"כשבא חודש ניסן כאורח - על חמיצת סלק הנשים מתחילות לשוחח" _ (זהו תרגום מיידיש שמצלצל אחרת, אבל נאמן לתוכנו). אבל, לא היה מדובר רק בסלק, ואיפה תפוחי אדמה? וצימוקים ליין, וביצים ומצות, בשר ודגים, גזר ופסטרנק (מין שורש ירקות שלא אהבתי, אבל זה היה תפריט מקובל בחג הפסח). ואחר כך לקנות איזה לבוש חדש במיוחד לילדים וגם נעליים.
הכלל, הדאגות איך להכניס את הפסח הביתה היה עול גדול ולא קל, ובמיוחד לשכבות העניות מרובות הילדים - וגם ליהודים יותר אמידים היו דאגות והתחילו להתכונן במוקדם לחג במלוא המרץ וכמעט כל החודש מפורים עד ערב חג הפסח היו טרודים עם ההכנות לחג.
כשהשלג ברחובות העיר התחיל פתאום להינמס במשך כמה ימים, שלוליות המים זרמו לתעלות התת־קרקעיות וקרני השמש חדרו לבתים ולדירות דרך החלונות הכפולים הסגורים היטב, ורוח קלילה וחמה נשבה ממרחבים מבשרת על האביב המתקרב, נהיה יותר קל על הנשמה ומצב רוח טוב אפף את האדם.
האביב בא! האביב בא! ואבן כבדה גלשה מעל הלב... בימי החנוכה, בזמן שברחובות ורשה היו מונחים ערימות שלג בצד צידי המדרגות, הגגות וכרכובי הבניינים היו מכוסים בשלג כמו מוך לבן... אנשים במעילים כבדים דרכו בערדלי גומי שחורים על המדרכות המושלגות ומגררות רתומות לסוסיהם היו מחליקות עם צלצול פעמונים על הכביש המושלג - היו נשים יהודיות הולכות לשווקים הנקרא מירובסקה־האלעס בכיכר לפני "שער־הברזל" או ליאַנישס־באַזאַר" באזור "גזיבוב" לקנות אווזים מפוטמים שקראו "אודריקעס" לעשות מזה שומן לחג הפסח.
בימי חנוכה בחצרות בתי היהודים נישא באוויר הריח הנעים של שומן אווזים וגִלדי אווזים מטוגנים.
אמא השאירה בהישג יד סיר של פסח וקרש למליחה הנקרא "זאלץ ברעטל" וגם כלי לטבול את הבשר "ווייקשעפל" להכשיר ולהכין את השומן שבישלה על כירת הברזל המלבנית. את ה"גריוון" - גלדי השומן המטוגנים אכלנו בחנוכה ואת שומן האווזים הכניסו לסיר גדול בצבע ירוק. על המכסה אמא שמה בד לבן וקשרה בחוט ועל זה שמה מסמר ברזל גדול "שישמור"

בתיה סנדרוביץ לפני החתונה **בפרק טראוגוטה בורשה ע"י הנהר ויסלה**

בתיה סנדרוביץ לפני החתונה **צולם על נגטיב זכוכית ע"י חיים סנדרוביץ בורשה**

חיים סנדרוביץ ובתיה דובז'ינסקי (סנדרוביץ)
בשדרה בורשה צולם ב־1938 (לפני שנישאו)

יעקב-פולה דובז'נסקי אח של בתיה סנדרוביץ נולד 1912

נפטר 30.8.1973 יום שבת ד' אלול תשל"ג
(ביה"ק חולון גוש 8 אזור 4 שורה 27 מספר 18)

בתם של אריה ואסתר דובז'נסקי -
קריינדל (קרולה) דובז'ינסקה אחות של רפאל דובז'ינסקי
ובתיה (דובז'ינסקי) סנדרוביץ
ורשה 1936 (נספתה בשואה בת 17)

בתם של אריה ואסתר דובז'נסקי
אלינה (חיה) נספתה בשואה בת 15 אחות של רפאל דובז'ינסקי
ובתיה (דובז'ינסקי) סנדרוביץ

• • •

בתם של אריה ואסתר דובז'נסקי
סימה נפטרה בצעירותה ממחלה אחות של רפאל דובז'ינסקי
ובתיה (דובז'ינסקי) סנדרוביץ

חיים סנדרוביץ בגיל 22, – צולם ב־1932 ורשה

מפני "התקיפה" כי "בליל הניטל" כלומר בליל שנולד ישו, שולטים רוחות רעות שיכולות לקלקל את השומן... את השומן שמו על הגזוזטרה בפינה ונקרש מהקור ונעשה לגוש קשה.

ביום ערב פסח הכניסה אמא את סיר השומן למטבח ואכלנו תפוחי אדמה מרוסקים מרוחים בשומן אווז עם כבד תרנגולת ושתינו חמיצת סלק שהכינו בדלי לבן מכוסה במגבת.

את הטעם של ארוחת ערב פסח, עם שומן האווז הריחני, הכבד וחמיצת הסלק הכבוש, קשה להגדיר והיה מלא טעם שלא יישכח כל החיים.

אחרי פורים הוציאו את החלונות הכפולים. עם פתיחת החלונות שוב התחיל להדהד בחצר הרעש הפנימי של החדרים הסגורים שהתפרץ החוצה בחלל החצר.

שוב התחילו לשמוע את השקשוק החד־גוני של מכונות הסריגה וטרטור בהפסקות של מכונות תפירה של החייטים והתופרות ומדי פעם קול זמרה של שוליה או פועל.

על החצר השטופה בקרני השמש, התחילו נשים ועוזרות בית להוציא ולהוריד כלי מיטה לאוורור ולחבוט במחבטים שטיחים ושמיכות כבדות של נוצות.

דיירים עניים הוציאו מזרוני קש שנדף מהם ריח של עובש וזרקו את הקש הקצוץ לתוך בור הזבל. הם מילאו את שקי השינה באלומות קש חדשות שהביאו האיכרים מסביבות ורשה למכירה לתושבי העיר.

מקומות הקרקע הוציאו לחצר ארונות מטבח, ספסלים ושולחנות והתחילו לקרצף אותם ולרחוץ במברשות של קני אורז קשים. על המרפסות ובחלונות הפתוחים נתלו מלבושים לאיוורור, אחרי שהיו סגורים בארונות כל החורף, אחדים הורידו לחצר ספות ומיטות ברזל ועץ, ויצקו עליהן מים רותחים בכל הפינות, לקטול את הפשפשים שהיו כמעט בכל הדירות, ואפילו אצל העשירים.

החצר קיבלה מראה של שוק רב־צבעוני והרעש היה גדול מהחבטות הרמים והקולות.

גברים ונשים נשאו לבתיהם בציפות לבנות מצות לחג שקנו במאפיות הסמוכות וסלים מלאים מצרכי חג כשר לפסח.

האיטליזים וחנויות לדגים היו דחוסים מנשים, ראש על ראש, שנדחקו יותר קרוב לשולחן המוכר והקימו רעש. בהערות ושנינות לשון אחת לשנייה, בוויכוחים מי היה קודם ברצונן לחזור מהר הביתה, איפה שהיתה מחכה להן הרבה עבודה לעשות: לרחוץ את הרצפות מעץ, למרוח אותן בשעווה מיוחדת, ולמרק אותן עד שיקבלו ברק.

אצל הרבה בעלות־בית היו לעבודה זו מברשת גדולה וכבדה עם פלטה של ברזל.

בביתנו, אני ואחי אהבנו לסחוב ולעבוד עם המברשת הכבדה עד שאריחי העץ בצורות משבצות ארוכות אלכסוניות הבריקו כמו ראי. אחר כך הצטרכנו לתלות את הווילונות הנקיים על החלונות. לסלק את הכלים: כלי האוכל שהשתמשנו בהם בכל ימות השנה ולהעלות אותם על המדף בפרוזדור הנקרא "אינטרסולה". אחר כך כשכל הארונות היו כבר נקיים וארון המטבח מקורצף ומרוחץ כהלכה, פתחו את ארגז העץ הגדול שעמד סגור כל השנה על המרפסת והוציאו את הסירים והמחבתות וכלי האוכל, מערכות הצלחות, וכלי הזכוכית וכוסות היין וכלים עתיקים, ירושות מסבתא של אמא.

אנו הילדים עמדנו מסביב הארגז והשמחה היתה גדולה למראה הכלים של פסח, במיוחד שמחנו על הכוסות של היין שהיו עתיקות עם מסגרות מוזהבות והצלחות עם שוליים בצבע אדום. כשאכלנו בהן הרגשנו טעם מיוחד, טעם של פסח.

במיוחד רצינו תמיד לשמוע את הסיפור של כד קטן מסודק שעבר עוד בירושה מסבתא. והמעשה היה, שפרצה פעם שריפה בעיירה איפה שגרו הורי הסבתא ומכל כלי הפסח נשאר רק הכד הקטן של חרס שהיה כבר סדוק, אבל החזיק מעמד יותר ממאה שנה, ואמא שמה בו את מרק הדגים שבישלה לכבוד החג.

את הכוסות סידרנו על המזנון הגדול שעמד בחדר הגדול, וכל יתר הכלים בארון המטבח.

יום לפני ערב פסח, אמא הכשירה את תנור הבישול הגדול של אריחי חרסינה ופלטות ברזל עם חורים ועיגולי ברזל שיהיה כשר למהדרין.

הכניסו לכירה הרבה פחמים והבעירו אש גדולה, אחרי שעה קלה, הפלטות המלובנות הפיצו חום חזק במטבח שגם התנור לאפייה שהיה מותקן בכירה הגדולה היה אדום כאש, קשה היה להיות במטבח בזמן הכשרת התנור, אבל אמא עמדה שם והשגיחה שהכול יהיה לפי הדין כשר לפסח.

בליל ערב פסח, אבא עשה את הטקס של בדיקת חמץ. הוא פיזר בכל פינות הבית פתיתי לחם, ואחר כך הלך לאסוף אותם לתוך כף עץ גדולה. אחרי אמירת הברכה על ביעור חמץ הלך לכל הפינות ובנוצות של אווז הכניס את הפירורים לתוך הכף. כשגמר את הבדיקה עטף את הכף בפיסת בד והטמין אותה בפרוזדור, בכדי שכאור היום ימכרנה לשריפה... כשעלה השחר ויהי יום, נשמעו בחצר קולות של נערים שהלכו עם שקיות על הגב וקראו "חמץ לשריפה! חמץ!"... הקריאה הזאת נשמעה בניגון מיוחד ובמיוחד מודגשת היתה המילה חמץ שחדרה לדירות דרך החלונות הסגורים. אשנבים נפתחו, פה ושם, וקראו את הנער לעלות. אחת שתיים היה הבחור למעלה, התמקח קצת על המחיר, תחב את הכף לתוך השק, ובדילוגים זריזים היה כבר למטה,

בכדי להספיק לאסוף הרבה כפות עץ ולהקדים אחרים. זה היה מין פרנסת נערים של הורים עניים פעם בשנה.

אבא שלי, תמיד בחר בנער "שורף־החמץ" לפי קולו. אם היה קולו צלול בסופרן חד ויפה ונעים, היה קורא לו לעלות, היה מוסיף לו עוד כמה גראָשן ותמיד שאל אותו אם הוא שורף את החמץ, אחרת זהו חטא גדול. הנער הבטיח בשבועה שכך יעשה, וכחץ מקשת ירד במדרגות לאסוף עוד כפות חמץ ולכיס יותר מטבעות.

יום לפני ערב פסח התחילו לבוא לחצרות היהודים בורשה מגעילי־הכלים.

שני גברתנים נשאו על מוט עץ ארוך דוד גדול עם מים רותחים שהיה מחובר למתקן פח דומה לחבית עם ארובה בצד. בחבית הזאת בערו גחלים שהרתיחו את המים בדוד. קשה לי להסביר היום, איך האנשים האלה נשאו על כתפיהם את המוט הארוך עם המים הרותחים, ונוסף עם אש בוערת בתוך החבית, ולא נכשלו בדרכם, כי למעשה העבודה הזאת היתה מסוכנת, אבל מה לא עושים יהודים בכדי להרוויח לצורכי חג הפסח?

בהיכנסם לחצר, התחילו לצעוק ביידיש "אלע ווערט געכשכט", כלומר "הכול אנחנו מכשירים" נשים! נשים! מהר! מהר! הדוד רותח! הדוד רותח! וזה לפי נוסח מסויים ובניגון מיוחד.

יהודים, שלא היה להם מספיק כלים לחג הפסח, הביאו סירים, מחבתות וכל מיני כלים להגעיל.

מגעילי הכלים טבלו את הסירים לכמה שניות בדוד הרותח, שטפו אותם במים קרים וכבר הכלים מוכשרים לחג הפסח. לכל דבר היה מחיר ושולם לפי מספר הכלים. עוד פרנסה חד־שנתית ליהודי ורשה מרחובות העוני.

אמא שלי אף פעם לא הגעילה כלים לחג הפסח. כי היה לנו לחג כלים מכל הסוגים, ואפילו יותר מכל השנה. רק את מכתש הנחושת עם הידית הכשירה בעצמה לחג. בזמן הכשרת הכירה הכניסה לתוך הגחלים את הברזל של מגהץ הנחושת כשהברזל היה כבר מלובן כאש, שפכה מים קרים לתוך המכתש, ואחר כך הכניסה לתוכה את הברזל המלובן שהחזיקה בידה בחור הברזל.

אדים לוהטים התפזרו בתוך המטבח, המים בתוך המכתש רתחו בזעם ונהיה כשר למהדרין. אחר כך כתשו בו את חתיכות הזנגביל לדק ששמו בחרוסת, או מצות קמח לכופתאות שאכלו רק ביום האחרון של פסח.

שיא החגיגיות היה לילות הסדר. בגולה היהודים עושים שני סדרים, שעכשיו נראה לי קצת מוזר, כאילו הולכים יום אחרי יום לאותה הצגה...

בליל הסדר היו מזיזים את השולחן הגדול סמוך לספה הגדולה. האבא ישב על כרית נוצות עם ציפה לבנה ואנחנו שני הבנים בשני הצדדים וגם

כן על כריות וממול הסבתא, ואמא בשמלות לבנות. על השולחן דלקו נרות בארבעה פמוטים שעמדו על טס פליז גדול.

כמו כן הדליקו את נברשת הגז, שהיתה מפיצה אור בהיר בכל החדר. השולחן היה ערוך כהלכה בפאר עם כלי החרסינה. לכל אחד היתה כוס משלו של זכוכית. רק אבא עשה קידוש בגביע כסף גדול.

אני הצעיר, שאלתי תמיד את הקושיות ואבא התחיל את אמירת ה"הגדה" במילים ביידיש וזה התירוץ... תרגם הרבה פסוקים לשפת יידיש למרות שידענו את פירוש המלים, אולי זה בשביל אמא או הסבתא שאמרו הרבה תפילות ביידיש, מספר שהיה נקרא "תחינה".

כשהגענו ל"שולחן עורך" אמר אבא ביידיש "עסט אן טרינקט און לאזט זיך וואילגיין", כלומר, אִכלו ושתו ותעשו חיים. אחר כך אכלנו את הביצים במי מלח, שרק בליל הסדר יש לזה טעם מיוחד... את הדגים הממולאים, מקרפיונים מעורבים בדג שנקרא סנדיק, ומרק עוף באטריות של ביצים, ואחר כך בשר מתרנגול הודו, לפתן, והכול היה מעדני מלך. וטעם מיוחד היה באוכל טעם של פסח.

הסדר נמשך עד חצות הליל. כי אבא היה מדקדק באמירת ה"הגדה" ובזמרה. את כל הפזמונים. עד שהגענו לפזמון של "חד־גדיא" התאמצנו מאוד שלא להירדם. וכשאבא עוד המשיך בשיר השירים, אני ואחי טוביה היינו כבר חצי ישנים ונפלנו למיטות שהבריקו מלובן.

למחרת הלכנו לבית הכנסת עם אבא לבושים בבגדים חדשים, או נעליים חדשות ושמענו ברכות ואיחולים שהיה מקובל להגיד "תתחדש".

יום שני של פסח היה העתק של יום ראשון. רק אמא וסבתא לא היו כל כך מתוחות מהמאמץ ומהעבודה להכין את החג. בחול המועד אמא עשתה ביקורים אצל קרובי משפחה. הלכנו לדודים ודודות, ושיחקנו שם באגוזים קטנים תורכיים ואכלנו לקח או עוגיות שקראו להם מַקֶרונדְלֶך". אבל בדרך כלל באו אלינו אורחים: הנכדים של הסבתא מכל הדודים והדודות, ואמא טרחה שוב בכיבודים עם וישניאק ותופיני פסח וממתקים ובחדרים היתה המולה ורעש. חג הפסח היה חג קשה לגדולים אבל אנו הילדים אהבנו מאוד את החג הזה, כי אחרי החורף הקר והשלגים, הביא איתו החג ימים בהירים, שמיים כחולים וקרני שמש. רוחות קלות ליטפו את הפנים ועודדו את מצב רוחם של הבריות לימים הבאים.

בקורות החיים שלי, סיפרתי עד עכשיו על אנשים שהכרתי, על מקומות שסובבו אותי ועל אירועים וחגים.

בכדי להשלים את החסר מימי ילדותי ובגרותי, אשתדל לחזור ולצלול

לעבר הרחוק מבלי להתחשב בסדר הכרונולוגי - ולדלות משם זיכרונות שנחרתו במוחי וגם כאלה שכבר מעורפלים ועומדים על סף השיכחה.

מסופקנו אם הם חשובים "למי שהוא" אבל בכדי להיות שלם עם עצמי, אני מוצא לנכון לרושמם.

כפי שכבר הזכרתי, אני ואחי למדנו עד הבר־מצווה בבית הספר המתוקן ברחוב פַּויה. זה לא היה רחוק מביתנו. הייתי תלמיד ממוצע ומעולם לא הייתי תוקפני. אבל כשפגעו בי ובכבודי, נרתחתי מהר והייתי מוכן לעשות דברים קשים מתוך כעס.

עם ילדי הגויים לא באנו בכל מגע, כי ילדי הגויים הפולנים ברובע שלנו היו רק של שומרי הבתים השוערים, וקראו להם "שקצים" וילד יהודי לא התחבר איתם.

אני זוכר מקרה שפעם לימדתי לקח לשייגץ כזה שלמזלו עבר חלק על שלא הכירני. הלכתי פעם הביתה מבית הספר, שייגץ פולני שהיה יותר מבוגר ממני והוא היה הבן של שומר הבית היכן שהיה בית הספר כשעברתי לידו, שם לי רגל ואני מעדתי ונפלתי. הוא צעק "זשיד! זשיד!" וצחק. הנפילה לא כאבה לי כל כך כי לא עשיתי לו מאומה רק קיבלתי מכה. אבל את הכינוי "זשיד" ראיתי כעלבון גדול וחמתי ודמי עלו לראשי. כשקמתי וראיתי שהוא פונה והולך באמצע הרחוב, שהיה מרוצף באבנים עגולות, רצתי מאחוריו. הוא לא הרגיש בי ואני בכל הכוח דחפתי אותו על כתפיו. הוא נפל ארצה עם הפנים על אבני הכביש הבולטות ונחבל בראשו והרבה דם התחיל לזרום על פרצופו.

הוא התחיל לצרוח והיתה מהומה ברחוב והרבה אנשים התאספו מסביב. אני ניצלתי את המהומה ובכל כוחי רצתי הביתה. למעשה פחדתי מאוד וכמה ימים לא הלכתי לבית־הספר עד שהייתי בטוח שהוא לא יכירני ולא יידע מי מהתלמידים עשו לו זאת. לא ראיתי בזה גבורה רק תגובה ספונטנית על העלבון ובתוכי הייתי מרוצה ממה שעשיתי.

עד היום אני זוכר את המקרה שאולי יכולים להגיד שזה היה "שוד" באמצע היום ודווקא על ידי ילדים יהודים. החלטנו פעם כמה ילדים מבית הספר שנלך לאורך כל רחוב גנשה עד לבית הקברות היהודי, זה היה די רחוק, בערך כמה קילומטרים ומה שיותר הרחקנו לכת, הבתים היו יותר קטנים ועלובים, גרו שם עניי העיר וגם כאלה הנקראים "העולם התחתון". לא ידענו, כי גם לנו, ילדים בני עשר אורבת סכנה.

הגענו עד לשערי בית הקברות וכשהחלטנו ללכת בחזרה באה לקראתנו חבורת ילדים שלפי לבושם ראינו שהם בני עניים. הם חסמו לנו את הדרך ובאיומים התחילו לדרוש שניתן להם מה שנמצא בכיסינו.

משה ז'לזו בן ברקו (ברל) בן דוד של בתיה (דובז'ינסקי) סנדרוביץ

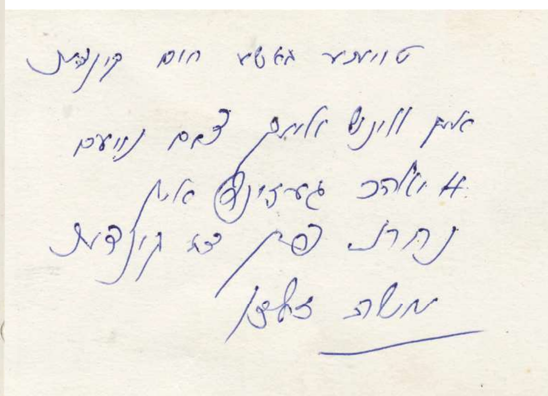

משה ז'לזו בן ברקו (ברל) וחייה ז'לזו נולד 12.3.1918

בן דוד של בתיה (דובז'ינסקי) סנדרוביץ (אחות מצד אמא אסתר של בתיה סנדרוביץ) (נפטר בישראל)

ברכה לראש השנה שכתב משה ז'לזו לבתיה וחיים סנדרוביץ והילדים תש"ד ישראל

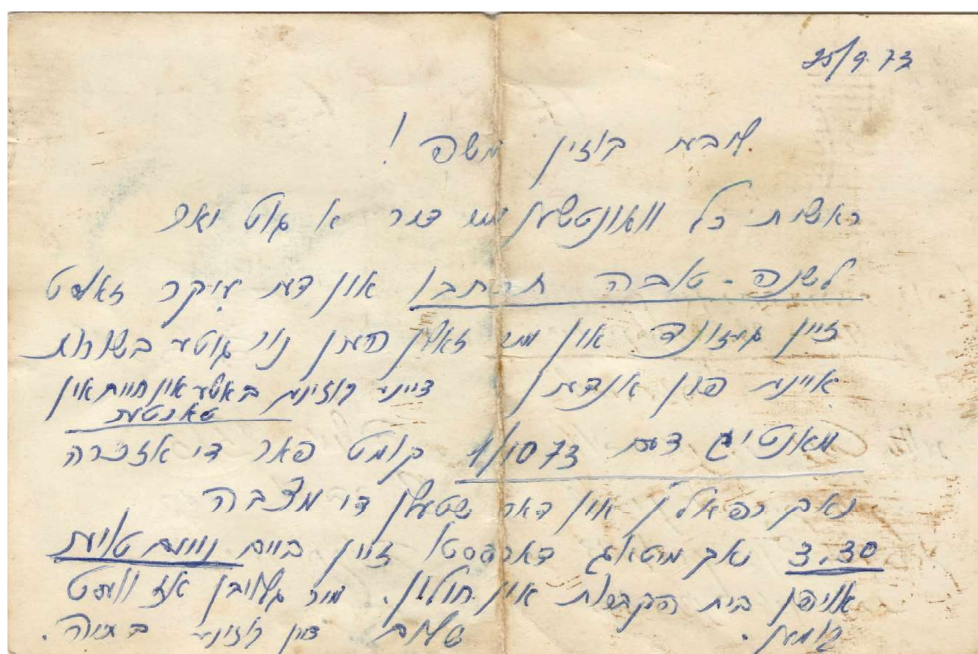

ISRAEL ישראל

CARTE POSTALE גלוית דואר

EXPÉDITEUR

חיים סנדרוביץ
אליגבורים, רחוב א׳ מס׳ 5
חולון

לכבוד
זלצר משה
רמת-ורבר 8
פתח תקוה

הגלויה שנשלחה מחיים סנדרוביץ למשה זלז'ו ב־25.7.1973 ברכות לשנה
החדשה והזמנה לגילוי מצבה של רפאל דובז'ינסקי בבית העלמין חולון
(נכתב ביידיש)

שני האחים איציל ופסח פרידמן בני דודים
(אחות מצד אבא אריה של בתיה (דובז'ינסקי) סנדרוביץ)

באנדרטת הזיכרון בורשה אחרי המלחמה

שני האחים איציל ופסח פרידמן
(מימין איציל ומשמאל פסח)
בניהם של הניה פרידמן אחות של אבא אריה אבא
של בתיה דובז'ינסקי-סנדרוביץ
(נפטרו בגרמניה)

שני האחים איציל ופסח פרידמן
(אחות מצד אבא אריה של בתיה סנדרוביץ)
(נפטרו בגרמניה)

איציל פרידמן בביקור ב־8.3.1975
בארץ ליד קברו של רפאל יעקב
דובז'ינסקי (בית עלמין חולון)

איציל (יצחק) פרידמן
איציל בנה של הניה (פרידמן) אחות של אריה לייב דובז'ינסקי (אבא של בתיה)
(שם אישתו פסיה) וילדיהם הבת
גלוריה מצד שמאל והבן וולף מצד ימין
בברלין

הלינה ופסח פרידמן
פסח בנה של הניה (פרידמן) אחות של אריה לייב דובז'ינסקי (אבא של בתיה)
ביתו הלינה נולדה ב־1957, התחתנה עם דנילוב
אלברט. נולד להם בן לאונרד ב־1989

מימין: עומדים ברכה סנדרוביץ, דניאלוב, אסתר דובז'ינסקי, סבתא בתיה סנדרוביץ והלינה פרידמן

מימין: איציק, אסתר, בתיה , ברכה והלינה

מימין: משה, הלינה ויפה

חתונה של הלינה פרידמן
בבאר שבע 1987

בחתונה של ברכה סנדרוביץ ואיציק בירן 19.3.1975 ברחובות

מימין: וולף (הבן של איציל ופסיה פרידמן) בתיה וחיים סנדרוביץ, איציק וברכה בירן ואיציל פרידמן

מכתב לחג הפסח ל**איציל פרידמן** ביידיש שנכתב ע"י בתיה סנדרוביץ

ליבע און טייערע קינדער ונכדים שלום!
איך האבע צו געשריבען א בריוועל
נאך פסח איז שוין האבע דער העלטען
פון דיר דאס געלט אויף פסח און דו האסט
מיר נישט געענטפערט. וואס הערט זיך דא
ביי וואס מאכסטו און געזונט צי ביסטו
געווען אויף זומער ווינטער? ווי געווען
וואלפען און גלויבע ~~צו האבען שוין~~ צו שלום
ער נאך און וטאלוב? ~~און וואס מאכט~~ ?
און ווי געווען גלויבע דיר וואס ארבעט צי?
געזונט ~~~~ הערלוין אלס די צאלסט האבען
סאך נחת פון זיי.
די מיר אויך קינדער נחמה מיט געזונט
נאך נישט זיין ערגיץ איך ווייס אלע
אלעמען האט ברוך און אויף די פיס איך
נעם טראגט, און אויך מאך פוניטרזופיק
~~שאף~~ פאר און אלע אין מיר זאגן טרענערו
אונזער האט מיר רופט און אונז שוין

ברכה לראש השנה ל**איציל פרידמן** ביידיש
שנכתב ע"י בתיה סנדרוביץ תשנ"ד 1994

צו דעם ראש השנה תשנ"ד 1994
ליבער [illegible] און קינדער שלום
צום נייעם יאהר ווינטש איך אייך
פיל געזונט און א צופרידן לעבן
און פיל נחת פון די קינדער [illegible] וכל-טוב
ווינטש דיר פון גאנצן הארץ
דיין [illegible]
בתיה סנדרוביץ
און [illegible]

כשלא רצינו לתת להם, התחילו לתת מכות. לבסוף הוצאנו את כל "הרכוש" שהיה לכל אחד בכיסים: כפתורים, סוכריות, כמה מטבעות וכל מיני דברים שתלמיד מחזיק בכיסיו. אמרו לנו להפוך את הכיסים וכשלקחו הכול הם הסתלקו לאחת החצרות להתחלק עם השלל. זו היתה כבר כנופיה של גנבים קטנים שפעלו ברחובות העוני. העתודה הצעירה לגנבים הזריזים והמפורסמים של העיר ורשה.

מאז, למדתי לקח, שלא רק בפני גויים צריכים לפחד וכדאי גם להיות זהירים גם מפני גנבים יהודים.

מחפשים "תכלית"

אחרי הבר־מצווה כשאחי טוביה גמר את בית הספר של פסיסוכר ואדלר אבא מאוד רצה שאחי ימשיך בלימודים, אבל כנראה לא היו לו האמצעים ואבא התחיל לחשוב על איזה מקצוע שילמד.

אבא תמיד אמר את האימרה מפרקי אבות "וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה". כנראה רצה בפסוק זה להרגיע את מצפונו שאין ביכולתו למלאות את תקוותו הכמוסה שאחד מבניו, בעיקר טוביה, שהיו לו כל הנתונים להיות מלומד באופן סדיר, אבל הזמנים התחילו להיות קשים והפרנסה בצמצום. בעל הבית שלו, ברל מויסביץ התחיל לחסל את עסקיו, אחרי שקמה פולין העצמאית והשוק הרוסי הגדול נותק לגמרי מפולין, עם המהפכה הרוסית והאימפריה הרוסית התחיל משבר גדול כלכלי ביחד עם מפנה אנטישמי מובהק על ידי שליט פולין החדשה.

אבא עזב את מויסביץ והתחיל לעבוד בתור מנהל חשבונות אצל בעלי חנויות של מסחר עם תחרה ווילונות ברחוב נלבקי. אחרי ברל מויסביץ, היה קשה לאבא להסתגל לבוסים החדשים. כבר לא היו אותם יחסי עבודה ויחסי אנוש משפחתיים בין מעסיק לעובד כמו שאבא היה רגיל במשך הרבה שנים אצל ברל מויסביץ.

מויסביץ חיסל את עסקיו בורשה, מכר את דירתו הגדולה ונסע עם חלק ממשפחתו לארץ ישראל אחרי הכרזת הצהרת בלפור בפלשתינה בשנות העשרים.

בעיר קַליש נשארו בתו וחתנו. שמו היה בַנקֶר וגם בן שהיה אילם. אבל למד הרבה, והיה למומחה גדול למכונות האריגה הגדולות שייצרו וילונות ותחרה.

ברל מויסביץ הבטיח, ורצה לקחת את אבא עם המשפחה לפלשתינה, אבל אינני יודע מדוע הדבר לא יצא לפועל.

טוביה התחיל ללמוד סריגה על מכונות אצל ידיד של אבא, אבל לאחר זמן מה הפסיק, כי זהו היתה עבודה יותר מדי קשה עבורו ומאבק החוטים התחיל להשתעל ואבא לא רצה שימשיך בעבודה זו.

ביחד עם התחלת העבודה נרשם טוביה לשיעורי ערב איפה שהיו כל מיני קורסים של שפות ושיעורי תנ"ך והיסטוריה, אבל לרוב היה לומד לבד ובולע ספרים של ספרות ופילוסופיה ובמיוחד היה מרבה ללכת להרצאות באוניברסיטה העממית של מפלגת הפועלים "הבונד" או סתם כל מיני הרצאות על כל מיני נושאים בארגון הסופרים היהודים ברחוב טלומצקה 13.

הוא גם ישב שעות ארוכות בספרייה הגדולה על יד בית־הכנסת הגדול "הסינגוגה" ברחוב טלמצקה ועיין בספרים בעברית וביידיש על נושאים פילוסופיים וסוציאליים.

טוביה, כמו אבא, היה אוטודידקט וידע הרבה בכל השטחים של המדע במיוחד התעניין בסוציולוגיה ופילוסופיה והתמצא מאוד בתיאוריות המפלגתיות ותנועות הפועלים בעולם ובעם היהודי ברוסיה ובפולין.

הוא קרא הרבה ספרים של תאורטיקני הסוציאליזם כמו: מרקס, אנגלס, קאוטסקי לנין ופלבנוב, אבל טוביה היה ציוני ודגל בתיאוריה של דב בר בורוכב, על הסינתזה של הסוציאליזם הציוני ותחיית העם היהודי בארץ ישראל.

הוא ניהל ויכוחים סוערים עם חברים שהיו באי ביתנו. שחלק מהם היו בונדיסטים או נוטים לקומוניזם. הוא היה פולמוסן חזק ומשכנע. על זה אחזור עוד בפרק אחר.

אני לומד מקצוע

בגיל ארבע־עשרה הלכתי ללמוד את מקצועות הרקמה. אחרי "החדר" בגיל שלוש־עשרה, הסתובבתי שנה ולא ידענו מה יהיה עתידי, ואבא רצה שאלמד מקצוע.

היות ולאבא היה אחיין, בן של אחותו לאה, שהיה לו בית־מלאכה לרקמה, והיה גר קרוב אלינו בדירה של שני חדרים עם מטבח, בחדר האחרון עמדו כמה מכונות רקמה והמקצוע הזה, היה נחשב לעבודה יפה ועסקו בה אברכים אדוקים. הדודן שלי, ששמו גם כן היה חיים על שם אותו הרב סבא היה הבן הבכור של הדודה לאה והדוד ישראל־לייב. הוא היה אז לבוש בקפוטה ארוכה, עם הכובע היהודי השחור והעגול עם המצחייה הקטנה. היה נשוי ואב לשלוש בנות ובן יחיד.

אבא דיבר איתו בעניין זה והדודן חיים הסכים לקבלני. בתנאי שאעבוד

אייל-דוד, טל, גיל ויפה סנדרוביץ בסוכה בדרום אפריקה

הפרוכות שתלויות בסוכה מעשה ידיו של חיים סנדרוביץ שרקם בישראל והביא אותם לדרום אפריקה כמתנה בזמן שהותינו יפה ומשה סנדרוביץ והילדים (הסוכה באבן יהודה)

טל סנדרוביץ עם עמרי סנדרוביץ בסוכה באבן יהודה - פרוכת חגים וזמנים לששון

פרוכת סמל המדינה ושנים עשר השבטים שרקם חיים סנדרוביץ - בסוכה באבן יהודה

אצלו חצי שנה ללא תשלום והוא ילמד אותי את המקצוע. עבדו אצלו כמה פועלים, שישבו על יד המכונות כפופי ראש ועם הרגליים הם סובבו בידית קטנה מתחת למכונה שהניעה את הבד הנרקם לכל הכיוונים. ומתחת "הרגלן" והמחט הנסתרת יצא התפר בצורת שרשרת וככה רקמו כל מיני פרחים וזיגזגים וקישוטים בכל הצבעים של משי מלאכותי על כל מיני בדים וחלקי לבוש. עניין מלאכת הרקמה מצא חן בעיני כי היה בזה משהו מאמנות־הציור שהיתה לי נטייה בהיותי עוד בגיל רך ומאוד מהר למדתי את המלאכה.

בראשונה ליפפתי רק חוטים, אבל בזמן שהפועלים אכלו ארוחת בוקר, ניגשתי אל המכונה, משכתי בידית ומהר תפסתי איך להשתלט על כיווני המכונה.

לאחר חצי שנה ישבתי כבר על יד מכונה ורקמתי. הקושי היה רק בזה שצריכים היו לעבוד עם הרגליים ולהניע את הגלגל וזה היה די מעייף. ממנוע חשמלי עוד לא ידעו ולא השתמשו בזה. רק היו הרבה רוקמים בעיר ורשה ומעניין שלכל בעל מלאכה או פועל היה לו שם נרדף.

הרוקם שאצלו עבד פעם דודני חיים היה לו שם "שלום עליכם". שמו האמיתי היה שלום צ׳כנוביצקי. לאחד קראו יענקל חזיר, לשני קראו השמן. לעובדי פועלי הרקמה היו שמות כגון: שייע הגבוה, שלמה החיגר (היה צולע ברגלו), אברמל הלבן, נחום הצהוב, יוסלה הקטן וכו׳ וכו׳.

פועלי הרקמה היו מאורגנים בארגון מקצועי על־ידי פועלי הטקסטיל וכמעט כולם היו שמאלנים כגון בונדיסטים או קומוניסטים שתמיד לחמו ועשו שביתות על הטבת שכרם.

בעלי־הבתים שלרוב היו אדוקים שנאו את העובדים בגלל השביתות המרובות. בז מן "העונה" עשו אסיפות ונתקבלו החלטות באם לא יוסיפו על שכרם יכריזו על שביתה. בעלי הבתים שהיו גם מאורגנים במרכז בעלי המלאכה ענו בלאו, כי התחרות בין הרוקמים היתה גדולה. הפועלים עמדו על דעתם ולבתי המלאכה באו משלחות של שלושה חברים ובחוץ בחצר עמדו עוד במה פועלים על כל צרה שלא תבוא.

הם נכנסו לסדנא ופנו לעובדים בזה הלשון: "בשם הוועדה המקצועית, הננו מבקשים להפסיק את העבודה". רוב העובדים הפסיקו את העבודה וקמו מתוך הכיסאות בלי לגמור, באמצע העבודה ועזבו את הדירה.

היו גם מקרים שאחד מהפועלים לא רצה לציית להחלטת הארגון. נכנסו כמה חברים ובכוח הוציאו אותו בצעקות ולפעמים גם במכות. "שובר שביתה" היה מוחרם אצל הפועלים ובזו לו.

פעם פרצה שביתה אצל דודני חיים וכמובן גם אני הצטרפתי לשובתים ועזבתי את הדירה.

חיים כעס מאוד, רץ אל אבא הביתה וצעק, "גם הוא בין השטרייקרס" - השובתים, בגלל זה שאני מלמד אותו מקצוע הוא עושה לי את זה גם הוא?...

אבא לא אמר דבר, כי הבין שאני לא יכול להיות היוצא מן הכלל בזמן שהפועלים שובתים חוץ מזה פחד שיכולים להרביץ לי באם אהיה שובר שביתה.

אני מצידי הייתי מרוצה מכל העסק החדש הזה והלכתי לאסיפות בארגון. פעם היתה שביתה כזו כמה שבועות עד ששני הצדדים התפשרו.

אצל חיים עבדתי כמעט שנתיים והייתי כבר רגיל במלאכה זו. אבל חיים זה היה קמצן מאוד, וכמעט לא רצה לשלם לי אפילו חצי מהמחיר שהייתי שווה.

בכל יום שישי היה התשלום. הפועלים, בערך שניים־שלושה, חיכו עד כמעט לפנות ערב שבת והוא נעלם. רק רבע שעה לפני הדלקת הנרות, נכנס בריצה כמו רוח, נתן לכל אחד כמה זהובים בתירוץ שלא קיבל כסף אצל הסוחרים. מה היה אפשר לעשות? הפועלים שהיו בעלי משפחות חזרו הביתה ממורמרים ואני הבאתי שני זהובים ונתתי לאמא.

אמא הסתכלה על הכסף ואמרה, זה הכול בעד שבוע עבודה, "חזיר כזה" והלכה להדליק את הנרות...

ביום אחד בהסכמת אבא לא הלכתי יותר לעבוד אצל חיים, קיבלתי עבודה במקום אחר. אמנם התחלתי להרוויח כסף, אבל עבדתי קשה שמונה שעות ביום. שמו של בעל המלאכה החדש היה חיים בקר והוא התמחה ברקמת וילונות. אחרי זמן מה הלכתי לעבוד אצל חיים גרופמן. מעניין מאוד שכל הרוקמים שאצלם עבדתי היה שמם חיים. גרופמן היה נמוך וגוץ, וגם אצלו רקמו וילונות ועבדו הרבה עובדים. הוא נהג לעמוד בפתח הדלת בחזייה שחורה עם שעון ושרשרת תלויה לו מכיס לכיס. בשתי ידיו החזיק באגודלי האצבעות בצידי החזייה וצעק בקול: מהר! מהר! ככה הוא דרבן את פועליו בעבודתם.

לא סבלנו אותו, למרות שהוא שילם בזמן את המשכורת. אבל היתה לי מכונה כבדה מאוד וקשה היה לסובב את הגלגל. אז אחרי זמן קצר אמרתי לו שלום והפסקתי לעבוד אצלו. כשאבא ואמא שמעו שקשה לי לעבוד במכונה כבדה הם גם הסכימו ולא נתנו לי לעבוד אצלו.

בזמן שאני הפסקתי לעבוד אצל דודני חיים, אחי טוביה הלך אצלו ללמוד את המקצוע. למרות שכעס עלי, הוא קיבל את אחי לעבודה כי לא קיבל כל תשלום וכקמצן גדול היה מרוצה שיש לו שוליה חינם. לאבא לא היה איכפת, הוא רק רצה שילמד את מלאכת הרקמה ותכנן משהו לעשות לבד במקצוע זה. אחרי שטוביה למד את המקצוע, אבא קנה שתי מכונות רקמה ואני ואחי התחלנו לעבוד בבית. רקמנו וילונות טיול ואבא מכר אותם בעיר לודז' לשם נסע מפעם לפעם כי בלודז' היה גר אחיו יחזקאל והיה לו איפה להתאכסן.

מצבנו השתפר ואבא בסוף התפטר מעבודתו כשכיר וניהל את העסק. אנחנו בבית והוא בחוץ אצל הסוחרים שעמד איתם בקשר והכיר את כל הסוחרים בענף זה.

חיים, בן אחותו כעס על אבא והפסיק לדבר איתו. רק שלח תמיד פתקאות עם כל מיני טענות ושטויות. לא לקחנו אותו ברצינות ואבא עם ביטול יד אמר א מֶשיגֶנֶר, כלומר לא שפוי בדעתו.

מות הסבתא טובה-לאה לנמן

אני זוכר את הסבתא טובה־לאה שהיתה כבר זקנה. לפי מושגים של הזמנים ההם אדם בגיל שבעים נחשב לזקן מופלג. מאז עד היום הזמנים השתנו הן במושגי הבריות והן בהתנהגות כאדם מבוגר.

כפי שהזכרתי הסבתא טובה־לאה גרה אצלנו בבית, היא התלבשה בקפדנות והיתה נקייה מאוד, ואמא שלי מאוד התגאתה עליה.

פעם אחת באה איזה אישה מבוגרת שהכירה את אמא וכשראתה את הסבתא היא אמרה לאמא: זאת אמך? איזה אשה יפה, איזה זריזה.

כשסבתא למחרת בבוקר חלתה פתאום וקיבלה שטף דם בראש, אמא אמרה שהאשה הזאת נתנה לסבתא עין רעה, ומזה חלתה.

פעם בזמנים ההם מאוד האמינו בעין רעה וראו בזה שורש כל רע. נגד זה עשו כל מיני סגולות כגון: קשירת חוט אדום לבגד או הטמינו בפיסת נייר קצת מלח נגד עיניים רעות... ראשית כול ביקשו מאדם שיכול היה להוריד "עין רעה" באומרו תפילה מיוחדת שאני זוכר כמה פסוקים, שלוש נשים יושבות על סלע אחד, אחת אומרת חולה ואחת אומרת אינה חולה ועוד פסוקים שאין להם כל קשר לעניין ואחר כך באים פסוקים על קללות של התוכחה שאינני זוכר אותם....

את כל זה אני זוכר, מכיוון שאחי טוביה שהיה בכור ולמד את הלחש נגד עין הרע עוד לפני שהיה בר־מצווה. ואז זה יעיל מאוד... ובני המשפחה, קרובים ורחוקים ביקשו ממני לאמר את הלחש בזמן שקיבלו כאבי ראש ואמרו שזה מעין הרע.

אחרי שאמר את הלחש התחילו כולם לפהק והוטב הכאב אצל החולה, אם זה היה מן הלחש מסופקני אבל מי שהאמין בזה זה עזר לו כמעט תמיד.

אחי טוביה כשהתבגר לא האמין כלל בזה, אבל למראית עין אמר כאילו את הלחש כשביקשו ממנו.

אני זוכר אותו בוקר. אני הייתי כבר לבוש והסתובבתי בחדר. הסבתא קראה

לי מהמיטה שלה. כשניגשתי אליה, פניה פתאום השתנו והפה התעקם. אני דיברתי אליה והיא לא ענתה. אישוני עיניה עלו למעלה ומבטה היה מחריד.

הקמתי צעקה, וקראתי לאמא. התחילה התרוצצות בבית ומיד הלכו לקרוא את הפלצֶ'ר־אוקסנהנדל. כשבא והסתכל על הסבתא אמר בהחלטיות - זה שטף דם במוח, התפוצץ לה וריד.

אחר כך הוא הביא עלוקות. סבתא פתחה את העיניים ודיברה קצת, אבל כעבור זמן מה שוב החמיר המצב והיא לא היתה בהכרה.

זה היה ביום חמישי. קראו גם לרופא, אבל לא יכל לעזור במאומה, ביום שישי הזעיקו את כל המשפחה, באו הדודים איצ'ל, אברהם והדוד יעקב שהיה גר באותה כניסה ונכנס כל פעם, גם כל הנכדים והכלות באו והסתכלו איך הסבתא נושמת בכבדות עם עיניים עצומות.

בליל שבת, כשאמא הדליקה את הנרות, התחילה הגסיסה. את סעודת ליל שבת לא אכלנו. כל החדר היה מלא עם המשפחה הקרובה והסתכלנו על הסבתא באימה ובכאב. זה היה בערך בשעה עשר בלילה. סבתא הוציאה אנחה כבדה ונשתתקה.

שכן אחד שהיה מומחה לזה, שם לה נוצה מתחת לאף וקבע בפסקנות "היא נפטרה". אמא והדודה פרלה בכו חרישית, כי בשבת אסור לבכות אחרי הנפטר. אט־אט, כולם נעלמו מן הדירה, אני ואחי והורי נשארנו. היו צריכים לשמור על הנפטר כל הלילה, אני ואחי ישבנו בחדר, שומרת הבית הגויה הדליקה את נברשת הגז ובחדר הגדול היה אור בהיר.

הסבתא היתה מוטלת במיטה מכוסה בסדין, ואנחנו הסתכלנו על הגווייה המכוסה בלי כל פחד, כלל לא פחדנו מסבתא המתה. כי כל החיים שהכרנו אותה היתה סבתא טובה, ורחשנו לה כבוד וחיבה. איך אפשר לפחד מסבתא אפילו שהיא כבר לא נושמת והסתלקה לעולם אחר...

כל יום שבת היה יום שקט. הבנים באו, ישבו כמה שעות והתחלפו.

רק במוצאי שבת, כשהורידו את הגופה של הסבתא על הרצפה, ושמו שני נרות גדולים בפמוטים על יד ראשה, התחילו הבכיות של הבנות. הדלת מחדר המדרגות היתה פתוחה והדירה היתה כמעט הפקר. רבים היו האנשים שבאו ויצאו. למחרת ביום ראשון היתה ההלויה והרבה אנשים ליוו אותה לבית העלמין ברחוב גנשה.

זה היה בסתיו בשנת 1922 ואני הייתי כמעט בן שלוש־עשרה. האירוע הזה נחרת במוחי בבהירות רבה. הסבתא טובה־לאה נפטרה בגיל שבעים וכמה, דומני שבעים ושלוש או יותר.

ת.נ.צ.ב.ה

אחרי מות הסבתא טובה־לאה, השתנה המצב בביתנו. אמא הרבה זמן קוננה על הסבתא שהיתה חסרה בבית. חוץ מזה ביתנו הפסיק להיות מרכז המשפחה, נפסקו הביקורים הרבים של הדודים על משפחותיהם.

הבית היה קודר בלי שמחה, ביום שסבתא חלתה, אבא כתב מכתב לאחיה ישראל מאיר לאמריקה שגר בסיאטל ואשינגטון שאחותו חלתה ושישלח קצת כסף, כי צריכים עבור רופאים.

ישראל מאיר חשב שהמשפחה רוצה ברמאות להוציא ממנו כסף והוא תיכף שלח מכתב תשובה עם כמה ביטויים מעליבים. אבל המכתב נתקבל אחרי מותה, ואבא ענה לו במכתב, שלא יחשוב שאנחנו שנוררים ורוצים את כספו, ולדאבוננו הגדול, הכסף שביקשנו כבר לא יכול לעזור במאומה כי אחותו נפטרה.

לא עבר זמן רב, ובא מכתב אקספרס. זה היה מכתב התנצלות כי הוא מאוד מצטער על מה שכתב ומבקש סליחה, והוא צירף למכתב צ׳ק בנקאי על סך 75 דולר.

אני זוכר שהיה כתוב שהוא שולח סֶבְנְטִי פייף דולר במילים, והיה ויכוח כמה זה. כי לא הבינו את האנגלית ומה פירוש סבנטי פייף. אבא הלך לבנק וקיבל 75 דולר וחילק לכל הבנים והבנות 5 חלקים שווים. אז זה היה סכום די מכובד ועזר הרבה לכל אחד. בזה רצה ישראל מאיר הדוד מאמריקה הרחוקה לפייס את משפחת אחותו. מאז נפסק הקשר איתו לגמרי וכמעט לא שמעו עליו.

כשרוזה הבת של הדודה פרלה נסעה לאמריקה, היא השתדלה לפגוש את הדוד ישראל מאיר ואמנם כשהוא בא לניו־יורק הם נפגשו ורוזה שלחה תמונה מצולמת ביחד עם הדוד. באם הוא עזר לה במשהו - לא ידוע לי, הוא היה אז כבר איש זקן אבל נראה מטופח ובריא, ממשפחתו לא שמענו יותר והוא השאיר משפחה גדולה משישה ילדיו.

מהגרים לאמריקה

אחרי מלחמת העולם הראשונה, ואחרי המלחמה של הפולנים עם הבולשביקים, קמה פולין על חורבות האימפריה הרוסית והאוסטרית.

פולין המחודשת קיבלה עזרה מהצרפתים ובעיקר מאמריקה, כי פולין היתה צריכה להיות חֵיץ בין רוסיה הבולשביסטית וארצות אירופה אחרי המהפיכה עקובת הדם של מעמד הפועלים נגד הצאר הרוסי. ההשקפה הקומוניסטית בהשקפת עולם חדשה ראתה במהפיכה ברוסיה התחלה למהפיכה עולמית,

מהגרים לאמריקה
בת הדודה רוזה קסטנבאום

רוזה קסטנבאום בת דודה של חיים סנדרוביץ
הבת של פרלה רוזנבאום (לנמן)
ויצחק זליג רוזנבאום
(אחות של שרה לנמן סנדרוביץ)

הדודה פרלה רוזנבאום (לנמן)
(צד ימין) עם ביתה חנה בת
ר' שמואל משה לנמן (אחות של
שרה לנמן סנדרוביץ) היו לה שלוש
בנות: חנה, פייגלה-ציפורה ורוזה-רייזל
קסטנבאום

מכתב שנשלח ב־2.3.1965 ממיאמי פלורידה מרוזה קסטנבאום בת דודה של חיים סנדרוביץ
(הבת של פרלה רוזנבאום (לנמן) ויצחק זליג רוזנבאום (אחות של שרה לנמן סנדרוביץ)

לורטה קסטנבאום (בת 17)
הבת של רוזה ושמואל-סם קסטנבאום
ארצות הברית פלורידה
(לורטה, נכדה לפרלה לנמן ויצחק זליג רוזנבאום)

מימין לשמואל: **איירין רובין** (הבת של רוזה ושמואל-סם קסטנבאום)
אליס רובין וילדיהם
(איירין, נכדה לפרלה לנמן ויצחק זליג רוזנבאום)

משמאל לימין:
רוזה, ושמואל-סם קסטנבאום, אליס רובין (החתן), איירין ולורטה הבנות של רוזה ושמואל-סם והנכדים
ארצות הברית פלורידה

מהגרים לאמריקה

בן הדוד אהרון פריימן והדודה ברכה פריימן-סנדרוביץ

הדודה ברכה פריימן אחות אבי דוד סנדרוביץ ובעלה אהרון פריימן ובניהם מאיר ושמואל באמריקה

הבן דוד ישראל פריימן באמריקה

הבן דוד מאיר פריימן
בבר המצוה באמריקה

הדודה ברכה פריימן-סנדרוביץ והדוד אהרון
פריימן בחתונת בנם אלתר 1954 באמריקה

הבן דוד אלתר פריימן בצבא
באמריקה

גלויה שנשלחה מחיים סנדרוביץ מישראל לבן דוד אהרון פריימן והדודה ברכה פריימן (סנדרוביץ) לניו-יורק אמריקה 3.8.1950

מהגרים לאמריקה-קולומביה

האחים רפאל וברוך דובז'ינסקי בני דודים של בתיה סנדרוביץ (דובז'ינסקי) ופולה-יעקב דובז'ינסקי

ד"ר דוד ומרגריטה ונתן הבן לדרמן ורפאל דובז'ינסקי (קולומביה),
(בן דוד של בתיה סנדרוביץ ויעקב פולה דובז'ינסקי)

מימין לשמאל: נתן הבן, מרגריטה (דובז'נסקי) לדרמן, ד"ר דוד לדרמן,
הבת רבקה לדרמן (שוסטר)

ברוך-חיים בנם של טוביה-יחיאל דובז'ינסקי (2000-1916) וברכה-לאה וייסברג (טוביה) אח של אריה אבא של בתיה דובז'ינסקי-(סנדרוביץ) אישתו אדלה-צוייג (1922) ובנם ברנרדו

בני הדודים לאון דובז'ינסקי ובנו טדי (1949) ואח של לאון ברוך (משמאל), ילדיהם של טוביה דובז'ינסקי וברכה-לאה וייסברג

ברוך דובז'ינסקי (באמצע) בן דוד של בתיה סנדרוביץ (דובז'ינסקי) אישתו אדלה ושלושת ילדיהם (מימין) ברנרדו (1944) פרידה (1946) ולאה (1948)

מכתב שנשלח מברוך דובז'ינסקי בן דוד של בתיה סנדרוביץ (דובז'ינסקי)
מבוגוטה קולומביה לבתיה סנדרוביץ ישראל 21.6.1962

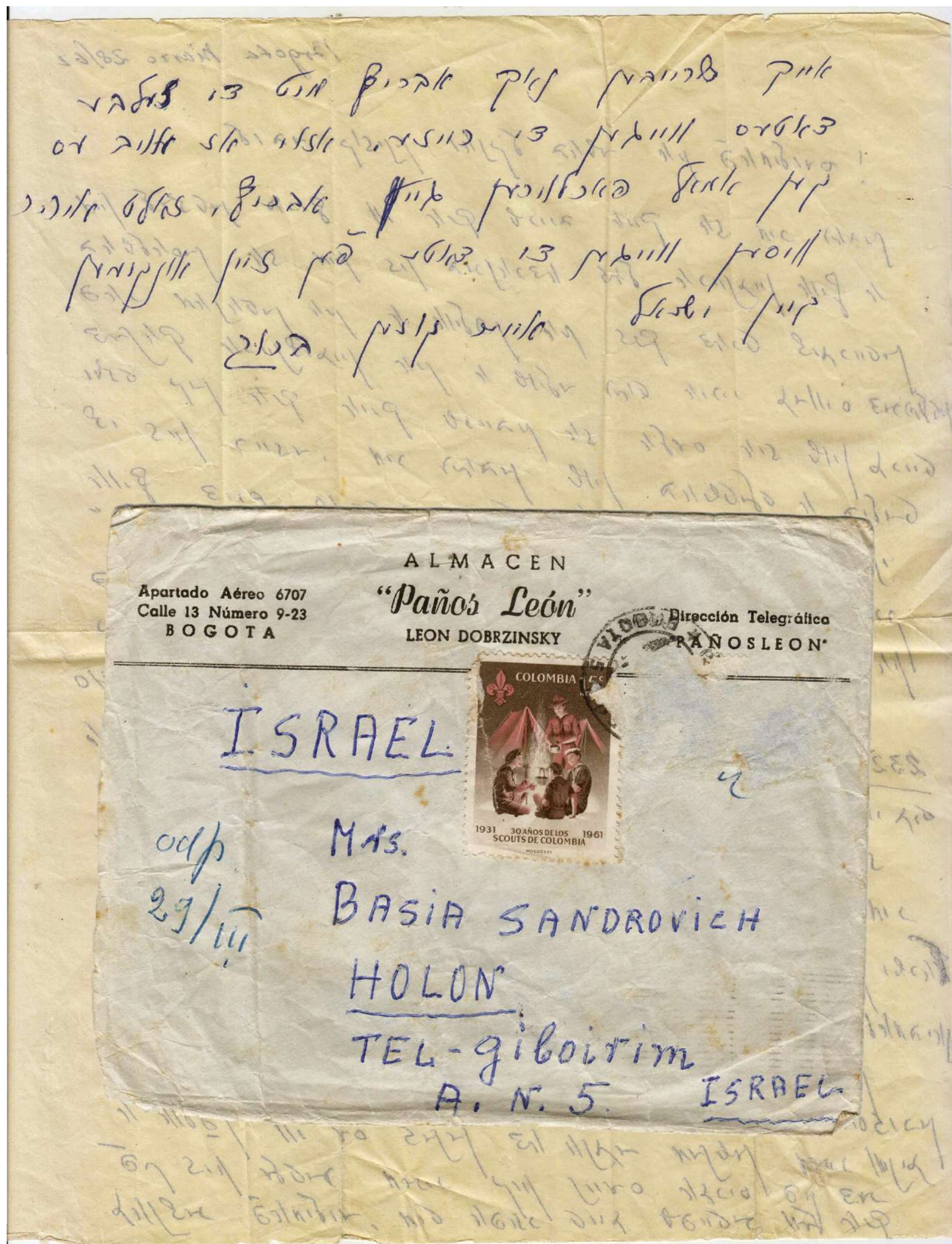
Bogota 21 de Abril 1962

[illegible]

מכתבים שנשלחו מברוך דובז'ינסקי בן דוד של בתיה סנדרוביץ (דובז'ינסקי)
מבוגוטה קולומביה לבתיה סנדרוביץ ישראל - 1962

Bogota Marzo 28/62

EL AL

Apartado Aéreo 6707
Calle 13 Número 9-23
BOGOTA

ALMACEN
"Paños León"
LEON DOBRZINSKY

Dirección Telegráfica
"PAÑOSLEON"

COLOMBIA
1931 30 AÑOS DE LOS SCOUTS DE COLOMBIA 1961

ISRAEL

Mrs.
Basia Sandrovich
HOLON
TEL-giboirim
A. N. 5
ISRAEL

מהגרים לאמריקה

האחים חיים־אלכס, שמעון-Simon שטיינפלד
ישראל ואסתר רוזנבלום, גיסו של אחי טוביה

שמעון-Simon שטיינפלד
בנה של חסיה סנדרוביץ־שטיינפלד
אחות אבי דוד סנדרוביץ
(גרמניה 1947)

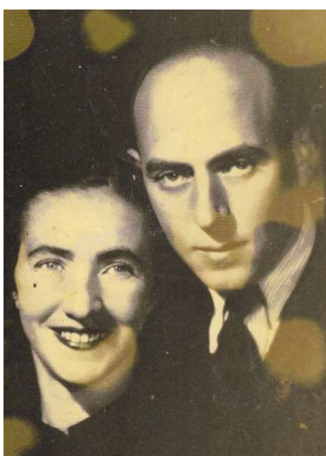

ביתם של פרנסיס ושמעון-Simon
שטיינפלד, ריטה שטיינפלד־רגב.

לחסיה היו שלושה ילדים: חיים־אלכס, שמעון־Simon וחיה־בלה (בורשטיין)

האחים שמעון-Simon שטיינפלד וחיים־אלכס
שטיינפלד בני הדודים של חיים סנדרוביץ
ונשותיהם ובנם משמאל באמריקה

ישראל ואסתר רוזנבלום גיסו
של אחי טוביה סנדרוביץ ז"ל
באמריקה

וזה היה לרועץ בעיני מנהיגי העולם הדמוקרטי ושרידי המלוכנים. בזמן הזה, התחילה הגירה גדולה מרוסיה ומאוקראינה לאמריקה שפתחה קצת שעריה ליהודים וגם מפולין התחילו להגר לארצות הלטיניות של אמריקה.

מוסדות יהודיים כמו "ג'וינט" ו"היאס" עזרו אז הרבה למהגרים היהודים שברחו מרוסיה ומעיירות הרוסות ושרופות אחרי מלחמת העולם הראשונה.

בפולין היתה אז אנדרלמוסיה גדולה, המנהיג הפולני דאז יוסף פילוסודסקי הסתבך במלחמה עם הבולשביקים ורצה להגיע עד לים השחור, אבל לא הצליח. הרוסים הדפו את הפולנים עד כמעט למבואות ורשה. איפה שקרה כפי שאמרו הפולנים "הנס על הוויסלה" ושוב הניסו את הבולשביקים והרחיבו את גבולות פולין.

לאחות של אמא, הדודה פרלה היו שלוש בנות, הגדולה רוזה, השנייה חנה והקטנה פייגלה.

הזמנים היו קשים בפרט לאשה אלמנה עם שלוש בנות. הדודה פרלה גרה אצל הדוד יענקל, רוזה וחנה גרו אצלנו ופייגלה היתה אז בבית יתומים של ד"ר הנריק גולדשמידט הידוע בשם הספרותי יאנוש קורצ'אק.

באיזה שהוא אופן, אינני יודע איך, רוזה קיבלה דרך המוסד "היאס" אשרת כניסה לאמריקה כנראה על שם אחר. רוזה היתה בחורה מאוד יפה וגם מלומדת, היא גמרה בית־ספר בברלין בזמן שעוד הדודה פרלה עם בעלה גרו שם, ואחר כך קיבלו צו גירוש לנסוע בחזרה לפולין כיהודים רוסים שלא היו רצויים. הם חזרו לורשה ובעלה של הדודה פרלה ששמו היה יצחק, ניסה מיני פרנסות ולא הצליח בשום דבר. לבסוף נפטר מאיזו מחלה והדודה פרלה נשארה עם שלוש בנות ובלי מפרנס.

לרוזה לא היה מה להפסיד בורשה וכולם מהמשפחה ראו בנסיעה שלה עוז רוח ואומץ. אחרי תלאות רבות עם ספינה מהסוג הגרוע הגיעה סוף כל סוף לניו־יורק.

באותו הזמן, גיסו של אבא, בעלה של הדודה ברכה ששמו היה אהרון פריימן מהעיר לודז', ברח מפולין לאנגליה כשרצו הפולנים לגייסו לצבא בזמן המלחמה עם הבולשביקים. לפני הבריחה היה כמה פעמים אצלנו בורשה ולן אצלנו. הוא השאיר את אשתו הדודה ברכה שהיתה בהיריון, ובזמן שהוא כבר היה באמריקה, ילדה בן שקראו לו מאיר, על שם הסבא צבי מאיר האבא של אבי.

כשאהרון פריימן הסתדר קצת באמריקה, שלח תיכף ניירות לדודה ברכה, והיא באה מהעיר לודז' לורשה והיתה כמה חודשים אצלנו עם ילד בן חודשים אחדים.

אבא השתדל מאוד וכמעט כל יום הלך איתה להיאס ברחוב מוראנובסקה

34 לזרז את נסיעתה, לבסוף נסעה.

רוזה הגיעה לאמריקה כמה חודשים אחרי הדודה ברכה ובזמן הראשון היא היתה אצל הפריימנים כמטפלת בילד, עד שהתחתנה עם שמואל קסטנבאום שאמא שלו (מרים) גרה בחצר שלנו. ככה דרך מסירת דרישת שלום מאמא שלו, כך היתה ההיכרות והתחתנו ולבסוף נתגלגלו למיאמי בפלורידה.

בעלה של רוזה, שמואל, או כפי שנקרא באמריקה סֶם, היה יליד ורשה, עוד בהיותו נער למד להיות רפד.

השכלה כמעט ולא קיבל לא בחדר ולא בבית־ספר, הוא ידע בקושי להתפלל בסידור. אבל במקצועו הצטיין מאוד. הוא עבד אצל בעל מקצוע מוסמך שביצע עבודות מעולות וידיו שהיו זריזות אומנו למלאכה.

כך שמואל הגיע לגיל שש־עשרה, כבר הרוויח כסף ותמך במשפחתו, באמו, באחותו ואחיו הצעיר, אבא שלו נפטר כשהיה עוד נער. כשהגרמנים נכנסו לורשה הוא היה כבר בן שבע־עשרה ובחור חסון ונראה יותר מבוגר מגילו.

ביום אחד שמואל נעלם ולא ידעו איך ומה קרה. כאילו בלעה אותו האדמה.

אמו הזדקנה מרוב צער ובכתה עליו כל יום. אחרי שנים התגלה הדבר. ומה היה סוד הדבר? הגרמנים תפסו אותו ברחוב, אסרו אותו והובילו אותו לגרמניה. שם עבד כשבוי בעבודת פרך בנמלי ים, עבד בספינות עד גמר מלחמת העולם הראשונה.

כשהשתחרר סוף כל סוף שלחו אותו בחזרה לפולין. אבל כשנודע לו שפולין מנהלת מלחמה עם הרוסים ברח מהרכבת ואחרי נדודים רבים הגיע לפורטוגל, עלה על ספינה ועבד הרבה שנים בלי יכולת לרדת לחוף כי לא היה לו דרכון.

פעם אחת כשהספינה שעבד בה כמלח הגיעה לאמריקה, הצליח להתחמק ובעזרת יהודים שעזרו לו הצליח להישאר באמריקה, שם עבד קשה וצבר דולר לדולר. עד שהכיר את רוזה ונסעו לפלורידה.

כעבור שנים, שלח כרטיסי נסיעה לאמו, לאחותו ולאחיו וכולם היגרו לאמריקה. זהו בקיצור סיפורו של סֶם.

אחרי שנים סיפר לי סם בדייקנות ובדרמטיות רבה פרטים על שביו אצל הגרמנים, על עבודותיו בספינות ונסיעה בימים 4 שנים עד שהגיע לחוף מבטחים לאמריקה, ארץ הזהב והזיעה.

המצב של היהודים אחרי מלחמת העולם הראשונה

כשמלחמת פולין עם רוסיה נגמרה בניצחון של הפולנים, קם בפולין משטר

חצי דיקטטורי תחת שלטונו של המרשל יוזף פילסודסקי. אמנם היה פרלמנט הנקרא "סיים" שהתיימר כאילו להיות דמוקרטי, אבל הרוב בסיים הפולני היו אלמנטים עוינים כלפי היהודים. אלה ראו כי בכל הכישלונות הפוליטיים ובעיקר הכלכליים אשמים היהודים והאגף הימני "האנדקים" התחיל להעביר חוקים אנטי־יהודיים וצירת פרלמנט בשם פריסטור הגישה חוק לאסור את השחיטה הברוטלית היהודית. הגבילו את היהודים במוסדות ההשכלה, במסחר ובמלאכה. יהודים לא נתקבלו לעבודה בשום בית חרושת ממשלתי או משרדי הממשלה, ובעזרת הטלת מסים כבדים על סוחרים יהודים ובעלי מלאכה, המרחב ושטח המחיה של האוכלוסייה היהודית הצטמצמו ולנוער היהודי לא היה מה לעשות וממה להתפרנס.

מסיתים וחוליגנים הסיתו את האיכרים לא לקנות אצל היהודים וסיסמאות התנוססו בחוצות הערים, "אל תקנה אצל יהודי", תקנה רק אצל פולנים ישועים נוצרים... אפילו חלק מהצבא הפולני תחת מנהיגותו של הגנרל הלר שקראו להם "הלֶרדיקים" התמחו בהתנפלויות על יהודים עם זקנים וגזרו להם במספריים את הזקן. הנסיעות ברכבות עבור יהודים בלבוש מסורתי היו מאוד מסוכנות וזה השפיע לרעה על כל המערכת הכלכלית והמסחר של היהודים שהיו גם בלי זה בשפל המדרגה.

ברחוב היהודי התחילו לפעול כמה מפלגות. אצל הפועלים התבלטה מפלגת "הבונד" שהיתה אנטי ציונית והטיפו ללחום בעד סוציאליזם יהודי ואוטונומיה תרבותית שהעיקר של החובות והיסוד שלה היתה השפה היידישאית.

מבלי להכיר בהמשך ושלשלת של ההיסטוריה של עם ישראל, "הבונד" היתה המפלגה היהודית הפועלת הכי גדולה ובמיוחד השתלטה על השכבות הסוציאליות העניות בין הפועלים.

המפלגות שהיו פחות קטנות, היו של פלגים של מפלגות פועלים סוציאליסטיים פועלי ציון (צ.ס.) ופועלי ציון שמאל וגם היתה מפלגה פועלית ימנית ציונית "התאחדות" שיסודות התרבות העברית והשפה העברית היתה אחת האושיות העיקריים של התנועה.

גם בחוג הזעיר־בורגני היהודי, הסוחרים ובעלי המלאכה, פעלו מפלגות: הפולקיסטים, הציונים כלליים ומפלגה דתית ציונית "מזרחי". גם כן קמה מפלגה של חרדים קיצוניים וחסידים שייסדו מפלגה דתית אנטי ציונית "אגודת ישראל".

כל המפלגות לחמו זו בזו, בעיתונות ובארגונים במוסדות הקהילה היהודית שהיו בכל הערים והעיירות ברחבי פולין.

המצב הכלכלי של יהודי פולין אחרי כמה שנים של ליברליות התחיל

להיות גרוע. לנוער היהודי המתבגר לא היה מה לעשות בעיירות הקטנות והם נהרו לערים הגדולות, כמו ורשה, לודז׳ ולמברג. אבל גם שם מרחב המחיה היה מצומצם והיו הרבה מחוסרי עבודה.

החרם שהטילה מפלגת האנדקים על המסחר ובעלי מלאכה יהודיים פגע מאוד קשה ביהודים וכל יום שמעו על פשיטות רגל של סוחרים גדולים כקטנים ברחוב היהודי וגם קרו על רקע זה שורה של התאבדויות.

הנוער היהודי התחיל לזרום לתנועת ״החלוץ״ ולנסוע לנקודות הכשרה עם התקווה לבוא לארץ ישראל הנקראת אז פלשתינה, ולהתחיל חיים חדשים של עבודה ובנייה.

אבל זה לא היה כמו שאומרים בקלות לנסוע ״לארץ״. היו בחורים ובחורות שישבו שנים ״בהכשרה״, עבדו עבודת פרך בכדי לקיים את עצמם, והסיכויים לקבל סוף כל סוף את הסרטיפיקט המיוחל היה קלוש מאוד. על אלפים שישבו בהכשרה קיבלו בקושי כל שנה כמה מאות סרטיפיקטים וגם בזה היו הרבה מקרים מכוערים, שלא תמיד היה מגיע הסרטיפיקט לזה שבאמת היה מגיע לו.

בעד כסף ושוחד עשו כל מיני קומבינציות ואפשר היה לקנות סרטיפיקט. העיקר היה לדעת למי לפנות ומי הקובע בעניינים, אלה היו דפים שחורים בתולדות העלייה החלוצית מפולין לארץ ישראל בימים ההם.

הדוד יענקל לנמן נוסע לארץ ישראל

אחרי מות הסבתא, הדוד יעקב לנמן התחיל לחשוב להגר לארץ ישראל, לא שהוא היה ציוני וההכרה הציונית הדריכה אותו בכיוון זה. יותר נכון שההשפעה הציונית התפשטה בעיר הבירה ורשה אחרי הצהרת בלפור.

ביום הכרזת הצהרת בלפור לבנות בית לאומי בארץ ישראל בשביל יהודי הגולה קוימה בורשה הפגנה ענקית שבפעם הראשונה בתולדות יהודי פולין אפשר היה לראות מחזה כזה.

ברובע היהודי, היו הבתים מקושטים עם דגלים כחולים לבנים, בחזיתות על הגזוזטרות תלו מרבדים צבעוניים ועליהם תמונות של הרצל ומנהיגי הציונות וגם התמונות של הנציב הראשון היהודי סר הרברט סמואל.

תהלוכה של עשרות אלפי יהודים שהתקבצו במגרש הגדול של הפסז׳ שברחוב נלווקי, יצאה בהפגנה דרך הרחובות הראשיים ברובעים היהודיים. מנלווקי עד גז׳יבוב בורשה גרו יותר משלוש מאות אלף יהודים וכמעט כולם היו ברחובות. האווירה היתה מחשמלת וחגיגית ובפעם הראשונה היהודים בורשה הרגישו את הגאווה הלאומית שמילאה את הנפש והתפרצה החוצה

מהגרים לפלשתינה (ישראל)

הדוד יעקב לנמן אח של שרה סנדרוביץ (לנמן) אמא של חיים סנדרוביץ

הדוד ר' יעקב לנמן אחי אימי שרה סנדרוביץ
(לדוד ר' יעקב לנמן היו ארבעה בנים: הבכור אליעזר, טוביה, יצחק והצעיר אהרון מופיע בתמונה תחתונה משמאל)

מסיבת פורים תשמ"א 1981 יום הנישואים ה־45 של יצחק לנמן
(בנו של הדוד יעקב לנמן)
יושבים מימין לשמאל: חיים סנדרוביץ (בן דוד של יצחק לנמן) יצחק לנמן (אבא של עמוס לנמן) ואהרון לנמן (בנו של יעקב לנמן)

PARTICULARS RELATING TO APPLICANT.
اوصاف الطالب او الطالبة
פרטים בנוגע למבקש(ת)

Place and date of birth Warsaw, Poland; 5.11.1909 — מקום הולדתו(ה) ויום הולדתו(ה) ורשה, פולניה;

Nationality Polish — נתינותו(ה) פולנית

Trade or occupation Mason — משלח ידו(ה) בנאי

Unmarried, married, widowed or divorced Married — בלתי נשוי(אה), נשוי(ה), אלמן(נה) או גרוש(ה) נשוי

Name of wife Nesya, maiden name CHAIMOWICZ — שם אשתו נסיה לבית חיימוביץ

Names of Children / שמות הילדים / اسماء الاولاد	Dates of Birth / יום הולדתם
Amos / עמוס	20.2.1940

~~Sworn or~~ Affirmed and subscribed this Twenty first day of July, 1940

(Signature) (Title) INSPECTOR OF MIGRATION TEL AVIV IMMIGRATION OFFICE.

Signature of holder

תעודת אזרחות (נתינות פלשתינאית) מ־25.7.1940 עם עלייתם מפולניה
על ידי ממשלת פלשתינה (א"י) של יצחק לנמן בן דוד של חיים סנדרוביץ
אח של שרה סנדרוביץ - אישתו ובנו עמוס לנמן

Government of Palestine.
PALESTINIAN CITIZENSHIP ORDER, 1925.
CERTIFICATE OF NATURALIZATION.

Whereas Icchak LENEMAN

(hereinafter called the "applicant") has applied for a Certificate of Naturalization, alleging with respect to himself (herself) the particulars set out below, and has satisfied me that the conditions laid down in the above-mentioned Order for the grant of a Certificate of Naturalization are fulfilled in his (her) case:

And whereas the said applicant has also applied for the inclusion of the names of certain of his (her) children born before the date of this Certificate and being minors, and I am satisfied that the names of his (her) children, as hereinafter set out, may properly be included:

Now, therefore, in pursuance of the powers conferred on me by the said Order,

I grant to the said applicant this Certificate of Naturalization, and declare that he (she), shall, subject to the provisions of the said Order, be entitled to all political and other rights, powers and privileges, and be subject to all obligations, duties and liabilities to which a natural-born Palestinian citizen is entitled or subject, and have to all intents and purposes the status of a natural-born Palestinian citizen.

And I further declare that this Certificate extends to the following children, born before the date of this Certificate and being minors of the said applicant.

In witness whereof I have hereto subscribed my name this eighth day of July ~~193~~ 1940

JERUSALEM ירושלים القدس

Serial Number of Application 60225

№ 40453

High Commissioner נציב עליון المندوب السامي

ממשלת פלשתינה (א"י)
דבר המלך בנוגע לנתינות הפלשתינאית (הא"ת), 1925.
תעודת התאזרחות

בהיות : יצחק לנמן

(הנקרא להלן „המבקש(ת)") בקש(ה) תעודת התאזרחות במסרו(ה) בנוגע אליו (אליה) את הפרטים המפורטים דלקמן והוא (והיא) הוכיח(ה) לי שהתנאים המפורטים בדבר המלך הנזכר לעיל למתן תעודת התאזרחות נתמלאו בנדון לו (לה):

ובהיות והמבקש(ת) הנ"ל בקש(ה) גם כן לכלל את שמות אחדים מילדיו (ילדיה) שנולדו לפני תאריך התעודה הזאת ושהם קטנים ונתברר לי ששמות ילדיו (ילדיה) המפורטים לקמן, אפשר לכלל כדין:

על כן בתקף הכח המסור לי בדבר המלך הנ"ל

הנני נותן למבקש(ת) הנ"ל את תעודת ההתאזרחות הזאת ומצהיר שהוא (שהיא), בהתחשב עם הוראות דבר המלך הנזכר לעיל, יהנה (תהנה) מכל הזכויות המדיניות והזכויות האחרות, הכח וההנחות, ויהא (ותהא) חייב(ת) בכל החובות והאחריות, ממש כנתין(ה) פלשתינאי(ת) (א"י) מלדה ויחשב (ותחשב) לנתין(ה) פלשתינאי(ת) (א"י) מלדה בכל המובנים.

וכמו כן הנני מודיע שהתעודה הזאת חלה על הילדים דלקמן שנולדו לפני תאריך התעודה הזאת ושהנם קטנים.

ולראיה התמתי את שמי היום הזה

حكومة فلسطين
قانون الجنسية الفلسطينية لسنة ١٩٢٥
شهادة التجنس

מימין לשמאל: אסתר דובז'ינסקי ביתם של רוזה ויעקב דובז'ינסקי אח של בתיה סנדרוביץ, חיים סנדרוביץ, משה לנמן ושושנה אישתו בנו של הדוד אברהם ופולה לנמן, אח של שרה לנמן-סנדרוביץ תל גיבורים - חולון

משמאל לימין: אהרון לנמן ואישתו מלי (מלכה) - בני ברק
אהרון הוא בנו של דוד יעקב לנמן, אח לשרה לנמן (סנדרוביץ). הדוד יעקב לנמן נשוי לפולה רוטבליט. נולדו להם 4 ילדים: ליזר, טוביה, יצחק ואהרון לנמן (בתמונה)

מימין לשמאל: משה סנדרוביץ נכד לשרה (לנמן) ודוד סנדרוביץ, • יפה אישתו (חלואה) סנדרוביץ, • ברכה (סנדרוביץ) בירן, אחות של משה נכדה לשרה (לנמן) ודוד סנדרוביץ, • פיני חבר של אורה (לנמן), • אורה (לנמן) הנאור נכדה ליעקב לנמן (אח של שרה) ופולה רוטבליט ביתם של טוביה לנמן ועטרה וולק, • אלה (בניימין) לנמן אישתו של עמוס, • עמוס לנמן נכדו של יעקב לנמן (אח של שרה) בנם של יצחק לנמן ושושנה חיימוביץ, • יוסי לנמן אח של אורה נכד ליעקב לנמן (אח של שרה) ופולה רוטבליט בנם של טוביה לנמן ועטרה וולק

עטרה וטוביה הורים של אורה ויוסי לנמן

עטרה לנמן (וולק) אשת טוביה לנמן טוביה לנמן נולד ב־2.1907 ורשה

מימין: פנינה שוורץ (לנמן) בתם של אהרון ומלי לנמן, אחות לשמעון ואילן לנמן,
נכדה ליעקב לנמן דוד של חיים סנדרוביץ,
ברכה (סנדרוביץ) בירן, אורה לנמן

משפחת שוורץ-לנמן

מימין: פנינה לנמן-שוורץ (הבת של אהרון ומלי לנמן) והבנות ענבל, שירן ואושרת ובעלה שלמה שוורץ

אורן לנמן

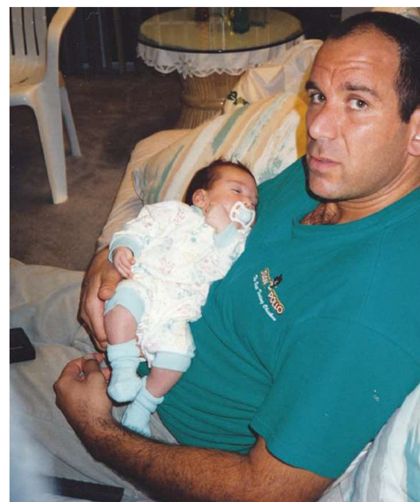

תומר לנמן

הילה לנמן

ילדיו של יוסי לנמן אח של אורה לנמן

ניב עמרן (לנמן) בנה של
אורה (לנמן)

נועם הנאור (לנמן)
בנה של אורה (לנמן) ונפתלי

בשירים הציוניים "שאו ציונה נס ודגל", "תחזקנה" ו"התקווה".

היהודי הפשוט הרָגיש הושפע מהפגנה אדירה זו וכולם היו מלאי גאווה יהודית לאומית שחדרה לכל השכבות, לסוחרים, בעלי מלאכה ופועלים פשוטים שראו והרגישו את פעמי גאולת העם בגלות פולין.

הרעיון הציוני חדר גם לבתי המדרשות והשטיבלעך של החסידים שהיו למאות בעיר הבירה. ובגלל המצב הכלכלי הדחוק התחילו בכמה "שטיבלעך" להתארגן חברות ליישוב בארץ ישראל.

כמה בתים מאיתנו היה בית מדרש או "שטיבל" של חסידי הרבי מאלכסנדר, וחסיד אחד סוחר אמיד ובעל יוזמה ששמו היה ר' יצחק גרשטנקורן, ייסד חברה הנקראת "בית ונחלה". חברי האגודה הכניסו כל חודש סכום מסויים על מנת לקנות אדמה להתיישב בפלשתינה.

הדוד יעקב שהוא היה מתפלל בשטיבל של חסידי גור (בפולנית גורה־קלבריה) היה לחבר אצל החברה "בית ונחלה".

ר' יצחק גרשטנקורן נסע לארץ ישראל ודרך מתווכים קנה שטח של כמה אלפי דונם של כפר ערבי בני־ברק. ר' יצחק גרשטנקורן היה נואם בחסד עליון. הוא הלהיב את חברי האגודה, גם האדמה והמקום בני־ברק, שהוא שם למקום מוכר מההגדה של פסח, שם ישבו החכמים וסיפרו את הנפלאות של יציאת מצרים כל הלילה, עד שבאו תלמידיהם ואמרו: "רבותינו הגיע זמן קריאת שמע של שחרית" - הוסיף הרבה לפופולריות וקשירת הקשר עם ארץ ישראל. וראו בזה תופעה כמעט מיסטית ודתית, מלאת אמונה ותקוות טובות להתנחל.

הדוד יעקב מכר את חנותו וכל הסחורה, וגם את הדירה שהיתה אז שווה סכום עתק בדולרים. עשה את כל ההכנות וכקפיטליסט שהיה יכול להוכיח שיש לו 500 לירות שטרלינג, נסע לארץ ישראל.

הוא קנה אצל החברה שני דונמים. כל דונם עלה 15 שטרלינג, גם אבא שלי, שלא התכוון לנסוע קנה גם אצל החברה בית־ונחלה 1 דונם ושילם 15 לירות שטרלינג.

אני זוכר שלאבא לא היה כסף, אז אמא הסכימה למכור תליון זהב שקיבלה מתנה מאבא ושילמו בעד האדמה. אבא קיבל רק דף נייר שהיה מודפס בכותרת השם "חברת בית ונחלה" ור' יצחק גרשטנקורן חתם בזו הלשון: "קיבלתי ממר דוד סנדרוביץ בעד דונם אחד" וחתם את שמו, זו היתה הקבלה והקושן על רכישה באדמת בני־ברק בארץ ישראל.

אני זוכר איך ליווינו את הדוד יעקב והדודה פולה שהיא לא היתה כל כך מרוצה מהנסיעה למקום בלתי ידוע, ולהינתק מאחיותיה שהיתה קשורה אליהן.

לדוד יעקב היו ארבעה בנים: הבכור אליעזר היה כבר בן תשע־עשרה והצעיר אהרון היה בערך בן ארבע, הבנים טוביה ויצחק היו בגילנו, שלי ושל אחי.

ברכב נסעו הרבה משפחות מחסידי אלכסנדר, וגם נסעו חלוצים וחלוצות מנקודות הכשרה, והם יצאו במחולות ובשירים על יד הרכבת שהמתינה לנסיעה.

מצב הרוח היה של התרוממות נפש, והגויים ועובדי הרכבת השתוממו למראה זה ואמרו ביניהם: "ז'ידקי יאָדאן דא פאלשתיני", כלומר: היהודים נוסעים לפלשתינה.

כשהדוד יעקב עם משפחתו נסעו, נשארה קצת מועקה במשפחתנו. המשפחה הצטמצמה, אנחנו היינו רגילים שהדוד יעקב בא אצלנו כמעט כל יום, או שאנחנו היינו אצלו בבית לשחק עם בני הדודים, או שעמדנו בחנותו, שהיתה במרחק של כמה בתים מאיתנו והתבוננו איך השען פוניה מינמר עוסק בתיקוני שעונים.

הדוד יעקב השכיר את חלון הראווה שלו לשען. עבורנו, לי ולאחי זה היה העיסוק הכי מעניין לעמוד לידו, ואם קרה שהשען פוניה נתן לנו לפרק איזה שעון גדול שמנגנונו היה כבר חלוד וישן - לשמחתנו לא היה קץ. ובאם קיבלנו מפעם לפעם איזה גלגל שיניים משעון מפורק, השמחה היתה רבה.

פתאום כל זה נגמר ונשאר חלל ריק. אבל בינתיים התחלנו קצת להתבגר ודברים אחרים תפסו אותנו.

לפני הנסיעה, אבא מסר לדוד יעקב את גיליון הקנייה של הדונם בבני־ברק עם ייפוי כוח בכתב ידו של אבא, שהדוד יעקב רשאי לקבל את האדמה ולבחור את המגרש עבורו.

מהדוד יענקל נשארה לנו רק הסוכה הירוקה, שהיתה מפורקת במרתף. ומאז, אבא דאג להקים את הסוכה לפני כל חג הסוכות. כמובן שאני ואחי היינו ממקימי הסוכה ולפעמים נתנו כמה זהובים לשומר הבית אנטוני שיישא את קרשי הסוכה מהמרתף. מצחיק היה שאנטוני הגוי ידע את הדין שאסור להקים את הסוכה מתחת לעץ. בחצר שלנו היתה גינה מגודרת עם גדר עץ ירוק, שגדלו שם כמה עצי אקדיה ופעם העיר אנטוני לאבא: פאניע סנדרוביץ, נדמה לי שהענף מהעץ הזה מגיע מעל לסוכה. ידענותו של אנטוני בענייני הסוכה הצחיקה את אבא והוא סיפר על זה לשכנים מן החסידים בחצר.

אחרי נסיעת הדוד, הגיעה מזמן לזמן גלויה מארץ ישראל, הידיעות לא היו מעודדות. המצב בארץ היה קשה. ראשית כול, הם היו צריכים לבנות גג על ראשם, והדוד יעקב ובניו לבד, הקימו צריף של קרשים, ואחר כך שיפצו את הצריף של כמה חדרים וכיסו אותו בטיח. על זה כתב לנו הדוד יעקב.

על הפרנסה, הם הרוויחו בעבודות קשות בחפירות בארות והובלת זיפזיף מהים עם גמלים. הבכור אליעזר עבד עם הגמלים והשני טוביה בבנייה. הוא למד את מקצוע הטייחות ועבד כטייח הרבה שנים.

רק יצחק שהיה בגילי, הלך לעבוד בתל־אביב, הוא עוד בורשה למד את מלאכת הרקמה ומצא עבודה אצל רוקם ברחוב הרצל בת"א.

הדוד יעקב שתל פרדס על אדמתו, והוא עוד רכש שני דונם קרקע. בקושי הם הוציאו את לחמם מעבודתם כי זה לקח כמה שנים עד שהפרדס גדל והביא איזה הכנסה.

הדוד יעקב היה איש עבודה. כמו כן גם בניו ובלית ברירה הסתגלו לחיים הלא קלים בארץ ישראל. אבל הדודה פרלה לא יכלה להסתגל לחיים קשים כאלה, חוץ מזה היתה בודדה ממשפחתה ומאחיותיה. אחרי שנתיים בהיותה בארץ, קיבלנו את הבשורה שהדודה פרלה נפטרה והדוד יעקב בערך בגיל חמישים וכמה התאלמן.

הדוד יעקב בחר את המגרש עבור אבא. המגרש היה לפי תכנון המושבה במרכז או כפי שקראו אחר כך רחוב ר' עקיבא.

הדוד כתב לנו, שהמועצה של המושבה רוצה מסים עבור המגרש הריק ואחרי כמה שנים הצטברו מסים והדוד כתב לאבא שיגיד לו מה לעשות בנידון. אז אבא כתב לו שימכור את המגרש, ואני זוכר שקיבלנו 435 דולר עבור המגרש שהדוד העביר אלינו דרך הבנק.

זה היה משגה חמור, כי כלל לא הצטרכנו את הכסף ואני מתאר לעצמי, איך היה נראה מצבי אחרי השואה, כשהגעתי ארצה בלי כסף ובלי רכוש.אילו הייתי מקבל כיורש את המגרש במרכז העיירה בני־ברק, איזה השלכות היו יכולות להיות על מצבי הכלכלי והסידור בארץ. אבל את הגלגל אין להחזיר...

קצת פרוספריטי

בשנת 1928 מצבנו הכלכלי היה כמעט טוב. אני ואמי עבדנו בבית, בחדר האחרון על יד החלון עמדו שתי מכונות רקמה, שהיו מונעות על ידי מנוע חשמל. בענין זה עשינו צעד קדימה מיתר הרוקמים שעבדו ברגליים.

זה מאד הֵקל על מאמץ העבודה. רקמנו וילונות וגם צעיפים לכלות שנרקמו על אריג הנקרא "אילוזיה" שהיה מאוד דק ועדין. האריג הזה בא מצרפת מהעיר ליון ואבא עמד בקשר עם הסוחרים שהביאו את האילוזיה מחוץ לארץ.

הרווחנו טוב והחיים היו יותר קלים. הרווחנו לפעמים מאה זהובים ביום וזה היה משכורת חודשית של זבן ברחוב גנשה.

אני ואחי התבגרנו, ואני הייתי כבר בן שמונה־עשרה ואחי בן עשרים,

אבל הקשרים עם הבית ועם ההורים היו הדוקים מאד.

אבא קיבל והחזיק את הכסף אשר הרווחנו, ואנחנו קיבלנו דמי כיס להוצאות שלנו, כגון ללכת להצגות ונסיעות בחשמלית, לקולנוע וכו׳. לא היה אף פעם סכסוך מי פה כוח העבודה ומי מרוויח. אני ואחי היינו תמימי דעים שאבא הוא הבעל בית והוא מנהל את העסק ואף פעם לא נכנסנו לוויכוח על כסף. קיבלנו לצרכים שלנו כמה שהצטרכנו, אבל אף פעם לא הגזמנו בדרישות, כי אבא לא הסתיר מאתנו כמה כסף נמצא בבית והתייעצנו כולנו על הוצאות מיוחדות. ככה שכולנו היינו בתוך העניינים הכלכליים שלנו. התלבשנו יפה. עשינו חליפות חדשות שהזמנו אצל חייט מעולה, מכיר של אבא עבור שלושתנו - שלוש חליפות מבד הכי טוב. לפי הלבוש השכנים חשבו עלינו כעל עשירים, שכלל לא היינו. אבל באותן השנים היה בדרך כלל פרוספריטי ואבא דחה את הרעיון על ארץ ישראל, לאחר שברל מויסביץ הפסיק את הקשר עם אבא.

אבא קיבל עליו ידיעות איך בארץ, דרך מכרים או מחותנו בַנקר שנשאר בפולין וגר בעיר קאליש ובזמן שהיה בורשה ביקר אצלנו בבית.

שמענו שמויסביץ בנה בתל־אביב איזה שוק להשכרת חנויות אבל לא הצליח והוא חי בצמצום. בנו הבכור מוטל, היה בגרמניה בעיר דרזדן ובנותיו שנסעו אתו ארצה התחתנו.

לזכותו של ברל מויסביץ אגיד, שלמרות שהרבה יהודים מעלייה זו הנקראת העלייה הרביעית חזרו לפולין, ברל מויסביץ נשאר בארץ עם משפחתו. בן אחד שהיה אילם, אבל הוא היה מלומד ונסע לקונגרסים בינלאומיים של האילמים והחירשים נשאר בפולין וניהל ביחד עם גיסו בַנקר את בית החרושת בקאליש שעבד באופן מוגבל, אבל המשיכו את המסורת של ייצור תחרה שברל מויסביץ היה מייסדה.

כפי שהזכרתי ביני ובין אחי היה הפרש של שנתיים בגיל. משך הזמן הזה טושטש לגמרי והיינו לחברים טובים. הלכנו ביחד לטיולים בעיר ולביקורים לכל מיני מקומות.

גם החברים היו משותפים, והיות שבדרך כלל לא ביקרנו אצלם בבית, רק הם היו באים אלינו הביתה. כל החברים הרגישו אצלנו בבית טוב. כי אבא ואמא קיבלו אותם בסבר פנים, חוץ מזה כמה מהחברים לא היו ורשאים. הם באו לעבוד ולמצוא את מחייתם בעיר הגדולה, והם גם גרו אצל זרים, בשכר דירה עבור מיטה, ללון בלילה, לכן היה עבורם דבר חשוב מאוד להיכנס לבית בעל־ביתי, איפה שיכלו לשתות גם כוס תה ולקנח במשהו. זה היה דבר גדול מאוד.

במשך הזמן, ביתנו ברחוב זמנהוף היה למרכז - איפה שחצי תריסר חברים נפגשו לעתים קרובות.

החברים שלנו

אני רוצה קודם כול להזכיר את ברוך מאננא. ברוך היה במקצועו רוקם, ואיזה זמן עבד אצל הבן דוד שלנו רוזנפלד. אני ואחי טוביה התיידדנו עם ברוך והוא לעתים קרובות בא לביתנו. היא היה קצת שמן ומסורבל, אבל היה עדין נפש ומנומס, דיבר בשקט ובלי יהירות. אהב להתפלמס, אבל באופן תרבותי בשפה נקייה, מבלי דברי רהב ומילים גסות. הוא היה ממשפחה אדוקה מאוד, אבא שלו היה שמש אצל הרבי מקולוביל, והיה גר באותה החצר והכניסה היתה איפה שהיה גר הרבי ברחוב פאודיא 5. זה לא היה רחוק ממקום מגורינו. מצבם הכלכלי היה דחוק מאוד, כי מה יכול להיות אצל רבי לא גדול? שגם הוא התפרנס בקושי, לכן ברוך, מגיל צעיר הלך לעבוד. בדרך כלל בבתים עניים וילדים לרוב, הנערים הלכו לעבודה בגיל צעיר. אחרי גיל הבר־מצוה, חיפשו ההורים כבר תכלית לילדם, וברוב המשפחות הגדולות מרובות ילדים, הנערים מגיל שלש־עשרה ומעלה הלכו לעבודה.

רק אצל העשירים שלחו את בניהם וגם את הבנות להמשיך בלימודים. החסידים שלחו את בניהם ללמוד תורה בישיבה, והמתקדמים מחוגי הסוחרים והבעלי־בתים הלכו לגימנסיות ואחר כך באם נתקבלו למכללות הפולניות.

אבל העניין למצוא עבודה מתאימה בשביל נער יהודי היה בזמנים ההם בעיה קשה. האפשרויות בשטח היהודי היה מוגבלות מאוד. לבתי חרושת גדולים ממשלתיים, ליהודים לא היתה דריסת רגל. ובאם היה איזה מפעל גדול, שהיה שייך ליהודי עשיר, גם שם לא נתקבלו יהודים, רק פולנים. רק בדירוג הגבוה כמו מנהלי עבודה או עבודה משופרות עבדו קצת יהודים במעגל העבודה המוגבל, היה איפוא בסדנאות הקטנות ובעלי המלאכה המרובים, שרוב בעלי המקצוע עבדו לבדם בעזרת בני ביתם, או כמה שוליות שילמדו את המקצוע, ובמשך הזמן כשהתבגרו נהפכו לפועלים.

אלה המקומות - היו התשתית והמרחב. איפה נער יהודי יכול היה למצוא את מקומו? אבל בין הביקוש ובין ההיצע לעבודה היה פער גדול, והרבה נערים שרצו לעבוד נשארו יושבים בביתם בלי כל עיסוק והגבירו את מצוקת המשפחה.

כמובן, שהיו מוכשרים ובריאים שהיו מועדפים ולהם היו סיכויים להסתדר.

זו היתה המציאות הקודרת באותן השנים ברוב המשפחות היהודיות בשנות העשרים בעיר ורשה והמצב בעיירות ובערים יותר קטנות היה פי כמה יותר גרוע בלי כל סיכוי להסתדר ולהתקדם בחיים.

את ברוך אני זוכר עוד כשהיה לבוש בבגד היהודי המסורתי הקאפוטה עם הכובע הקטן השחור. ופה מעניינת העובדה שדווקא בחיים אדוקים מאוד

החברים של חיים סנדרוביץ *מימין לשמאל:* אברהם לנגלבן, טוביה סנדרוביץ (אח של חיים ס.), יצחק דזיאלאווסקי, שלמה זילברמן, חיים סנדרוביץ, יהודה לייב קליינהלץ (ורשה)

מימין: חיים סנדרוביץ עם החבר ברוך מננא **ע"י גשר קרבצ'ז** 1934

מימין: חיים סנדרוביץ, בתיה דובז'ינסקי (סנדרוביץ) עם החבר ברוך **בגן ססקו ורשה**

בביתינו בורשה מימין: ברוך מננא, אחי טוביה סנדרוביץ, ושייה שדלצקי, **ויכוח אינטלקטואלי** (צולם על נגטיב זכוכית ע"י חיים סנדרוביץ)

הילדים שהסתדרו באיזו עבודה התמרדו נגד חיי הדת של הוריהם ונעשו אפיקורסים.

ברוך היה אחד מהם, הוא נהפך לגמרי חופשי, התמרד נגד חוקי המסורת והדת הנהוגה היתה בביתם, הוא החליף את לבושו שקנה בכספו שהרוויח, והצטרף לאיגוד המקצועי שהיה תחת ההשפעה ושליטת השמאל הקיצוני - הקומוניסטים. הוא התחיל ללכת לחוגים שלהם וקלט את ההשקפה הקומוניסטית הפועלית.

לציונות לא היתה לו כל זיקה. הלאומיות הציונית היתה לו לגמרי זרה והוא האמין באמונה שלמה שהמהפיכה בנוסח רוסיה הסובייטית תפתור את כל הבעיות בחברה היהודית ובעמי העולם.

למרות שהיה פער גדול בהשקפות שלנו, ברוך היה מהחברים הטובים שלנו. כי הרבה משותף היה בינינו. ברוך היה מרבה בקריאת ספרים. מהספרות היהודית והעולמית וגם ספרים על נושאים סוציאלים ותמיד היה על משהו לדבר. הוא ניגן קצת בכינור והתעניין במוסיקה, במיוחד הוא הלך עם טוביה להרצאות בענייני ספרות ונושאים אחרים "בקולטור ליגא" של מפלגת הבונד, אגב אחיו היה אחד מהעסקנים הפעילים במפלגה זו ומוּכּר בכינוי "ברל בונש".

אחרי כמה ויכוחים בענייני השקפות עולם על ציונות וקומוניזם שהתווכח עם טוביה, הפסיקו לדבר על נושא זה כי ידו של טוביה היתה בעליונה וברוך נשאר בלי תשובות משכנעות, נשארנו ידידים קרובים למרות הפער בהשקפות.

החבר השני היה שייע. הוא גם היה רוקם שהכרנוהו בעבודה. שם משפחתו היה שדלצקי והיה גר עם הוריו ברחוב סמוטשא. שייע היה בראשו קירח למרות גילו הצעיר. זה בא לו לאחר איזה מחלה, הוא היה מֶלומן (אוהב מוסיקה) מושבע והלך באופן קבוע לאופרה הוורשאית. הוא ידע לשיר את כל האריות המפורסמות של האופרות: אאידה, כרמן, פאוסט ועוד. היה לו קול יפה ומאוד נהנינו כשבא אלינו וביקשנוהו לשיר לנו איזה אריה. הודות לו נכנסנו לעולם המוסיקה והוא היה המארגן שלנו ללכת לאופרה הוורשאית על "גאפֶע", זה היה כינוי ללכת בלי כרטיס. איך זה הולכים ונכנסים לאופרה הגדולה בלי כרטיס? זה היה בשביל הולכי האופרה המושבעים דבר קל ומובן מאליו.

שייע הכיר את כל שומרי הסף בכניסות, מספיק היו כמה מלים והעניין סודר. כנראה כל הסדרנים בכל הקומות היו יד אחת, עברנו את הכניסה בלי כרטיסים, מספיק היה רמז של שייע לאחד השומרים והוא אמר לנו לאיזה קומה ללכת ואיפה לשבת. בשעת ההפסקה שייע סידר עם ראש הסדרנים את

העניין, שלשל לידו סכום כסף שהיה חלק קטן מסכום הכרטיסים, באם היתה פעם ביקורת כרטיסים, שייע קיבל סימן מהסדרן וירדנו קומה או שתיים איפה שהביקורת כבר היתה אבל זה היה דבר נדיר מאוד. בדרך כלל תמיד הכול עבר בשלום, וישבנו באופרה על המקומות הטובים במקומות שלא נמכרו הכרטיסים.

שייע שהיה מלומן, והיו זמנים שהלך כמה פעמים בשבוע לאופרה, הוא השתרע אפרקדן על איזה ספסל אחורי ורק שמע את המוסיקה או את הזמרים, כי את המחזות הוא כבר ראה עשרות פעמים.

מלומנים כאלה היו לא מעט בורשה שהלכו לאופרה על "גאפע". סיפרו שהנהלת האופרה יודעת מזה והיא מעוניינת במלומנים כאלה, כי הם ידעו מתי ובאיזה קטע למחוא כפיים לזמרים, ובמיוחד כששרו זמרים אורחים מחוץ לארץ, וההנהלה היתה מעוניינת בקבלת פנים חמה לאורחים. המלומנים היו חלק מהאופרה בכיכר התיאטראות בורשה ושייע היה אחד מהם.

אלינו היה בא לעתים קרובות לשחק שח־מט ופעם בימי הקיץ כשההורים היו מחוץ לעיר וגרו בדירת קיץ על "הקו" לאוטובוצק הוצאנו את הקלפים שהיו מוחבאים במגירה ושיחקנו משחק "האוקע" (משחק זה היה דומה לפוקר של היום).

היו עוד חברים ששיחקו איתנו, אבל שייע היה השחקן הכי טוב, הוא היה קר מזג, אף פעם לא התרגש כשהיה לו קלף טוב. לא הכירו בפניו כל תנועה, ראשו הקירח עוד הוסיף לו קרירות. היה לו קצת תסביך נפשי עם הקרחת שלו אבל בפנינו כבר לא התבייש להוריד את המגבעת מראשו ואנחנו התרגלנו אליו. הוא היה דיסקרטי מאוד ושומר סוד, אבל איתנו היה קצת פתוח וסיפר לנו על עסקי אבא שלו החסיד שעסק קצת בבורסה השחורה עם דולרים שהיו אסורים לפי החוק והיה תמיד בסכנה, אבל זאת היתה הפרנסה שלו וחייה של משפחתו לא היו קלים.

אני זוכר מקרה, זה היה בקיץ, אבא ואמא היו מחוץ לעיר, הבאנו את החברה וכמובן שייע בתוכם ושיחקנו בקלפים. פתאום חזר אבא הביתה וראה את כולנו יושבים בחדר הגדול ומשחקים את "האוקע". שיחקנו על גרושים ולא חשוב היה הכסף כי רק המתח במשחק עניין אותנו.

אבא לא אמר שום דבר, והחברה הסתלקה מהבית. אז לקח אבא את כל הקלפים, נכנס למטבח וזרק אותם לאש בכיריים. הקלפים נשרפו ומאז לא שיחקנו יותר קלפים ואני כמעט שכחתי איך משחקים, עד שהגעתי ארצה ופה אני ובתיה למדנו את משחק ה"רֶמי".

השלישי בחבורה שלנו היה יצחק דזיאלאווסקי. באיזה אופן הוא התיידד איתנו אינני זוכר, אבל לעתים קרובות היה בא לביתנו. מוצאו היה מעיירה

קטנה על יד ורשה ששמה היה פַּריסוב. כשהכרנו אותו עוד היה לובש את הכובע היהודי השחור ובגד ארוך, אבל הוא כבר לא היה אדוק ונהפך כמו שהיו אומרים לאפיקורס. עד גיל שמונה־עשרה למד תורה בבית המדרש בעיירתו ובאין "תכלית" וצריכים לחיות, נסע לורשה ונהפך למשרת בחנות של בדים ברחוב גנשה.

להיות זבן בחנות של מניפקטורר כלל לא היה חרפה. הכינוי משרת נשאר עוד מהמאה הקודמת, אחר כך כשהמשרתים האלה התארגנו באיגוד מקצועי התחילו לכנות תפקיד זה "עובד־מסחר".

להיות עובד־מסחר ברחוב גנשה לא היה כל כך פשוט. ראשית כול המועמד היה צריך להיות נאמן עם המלצות ושנית היה צריך להיות קצת בעל השכלה, יודע חשבון עם ראש פתוח ובעל נימוסים, איך לדבר עם קונה ובעל שכנוע בדיבורו.

יצחק דזיאלאווסקי למרות שלא קיבל השכלה מסודרת היה מאוד אינטליגנטי. ידע תורה וספרות, היהודית וגם העולמית, היה דברן. הוא היה ציוני. ועוד בעיירתו הופיע באסיפות ודיבר בלהט ובהתרגשות. היה לו זיכרון נפלא, והיה מביא ציטטות מגדולי הסופרים ומנהיגים יהודים ולא יהודים, והיה נחשב בעיירתו פוריסוב לנער האינטליגנטי המתקדם. כשבא לורשה לעבוד הוא גר אצל משפחה שהשכירו מיטה לשינה.

היה מקובל אז בורשה, שהרבה משפחות יהודיות שקשה היה להן לשלם את שכר הדירה, שהשכירו מיטה או שתיים לבחורים שבאו מהפרובינציה לעבוד בעיר הגדולה. וככה נעזרו בהחזקת הבית. בחורים כאלה שלא היה להם בית משלהם היו בורשה רבבות, ולכן הם חיפשו חברים שהיו מסודרים בבית הוריהם שיוכלו להיכנס ולהרגיש קצת ביתיות וחמימות משפחתית. לא כולם הצליחו בזה. לכן הם הסתובבו במועדוני הפועלים של הבונד או פועלי ציון או בחוגי הקומוניסטים במקומות סתר.

יצחק דזיאלאווסקי מצא אצלנו בדירת הורינו מקלט לעת מצוא. קראנו לו בכינוי "פוז'ומציק", דומני שאחי טוביה נתן לו את השם הזה בגלל שהיה נמוך קומה עם פנים עגולים ולחיים אדומות. הוא הרכיב משקפיים ותמיד היה לכאורה במצב רוח מבדח, למרות שהיה תמיד חי במצוקה והיה מוגבל בכסף כי לא הרוויח הרבה כזבן בחנות ברחוב גנשה.

לעתים קרובות בא לביתנו שם מצא אוזן קשבת לבעיות שהיו לו בעבודה ובחיים האינטימיים שלו. בפנינו הוא פתח סגור־ליבו. הוא אף פעם לא ביקש איזה עזרה והיה אסיר תודה שהקשבנו לדבריו, קיבלנו אותו בסבר פנים והוא הקשיב לעצות ויצא רגוע במצב רוח טוב.

כפי שציינתי, למרות מצבו, היה תמיד ער לוויכוחים ואהב להיכנס

לפולמוסים בהתלהבות. הוא ידע לשיר הרבה שירים בעברית וידע לדבר ולכתוב עברית.

למרות התנהגותו הפרובינציאלית חיבבנו אותו, כי היה ישר וקצת תמים, היה נחשב אצלנו כחבר מסור ונאמן.

הרביעי בחבורה שלנו היה יהודה־לייב קליינפלץ. הוא בא לורשה מעיר מולדתו דומברובה־גורניצ׳ה. במקצועו היה סורג ועבד זמן מה בבית מלאכה של סריגה. הוא היה בחור משכיל שלמד בבית המדרש עד גיל שמונה־עשרה. ידע עברית על בוריה וקרא הרבה ספרים עוד בזמן שלמד בישיבה בעיירתו. הוא היה ברוב ידענותו אוטודידקט וכתב יומן בעברית טובה. פעם הקריא בפנינו דפים מכתיבתו. הוא היה דמות תיאטרלית ואהב לדקלם שירים מביאליק ומטשרניחובסקי בסגנון דרמטי וברגשנות. במשך הזמן, היה לחבר בהסתדרות הציונית ״התחייה״, תנועת נוער של הציונים הרדיקלים במנהיגותו של יצחק גרינבוים, שהיה ציר בסֵיים הפולני.

קליינפלץ התחיל להופיע בנשפים שהתחייה ארגנה והופיע שם בדקלום שירים, בעברית, ביידיש ובציטטות שעשו רושם והיה נחשב ככוח עולה. הוא היה בין באי ביתנו ולמדנו ממנו הרבה שירים בעברית: כמו ״שחקי שחקי על חלומות״ או ״הכניסיני תחת כנפך״ וכו׳. לא פעם אחת עשה אצלנו רפטוציות ושאל אותנו האם ההדגשה שלו על מלים מסויימות טובות או לא? הוא השקיע בלימוד הרפוטציות הרבה מחשבה ולב. אחר כך היה איזה זמן ממושך שהוא לא עבד במקצועו בגלל משבר כלכלי ועונה חלשה בענף הסריגה, והוא הסתובב בטל על סף הייאוש. ואז ראה בעיתון מודעה, שמחפשים סוכנים למכירת תה בבתים. הוא קיבל על עצמו את התפקיד הזה ונהפך לסוכן מצליח במכירת התה בבתים פרטיים.

התה נמכר בקופסת פח צבעונית יפה וזה בכמה תשלומים. הוא היה צריך רק למכור ולקחת את התשלום הראשון ולהחתים את הקונה על טופס שקיבל את הסחורה. את גביית הכסף עשו כבר אחרים, להיכנס לדירות ולמכור איזה מצרך, לא היה דבר פשוט. לרוב כבר על סף הדלת אמרו שלא צריכים ופה היו צריכים כשרון מיוחד ושפה חלקה לשכנע את בעלת הדירה איזה מציאה היא מקבלת וזה כרגע כמעט בלי כסף.

קליינפלץ, שהיה לבוש בחליפה יפה והרכיב משקפיים, עשה רושם כאינטליגנט, סטודנט עני שרוצה להרוויח בכבוד בכדי להמשיך בלימודיו. הוא עשה רושם טוב ונתנו בו אמון. הוא לא שם לב שאמרו לו שלא צריכים תה. בחיוך נכנס לחדר, התיישב על כיסא ופתח את המזוודה הקטנה שם היו מונחות הקופסאות היפות והריחניות.

ביידיש ולרוב בפולנית טובה הוא היטיב לדבר נאום שלם על התה הכי טוב

בעולם והקופסה בעצמה שהיא יקרת המציאות וכל זה הוא משאיר לכמה תשלומים, ועכשיו רק ייקח סכום קטן כתשלום ראשון.

הוא היה כל כך משכנע, שכמעט בכל מקום זה עבד. התשלומים הראשונים היו הרווח שלו. הוא הרוויח בעסק זה טוב מאוד והיה בין הסוכנים המצליחים ביותר.

פעם אחת כשהיה אצלנו, הוא עשה הצגה איך הוא מוכר את התה בבתים. התפקענו מצחוק כששיחק את התפקיד של הסוכן, איך הוא דופק בדלת והוא כמעט נכנס בכוח לדירה ומתיישב ומדבר עם בעלת הבית. כל מילה היתה מדודה ועל כל מקרה היה לו כמובן משהו להגיד. הוא שיחק את התפקיד כשחקן מעולה וברוב המקרים הצליח למכור את הסחורה והרוויח את לחמו.

קליינפלץ המשיך בכך כמעט שנה ולבסוף נמאס לו הדבר. בחיזור על הפתחים ראה התדרדרות נפשית ולא לפי כבודו, והוא החליט להפסיק עם זה.

באין כל סיכויים להגיע לאיזה תכלית ועבודה מכובדת, החליט לנסוע לארץ ישראל, אבל דא עקא. איך מקבלים את הסרטיפיקט המיוחל? קליינפלץ ויתר על העיר הגדולה שלא מצא בה כל סיכוי להגיע למשהו ודרך ההסתדרות הציונית שאליה השתייך נסע לקיבוץ להכשרה. הוא ישב "בהכשרה" כמעט שנתיים והסרטיפיקט טרם נתקבל, הוא נשאר מיואש ומתוסכל כפי שראיתי אותו זמן מה לפני פרוץ המלחמה.

יהודה־לייב קליינפלץ, לא נסע לארץ ישראל והגיע להיכן שרוב יהודי פולין הגיעו - לאבדון.

"חבל על דאבדין ולא משתכחין".

בין באי ביתנו היו עוד כמה חברים שאני אזכיר אותם בהזדמנויות אחרות.

הגדוד קרן קיימת לישראל

במשך הזמן נהייתי לחבר בהסתדרות נוער ציוני, ששמו היה "גדוד קרן קיימת לישראל". זו היתה הסתדרות נוער בלתי מפלגתית. הפרוגרמה היתה ציונית טהורה. פעולות תרבות, חוגים, הרצאות וטיולים והעיקר לאסוף תרומות בשביל הקרן הקיימת, לגאול ולקנות אדמה בארץ ישראל עבור העם היהודי.

כל חבר היה צריך להתחייב לעשות בהתנדבות, לכל הפחות פעם בחודש, הרקות של קופסות של הקרן הקיימת שהיו בדירות פרטיות או בחנויות. אחרי ספירת הכסף הקטן שהיה בקופסה צריך היה לכתוב קבלה. את הכסף היו מוסרים למורשה של הקרן, שמקום מושבו היה בוועד העירוני של ההסתדרות הציונית שנמצא ברחוב נלבקי 2/א הנקרא פסזש־סימונס.

מדרגות מאוד רחבות הובילו לקומה הרביעית בבית הגדול, לדירה ענקית של הרבה חדרים עם פרוזדור מאוד ארוך, שמשני הצדדים היו הרבה דלתות למשרדים.

היה שם גם אולם גדול בחדר מספר 16, החדר הזה היה מפורסם בעיתונות הוורשאית, איפה שתמיד היו קיימות בו אסיפות, והופיעו שם המנהיגים הציוניים וצירי הסים הפולני.

החיים הפוליטיים בעיר ורשה היה תמיד תוססים וסוערים, מלאי חיים. באולם הזה נחרצו ונתקבלו החלטות פוליטיות שהיו להן השלכות מרחיקות לכת על החיים היהודיים בפולין.

בסוף הפרוזדור היו שני חדרים גדולים, שם השתכן "הגדוד" ושם היה המפגש של החברים.

חברי "הגדוד" היו בערך מאה בחורים ובחורות מגיל שמונה־עשרה ומעלה. לרוב היו החברים זעיר בורגניים מבתים טובים, "בעלי־בתים" שעבדו כפקידים במשרדים קטנים. כולם התלבשו טוב ואלגנטי, במיוחד הבחורות. האלמנט הפועלי היה מעט מאוד, ואלה גם היו מבתים והורים מהמעמד הבינוני.

מייסדי הפלג הציוני הזה היו כמה בחורים בעלי יוזמה, שהחשובים ביניהם היו נֹח פלק, משה זוננשטיין, מנחם זשודקביץ, דודודבסקי ואברהם אֵילמן.

את אברהם אילמן הכרתי עוד בהיותי ילד, והלכנו לבית־הספר של פשיסוכר ואדלר ברחוב פאביה ז'. הוא היה נמוך קומה אבל מאוד פיקח ועירני. לפעמים היה בא לביתנו לראות את "ההמצאות" מה שאני ואחי עשינו. הוא היה מבין בעניינים האלה, כי לאבא שלו היה בית מלאכה קטן לציפוי מתכות, כסף וזהב ברחוב קופיצקה 10. ופעם הוא עשה לנו על שרשרת ישנה ציפוי של כסף, ומאוד התפעלנו מזה.

עם גמר בית הספר איבדתי את הקשר איתו אבל מדי פעם נפגשנו ברחוב. שמענו ממנו שהוא ממשיך בלימודים באיזה גימנזיה. הוא הצטיין בחשבון והתכוון להמשיך בלימודים. אבא שלו היה אמיד והיו לו האמצעים לממן את לימודיו.

פעם, לאחר כמה שנים, פגשתי את אברהם אילמן בלכתי ברחוב, שמחנו להיפגש וכמעט שלא הכרנו איש את רעהו כי שנינו התבגרנו. הוא סיפר לי שהוא מזכיר של הסתדרות נוער בשם "גדוד קרן קיימת" והוא הזמין אותי לבוא להיות חבר. הוא המליץ עלי לקבלני ובכל יום שבת אחר הצהריים, מתאספים חברים ומבלים כמה שעות בשיחות, זמרה ובכל מיני משחקים והוא בטוח שזה יעניין אותי.

הבטחתי לבוא ולראות מה הולך שם. ביום שבת אחרי הצהריים הלכתי

לרחוב נלבקי 2/א׳ לוועד העירוני של ההסתדרות הציונית שם היה משכן ״הגדוד״.

פגשתי שם כמה מנייני בחורים, ביניהם גם כמה בחורות שישבו בחדר ושרו שירים בעברית וביידיש. היה גם איזה משחק, שם היו צריכים ״לסדר״ חבר חדש. הוותיקים לקחו למעגל את ״הקרבן״ החדש שהיה צריך בניגון מיוחד לשאול כמה שאלות. השאלה האחרונה היתה ״את מי אתה מחפש״, ואז כולם ענו בשירה, אנחנו מחפשים ״טיפש כמוך״.

זה כבר היה ״בגדוד״ מסורת שכל חבר חדש היו צריכים לסדר, וגם אני שלא ידעתי מה מחכה לי, לקחו אותי למשחק הזה ונפלתי בפח בשאלה האחרונה. כמובן שהכול היה בבדיחות הדעת ואף אחד לא נעלב ואחר כך כוותיק השתתפתי בסידור אחרים.

האווירה והחברה היה משהו חדש עבורי, והחלטתי להיות חבר ״בגדוד״. מילאתי שאלון ומסרתי לאילמן שהיה המזכיר. הוזמנתי לישיבה של ועדת הקבלה של חברים חדשים, שאלו אותי שאלות ושוחחו איתי, ובו במקום הודיעו לו שנתקבלתי כחבר. אבל חתמתי שאמלא גם אני את החובות המוטלות על כל חבר לפי התקנון של הארגון.

מאז התחלתי לבוא לעתים קרובות לגדוד והייתי לחבר פעיל, השתתפתי באסיפות ולקחתי גם את רשות הדיבור, פעם הכנתי בכתב נאום שלם על נושא ציוני וגם ארגוני. קראתי את הנאום בפאתוס וקיבלתי מחיאות כפיים, הייתי מרוצה מההצלחה וסיפרתי על זה לאחי טוביה.

הוא לא מצא עניין ״בגדוד״ ואני לבד הלכתי לשם בקביעות. התיידדתי שם עם כמה חברים חדשים: עם בן־ציון היבל, לייבלה רוזנברג ויואל אמסטרדמר איתם מצאתי יותר דברים משותפים והייתי איתם בקשר יותר הדוק מאשר לאחרים.

באחד הימים הכרתי שם את אברהם לנגלבן, הוא היה גם באותו הבית שם גר אברהם אילמן, הם היו שכנים ואילמן הביא אותו באחת השבתות למפגש בגדוד. אינני יודע איך ולמה התיידדתי עם לנגלבן. מהר מאוד התחלנו לצאת שנינו לטיולים וסיורים ברחובות ורשה. הוא התחיל לבוא לבית שלנו ברחוב זמנהוף 22.

רחוב קופצקי 10 שם לנגלבן היה גר עם הוריו לא היה רחוק מביתנו, ומקום מגורינו היה בדרך לרחובות המרכזיים רחוק מהרובע היהודי, הלכנו לשם ברגל וחזרנו בשעות מאוחרות בלילה הביתה.

מצאנו הרבה משותף בינינו והיינו לחברים הטובים ביותר, לנגלבן התעניין במיוחד בפילוסופיה, בעיקר בשפינוזה וחיפש מחשבות לחדש משהו בשטח הזה.

על כן כשהתחיל לבוא לביתנו והכיר את אחי טוביה, התיידד גם הוא איתו ושניהם מצאו נושא משותף - עניין הפילוסופיה ובעיות סוציולוגיות.

הרבה פעמים הלכנו שלושתנו עד שעה מאוחרת בלילה. טיילנו ברחוב קופיצקה השקט והשומם מתנועה. טוביה ואברהם התווכחו והמציאו כל מיני חידושים בתיאוריות הפילוסופיות של הוגי דעות מפורסמים של קנט והגל ואחרים, במיוחד הם היו ביקורתיים על דרכי ההגשמה של הקומוניזם ברוסיה, ועל הדיקטטורה של הפרולטריאט, ושכל הדרכים והאמצעים להגשמת השלטון הפרולטרי כשרים. מה שיותר דשו בעניינים אלה הם באו להסכמה שדרכי המפלגה הקומוניסטית פסולים מיסודה, והם לא חופפים את הרעיונות הנעלים של חופש האדם והחברה המתוקנת.

לאמיתו של דבר, בוויכוחים אלה ובהחלפת הרעיונות, אחי טוביה ואברהם לנגלבן היו ראשי המדברים ואני הייתי יותר המאזין לדבריהם. אבל עם אברהם הייתי חבר אינטימי יותר מאשר טוביה ולרוב יצאנו שנינו לטיולים ברחובות העיר ובמקומות שונים.

אינני יודע בדיוק את הסיבה, אבל אני ואחי טוביה לא קשרנו קשרים והיכרויות עם בנות. יכול להיות שהסיבה לכך היתה שגדלנו בלי אחיות בבית, על כן לא מצאנו את הקשר והיינו שנינו מסוייגים בנוגע לנערות, בגלל שלא הכרנו אותו. גם החינוך הדתי שספגנו השפיע עלינו להיות מאופקים.

עלי לציין שבמידה מסוימת סבלנו מזה, אבל הזמן עשה את שלו. כשהתחלתי לבוא לגדוד התחלתי לחפש היכרויות בין הבנות ובמידה מסוימת הצלחתי בזה.

היחסים בבית בינינו, הבנים להורים שלנו היו מאוד טובים. בענייני דת ושמירת המצוות, היתה מין הבנה הדדית.

כשבבוקר אחת־שתיים גמרנו את התפילה והנחת התפילין, אמא וגם אבא לא חקרו ולא העירו דבר, למעשה היינו כבר חופשיים בשמירת המצוות, אבל לא הרגזנו ולא עשינו להכעיס את ההורים. לא אכלנו בגילוי ראש, ושבת וחגים הלכנו עם אבא לבית הכנסת.

הרבה פעמים התחמקנו מזה בצורה מתוכחמת. אמרנו שאנו הולכים לשמוע את החזן קוסוביצקי בבית הכנסת הגדול, אבל לרוב הלכנו לאיזה מקום והרבה פעמים נכנסנו לבית משפט השלום שהיה לא רחוק, וישבנו שם קרוב לשעתיים. הדיונים היו מאוד מעניינים, של כל מיני תביעות כספיות וסכסוכי שכנים. נהנינו מאוד מהדיונים בבית המשפט וחזרנו הביתה בזמן, כשהלכנו לאכול סעודת שבת.

אבא היה גאה שיש לו מזומן לברכת המזון. שלפי הדין רק שלושה יכולים לברך, כמו שכתוב "שלושה שאכלו". ידענו שאבא מאוד נהנה מזה על כן

שבת לפנות ערב, אפילו שהיינו במקום רחוק בעיר בפארק קרישמסקי שהיה מעבר לנהר הוויסלה או בלזינקי - פארק עתיק יומין, מימי מלכי פולין שהיה רחוק בסוף העיר ברובע הנוצרי, תפסנו חשמלית והגענו הביתה לסעודה השלישית. התיישבנו ליד השולחן ושרנו עם אבא זמירות של "שלוש סעודות" ובירכנו במזומן ברכת המזון.

אם אבא ידע היכן היינו ואיך באנו הביתה קשה לי להגיד? הוא אהב את בניו ולא רצה להטיל בנו דופי וככה היה לו יותר טוב וגם אנו היינו מרוצים.

הזכרתי בפרקים הקודמים על הדודה פרלה שהיתה גרה חלקית אצלנו וחלקית אצל הדוד יענקל בקומה למטה, באותה הכניסה. כשהדוד יעקב נסע לארץ ישראל לא היה לה היכן לגור והיא נכנסה לשכון אצלנו במטבח.

דירה בזמנים ההם היתה יקרת המציאות ונמכרה רק בדולרים ואז בהסכמת כל המשפחה שלנו אבא הוציא כמעט את כל הכסף שחסכנו בדולרים ושילמנו כמה מאות עבור חדר אחד שקנינו עבור הדודה ובנותיה חנה ופייגלה.

הדירה היתה ברחוב מרכזי ברחוב לשנה 27. בזה פתרנו בעיה שסבלנו מזה כמה שנים. נוסף לזה אמא ואבא עזרו להם כמה שיכלו.

אני זוכר מקרה שקרה לדודה פרלה, איך רימו אותה אנשי העולם התחתון בסכום גדול, ואיך הצליחה לקבל בחזרה את רוב הכסף.

הרמאים והגנבים הוורשאים היו ידועים לשימצה עם הטריקים המבריקים שלהם שהיו ידועים בין האוכלוסייה היהודית אבל בכל זאת, תמיד נמצא קרבן חדש שנפל בפח מהגנבים והרמאים הוורשאים.

העולם התחתון הזה היה חברה סגורה, עם חוקים ומשפטים שלהם ובמידה מסוימת עם נורמות של יושר ורחמנות.

הדודה פרלה שהיתה אשה שנונה ופיקחית נפלה גם קרבן מטריק מתוחכם. יום אחד היא באה אלינו וביקשה מאבא הלוואה של ארבע מאות זהובים לכמה ימים, כי נזדמן לה מציאה גדולה שהיא יכולה להרוויח סכום גדול. יש לה הזדמנות לקנות בד לבן ברבע מהמחיר והאיש מחכה עם הסחורה בשער הבית והיא לא רוצה להחמיץ את ההזדמנות של רווח כזה.

הדודה מכרה בתשלומים סינורים לבנים לאיטליזים וחנויות ומזה התפרנסה. ועכשיו יש לה סיכוי כזה להרוויח ואין לה כסף לקנות את המציאה.

היא בדקה את הבד וראתה שהוא משובח ובזיל הזול. הדודה התלהבה מאוד ואבא חשב שהכול בסדר על כן הוא הוציא את הכסף ונתן לה. זה היה סכום הגון.

אבא עוד שאל אותה אם היא משוכנעת שהכול בסדר, והדודה הבטיחה שהכול בסדר, האיש שממנו היא קונה את הבד נראה די הגון ואין מה לפחד.

היא היתה ממש מאושרת כשקיבלה מאבא את ארבע מאות הזהובים ועזבה את הדירה בהבטחה שבעוד יומיים שלושה היא תחזיר את הכסף.

לא לקח רבע שעה והדודה חזרה עם בכי ספזמטי ובקושי הוציאו ממנה מה שקרה, היא בדקה את הסחורה באחת הכניסות במדרגות ומצאה שהכול בסדר והיא שילמה לאיש שהיה נראה יהודי מכובד. אבל ברגע שלקחה ממנו את החבילה, הופיעו פתאום שני אנשים שנראו כגויים, דיברו פולנית והראו תעודה שהם מהמשטרה החשאית, ואמרו שהם אוסרים אותם כי הסחורה היא גנובה ודרשו ששניהם היא והאיש ילכו איתם למשטרה.

הדודה נבהלה מאוד, כי מאוד פחדה מפני המשטרה החשאית. היא שמה את הבד לסל של היהודי ואמרה "לגויים" שזה לא סחורה שלה כי רק של האיש הזה.

"סוכני החרש" תפשו את היהודי ביחד עם הסל וסחבו אותו חיש מהר לרחוב דרך השער בצעקות ונעלמו.

כעבור כמה שניות כשהיא התאוששה קצת היא הבינה מה שקרה. היא רצה החוצה לרחוב אבל לא ראתה אותם יותר. היהודי ביחד עם הגויים נעלמו עם הסחורה ועם הכסף.

הבכי של הדודה לא עזר כלום. ואבא שתק, מה יש לעשות, הכסף אבוד, מאיפה היא תיקח סכום זה להחזיר.

הדודה פרלה לא שקטה וסיפרה לאנשים מה קרה לה, ואז מישהו נתן לה עצה, שהיא תלך לר' מלך שיש לו מין פונדק ברחוב סמוצ'ה והוא ידוע כרבי של הגנבים ומילה שלו אצל הגנבים היא חוק.

ר' מלך בעל הפונדק ברחוב סמוצ'ה היה יהודי עם זקן גדול וחבש כיפה לראשו. חזותו היתה כלמדן וזה דווקא הוסיף לו כבוד אצל הגנבים והרשעים שאצלו היו מתדיינים בסכסוכי "עבודה" וחלוקת שלל.

הדודה סיפרה לר' מלך איך ואיפה הוציאו ממנה את הכסף והיא נשבעה לפניו, שזה לא הכסף שלה והיא אלמנה ענייה ואין לה מאיפה להחזיר את החוב.

ר' מלך שמע בתשומת לב את סיפורה, חשב קצת מהורהר ואמר לה: אשה! תבואי מחר ואני אחקור בדבר. למחרת הדודה באה שוב לפונדק של ר' מלך, הוא קרא לה הצידה, הוציא את כל הכסף מכיסו והחזיר לדודה, רק אמר לה שהיא תיתן עשרים זהובים, "דמי פסק", שהיה לו דין ודברים עם החברה, והוא פסק להחזיר את הכסף, בגלל שלא גונבים מאלמנה ענייה.

הדודה נתנה לרב מלך את עשרים הזהובים וגם ברכות לרוב על טוב ליבו ויושרו.

זה אחד מהסיפורים, המראה שהיה גם מצפון אצל הגנבים בורשה הגדולה.

הדודה פרלה לא רוותה נחת בחיים, הבת הבכורה רוזה נסעה לאמריקה.

היא אמנם שלחה מזמן לזמן כמה דולרים לאמא, וגם חפצים ודברי לבוש משומשים, אבל מעט מאוד עזרה למצבה.

הבת השנייה חנה, שהיתה פעם בחורה יפה לא התחתנה ובמשך הזמן ירד ממנה הברק של הנעורים ובקושי הרוויחה כמודיסטון בכובענות לגברות. רק הצעירה פייגלה או כפי שקראו לה פלה היתה בחורה יפה והכירה בחור ממשפחה טובה שירדה מנכסיה. שמו של הבחור היה אביגדור שורק והוא למד בגימנזיה וגם היה חייל בצבא הפולני.

כשאבא שלו חלה במחלה אנושה וקיצו היה קרוב, הוא הביע משאלה שרוצה עוד להיות בחתונה של בנו הצעיר אביגדור, או כפי שקראו לו ויקטור.

ויקטור הציע נישואין לפייגלה והיא הסכימה כי הוא היה בחור עם מרץ שאפשר לסמוך עליו ובוודאי יוכל לפרנס אשה.

קבעו את יום החתונה, שתהיה בבית הוריו של ויקטור בכיכר מורנדאו. על יד מיטתו של השכיב מרע - אבא של החתן. ואמנם, החופה היתה על יד מיטת החולה שנראה איום, כמו שלד. הזמינו רק את הקרובים ביותר של המשפחה.

הורי, וגם אנוכי היינו במעמד הזה, שעשה עלי רושם כבד. זה היה באמת מעמד עגום מאוד שלא יישכח לעולם.

למחרת אבא של ויקטור נפטר, הלכנו להלוויה בדרכו האחרונה לבית הקברות ברחוב גנשה.

ויקטור עבר אצל קבלן יהודי שבנה בתים ווילות ברובעים הנוצרים בשביל פולנים עשירים. מהקבלן הוא קיבל בשכר דירה חדר עם כל הנוחיות בפרבר בסוף העיר ברובע הנוצרי: ויקטור שדיבר פולנית רהוטה בסלנג של השקצים, וזה נשאר לו משירותו בצבא הפולני, היטיב להבין את אורח חייהם של הפולנים, הוא עבד אצל הקבלן בתור מנהל עבודה של עובדי הבניין הטייחים ויתר הפועלים.

הוא התאים לעבודה זו והבעל בית היה מרוצה ממנו והוא הרוויח יפה מאוד. לאשתו פלה לא היה עכשיו חסר כלום, רק הרגישה עצמה קצת בודדה, כי גרה בפרבר גויי רחוק מהמשפחה, כשפרצה המלחמה והקלגסים הנאצים עמדו בשערי עיר הבירה, ראש העיר של ורשה סֶטֶזינסקי קרא דרך הרדיו לתושבי העיר להגן על העיר ולא לתת לגרמנים לכבוש אותה.

ויקטור שלא היה אז מגויס לצבא, בא אלינו הביתה, הוא היה מאוד מבולבל, ואמר לאבא שהוא הולך להתגייס בהתנדבות להגן על העיר. אבא שלי ניסה להניאו ממעשה נחפז זה ואמר לו: הלא יש לך אשה וילד, על מי אתה משאיר אותם. ויקטור כמו רוח יצא מהבית ומאז לא ראינו אותו.

כשהיתה כבר שביתת נשק והגרמנים כבשו את ורשה, אי אפשר היה לגלות איפה הוא נעלם. הוא לא השאיר עקבות.

פייגלה אשתו עם הילד באו לגור לדודה פרלה ברחוב לשנה בלי כמעט אמצעים לחיות. הכול השאירה בדירה בפרבר הרחוק.

הדודה לאה ומשפחתה

האחות הגדולה של אבא היתה הדודה לאה, בעלה ישראל־לייב רוזנפלד היה חסיד ואדוק מאוד, יהודי שבקושי הוציא את הפרנסה מבית־תה קטן שהיה לו בשוק הגדול הנקרא "מירובסקי־האלעס". האבא סיפר, שהדודה התחתנה בגיל ארבע־עשרה, וילדה לבעלה שנים־עשר ילדים, מהם תשעה היו בחיים, שישה בנים ושלוש בנות. הבכור מהם היה חיים שאצלו למדתי את המקצוע של הרקמה. השני היה שייע, בחור גבוה ועדין והשלישי היה בן־ציון ואחריו תנחום, משה ונֹח. הבנות: שמן היה רייזלה־אסתר, גיטל ורחל.

נֹח היה בן זקונים וכמעט לא זוכר את אביו כי הוא עודנו היה ילד כשאבא שלו נפטר פתאום מדלקת ריאות. מכל הבנים והבנות נשאר בחיים נֹח, כולם נספו בשואה בידי הנאצים.

לדודה לאה היו חיים קשים כי נשארה אלמנה בלי כל אמצעים: היא גרה בדירה של שני חדרים ומטבח ברחוב קרוכמלנה 14. לרחוב הזה לא היה שם טוב בקרב האוכלוסייה היהודית בורשה. באם רצו את מישהו לנגח אמרו לו אתה "קרוכמלניק". לרוב גרו שם מיעוטי יכולת, אנשים עניים וגם חברה מהעולם התחתון, רוב הגנבים היהודים מורשה גרו ברחוב הזה והם היו מאורגנים בכנופיות, היו שם בַּרים קטנים ששימשו למפגשים של הגנבים. באם היתה איזו גניבה ובעל הנזק רצה לקבל את רכושו בחזרה, שלח מתווכים שהופיעו פתאום והיו מוכנים לתווך בין הגנבים ובין הנפגע. בעד סכום כסף קיבל בחזרה את החפצים הגנובים. היה ידוע בורשה היהודית שהמרכז של גילוי הגניבות ומקום לפדותן זהו הרחוב קרוכמלנה.

אבל למרות השם הרע, היו גרים שם יהודים אדוקים וישרים, יהודים עניים, כי הדירות ברחוב זה היו יותר זולות מאשר ברחובות אחרים, רחובות יותר מיוחסים.

כל רחוב בורשה היה לו משהו מאופיו הספציפי לפי דרגת האוכלוסייה בסולם הכלכלי והתרבותי, וגם היחס של האוכלוסייה היהודית לכל רחוב לפי השם היה יחס לא שווה.

היו רחובות שדיברו עליהם בביטול ולאחרים בכבוד וזה גם השפיע על ההתייחסות לאנשים שגרו ברחובות האלה.

אני זוכר את הדירה שבה גרה הדודה לאה. החדר היה גדול מאוד ומסביב

נח ופלה (פטר) רוזנפלד בן דוד של חיים סנדרוביץ

נח רוזנפלד נולד ב־1914,
בן דוד של חיים סנדרוביץ
(בנה של לאה רוזנפלד אחות של
דוד סנדרוביץ אבא של חיים)
(נפטר ב־10.9.1998 בישראל,
בית עלמין ירקון)

דודה **פלה רוזנפלד**
(לבית פטר מהעיר לבוב)
אישתו של נח רוזנפלד נולדה
ב־1921
(נפטרה ב־29.12.2007 בישראל,
בית עלמין ירקון)

נח בן לאה (סנדרוביץ) וישראל לייב רוזנפלד ופלה רוזנפלד (אישתו)
שני לוחות זכרון לנח ופלה רוזנפלד נמצאים בבית הכנסת "אור תורה" עכו

נח רוזנפלד ליד
מכונת הרקמה

נח רוזנפלד, בן דוד
של חיים סנדרוביץ

מבנים של שלוש קומות. לדירה היו עולים במדרגות עץ לוליניות ותמיד היה שם מרחף באוויר ריח מוזר של עופות ונוצות. כי בחדר באמצע היו מבנים של משחטה של עופות והרבה מדיירי הבית עסקו במריטת נוצות של אווזים ששימשו לתעשיית כריות ושמיכות פוך. זה היה עיסוק, לרוב של נשים עניות ובנות שהרוויחו בקושי במלאכה זו.

היות שהרחוב קרוכמלנה היה קרוב לשווקים ובמקומות האלה היו הרבה משחטות לעופות, הרגישו תמיד את הריח בכל כניסות הבתים והדירות.

ביקרתי אצל הדודה לעתים רחוקות ולא סבלתי את הריח הזה הנישא באוויר, בכל החצרות והבתים נחרת בזכרוני אירוע שהיה בדירתה של הדודה לאה. נערך שם טקס החתונה של בתה רייזל, שקיבלה כנדוניה את החדר האחרון לגור בו אחרי החתונה.

החתן היה בחור פשוט, אבל ישר וטוב לב, שמו היה לייבוש הופנפוגל, הוא היה אחרי השירות בצבא הפולני וקיבל דרגה של קַפְּרַל שזה כמו סמל.

בדרך כלל יהודים ששירתו בצבא לא הגיעו לדרגות, חוץ מאלה שהיתה להם השכלה גבוהה. לייבוש, שלא היתה לו כל השכלה, הגיע בכל זאת לדרגת סמל בגלל חריצותו והשתדלותו להיות חייל טוב במילוי כל הפקודות למופת. הוא היה מאוד גאה שבצבא הוא היה משהו, כי בחיים האזרחיים לא היה יותר מסבל, שדחף עגלה קטנה על שני גלגלים להעביר משאות ובזיעת אפיים הוציא את הפרנסה.

הוא תמיד הזכיר בגאווה את קרובו במשפחתו שהיה כמעט עורך דין והיה לו משרד לכתיבת בקשות. הוא התגאה בקרובו, כמו מי שאומר, אני עוסק במלאכה קצת משפילה, אבל אני ממשפחה טובה, איפה שישנם אינטליגנטים ומלומדים.

את החתונה של בת דודתי אני זוכר היטב. אופי של חתונה בזמנים ההם היה לגמרי אחר מהסטנדרט המקובל בימינו אנו.

היום מתחיל נשף החתונה בשעות הערב הראשונות ונגמר שעה לפני חצות. בימים ההם חתונה נמשכה כל הלילה ונגמרה לפני אור הבוקר.

בורשה היו כמה אולמי חתונות גדולים, מהם אני זוכר את השמות של הסאלע־הווינאית, שהיתה באזור גז׳יבוב לפני ״שער הברזל״ וגם סאלע־פריסאית באזור נלבקי. אלה האולמות שהיו הכי מפורסמים, ועשירים ערכו שם את החתונות של בני משפחתם.

הכלה נסעה לאולם בכרכרה מבריקה רתומה לשני סוסים מצוחצחים, העגלונים היו בצילינדרים ופראקים ותמיד התקהלו אנשים לפני האולמות ברחוב, משם באה הכלה בשמלת משי לבנה עטופה בוֶלונים של אריג דק לבן, עם זר פרחים - כתר לראשה. האנשים נדחקו לראות את הכלה, ואחר כך הביעו דעתם על יופייה ושמלתה.

בורשה היו "חברה" שהתפלחו לחתונות כאלה, שם היו מוזמנים כמה מאות איש. לאנשי חברה זו היו "בגדי עבודה", פראקים, או חליפות שחורות עם דשי משי שלובשים עשירים, הם היו רקדנים מצויינים. באם מישהו שאל מאיזה צד הוא, הוא כבר ידע על האורחים ועל המשפחה, ותמיד אמרו שהם מצד שכנגד. חברה זו היתה לה יד אחת עם הטבחים והמלצרים, וגם עם אנשי התזמורת, ובשעת הארוחה הם קיבלו מנות גדושות ואכלו "להתפוצץ". היו כאלה מחוצפים שרקדו גם עם הכלה, והאורחים התפלאו מהריקוד שהאורח ניהל באלגנטיות ובנימוס גדול.

"חברה" זו היו בחורים עניים מחוסרי עבודה שחיו רק מהארוחות הדשנות בחתונות. היו גם מקרים בודדים שאיזה "מחותן" גילה אורח כזה, ואז הוא בחיפזון ובבושת פנים הסתלק מאולם השמחה.

בחתונה של דתיים, היו שולחנות ארוכים לגברים לחוד ונשים לחוד, בצד האחר של האולם. בחתונה כזאת רקדו גברים ונשים לחוד, רק אחרי החופה, אחרי חצות, החסידים רקדו מסביב לכלה שהחזיקה מטפחת אדומה בקצה האחד והרקדנים החסידים בצד השני. זה נקרא ריקוד מצווה. אבל נקודת המשיכה של כל חתונה היה "הבדחן" והתזמורת. התזמורת והבדחן התמקמו לא רחוק מהכניסה. הבדחן קיבל מידע על כל אורח מכובד מקרובי המשפחה והוא קיבל אותו בפזמון קולע בחרוזים מאולתרים, הבדחן היה מזכיר את שמו ומעמדו ומקצועו, התזמורת קיבלה אותו במרש צוהל והבדחן בתהילות ותשבחות לאורח הנכבד והחשוב. כמובן שאורח כזה שלשל לבדחן וגם למנגנים סכום כסף עבור קבלת הפנים.

זה היה מנהג מקובל וידוע בורשה. אבל מסמר הערב בחתונה היה כיסוי הכלה על ידי החתן ואחר כך ההובלה לחופה. אז המנגנים הראו את כושרם. הכנר הוציא בראשונה צלילים עליזים, ובזמן שהבדחן התחיל להגיד "שיר הכלה", התזמורת, ובעיקר הכנר ניגנו בצלילים שוברי לב, ניגון עצוב כמין תחינה וצער, ויגון קודר. להרבה אנשים חלשי אופי, עמדו דמעות בעיניים. הבדחן קודם כול אמר פזמונים לכבוד החתן והתחיל במילים: "טוב מעט בכוונה, מהרבה שלא בכוונה" והזכיר שהחתן דומה למלך והולך עכשיו בדרך חדשה לקחת את הכלה שניתנה לו כ"מתנה".

דברי הבדחן היו ערבוב של דברי מוסר ותיאור של תמונות מהחיים ודרכי אנוש בעולם הזה וגמול של מעשים טובים בעולם הבא - הפזמונים נאמרו ביידיש מעורבת במלים עבריות ופסוקים מהתורה והתלמוד, והכול בחרוזים מתאימים להפליא. דברי הבדחן נמשכו שעה ארוכה, נשים מחו דמעות במטפחות הקטנות, וגם הגברים היו נרגשים מדברי הבדחן. אחרי החופה כשרב עם צילינדר מבריק בראשו שניהל את הטקס מתחת החופה וקריאת

החופה וקריאת הכתובה, יצאה התזמורת של המנגנים במרשים עליזים, במיוחד נשמעו צלילי הכינור ונגינת הפלֵיט, שנשמעו סלסולם והֵדם בכל רחבי האולם הגדול.

המלצרים התחילו להקים את השולחנות המאולתרים והתחילו להגיש את המנות: הדגים ואחר כך את "מרק הזהב" עם מין מאפה הנקרא "פבורקס" ולבסוף את מנות הבשר והלפתן. וזה כבר היה הרבה אחרי חצות, ואז המלצרים קיפלו את השולחנות וסידרו את הכיסאות על יד הקירות מסביב לכותלי האולם והתחילו שוב הריקודים וגם כיבוד של כל מיני פירות, תה ועוגות, שהביאו על מגשים לאורחים היושבים על הכיסאות.

היותר אדוקים ישבו באגף מיוחד ביחד עם החתן וערכו את הטקס של "שבע ברכות" עם ברכת המזון וזמרה של זמירות ומרשים. וככה זה נמשך עד השעות הקטנות של הבוקר. ואז התחיל הקהל הגדול להיפרד מן הכלה והמחותנים בשפע של ברכות ואיחולים ויצאו החוצה לאוויר הקר ודמדומי הבוקר הבא.

שורה ארוכה של כרכרות רתומות לסוס אחד עמדו ברחוב סמוך לאולם. הרכּבים נמנמו על מושביהם וצריך היה להעירם. בעד זהוב אחד פולני, הובילו את האורחים לביתם לרחובות וסמטאות ברחבי העיר, הרחובות היו ריקים מתנועה, והעיר ואנשיה ישנו שנת ישרים, רק הדי דפיקות הפרסות של הסוסים נשמעו ברחובות וגוועו לאט בעלטה של הליל הנאבק עם האור הקלוש של אור הבוקר ברקיע השמיים הקודרים.

כצעיר, הייתי כמה פעמים בחתונות מפוארות כאלה שעלו הון תועפות, ולא כל אחד שחיתן את ילדיו עשה חתונה באולמות האלה.

לרוב, היו בורשה חופות אצל רב בביתו ואחר כך הזמינו את המשפחה הקרובה לארוחה חגיגית בביתם של ההורים. אבל היו גם חתונות בבית באם היו להם חדרים גדולים איפה לארח כמה עשרות איש קרובים וידידים.

החתונה של בת דודתי רייזל היתה בדירתה של הדודה לאה, אמנם הדירה היתה עלובה, אבל החדרים היו מאוד גדולים, ככה שהיה מקום להרבה אורחים.

החתונה של רייזל היתה עליזה ועממית, היו שלושה כלי זמר ובדחן שעשה שמח בקופלטים ופזמונים.

האורחים היו המשפחה משני הצדדים, מצד הכלה הדודים האחים של אבא של הכלה, הדוד ר' מלך יהודי חסיד שהיה לבוש בקפוטה שחורה של משי, הוא היה סוחר של נוצות ברחוב פטשה, והיה יהודי אמיד שעזר להוצאות החתונה, הוא היה בעל גוף עם זקן שופע שערות לאורך ולרוחב - בעל הדרת פנים מעוררת כבוד, וגם היה למדן וירא שמיים.

רק לעת זקנתו לא רווה נחת משני בניו שלמדו בראשונה בישיבה ואחר כך יצאו "לתרבות רעה", נהפכו לאפיקורסים והיו חברים פעילים במפלגה הקומוניסטית הבלתי לגלית. הבן היותר גדול ששמו היה יידל הגיע כחבר לוועד המרכזי של המפלגה שהיתה מעורבת פולנים ויהודים. זמן מה ישב במאסר, כשהשתחרר מהכלא ירד למחתרת והמשטרה הפולנית חיפשה אותו ורצתה לאסרו שוב. הם רדפו אחריו וירו עליו. למרות זאת הצליח להימלט עם כדור ברגל, הצליח לצאת את פולין על דרכון מזוייף והגיע לפריס, איפה שגר שנים רבות.

הבן השני אברהם היה המנהיג והמזכיר של איגוד הפועלים עובדי הטקסטיל בעיר ורשה וגם קומוניסט סמוי. קראו לו אברהם הלבן בגלל שערותיו הבהירות כפשתן.

הדוד מלך מאוד סבל מדרכי בניו, אבל לא היה לו כל השפעה עליהם. הבנים עזבו את הבית, ולעתים רחוקות ראו את אביהם. הדוד השני היה ר' אברמהלה. הוא גם היה בעל זקן אבל טיפוס לגמרי אחר מאחיו. היה לו ראש חריף מלא פנטזיות והמצאות. עוד לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה, נסע עם משפחתו לארץ ישראל, ושם ישב כמה שנים ולא ידוע מאיזה סיבה התגרש מאשתו וחזר לפולין. הוא התחתן והתגרש כמה פעמים, עשה כל מיני עסקים ולא הצליח והפסיד את כל כספו.

אחר כך נסע עוד הפעם בשנות העשרים לפלשתינה. היה זמן מה אצל ילדיו שהתחתנו ושוב חזר לפולין.

אני זוכר, שהביא מארץ ישראל אבקה שנקראה מֶנטול, שערבב עם ספירט ועשה תרופה למרוח על המצח כשיש כאבי ראש.

בכמה בתי מרקחת בעיר אפשר היה לקנות את התרופה הזאת, הוא רשם את התרופה על גיליון נייר וביקש להגיד בבית המרקחת שרוצים את התרופה של "פרופסור" רוזנפלד. הוא הדגיש את שם התואר פרופסור, שלא היה לו לזה כל שייכות, אבל היה בזה משהו משיגעון וחולשה לתואר פרופסור שחוץ מזה הוא היה לגמרי נורמלי ובעל שכל.

הדוד מלך והדוד אברמהלה היו אחים של ישראל-לייב שכבר לא היה בחיים. בתו רייזל הכלה היתה כבר מבוגרת אבל בכל זאת היתה נחשבת לכלה יתומה.

בחתונה היה בדחן ששמו היה חיים זאלעכ שהיה מפורסם בסביבות "הגזיבוב" ובזמן שהוא דיקלם את שיר "הכלה היתומה" ברוב דרמטיות לפני החופה, רוב הנשים מחו דמעות והרבה בכו בקול חרישי כי החרוזים שיצאו בניגון מיוחד מפיו של הבדחן היו כל כך עגומים בתיאורים של הכלה היתומה, שזה הביא לשברון לב לאורחי החתונה, הנשים וגם הגברים.

אחרי החופה כשהקהל התיישב מסביב לשולחנות, התחיל הטקס של הכרזת המתנות שנקרא "דרשה גישַנק" שניתנו על ידי האורחים מצד החתן והכלה. הבדחן בהרבה כשרון ובבדיחות הדעת הכריז על כל מתנה וסילף עובדות ביודעין, על כלי מתכת אמר שזה כסף טהור, על כלי זכוכית הכריז שזה בדולח נקי וכיבד בתוארים: הנגיד, הגביר את האורחים נותני המתנות וכל המסובים נהנו מזה מאוד. אחר אך בזמן הסעודה, בדחן בידר את המסובים בפזמונים ובשירים והאורחים השתעשעו ונהנו.

לכלה היה עוד דוד שקראו לו הדוד שוע. הוא היה יהודי נמוך קומה והרכיב משקפיים כחולים בגלל ליקוי בראייה, אבל הדוד שוע היה חזן והיה לו קול צלול וחזק.

הוא הצטיין באמירת "קידוש" מיוחד שנמשך יותר מחצי שעה. זה היה קידוש שהשתזרו בו פסוקים מהתורה, מהגמרא וחמש המגילות. כל בית שנגמר היה של פסוק שהתחיל ממקור אחר, ופסוקים חדשים קלועים אחד עם השני.

הקידוש הזה נאמר מפי הדוד שוע בטוב טעם ובאינטונציה וניגון מיוחד. ונדמה היה שאף פעם לא ייגמר "הקידוש". כולם התפלאו על הזיכרון המופלא שלו וקולו הנעים והחזק.

עד היום נשאר אצלו קורטוב של הרושם שעשה הקידוש על אורחי החתונה. הדוד שוע הספיק לפני פרוץ המלחמה לנסוע לארץ ישראל, אחת מבנותיו היתה בארץ זמרת מפורסמת, שמה היה שרה יערי.

לדודה לאה היו חיים קשים, למרות שהיו לה תשעה ילדים וכולם היו אנשי עבודה, קשה היה לה להתפרנס וקיומה היה דחוק מאוד. לעתים קרובות ביקרה אצלנו, כלומר אצל אחיה. האח השני שקראו לו יחזקל היה גר בעיר לודז'. אבא תמיד עזר לה קצת בכסף.

הדודה לאה היתה אשה פשוטה, לא מלומדת, אבל תמיד היתה במצב רוח טוב. היא אהבה לספר סיפורים מהעבר ומהעיירה הקטנה. כשהיינו ילדים, מאוד אהבנו לשמוע את המעשיות שלה עם שדים ורוחות טובים ורעים שלרוב עשו צחוק מאנשים, שדים שהתחפשו לכלבים וחתולים ועשו כל מיני קונצים, היא באמת האמינה בכל הדברים האלה, וכאילו הכול דיבור אמת.

פעם אחת באה הדודה לדירתנו כולה נרגשת ומפוחדת. על השאלה מה קרה לה היא סיפרה, כשהיא עלתה במדרגות לדירה שלנו בקומה השנייה, היא ראתה בשקע של הדלת בקומה הראשונה כתם לבן שנע כמו מטוטלת, והיא בטוחה שזה היה שד על יד הדלת. צחקנו כולנו וידענו את פשר הדבר. לשכנים בקומה הראשונה היה כלב שחור עם כתם לבן על הצוואר. אותו ערב כשהדודה באה, לא דלקה המנורה על המדרגות ובטח הכלב ישב שמה בשקע

ליד הדלת וחיכה שיכניסו אותו הביתה. בחושך לא ראו את הכלב, רק את הכתם הלבן שהפחיד את הדודה לאה.

כדי להיות בטוחים ולהרגיע את הדודה, לקחתי פנס חשמלי וירדתי קומה וראיתי את הכלב ששמו היה דֶקו יושב לו בשקט על יד הדלת. סיפרתי זאת לדודה, אבל היא האמינה בשלה שראתה שד על יד הדלת... במדרגות. ככה היתה הדודה לאה.

בעיירה סטופניצה

זה היה בשנת 1930, אמא שלי סבלה מכאבים אטרטיים, והיא החליטה בהסכמת אבא, שהיא תיסע להתרחץ באמבטיות של מי גופרית במקום מרפא הנקרא "סולֶץ־זְדרוי". המקום הזה היה מאוד קרוב לעיירה סטופניצה איפה שהיתה גרה אחותו של אבא הדודה הֶנָא רוזנברג עם בעלה חוּנא ומשפחתה. הדוד חונא היה במקצועו פחח, כשהיה יותר צעיר עבד והתקין גגות של פח על בתים, ואפילו התקין את הגג של הכנסייה הנוצרית בעיירה זו, אבל אחרי שנים שלא היה כבר זריז כבר לטפס על הגגות, עבד בבית, עשה כלים, פיילוטים ודליים וגם תיקן כלים. לא היה עשיר, אבל הפרנסה היתה בבית.

באותו הזמן גם אני סבלתי מדלקת פרקים ברגליים, על כן אבא ואמא החליטו שגם אני אסע לסולץ לקחת אמבטיות, הייתי כבר בן עשרים ואני קפצתי על המציאה שאוכל לנסוע ובעיקר להיות בעיירה של אבא – סטופניצה שתמיד שמעתי עליה בדיבורים בבית. אני זוכר שאני ואמא נסענו עד עיר המחוז ששמה קולץ עם הרכבת ואחר כך משם לסטופניץ עם אוטובוס פרטי. הכבישים אז בפולין לא היו חלקים, רק של אבנים עגולות קטנות שקראו להן "ראשי חתולים" והאוטובוס הקטן קפץ מעלה ומטה כל הדרך. זו היתה נסיעה שהרעידה את הקרביים בתוך האדם, ממש סיוט. ונסיעה בכביש כזה בעגלה רתומה לסוסים היתה עוד פי כמה קשה מאשר במכונה.

בסוף הגענו לסטופניצה, והאוטובוס הפרטי חנה בשוק העיר, הדוד והדודה ידעו כבר על בואנו והם חיכו לנו בשוק. אחר כך הלכנו מהשוק לכיוון דרך לסולץ איפה שהיו גרים הדוד והדודה הֶנָא. הם גרו בבית של עץ, הבית היה קטן, למטה היה חדר גדול היכן שהיה המטבח וגם מקום העבודה של הדוד. בפינה היו מדרגות שהובילו לחדרון למעלה שם היה חדר השינה. עמדו שם שתי מיטות עץ גדולות. כמצע למיטות היו חבילות קש מכוסה בסדין. על יד החלון הקטן שולחן וכיסאות.

נשארנו שמה ללינת לילה, היות שהיה זה בחודשי הקיץ האחרונים, הדוד

רחל (רוזנברג) סנדרוביץ-פוטרמן בת דודה של חיים סנדרוביץ

רחל 1.4.1920 - 28.8.2014 ב' אלול תשע"ד בית עלמין חולון
(בתם של הֵנא סנדרוביץ אחות של דוד סנדרוביץ וחוּנה רוזנברג) פוטרמן, בת דודה של חיים סנדרוביץ

ישעיהו (סלק) פוטרמן 1919 - 23.10.1984 כ"ח תשרי' תשמ"ה בית עלמין חולון
ואישתו רחל (רוזנברג) פוטרמן וביתם אינה

מימין לשמאל: חיים סנדרוביץ, נח רוזנפלד, הבת
אינה (נויגבור), רחל (רוזנברג) פוטרמן. בתיה
סנדרוביץ וחנן הבן פוטרמן

אינה וחנן פוטרמן (פורים ישראל)

בחתונה של אינה וגדי נויגבור מימין לשמאל: סלק פוטרמן, גדי ואינה נויגבור
(פוטרמן), מימין: אמא של גדי רוזה נויגבור ובתיה סנדרוביץ משמאל

משפחת אינה (פוטרמן) וגדי נויגבור

(אינה בת דודה של משה וברכה סנדרוביץ)

Bloomfield, Michigan USA

מימין: גדי, כריסטן, זואי, אורן, אינה (פוטרמן), טיטאן, איתי נויגבור

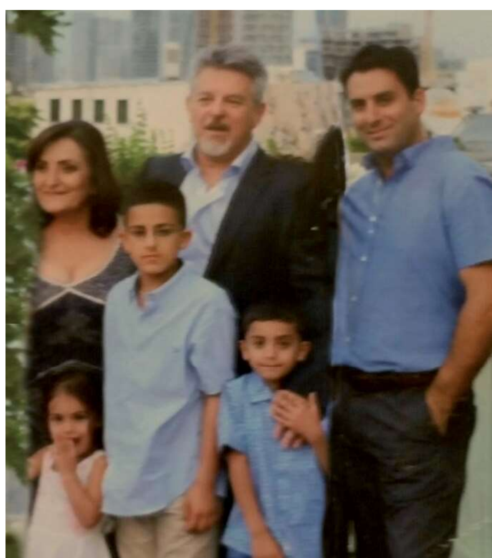
מימין: אינה, ג'וש, ג'ורדן, קלר, גדי נויגבור

משפחת מגי וחנן פוטרמן

(חנן בן דוד של משה וברכה סנדרוביץ')

מימין: דנה, עמית, סתיו, חנן, מיכאל, עומר, מגי, נועם, שרון, ענת פוטרמן

מימין: שגיא, חנן, שקד, סתיו, מגי, אורן פוטרמן

והדודה הלכו לישון אצל שכן בבוסתן פירות שם היתה סוכה, ולנו כאורחים מהעיר הגדולה, הם נתנו את חדר השינה שלהם ללינת לילה.

השמועה שהגיעו אורחים לחונא הפחח, מהעיר ורשה, נפוצה בעיירה, לאבא היתה משפחה, בני דודים קרובים ויותר רחוקים ואנשים התחילו לבוא בערב לדודה. כל אחד ידע בדיוק מי אנחנו, שאמא שלי היא אשתו של דוד סנדרוביץ, שהוא נכדו של ר׳ בנציון פורמלסקי. בן ציון פורמלסקי היה האבא של הסבתא דבורה שלא מזמן נפטרה ולא הצלחתי להכירה.

למחרת יצאתי לכיכר השוק, שזה היה המרכז של העיירה. באחד הבתים של הכיכר, גר בן דוד של אבא, יוסל שטיין. אני הכרתי אותו טוב, כי הרבה פעמים ביקר אצלנו בורשה. כמו כן גם בניו, ולא פעם אחת, הם לנו וישנו על הספה בחדר הגדול.

יוסל שטיין, היה טיפוס מיוחד, מין ״מנחם מנדל״ שתמיד תכנן כל מיני עסקים וגם סיפר לנו שהוא מייצר לוחות עץ מפסולת של נגרים ומנסורת, והלוחות האלה לא נשרפים באש, כי הם מעורבים באיזה חומר כימי שלא נדלק.

תמיד הוא היה מלא רעיונות של כל מיני המצאות ועשה ניסיונות שהרוב לא הצליחו. אבל הוא לא נפל ברוחו והמשיך בעיסוקיו באופטימיות.

עיקר הפרנסה שלו היתה מחנות ממתקים ומשקאות שהיתה לו בשוק, אך בזה עסקו אשתו ובנו, וגם בתו הצעירה שהיתה בחורה יפה מאוד. כשנכנסתי אליהם, הם קיבלו אותי בסבר פנים ובכבוד והבת הזמינה אותי לעשות טיול לפנות ערב. בעיניהם הייתי אורח חשוב כי אני הייתי מעיר הבירה ולבשתי חליפה חדשה והם התייחסו אלי בכבוד כאיש מעיר גדולה.

הרבה שמעתי על בית הכנסת העתיק בעיירה. לכן הלכתי לראות את בית הכנסת שם התפללו הסבא והסבא־רבא. כשבאתי לשם בזמן תפילת מנחה, אנשים בלתי מוכרים אמרו לי שלום, וכולם כבר ידעו מי אני, שאני נינו של ר׳ בנציון פורמלסקי, שהיה מחשובי הבעל־בתים בעיירה, שהיה נגיד, והרבה בתים היו שייכים לו. הראו לי את המקום, את הספסל עם התיבה שם יושב הסבא, במקום ״המזרחי״ לא רחוק מהרב כמקום חשוב מאוד... וכמה אנשים זקנים שזכרו אותו, דיברו עליו בדרך ארץ וחשיבות ומלא שבחים.

הייתי מרוצה וגאה על שורשי המשפחה בעיירה זו, ולמרות שכל השנים לא היה לי כל קשר עם עיירה זו, הרגשתי שאני קשור בה בעבותות בלתי נראות אפילו עד היום הזה...

הדודה הפצירה בנו שנהיה אצלם כמה ימים. שני הבנים הגדולים חיים ובן־ציון ובתם חנה כבר גרו בעיר לודז׳. בעיירה סטופניצה לא היה להם במה להתעסק, ורוב הנוער נסעו לחפש עבודה בערים הגדולות, אצל הדודה נשארו בבית בן ובת שהיו עוד קטנים: אלתר ורחל (פוטרמן).

טרם שנסענו למקום המרפא סולץ, ניצלתי את הזמן בטיולים בסביבת העיירה. העיירה היתה קטנה, באמצע השוק הגדול היתה באר ומסביב כמה סימטאות עם בתי עץ ואבן. משני הצדדים היו כבישים שנקראו הדרך לפצ׳נוב והשני הדרך לסולץ, מאחורי העיר היה הר שממנו יצא מעיין שקראו לו ״סטוק״ ואני טיפסתי על ההר ומשם השקפתי על כל הסביבה. אני זוכר שאמי מאוד פחדה בראותה אותי למעלה על ההר, שלא אפול למטה. אבל לא קרה לי שום דבר, ואחר כך בהיותי כבר בורשה, דיברתי בגאווה וסיפרתי לאבא שהייתי על גבעת ה״סטוק״. בסוף שכרנו חדר אצל משפחה יהודית וכל יום הלכנו למרחצאות לקחת את הריפוי באמבטיות הגופרית. המים היו באמת שחורים עם צחנה של ביצים רקובות.

המים האלה היו רפואה בדוקה למחלת השיגרון. לבד ראיתי בימים הראשונים שהובילו אנשים בעגלות למרחצאות, וכעבור שבועיים האנשים האלה הלכו כבר לבד בלי כל עזרה.

חודש ימים היינו בסולץ. הבת דודה רחל שהיתה אז בת עשר באה אלינו ברגל כל כמה ימים והביאה מהדודה כל מיני מאפה, במיוחד עוד זכורני העוגיות הממולאות עם אוכמניות שחורות שהיו מלאי טעם ונאכלו בתיאבון.

אמבטיות הגופרית בסולץ מאוד עזרו לשיגרון של אמא וגם אני הבראתי מדלקת פרקים. רעננים ויותר בריאים חזרנו לורשה.

במפלגת פועלי ציון (צ.ס.)

לא הרביתי לכלות את זמני ״בגדוד״ בגלל כל מיני סיבות, במיוחד בגלל כוחות דלים באינטליגנציה חברותית. במשך הזמן התגבשה קבוצה קטנה, בערך חמישה־עשר חברים, בתוכם גם כמה בחורות שחשבו את ״הגדוד״ כזעיר בורגני, בלי חוט השדרה של השקפת עולם.

היתה זו קבוצה יותר פועלית ועממית, שנוסף להכרה הציונית העסיקו אותם שאלות סוציאליות, ובמשך הזמן התגבשה דעה כללית, שהמסגרת המתאימה לקבוצה זו היא המפלגה הפחות פופולרית פועלי ציון (צ.ס.) שהסניף הוורשאי היה בגנשא 14.

התחלתי לבוא לשם להרצאות על נושאים פוליטיים וסוציאליסטיים ולפעמים גם לשמוע שליחים מארץ ישראל. אני זוכר את ההופעה של דוד בן־גוריון באולם המפואר של העירייה בורשה, בכיכר התיאטראות, זה היה ערב עם חלק אמנותי, אבל העיקר היה הופעתו של דוד בן־גוריון שעשה רושם חזק על הקהל בקולו המתכתי ובהדגשה המיוחדת שלו. הוא דיבר

בשפת יידיש שהיתה מובנת לציבור היהודי. הנושא היה הציונות, הגולה והיישוב בארץ ישראל. המופע של בן־גוריון היה מאורגן על ידי פועלי ציון צ.ס. שהיתה מזוהה עם המפא״י בארץ ישראל.

אני רוצה גם להזכיר ש״הגדוד״ ארגן אקדמיה חגיגית עם חלק אמנותי באולם של העירייה. אבל זה היה לכבודו של נחום סוקולוב, שבהופעתו האצילית ונאומו המזהיר והמלוטש עשה רושם כביר, עד היום נשארו חרותים בזיכרוני ההופעות של בן־גוריון וסוקולוב באולם המפואר של העירייה בורשה.

הקבוצה שלנו בגדוד קרן קיימת, החליטה סוף כל סוף להצטרף באופן מאורגן למפלגת פועלי ציון (צ.ס.) הימנית. כדוברי הקבוצה בחרנו את משה זוננשיין בחור אינטליגנטי ונואם טוב ואת בן־ציון הובל בעל הכרה פרוליטרית וידען בתיאוריה המרקסיסטית ובספרות. הוסכם עם ראשי הסניף בורשה שאנחנו נשארים חוג לחוד. עד שנשתלב בחיי הסניף הוורשאי ושלוחותיו והאיגודים המקצועיים שהתחילו להתארגן.

באותו הזמן בא לורשה כשליח אבא חושי מארץ ישראל. בראשונה הוא הצליח לארגן קבוצה קטנה של סבלים שאחר כך נהפכה לארגון גדול של כמעט כל הסבלים היהודים בורשה. יידל דזוונקובסקי שהיה אחד מהם, בחור אתלטי ואמיץ, התקשר לאבא חושי והיו לחברים. זה היה מאוד משפיע על יתר החברה שהיססו להצטרף לאיגוד של פועלי ציון.

במשך הזמן קבוצה של סבלים יהודים נסעו לארץ ישראל להיות סבלים בנמל חיפה. יידל נשאר בינתיים בורשה כי הוא היה בין היחידים החזקים, שפשוט בכוח הזרוע הגנו על אסיפות של פועלי ציון - צ.ס. שהיתה מפלגה קטנה ומתנגדיה החזקים, מהקומוניסטים ומפלגת ה״בונד״ שהיה להם קבוצות מחץ, לא פעם עשו ניסיונות לפוצץ את האסיפות והכינוסים של פועלי ציון - צ.ס. אולם הודות לכמה אנשים, כמו יידל, יענקל ברונזובניק ושייע הצהוב, שהיה להם נשק קר וגם אקדוחים לא הצליחו לפוצצם. להיפך, אלה השלושה התנפלו בשצף קצף על המתנפלים הרבים, פיזרו אותם ונתנו להם מכות נאמנות, שלא אחד מהם היה צריך עזרה ראשונה לחבוש את פצעיהם.

גם אחי טוביה הצטרף ביחד איתי למפלגת פועלי ציון. ההצטרפות שלו היתה אידיאולוגית טהורה, הוא הזדהה עם תורתו של דב בר בורוכוב.

בסניף המפלגה היה חוג שניהל אותו ד״ר יחיאל הלפרין, סופר והוגה דעות. טוביה נתקבל לחוג הזה, שם הוא השתתף באופן פעיל בוויכוחים וגיבוש דעות. במשך הזמן היה לאחד המרצים בכמה חוגים במפלגה שהתקיימו בכל שבת בשעות אחה״צ. נושא הרצאה על כל מיני נושאים פוליטיים וחברותיים.

הוא רכש לו מקום בין האינטליגנציה המפלגתית הפעילה, כי תמיד היה ענייני, הן במחשבה וגם בצורת דיבורו המעניינת.

במשך הזמן התגבש באכסניית בורוכוב, ביידיש "בורוכוב־היום" ברחוב גנשה 14, חוג מצומצם ספרותי (לטעראַרושער קריז) שהופיע בפומבי בערבי ספרות ונושאים אמנותיים, הדובר הראשי בקבוצה זו היה טוביה, שהצטיין בהרצאה טובה מתוכננת ומעניינת – והאולם היה כמעט מלא אנשים מחברים שבאו לשמוע משהו חדש חוץ מהרצאות פוליטיות.

באותו הזמן, גם אני התחלתי לנהל חוג של עובדי הטקסטיל, הכנתי לי תזות על נושאים אקטואליים. סקרתי את החדשות השבועיות שלקחתי מהעיתונים. כמובן מנקודת ראות מפלגתית אימצתי לי שיטה דיאלקטית פולמוסיסטית עם יתר התנועות ברחוב היהודי. חוץ מסקירת החדשות האקטואליות בחרתי תמיד נושא מיוחד כמו: יידיש ועברית, הבונד והתנועה הציונית הסוציאליסטית, תנועת העבודה והרוויזיוניסטים, הקומוניזם ברוסיה והסוציאליזם הדמוקרטי וכו׳.

בכל יום שבת אחרי הצהריים התאספו בחדר בערך 50 חברים, בחורים ובחורות שהאזינו בתשומת לב לדברי. ישבתי ליד השולחן, התזות שהכנתי בקפדנות במשך השבוע היה לפני, ככה שהדיבור על הנושא הלך חלק, במיוחד שהמתאספים ישבו מסביבי בלי רשמיות ודריכות, האווירה החברית נסכה בי אומץ, ושעה ארוכה דיברתי בלי הפסק. היו גם שאלות שהסברתי לפי מיטב יכולתי. הרגשתי מרוצה ודומני שגם החברים היו מרוצים.

אגב, פה אני רוצה להזכיר, שאת אשתי לעתיד, בתיה, הכרתי בחוג הזה, היא היתה עובדת טקסטיל, תופרת סודרים ומישהו הביא אותה ל"בית בורוכוב" לחוג שם הרציתי. במשך הזמן התחלנו לצאת, ונפגשנו בטיולים שערכה המפלגה. נכנסתי לעידן חדש של הרגשות ולבטים שנמשכו הרבה זמן, ואחר כך, אתה לא יכול וגם לא רוצה להשתחרר מזה. זה מתחיל להיות חלק מהחיים שלך.

בבית בורוכוב ברחוב גנשה, היתה ספרייה ששמה היה "הזמיר", הספרייה הזאת היתה פעם פרטית, ובאיזה אופן שהוא עברה לפועלי ציון צ.ס. בספרייה זו היו כמה אלפי ספרים ביידיש ובעברית, והרבה ספרים עתיקים מהוצאות הראשונות מימי ההשכלה.

התחלתי לבוא ל"הזמיר" להסתכל בספרייה, מאוד אהבתי לטפס על הסולם, להוציא ספר, איזה הוצאה ישנה מהספרות היידישאית הראשונה ולקרוא במקום.

במשך הזמן הוזמנתי על ידי הוועד המפלגתי להשתתף בניהול הספרייה שהיתה קצת מוזנחת, בחוסר של ספרים חדשים, וגם את הקטלוגים צריכים

היו לחדש. התחלתי לבוא לשם כמה פעמים בשבוע. והיות שכבר יצאתי עם בתיה, היה לנו שם מקום המפגש. היא התחילה לעזור בספרייה בסידור הספרים והחלפתם לציבור הקוראים.

בישיבת הנהלת הספרייה, הוחלט, שצריך אדם קבוע אחד לעבודה בספרייה, וזה בתשלום, כי צריך לעבוד כמה שעות בערב, בסוף נמצא בחור משכיל שקיבל עליו את התפקיד. אני וגם בתיה עזרנו לו בהתנדבות, כי חדר הספרייה היה עבורנו מין קודש קודשים איפה שנפגשנו כמה פעמים בשבוע.

אברהם לנגלבן, מסיבות עקרוניות לא הצטרף למפלגת פ.צ.ו.צ.ס.! למרות שברוב הדעות הכיר בפרוגרמה של מפלגה זו. אבל הוא לא רצה להיות צמוד במסגרת מפלגתית. ייתכן שהיה בסוף כן מצטרף למפלגה אבל בינתיים באה לו הזדמנות לנסוע לארץ ישראל.

אברהם עבד כעצמאי, היתה לו מכונה מיוחדת שתפרה לולאות בחורים לכפתורים. חייטים הביאו לו ז׳קטים ואדרות לעשות את הלולאות במכונה, כי בעבודת יד לקח הרבה זמן ועל המכונה עשה את זה בשניות, כשהיתה לו עבודה הרוויח די טוב, אבל התחיל משבר כללי והעבודה היתה חלשה מאוד, אז המצב לא היה שפיר.

לאברהם היה מקום עבודה אצל משפחה ברחוב פרוסטה. זה היה כברת דרך מהאזור שלנו, אבל הוא שכר מקום לעבוד באזור איפה שהיו הרבה חייטים.

במשפחה שקראו להם שציפיור, שם פולני, היו שלושה אחים ושתי בנות, האח הבכור זאב היה פעיל במפלגה ציונית כללית "התחייה" שמנהיגה היה יצחק גרינבוים. הוא היה בחור מאוד מוכשר ומשכיל והיה המזכיר של הסתדרות "התחייה". עם אח שני, חיים, התיידדתי. הוא היה מתקן מכונות ובחור חייכני וסימפטי, איזה זמן מה הלכתי איתו לשיעורי ערב בתנ"ך ועברית בבית־ספר תרבותי שניהל המורה המפורסם לעברית קירשנבוים. אני זוכר עוד את שיעוריו בדקדוק העברי ובלימוד הפרק הראשון של הספר ישעיהו. עד היום אני יודע על הזיכרון את כל הפרק הראשון, "חזון ישעיהו בן אמוץ".

אברהם התחיל לצאת עם הבת הצעירה של משפחת שציפיור, חיה, או כפי שקראו לה אז חֶלה.

יצאתי הרבה פעמים איתם לטיולים בפארק סקרישבסקי ביום שבת. גם עם האח האמצעי מאיר. עד היום נשארה לי תמונה מטיול כזה בפארק שצילמתי במצלמה שלבד בניתי אותה. כולם התפלאו ממצלמה זו שהיתה קופסה שחורה עם זכוכית מגדלת שעשתה צילומים די טובים.

אחרי שאבא של השציפיורים נפטר, האח הגדול זאב נסע לארץ ישראל

והבת הגדולה נסעה לפריז. זאב שלח דרישה לאמא ואחר כך לאחיו חיים ואחותו חיה.

באותו הזמן החליטו חיה ואברהם להתחתן וזאב סידר גם עבור אברהם ביחד עם חיה סרטיפיקט אחד, והם התכוננו לנסוע.

אני זוכר שארזתי בארגז את מכונותיו של אברהם. אני ואחי ליווינו אותם לתחנת הרכבת בנסיעתם ארצה. זה היה בסוף שנת 1934.

עבור הוריו של אברהם היתה זו מכה קשה. אבא של אברהם היה איש דתי וחסיד, אבל היה בר אוריין וגם משכיל בשפות, בדיבור ובכתב. פרנסתו היתה קטנה כי ניהל את ספרי הבית שבו גר באישור של המשטרה הפולנית ושכרו מבעל החומה לא היה גדול. אחותו של אברהם עבדה דומני בטיפול וחינוך ילדים. אחותו הצעירה הלכה לתיכון, נסיעתו של אברהם וניתוקו מביתו, פגעו במיוחד באבא שהיה קשור מאוד לבנו. אבל מאידך הוא הבין את המצב של היהודים, במיוחד של הנוער - אין להם בפולין כל תקווה לחיים טובים ואולי ארץ ישראל או פלשתינה תהיה קרש הצלה לצעירים ואולי גם לזקנים - ההורים שנשארו בגלות.

גם אצלנו האחים, נסיעתו של אברהם השאירה מקום ריק בהווי הרוחני שלנו. החברה התחילה להתפרק. ברוך נסע לעבוד לעיר ווילנא. קליינפלץ נסע להכשרה, לנגלבן נסע לארץ ישראל. נשארנו עם המציאות היום־יומית הקשה בכל התחומים, מציאות אפורה שלחצה עלינו למצב רוח קודר המערפל את ההוריזונטים מסביבנו.

המצב הכלכלי אצלנו הורע, אחרי כמה שנים טובות של פרוספריטי, התחיל המשבר. בפולניה התחילה תנועה אנטישמית חזקה, וגם היו פרעות ביהודים בעיירות הקטנות. מסיתים שבאו מהעיר הגדולה, הסיתו את האיכרים נגד היהודים "הרמאים שמוצצים את דם האיכרים".

באי אילו עיירות, האיכרים שהתאספו בכנסיות בעיירה ביום ראשון, ובשומעם את דברי הנאצה של הכמרים, הם יצאו בחבורות לשוק העירייה והתנפלו במעדרים וקלשונות על היהודים. היו גם מקרים של ביזת החנויות בשוק והרבה פצועים.

בכמה מקרים היו גם הרוגים. המשטרה לא התערבה, כי זו היתה גם המדיניות של ממשלת פולין הריאקציונית.

האנטישמיות והפרעות ביהודים שימשו לשלטונות כגורם לטשטש את המצב הכלכלי הרע והכושל במדינת פולין, בו בזמן שהתנועה הקומוניסטית שמצאה שדה מוכשר לתעמולה בקרב המוני הפועלים, במרכזי התעשייה ובמיוחד בין הנוער היהודי מהשכבות העניות, וזאת גם בעזרתה הסמויה של רוסיה הסובייטית, ניכרת היתה תעמולה של התנועה הנאצית, שהתחילה

להשתלט על העם הגרמני בהכרזות שהמצב הכלכלי הדחוק זה בגלל היהודים שהשתלטו על המשק והתעשייה הגרמנית.

תעמולת הנאצים חדרה גם לפולין, על ידי סוכנים ואנשי ריגול שישבו וחדרו לצמרת השלטון הפולני, הסיתו אותם נגד היהודים בכדי לבלבל אותם מכוונותיהם האמיתיות לכבוש את פולין שתשמש כקרש קפיצה למרחבים הגדולים ושטח המחיה של אוקראינה ורוסיה. גם לקבל בחזרה שטחים שפעם השתייכו לגרמניה או לקיסרות האוסטרית בימי מלחמת העולם הראשונה.

פולין החצי דיקטטורית לא הרגישה שהכוח העולה בגרמניה, הנאציזם, טומן לה מלכודת ונתפסה למדיניות של דיסקרימינציה ודחיקת היהודים מכל מקורות הפרנסה, מהמסחר ומהמלאכה לתעשייה, ולפקידות הממלכתית והרשויות בכלל לא היתה דריסת רגל ליהודים.

כל פעם יצאו גזירות כלכליות במיוחד נגד היהודים. מסים גדולים הוטלו על הסוחרים ובעלי מלאכה, הרבה סוחרים פשטו את הרגל והשאירו חובות שלא יכלו לסלקם, ככה שהמשבר הורגש בכל ענפי המסחר והמלאכה.

פולין היא ארץ קתולית, והקלֶר או הכנסייה הקתולית היתה להם השפעה גדולה בפרלמנט הפולני - "הסֵים". הוגשה הצעה לחוק לאסור את השחיטה הריטואלית של היהודים.

היהודים הדתיים ראו בחוק הזה ממש אסון, למרות ההתקדמות לחילוניות, עוד רוב יהודי פולין היו מסורתיים ודבקים בעיקרי הדת, אפילו הלא דתיים מנציגי היהודים בסֵים הפולני ראו בהגשת החוק הזה אקט אנטי יהודי מובהק.

יצחק גרינבוים המנהיג של הציונים בפולין לחם בפרלמנט הפולני בעוז רוח, ובדברים בוטים נגד האנטישמיות ונגד החוקים האנטי יהודיים ואיסור השחיטה היהודית שהגישה שרת האנדציה בשם פריפטור.

זעקת היהודים הגיעה לרחבי החבל הדמוקרטי, ונשמעו תגובות מארצות שונות. הפולנים קצת נרתעו ודחו בינתיים את ההצבעה לחוק הזה.

גם אצלנו בבית השתקף המשבר. עבודה היתה לסירוגין. מעבודת הרקמה היתה הפרנסה בצמצום, ואני התחלתי לחפש מקורות אחרים להרוויח. התחלתי לתכנן ביחד עם שותף וזה היה לייבלה רוזנברג, שמקצועו היה ייצור ארנקים לנשים, וגם במקצוע שלו היה משבר. הרעיון היה לייצר כפות חשמל להרתיח מים בכוס. התחלתי לעשות ניסיונות בייצור הכף החשמלית, ואחרי זמן רב, אחרי שהשקענו בשותפות בכל מיני מכשירים שהזמנו אצל מסגרים, הצלחנו לייצר את הכף הראשונה שלא נפלה באיכותה ובצורתה מכף חשמלית הנמכרת בחנויות למוצרי חשמל, ייצור של בית חרושת מפורסם.

הביצוע והמצאת השיטה בעבודה זו היה כולו שלי. רוזנברג לא השתתף בזה, אבל הוא לקח על עצמו למכור את הסחורה בחנויות. ללייבלה רוזנברג

היה הכישרון של סוחר, לא התבייש להיכנס לחנויות והרווח היה גדול.

הדפסנו מדבקות בשם "אולטרה" והזמנתי קופסאות של קרטון איפה שהיו מודבקות הוראות השימוש בכף החשמלית. אצלנו במטבח סידרתי לי שולחן עבודה, איפה עשיתי את העבודה העיקרית, הכיפוף במכשיר מיוחד את צינורות הפליז הדקים. לליפוף הספירלות, העסקתי בחור צעיר, הוא היה חבר של "השומר הצעיר" והתיידדנו מאוד ונהפך ממש לבן בית. שמו היה אברהם זנדמן.

את עבודת הרקמה הפסקתי לגמרי כי בקושי היתה עבודה לאחי טוביה, ואני עבדתי לבד. לעבודה החדשה שלי לא שיתפתי את אחי והוא לבד המשיך ביחד עם אבא את עבודת הרקמה.

לאחי טוביה רצו להכיר בחורות על ידי שדכנים שהתחילו לבוא לביתנו. אחרי שידולים רבים מהורי, הלך פעם לראות בחורה. אבל ההיכרויות האלה היו לזרא לאחי ויותר לא רצה לשמוע מזה. ההורים סבלו מזה כי מאוד רצו שטוביה יתחתן.

באחת השבתות הוא נסע עם החוג שניהל ד"ר הלפרין לנקודת ההכשרה שהיתה במקום הנקרא רמברטוב, בסביבות ורשה, מהמפלגה גם באו חברים וחברות בטיול לשם.

אני אז לא נסעתי לשם, עם טוביה נסע לנגלבן. רצה הגורל שטוביה הכיר בטיול הזה בחורה מאוד יפה. שמה היה בלומה רוזנבלום, הם התחילו להיפגש, ובמשך הזמן התפתחה אצלם אהבה עזה. בתקופה הראשונה להיכרותם טוביה לא סיפר על זה בבית, רק אני ראיתי אותם לעתים קרובות ביחד, בבית המפלגה ובטיולים ברחוב. ההפי־אֶנד היה, שטוביה סיפר להורים שיש לו בחורה והוא רוצה להתחתן. אבל דא עקא... בלומה היתה ממשפחה טובה מיוחסת, אבל האבא שלה ירד מנכסיו והיה כבר לא צעיר. מה היה עיסוקו בדיוק אינני יודע. בלומה עבדה באיזה בית חרושת לשוקולד והרוויחה מעט.

הבעיה היתה איך להסתדר והיכן לגור. לטוביה לא היו שום חסכונות וגם ההורים של הבחורה חיו בדוחק. להורים של בלומה היו ארבעה ילדים: שני בנים ושתי בנות. האח הבכור התחתן וגם האחות הגדולה, שגרה בעיירה קטנה על יד ורשה. הצעיר ישראל היה רווק.

מבלי לראות מוצא אחר, ההורים שלי הסכימו שהם יגורו ביחד איתנו בחדר האחרון. ההורים של בלומה הכניסו ריהוט: ארון ומיטות וטואלט, אנחנו הדפסנו כרטיסי הזמנה לחופה שהיתה אצל רב ברחוב זמנהוף 6. בערב היתה ארוחה חגיגית בדירה שלנו, שם היתה רק המשפחה הקרובה ביותר.

ההורים שלי הכניסו את המיטות שלהם לחדר הגדול ואני ישנתי על הספה, וככה גרנו עד שברחתי מורשה. אחי טוביה התחתן ב־14 לפברואר 1937. לא עבר זמן רב עד שבלומה אשתו של טוביה נכנסה להיריון.

היחסים בתוך המשפחה היו די קורקטיים כי אמא שלי היתה סבלנית ומאופקת. השתדלנו לא ליצור בעיות ומתיחות כשנכנס לבית איש זר, אפילו כלה עם התנהגות אחרת שצריכים להתרגל אליה.

אבל פה קרה מקרה עגום מאוד: בבריאותה של אשתו של טוביה חל פתאום מפנה חד לרעה. היא התחילה להיות חיוורת וחלשה שהיתה ניכרת בפניה. תמיד היתה ורודה ומלאת חיים.

לקחו אותה לרופא ועשו בדיקות שקבעו אנמיה חזקה. היא ממש איבדה את רוב הדם, יותר משישים אחוז והרופא אמר שיש סכנה גדולה לחייה באם לא יעשו לה טרנספוזיה של דם.

בזמנו, טרנספוזיה של דם עלתה הון תועפות, כי לא היו מנות דם מוכנות כמו היום רק צריכים היו להעביר את הדם מאדם לאדם, עם משאבה, והדבר הזה עוד לא היה מפותח, זה היה כמעט בראשית גילוי השיטה של הטרנספוזיות.

טוביה הזעיק את משפחתה. באו ההורים והאחים והתחילו לחפש בבית החולים היהודי אדם תורם דם עם הסוג שלה. זה לקח יום שלם. חיינו כולנו במתיחות גדולה. הרופא שבדק אותה אמר שהסכנה מאוד גדולה לחייה, הסיבה לכך היתה שבלומה קיבלה עקב ההיריון מחלת הטחורים ואיבדה כל יום הרבה דם. היא היתה ביישנית מאוד ולא סיפרה על זה. במשך כמה חודשים איבדה כמעט את כל הדם והגיעה שעת האפס להזריק לה דם חדש ופה עוד לא נמצא האיש.

ב־12 בלילה הטלפון צילצל אצלנו והודיעו מבית החולים שנמצא אדם כזה בבית החולים ומוכן לפעולה. אחיה של בלומה ישראל לקח מיד מונית ונסע לבית החולים להביאו יחד עם הרופא שיעשה את הטרנספוזיה. כעבור שעה ארוכה הם באו. אני זוכר שהשכיבו את התורם, גבר חזק וגדול, במיטה סמוך למיטת החולה, והרופא חיבר צינורות גומי, ועם משאבת יד הזריק לה מיד ליד את הדם של האיש. זה היה קרוב לליטר דם. אחרי הטיפול האיש קם, שתה כוס קפה והלך ובעד זה הוא קיבל כמה מאות זהובים שהיה סכום גדול.

אבל כמו במטה קסמים זה עזר, בלומה מיד קיבלה צבע בפנים וחייה ניצלו. כל זה קרה באמצע הלילה ועלינו עבר ליל שימורים שכולנו לא עצמנו עין.

בזמן הקבוע היא ילדה בת שנתנו לה שם איידל־עדינה. כשעזבתי את הבית בנובמבר 1939 היא כבר היתה בגיל כמעט שנתיים. היא היתה ילדה בלונדינית ומאוד יפה.

אני לא יכול לזכור את תווי פניה. כי ממנה נשארה לי תמונה קטנה שאני צילמתי על ספסל בפארק טראוגיטה ליד הוויסלה. התמונה לא ברורה, רק מזהים שם את אחי ואת גיסתי בלומה.

אחד במאי בורשה

הקשר עם מפלגת פועלי ציון (צ.ס.) נמשך. אמנם הפעילות שלנו בסניף המפלגה התרופפה, כי אני וגם אחי, היינו טרודים בדאגות היום יומיות שלנו וגם בעניינים האישיים שלי שגרמו הרבה ספקות ונפתולים.

אבל המבחן של השתייכות למפלגה היה באחד במאי. כל חבר היה צריך להשתתף בתהלוכה ברחובות העיר עם דגלים אדומים ועם טרנספורנטים, השתתפות בהפגנה זו היתה חובה ואבן בוחנת לחבר בנאמנותו לאידאה הסוציאליסטית ועקרונות התנועה הפועלית הציונית.

אני זוכר את התהלוכות של חברי המפלגה, שמנו כמה אלפי איש ביחד עם האיגודים המקצועיים שהתאחדו תחת דגל המפלגה. בשנות השלושים פועלי ציון צ.ס. גדלה לאין שיעור. לעומת שנות העשרים אחרי הפילוג לשמאל וימין. פועלי ציון שמאל, שדגלו בראש ובראשונה בקומוניזם הרוסי והציונות היתה כאילו תוספת, מין "מעי עיוור" שהזדנב אחריהם והעיקר היתה הרוולוציה הסוציאלית לפי נוסח רוסיה הסובייטית. המפלגה הזאת היתה פי כמה יותר גדולה מאשר פועלי ציון ימין.

באחד במאי, באו המפלגות היהודיות לאיזה הסכם להפגין ביחד, ויצאנו בתהלוכה מבית המפלגה ברחוב גנשה 14 לכיכר המורנובי. כיכר מורנוב. היה מגרש גדול ברובע היהודי וזה בסוף רוב נלבקי. לכיכר הזה באה גם התהלוכה של פועלי ציון שמאל, שמנתה רבבה חברים.

עשרות דגלים אדומים התנוססו באוויר וגם טרנספורנטים עם כל מיני כרוזים ודרישות. התהלוכה התחילה לצעוד בליווי תזמורת ואופנועים שפטרלו לאורך ההפגנה. הצעדה היתה לרחובות הפולנים, שם היינו צריכים להתאחד עם התהלוכה של המפלגה הסוציאליסטית הפולנית פ.פ.ס. גם תהלוכה ענקית של המפלגה היהודית "הבונד" שהפגינה לחוד ברחובות ורשה, התאחדה לפי תכנון מראש עם התהלוכה של הפועלים הפולניים.

אחר כך, הלכנו בתהלוכה מאוחדת גדולה לאורך הרחובות הראשיים הרחבים. עברנו את האוניברסיטה הפולנית שבנייניה היו ברחוב "קרקובסקי בשֶדמיֶצ'ה" (פרבר קרקוב).

למרות שהתהלוכה באחד במאי היתה באישור השלטונות והמשטרה, היתה תמיד סכנה גדולה להשתתף בה. כמעט לא עבר יום אחר במאי ללא קרבנות. בריונים פולנים מאורגנים התנפלו תמיד על התהלוכה, פעם זה קרה על יד האוניברסיטה, שם היו סטודנטים אֶנדקים עם מקלות, ואפילו סכינים והתנפלו על המפגינים.

ופעם ירו באקדחים שפגעו באנשים, פרצה מהומה ואנדרלמוסיה, המשטרה

הפולנית כמעט ולא התערבה. והודות לפלוגות הגנה שהיו בכל מפלגה, התהלוכה לא התפזרה, ועברו כבר במהירות את תווי הצעדה.

תמיד היו כמה קרבנות, פצועים וגם הרוגים, שהועברו במהירות על כרכרות לבתי חולים.

אני זוכר, שפעם אחת רק שהתהלוכה שלנו עזבה את כיכר המורנובי, התפוצצה שם פצצה במקום שאנחנו עמדנו והיה מזל גדול שלא נפגענו.

לאמיתו של דבר, אני ואחי פחדנו ללכת, אבל בכל זאת הלכנו. ההורים מאוד דאגו לנו וכשחזרנו אחרי כמה שעות הביתה, תמיד אמרו "ברוך השם שאתם בריאים ושלמים..."

למחרת קראנו בעיתון על כמה פצועים או הרוגים שהיו בהפגנות באחד במאי בערי פולין הגדולות ובמיוחד בורשה.

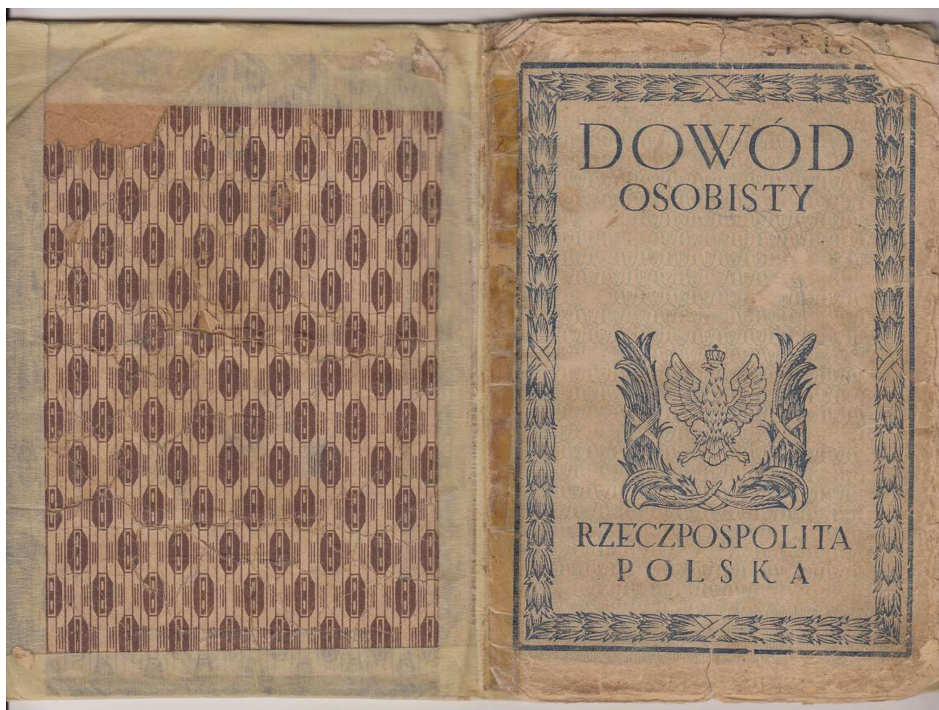
תהלוכה של קומוניסטים היתה אסורה לגמרי, אבל תמיד מבלי לדעת מאיפה, ירדו מהמדרכות לפי אות מוסכם מאות אנשים לאמצע הרחוב, הניפו דגל אדום וצעדו בצעקות וקריאות כל מיני כרוזים וסיסמאות.

הם לא הספיקו לעבור מרחק גדול, כאשר הופיעו שוטרים ושוטרי חרש שהגיעו בכלי רכב והם התחילו לפזר את המפגינים במכות מאלות גומי וגם תפסו הרבה מהמפגינים והכניסו אותם לאוטו שחור סגור. הרוב ברחו לכל הצדדים. אבל עשרות מפגינים נאסרו, והובלו לבית המאסר הנקרא "דֶפֶּנסיבה" שהיה ברחוב סמוך לבית העירייה ברחוב דנילוצ׳בסקה 2. שם לקחו אותם לחקירה שנמשכה 24 שעות. אם הם הופיעו בפעם הראשונה הם שוחררו ואלה שנתפסו ומופיעים ברשימה כחשודים בפעילות קומוניסטית והפגנות, נשלחו לבתי סוהר שהוחזקו שם זמן רב עד המשפט, וחלק גדול נשפטו וגזרו עליהם מאסר של כמה שנים.

תהלוכת 1 במאי בורשה **שחיים סנדרוביץ היה נוכח בה ב־1934** (צילום ארכיון יד ושם)

הדרכון הפולני של חיים סנדרוביץ
ומסמכים של בתיה דובז'ינסקי-סנדרוביץ ורשה פולין (שנשתמרו)

הדרכון הפולני של חיים סנדרוביץ

— 2 —

KOMISARJAT RZĄDU NA M. ST. WARSZAWĘ

Własnoręczny podpis właściciela dowodu

Chaim. Sendrowicz

— 3 —

RYSOPIS:

Wzrost [illegible]

Oczy [illegible]

Usta [illegible]

Nos [illegible]

Włosy [illegible]

Twarz [illegible]

Szczególne znamiona [illegible]

Posiada znajomość czytania i pisania [illegible]

Włada językami [illegible]

Stwierdza się tożsamość właściciela niniejszego dowodu osobistego z jego fotografją, oraz jego własnoręczny podpis.

Pieczęć:

Podpis: [illegible]

KOMISARJAT RZĄDU NA M. ST. WARSZAWĘ

הדרכון הפולני של חיים סנדרוביץ

— 4 —

Imię i nazwisko

Data urodzenia lub wiek

Miejsce urodzenia

Imiona rodziców

Religja

Zawód

Stan rodzinny

Miejsce osiedlenia (miejsce zapisu do ksiąg stałej ludności, przynależność gminna, miejsce zapisu do ksiąg organizacji stanowych)

Miejsce zamieszkania (faktycznego stałego pobytu)

Narodowość

— 5 —

PRZYNALEŻNOŚĆ PAŃSTWOWA POLSKA

Stosunek do wojskowości

Na podstawie jakich dokumentów (dowodów) przynależność do Państwa Polskiego została stwierdzona?

dnia 192

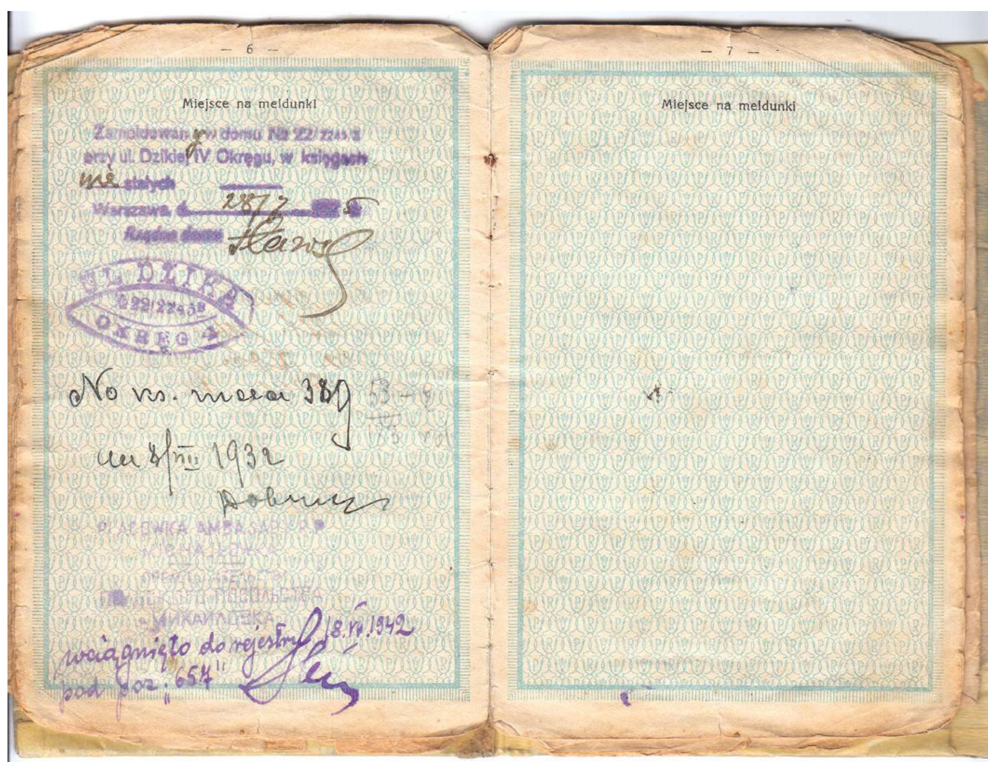
Podpis:

Pieczęć:

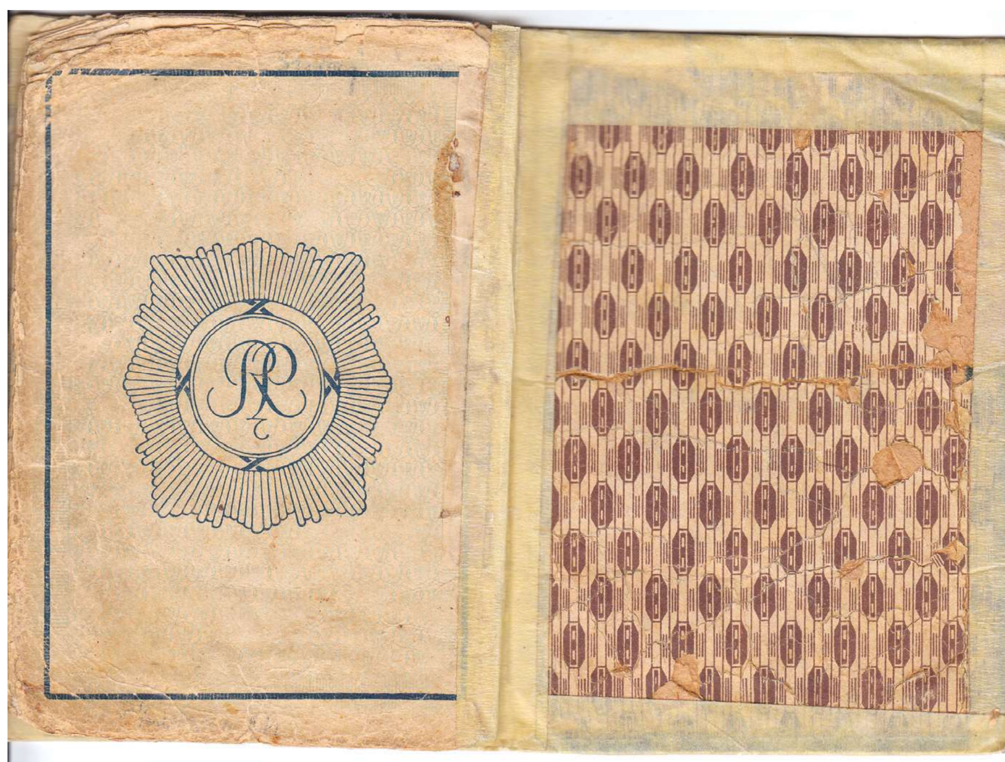
KOMISARJAT RZĄDU • WARSZAWA •

Za Kierownika III Ekspozytury

הדרכון הפולני של חיים סנדרוביץ

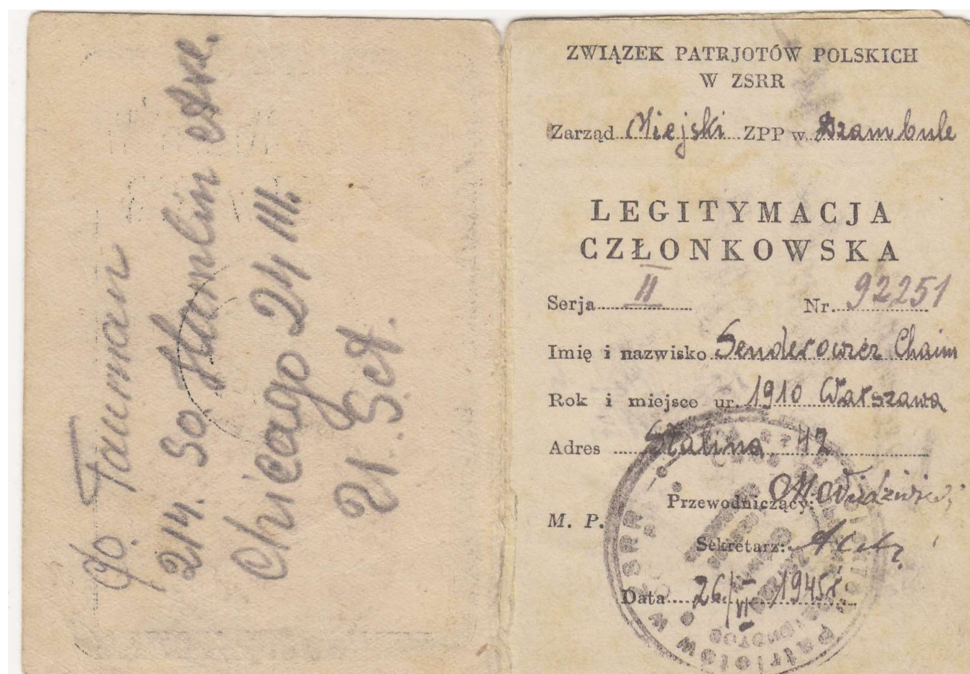

הדרכון הפולני של חיים סנדרוביץ

ZWIĄZEK PATRJOTÓW
POLSKICH w ZSRR

תעודה מאיגוד הפטריוטים הפולנים בברית המועצות (רוסיה)
של חיים סנדרוביץ

To Fauman
2111 So. Hamlin Ave
Chicago 24 Ill.
21 Sept.

ZWIĄZEK PATRJOTÓW POLSKICH
W ZSRR

Zarząd Miejski ZPP w Dżambule

LEGITYMACJA
CZŁONKOWSKA

Serja II Nr. 92251

Imię i nazwisko Senderowicz Chaim

Rok i miejsce ur. 1910 Warszawa

Adres Stalina 42

M. P. Przewodniczący:

Sekretarz:

Data 26/V 1945

SKŁADKI CZŁONKOWSKIE 1945 r.

Miesiąc	Wysokość składki	Podpis skarbnika
styczeń		
luty		
marzec		
kwiecień		
maj	1.-	[signature]
czerwiec	1.-	[signature]

STATUT Z.P.P. CZ. 1

Członkiem Związku Patrjotów Polskich w ZSRR może być każdy Polak, zamieszkały w Związku Radzieckim, solidaryzujący się z kierunkiem ideowym Związku i płacący składki członkowskie.

SKŁADKI CZŁONKOWSKIE 1945 r.

Miesiąc	Wysokość składki	Podpis skarbnika
lipiec	1.-	[signature]
sierpień	1.-	[signature]
wrzesień	1.-	[signature]
październik	1.-	[signature]
listopad	1.-	[signature]
grudzień	1.-	[signature]

STATUT Z.P.P. CZ. 2.

Każdy członek ZPP obowiązany jest przez swój udział w walce zbrojnej lub przez ofiarną pracę zawodową i społeczną przyczyniać się do zwycięstwa w wyzwoleńczej wojnie, którą demokracje świata prowadzą z hitlerowskimi barbarzyńcami.

תעודה של פירוט החפצים שהיו בחזקת הפטריוטים הפולנים
של חיים סנדרוביץ'

WY IĄG

z rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dn. 7-go czerwca 1927 r. o prawie przemysłowym w brzmieniu ustawy z dn. 10.III.1934 r.

Art. 6. Niezależnie od ograniczeń, wynikających z niniejszego rozporządzenia, prowadzenie przemysłu podlega przepisom ustaw podatkowych, celnych, o wyłącznościach państwowych, o ochronie pracy, przepisom bezpieczeństwa i spokoju publicznego, sanitarnym, weterynaryjnym, budowlanym, ogniowym, drogowym, kolejowym, wodnym, probierczym, o kotłach parowych, miarach, wreszcie przepisom, tyczącym się osób wojskowych i cywilnych, funkc. państwowych.

Art. 25. W razie zamierzonej istotnej zmiany w urządzeniu zakładu przemysłowego należy powiadomić o tym właściwą władzę przemysłową.

Art. 36. O zaniechaniu prowadzenia przemysłu i o każdej zmianie lokalu przemysłowego należy bezzwłocznie zawiadomić władzę przemysłową I-ej instancji.

O ile chodzi o zmianę lokalu, przeznaczonego do prowadzenia przemysłu koncesjonowanego (art. 8), należy uprzednio uzyskać na to pozwolenie władzy przemysłowej.

Art. 37. O otworzenie filii należy donieść tak władzy przemysłowej, I-ej instancji, właściwej dla głównej siedziby przemysłu, jako też władzy przymysłowej, właściwej dla miejsca siedziby filii.

Co do osoby kierownika filii, co do miejsca urządzenia i zewnętrznego oznaczenia filii stosuje się przepisy tyczące się zakładu głównego.

Art. 38. Przemysł ze stałą siedzibą wolno prowadzić przez ustanowionego w tym celu zastępcę. O ustanowieniu zastępcy należy jednak donieść władzy przemysłowej, wykazując równocześnie, że zastępca posiada ustawowe warunki prowadzenia odnośnego przemysłu.

W razie wydzierżawienia przedsiębiorstwa przemysłowego należy donieść o tym władzy przemysłowej I-ej instancji. Donieść winien o tym przemysłowiec wspólnie z dzierżawcą, który winien wykazać, że posiada ustawowe warunki prowadzenia odnośnego przemysłu.

Zastępca ustanowiony dla prowadzenia przemysłu koncesjonowanego nie może równocześnie prowadzić przemysłu koncesjonowanego tego samego rodzaju we własnym imieniu i na własny rachunek, ani też być zastępcą przemysłowym w drugim przedsiębiorstwie tego samego rodzaju.

Jeżeli władza przemysłowa zabroni prowadzenie przemysłu przez zgłoszonego zastępcę z powodu, że zastępca nie odpowiada warunkom ustawowym, prawo odwołania się do wyższej władzy przemysłowej przysługuje tylko przemysłowcowi.

Dzierżawca przedsiębiorstwa przemysłowego jest co do praw i obowiązków, wypływających z niniejszego rozporządzenia i co do prowadzenia przemysłu uważany za przemysłowca samodzielnego.

Art. 135. O zrzeczeniu się uprawnienia przemysłowego winien przemysłowiec donieść bezzwłocznie władzy przemysłowej I-ej instancji i zwrócić potwierdzenie odbioru zgłoszenia (art. 7), kartę rzemieślniczą (art. 147), dokument koncesyjny albo licencję (art. 54).

Zrzeczenie się uprawnienia przemysłowego obowiązuje od dnia, w którym władza przemysłowa otrzymała doniesienie.

Postanowienie karne.

Art. 126. Prowadzący przemysł z naruszeniem przepisów niniejszego rozporządzenia, tudzież przepisów, wydanych w wykonaniu tego rozporządzenia o ile dany czyn nie jest zagrożony karą w powszechnych ustawach karnych będą karani w drodze administracyjnej:

1) upomnieniem; 2) grzywną do 1.000 złotych; 3) are[illegible]a do 14 dni; 4) odebraniem koncesji lub licencji na określony czas lub na zawsze.

תעודת אימות של האיגוד המקצועי בורשה של חיים סנדרוביץ'
שהוא חשמלאי מוסמך של תנורי חימום, 1939

ZARZĄD MIEJSKI w m.st. WARSZAWIE

WYDZIAŁ PRZEMYSŁOWY

dn. 23 luty 1939 r.

Nr dz. ....

POTWIERDZENIE ZGŁOSZENIA Nr 9567

wydane na podstawie art. 7 Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z d. 7.VI.1927 r. (Dz. Ust. R. P. Nr 53 poz. 468) w brzmieniu ustawy z d. 10.III.1934 r. (Dz. U. R. P. Nr 40 poz. 350).

Właściciel przedsiębiorstwa Chaim Sendrowicz

Adres Warszawa, ul. Zamenhofa Nr 22

Rodzaj przemysłu – montownia i naprawa grzejników elektrycznych, praca ręczna przy zatrudnieniu jednego pracownika

Zastępca ....

Dzierżawca ....

Filia ....

Miejsce prowadzenia przemysłu Warszawa, ul. Zamenhofa Nr 22

Nr rej. zakładów ....

U W A G I: ....

hk.

ZARZĄD MIEJSKI W M. STOŁ. WARSZAWIE

Za Prezydenta Miasta

Starszy referent Sekcji Przem. Fabrycznego

M. Kos...ewicz

284

תעודת אימות של האיגוד המקצועי בורשה של חיים סנדרוביץ
שהוא חשמלאי מוסמך של תנורי חימום, 1939

תעודת בגרות של בתיה דובז'ינסקי
(סנדרוביץ), 1928

Fotografja ubezpieczonego | Fotografja

Fotografja | Fotografja

wciągnięto do rejestru 18.VII.1942
pod poz. „658"

— 1 —

Legitymacja

członka Kasy Chorych m. Warszawy

P. Dobrzyńska Basia (nazwisko i imię)

Lejbko (imię ojca) Rejzla (imię matki) (nazwisko panieńskie)

Miejsce urodzenia Janów

Data urodzenia 25. X. 1913 r.

Charakter członkostwa ...

Początek praw do świadczeń od dn. ... 193...

Stan cywilny panna

Zmiana stanu cywilnego od ... dn. ...

Wydano dn. 20/VI 1931 r. wzamian książeczki

№ ... z dnia ... 193... r.

Basia Doberyńska (własnoręczny podpis członka)

Legitymacja № 353494

Druk. S. Krakowski, Królewska 4

תעודה של בתיה דובז'ינסקי (סנדרוביץ) שחברה בקופת חולים בורשה, 1931

— 2 —

Członkowie rodziny, uprawnieni do

Imię	Nazwisko	Stosunek rodzinny

Członków rodziny wpisuje urzędnik K. Ch. na podstawie metryki lub dowodu osobistego, po sprawdzeniu przez kontrolera. Samowolne wpisanie członka rodziny pociąga za sobą odpowiedzialność sądową.

W razie otrzymania książeczki członkowskiej bez członków rodziny, należy bezzwłocznie zgłosić odnośną reklamację w jednym z oddziałów Kasy Chorych.

Miejsce

Data Dz.	Mies.	Rok	Dzielnica	Ulica
			V Wolska	Okopowa

O zmianie mieszkania należy niezwłocznie zawiadomić Kasę Chorych i załączyć książeczkę członkowską.

— 3 —

świadczeń Kasy Chorych m. Warszawy.

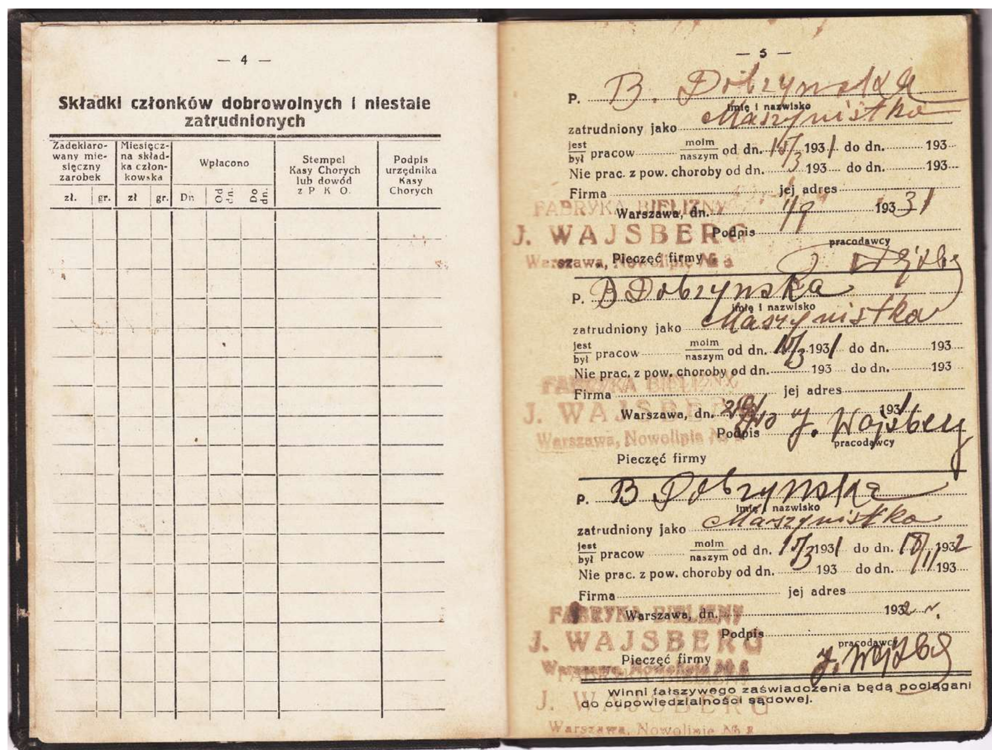
Data urodz. Dz.	Mies.	Rok	Miejsce urodzenia	Data utraty praw do świadczeń Dz.	Mies.	Rok	Stempel i podpis urzędnika K. Ch. m. W.

O każdej zmianie w stanie rodzinnym oraz o wyjeździe na stałe poza Warszawę lub o podjęciu pracy zarobkowej przez członka rodziny, ubezpieczony winien niezwłocznie osobiście zawiadomić Kasę i przedstawić książeczkę członkowską.

zamieszkania

Nr. domu	Nr. mieszkania	Skąd przyjechał do Warszawy
61	91	

Podpis urzędnika

— 4 —

Składki członków dobrowolnych i niestale zatrudnionych

Zadeklarowany miesięczny zarobek zł.	gr.	Miesięczna składka członkowska zł	gr.	Wpłacono Dn.	od	do	Stempel Kasy Chorych lub dowód z P K O.	Podpis urzędnika Kasy Chorych

— 5 —

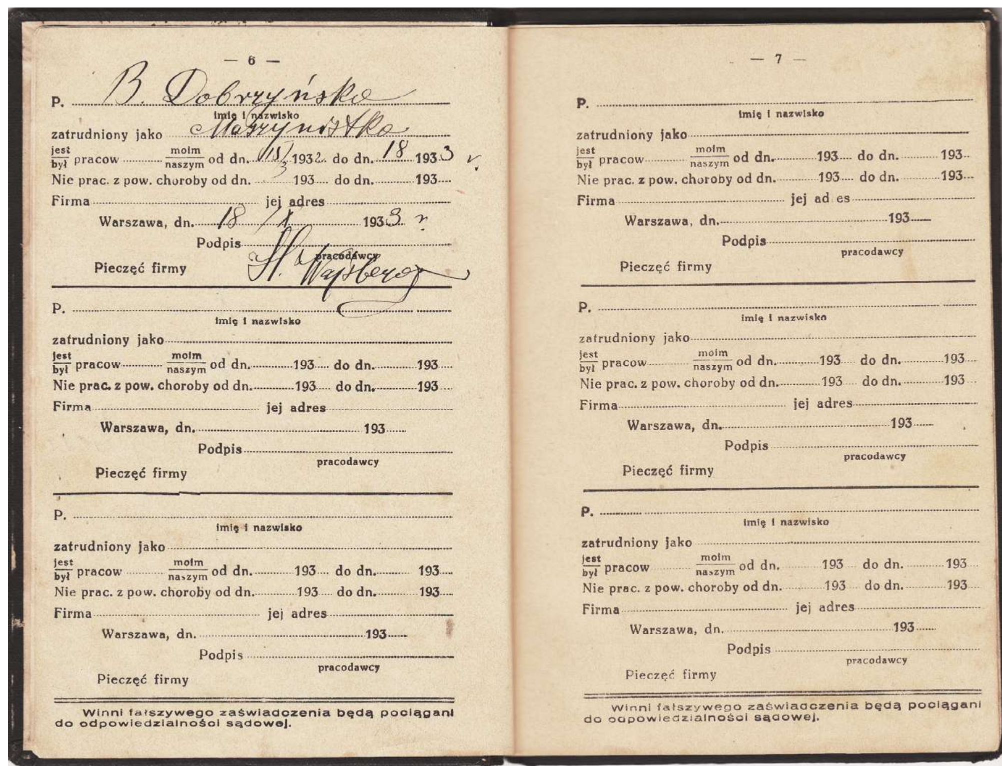
P. B. Dobrzyńska
imię i nazwisko
zatrudniony jako Maszynistka
jest/był pracow(nikiem) $\frac{\text{molm}}{\text{naszym}}$ od dn. 15/3 1931 do dn. ...... 193...
Nie prac. z pow. choroby od dn. ...... 193... do dn. ...... 193...
Firma ...... jej adres ......
Warszawa, dn. 17/... 1931
Podpis ...... pracodawcy
Pieczęć firmy
FABRYKA BIELIZNY J. WAJSBERG Warszawa, Nowolipie

P. B. Dobrzyńska
imię i nazwisko
zatrudniony jako Maszynistka
jest/był pracow(nikiem) $\frac{\text{molm}}{\text{naszym}}$ od dn. 15/3 1931 do dn. ...... 193...
Nie prac. z pow. choroby od dn. ...... 193... do dn. ...... 193...
Firma ...... jej adres ......
Warszawa, dn. 1931
Podpis J. Wajsberg pracodawcy
Pieczęć firmy
FABRYKA BIELIZNY J. WAJSBERG Warszawa, Nowolipie

P. B. Dobrzyńska
imię i nazwisko
zatrudniony jako Maszynistka
jest/był pracow(nikiem) $\frac{\text{molm}}{\text{naszym}}$ od dn. 15/3 1931 do dn. 18/11 1932
Nie prac. z pow. choroby od dn. ...... 193... do dn. ...... 193...
Firma ...... jej adres ......
Warszawa, dn. ...... 1932 r.
Podpis ...... pracodawcy
Pieczęć firmy
FABRYKA BIELIZNY J. WAJSBERG Warszawa, Nowolipie
Podpis: J. Wajsberg

Winni fałszywego zaświadczenia będą pociągani do odpowiedzialności sądowej.

תעודת של בתיה דובז'ינסקי (סנדרוביץ) שחברה בקופת חולים בורשה, 1931

— 6 —

P. B. Dobrzyńska
imię i nazwisko
zatrudniony jako Maszynistka
jest/był pracow(nikiem) $\frac{\text{molm}}{\text{naszym}}$ od dn. 18/... 1932 do dn. 18/1 1933 r.
Nie prac. z pow. choroby od dn. ...... 193... do dn. ...... 193...
Firma ...... jej adres ......
Warszawa, dn. 18/1 1933 r.
Podpis J. Wajsberg pracodawcy
Pieczęć firmy

P. ......
imię i nazwisko
zatrudniony jako ......
jest/był pracow $\frac{\text{molm}}{\text{naszym}}$ od dn. ...... 193... do dn. ...... 193...
Nie prac. z pow. choroby od dn. ...... 193... do dn. ...... 193...
Firma ...... jej adres ......
Warszawa, dn. ...... 193...
Podpis ...... pracodawcy
Pieczęć firmy

P. ......
imię i nazwisko
zatrudniony jako ......
jest/był pracow $\frac{\text{molm}}{\text{naszym}}$ od dn. ...... 193... do dn. ...... 193...
Nie prac. z pow. choroby od dn. ...... 193... do dn. ...... 193...
Firma ...... jej adres ......
Warszawa, dn. ...... 193...
Podpis ...... pracodawcy
Pieczęć firmy

Winni fałszywego zaświadczenia będą pociągani do odpowiedzialności sądowej.

— 7 —

P. ......
imię i nazwisko
zatrudniony jako ......
jest/był pracow $\frac{\text{molm}}{\text{naszym}}$ od dn. ...... 193... do dn. ...... 193...
Nie prac. z pow. choroby od dn. ...... 193... do dn. ...... 193...
Firma ...... jej adres ......
Warszawa, dn. ...... 193...
Podpis ...... pracodawcy
Pieczęć firmy

P. ......
imię i nazwisko
zatrudniony jako ......
jest/był pracow $\frac{\text{molm}}{\text{naszym}}$ od dn. ...... 193... do dn. ...... 193...
Nie prac. z pow. choroby od dn. ...... 193... do dn. ...... 193...
Firma ...... jej adres ......
Warszawa, dn. ...... 193...
Podpis ...... pracodawcy
Pieczęć firmy

P. ......
imię i nazwisko
zatrudniony jako ......
jest/był pracow $\frac{\text{molm}}{\text{naszym}}$ od dn. ...... 193... do dn. ...... 193...
Nie prac. z pow. choroby od dn. ...... 193... do dn. ...... 193...
Firma ...... jej adres ......
Warszawa, dn. ...... 193...
Podpis ...... pracodawcy
Pieczęć firmy

Winni fałszywego zaświadczenia będą pociągani do odpowiedzialności sądowej.

במעצר המשטרה

פעם אחת נאסרתי לשתי יממות כשהתהלכתי ברחוב. זה קרה ביום השני של ראש השנה. זו היתה הפעם הראשונה וגם האחרונה שישבתי ממש במאסר ללא כל אשמה.

ביום שני של ראש השנה, אחרי הסעודה בבית, לבשתי חליפה חדשה שחידשתי לחג והלכתי לפגישה עם בחורה שהכרתי בהיותי בקיץ בקייטנה בנופש ב"קן אטבוצק". הצטרכתי להגיע לאזור הג'זיבוב, זה היה די רחוק והלכתי לשם ברגל.

כשהייתי קרוב למקום המיועד, ראיתי שהרחוב ריק מאדם, כאילו האנשים נעלמו מהשטח, פתאום בא לקראתי אדם מבוגר, ואני שואל אותו מה קרה ברחוב שלא רואים תנועה? והאיש אומר לי, בחור! אל תלך הלאה, חזור מהר, היתה פה הפגנה של קומוניסטים והרבה אנשים נאסרו.

אני חושב לי, מה לי ולזה, אין לי כל קשר עם קומוניסטים והיום הייתי גם בבית הכנסת עם אבא. תעודת זהות יש לי איתי, אז מה לי לפחד? מדוע לחזור ולא להיפגש עם הבחורה והתחלתי לצעוד הלאה, מבלי לדעת לאיזה מלכודת אני נכנס.

כשעברתי עוד כמה בתים, פתאום יוצא שוטר משער של בית, עוצר אותי ואומר לי להיכנס לשער. אני בתומי מוציא את התעודה ורוצה להראות לו, אבל השוטר לא רוצה אפילו להסתכל ובצעקות ואיום מכניס אותי לשער. אני מסתכל סביבי ורואה שם כתריסר בחורים צעירים עומדים ומחכים. כעבור שעה קלה אומרים לנו לצאת מהשער וכמה שוטרים מובילים אותנו לתחנת המשטרה באותה הסביבה הנקראת "קומיסַריאט" מס' 10.

כשהגענו לשם, חשכו עיני. בחצר של הקומיסריאט דחוסים היו כמה מאות איש, במשרד התחנה מכניסים בתור ומחכים לרישום. חשבתי שמה שיותר מהר אעבור את הרישום אז אלך הביתה, על כן נדחקתי בתור להיכנס למשרד.

בסוף כשהצלחתי כבר להגיע לשולחן שם רשמו את כל הפרטים האישיים: שם משפחה, כתובות, ראיתי שרשמו את זה על פתק אדום. אחר כך נודע לי מהחברה מסביב שפתק כזה, משמע שאוסרים אותי ל־48 שעות.

אחרי שחיכיתי עוד בערך שעתיים, נקראנו בערך 15 איש שגרו באזור נלבקי השייך לקומיסריאט מספר 4, הנמצא ברחוב ניזקה 10. סידרו אותנו שניים בשורה ושוטר עם אקדח ביד הוביל אותנו באמצע הכביש של הרחובות לאזור שלנו. אנחנו הולכים באמצע הכביש, אני מסתכל לצדדים אולי אראה מישהו, איזה מכר או חבר להגיד לו שנאסרתי ושיודיע להורים, אבל אני לא רואה פנים מוכרות.

אנשים מסתכלים עלינו, כאילו מובילים חבורת פושעים ואני מרגיש מאוד מושפל. הגענו כבר קרוב לסוף רחוב נלבקי, ופתאום אני רואה על המדרכה בחור שהיה בן של סוחר שנתן לנו עבודה. התחלתי לקרוא בשמו, הוא הסתכל וראה אותי בתהלוכה מוזרה זו. הוא התחיל ללכת במקביל על המדרכה, ואני ביקשתי אותו שילך אלינו הביתה ויגיד לאבא שאסרו אותי ומובילים אותי לקומיסריאט ברחוב ניזקה. הוא אותת שיהיה בסדר.

הגענו לתחנת המשטרה ברחוב ניזקה 10, המשרדים וחדר המאסר היו בקומת הקרקע בחצר. הכניסו אותנו לחדר המאסר. זה היה חדר לא גדול עם סורגים על החלונות על יד הקיר, היה מין דרגש של קרשים.

השתרענו כולם על הדרגש אחד על יד השני. לא רחוק מאיתנו היו כמה שיכורים שישבו על הקרשים, אחד קילל והוציא קולות בלתי ברורים, אחד עגלון נחר בקול, אלה היו גויים שהביאום לתחנה בגלל סקנדלים שעשו ברחוב, עכשיו הם שרויים כאן עד שיתפקחו.

הייתי מאוד עייף והשתרעתי אפרקדן על רצפת הקרשים שהיו מלוכלכים. מצב רוחי היה מזופת.

בחוץ דרך החלון ראיתי שכבר לילה. בחדר המאסר דלקה מלמעלה מנורת חשמל. דלת הברזל נפתחה וקוראים בשמי, אני מסתכל בפרוזדור, ואני רואה את אבא שלי. הוא צועק משהו אלי ואני לא שומע בדיוק מה הוא אומר, שוטר מוסר לי בשקיק נייר חבילה קטנה, אני לוקח והדלת שוב נסגרה.

אני פותח את השקיק ומוצא שם כמה חתיכות חלה ועוגה שנשארו מהחג, ועוד משהו. ניגשים אלי שניים מהחברה, כנראה מנוסים במאסרים ואומרים לי לתת להם גם משהו לאכול.

הם מדברים לא בנימה של בקשה, רק בטון של דרישה. אני מבין באם לא אתן להם בטוב, הם ייקחו לבד ואני מחלק איתם את תוכן השקיק.

כמעט כל הלילה לא עצמתי עין. מאיפה אני רגיל לשכב על קרשים קשים, ושנית האור הדחוס, כמעט סרחון עלה לאפי ובקושי אני נושם, החליפה החדשה נראתה כבר מקומטת ומלוכלכת. כבר לא איכפת לי על החליפה, אני רוצה לצאת מכאן אבל אין למי לדבר, ואף אחד לא מדבר איתי. עד כמה יימשך המצב הזה, אני מיואש.

איך שהוא הלילה עבר, דרך החלון נכנס אור קלוש. המנורה ממשיכה לדלוק ודוקרת בעיניים. פתאום פותחים את הדלת וקוראים לצאת החוצה. אני חושב שכבר משחררים אותי, אבל זה היה רק החלק הראשון של המאסר. בחצר עומד האוטו השחור, הארגז המסורג, מכניסים אותנו לשם. חוץ מהשיכורים הגויים שנשארו בפנים.

האוטו יוצא דרך השער ונוסעים. החברה יודעים כבר לאן. אחדים מנוסים

בעניין זה אומרים, זה מובילים אותנו לדֶפנסיבה. על יד העירייה ברחוב דנילוצ׳בסקה 2. נכנסים לתוך חדר ועולים במדרגות רחבות כמה קומות. באולם גדול עומדים שולחנות, מאחוריהם יושבים קציני משטרה. מכל רחבי העיר, מהרבה תחנות המשטרה מביאים אנשים שחטפו אותם אתמול ברחובות ורשה, כמה מאות איש. הקצין רושם על גיליון, ולוקחים ממני את תעודת הזהות, את החגורה, השעון, הארנק עם הכסף שהיה איתי, גם שרוכי הנעליים אני מוציא מהסנדלים ומוסר אותם.

הכול מכניסים לשקיק ואני חותם על טופס הגיליון. לא שואלים אותי שום שאלות. לא חוקרים אותי. אני מתחיל לשאול, שאינני יודע למה אסרו אותי. הקצין צועק עלי שאשתוק ואני שותק.

כשהפרוצדורה הזאת נגמרה, מובילים אותי דרך פרוזדור ארוך, פותחים דלת עם אשנב קטן ומכניסים אותי לשם. החדר הזה נראה עוד יותר עלוב בעיני מאשר בתחנת המשטרה. החלון עם הסורגים נמצא כמעט סמוך לתקרה ולא רואים שום דבר מהחוץ. אפילו דרגש לשכיבה אין, החדר די גדול אבל נמצאים שם יותר משלושים איש. הסרחון וריח של זיעת אדם נישא בחלל החדר. אני לא יודע מה לעשות. לעמוד, אני לא יכול, כי בצד האחר מסתובבים הלוך ושוב, כנראה אסירים מנוסים. בקושי אני מוצא מקום לשכב על הרצפה המלוכלכת. כל העצמות בגופי כואבות, אבל מרוב עייפות נרדמתי.

צעקות העירוני - מה קרה? מחלקים אוכל, פותחים את הדלת ויוצאים לפרוזדור, כמה נשים בשמלות פרחוניות ועל פניהם פודרה וצבע, הביאו בעגלה קנקנים עם איזה תבשיל ומחלקים פרוסות לחם. בקערות של פח נותנים לך קצת מרק. זה צריך להיות ארוחת צהריים.

אני רעב ואוכל את הלחם, אני מריח את המרק וריח של כרוב מעופש עולה באפי. אני מוותר על המרק וחוזר לתא.

שאלתי מישהו מה עושות פה הנשים המגונדרות. אחד מסביר לי שאלה זונות שתפסו אותן ברחובות, והביאו לביקורת רפואית. בינתיים לוקחים אותן למטבח לעבודה ולחלוקת האוכל לאסירים.

מה יש להגיד - אני נמצא בחברה טובה...

אני רובץ כל הזמן על הרצפה ומסביבי עוד ברנשים כמוני שלא מוצאים את מקומם, אבל ראיתי שחלק מהבחורים הנמצאים בתא רגילים כבר למצב כזה, ולוקחים את התנאים בשוויון נפש. כנראה שהם הקומוניסטים שהשתתפו בהפגנה ולא הספיקו להימלט. היתר הם קרבנות שווא כמוני.

לפנות ערב, שוב קריאה לצאת לפרוזדור. מה עכשיו? מחלקים פרוסות לחם ונותנים בספל של פח מין קפה. הייתי כבר די רעב ואכלתי את הלחם

בתיאבון ואת הקפה המר שתיתי לרוות את צימאוני. ושוב לילה של סיוט. על הרצפה המלוכלכת החליפה החדשה שלי נראית כבר כמו סמרטוט, מלאה אבק וכתמים. לא איכפת לי שום דבר, רק שתיגמר השהייה פה בתא הזה. בעלי הניסיון אומרים מחר תלך הביתה.

וכך היה. הלילה השני במאסר נגמר, הבוקר בא, הדלת נפתחה מפעם לפעם וקוראים כמה שמות של העצורים. הם יוצאים. פתאום אני שומע שקוראים בשמי. אני רץ לפרוזדור, מובילים אותי שוב לחדר הקבלה הקודם. אני ניגש לשולחן איפה שיושב שוטר והוא שואל בשמי, והוא מחזיר לי את החפצים שלי; את הארנק והשעון ותעודת הזהות, גם החגורה והשרוכים, ואומרים ללכת הביתה מבלי להגיד לי מלה, למה ועל מה נאסרתי...

מהר אני יורד מהמדרגות ואני כבר ברחובות ונושם לרווחה את האוויר הצח ומתחיל ללכת הביתה.

אמא כשראתה אותי מחתה דמעות מעיניה, אבא שלי סיפר שרק כשנודע לו שאני בתחנת המשטרה הוא מיד בא אבל לא יכול לשחרר אותי כי היה כמו צו מאסר לארבעים ושמונה שעות, ולא עזר לו אפילו כשדיבר עם הקצין התורן. הקצין הרגיע אותו, לא יקרה לו שום דבר, הוא יחזור הביתה, ולהבא שלא ילך איפה שלא צריכים.

המאסרים ברחובות ורשה היו שיטה ידועה של המשטרה. במיוחד הם חטפו ואסרו בחורים יהודים ברובעים היהודים, עד אז שמעתי או קראתי בעיתונים על החטיפות בעיר. עד שהתנסיתי על עורי ובשרי, זו היתה אחת מהשיטות להרחיק ולהעניש את האוכלוסייה היהודית מהשפעות הקומוניזם.

הייתי כל כך רצוץ ושבור אחרי יומיים במאסר, שנפלתי כבול עץ לנוח על הספה. ההורים שאלו אותי האם אשמע דפיקות בדלת, כי הם צריכים ללכת משהו לסדר בעיר. הבטחתי שאשמע והם הלכו, זה היה בשעות לפני הצהריים המוקדמות.

התעוררתי משינה עמוקה וראיתי שנברשת החשמל דולקת. לא ידעתי איפה אני ושאלתי מה השעה, אמרו לי שכבר 11 בלילה. נו ישנת טוב! אומר אבא, ככה פתחת לנו את הדלת? פתאום הבנתי מה קרה, אבל לא ידעתי פרטים וסיפרו לי שדפקו בדלת כל כך חזק ששמעו בכל החצר ובאו השכנים שרצו להזעיק מכבי אש שיעלו לקומה השנייה בסולם דרך הגזוזטרה, אבל לבסוף הביאו מסגר שפתח את מנעול הדלת, נכנסו וראו שאני ישן שינה עמוקה עד שהתעוררתי לבד מאוחר בלילה.

השכן הקצין יעקובובסקי

בחצר שלנו גר קצין משטרה ששמו היה יעקובובסקי. הוא היה גבר נאה, גבוה עם שערות שחורות. כשעבר את החצר לבוש במדי הקצין בצבע כחול כהה, חגור בחגורה חומה עם אקדח בנרתיק ובצד התנודדה בנדן החרב הארוכה המבריקה, הוא היה ההתגלמות של השלטון והחוק גם יחד.

השכנים אמרו עליו שהוא מגזע היהודים, ובחייו הפרטיים הוא היה מיודד עם יהודים וגם ידע לדבר יידיש. לשכנים היהודים לא עשה כל רע, להיפך, מצחיק היה כשיעקובובסקי שׁשב הביתה מאוחר ורצה לעשות קניות בחנות של מוצרי חלב שהיתה בחזית הבניין, החנות מצד הרחוב היתה כבר סגורה. אבל בדלת האחורית בכניסה בשער, מכר בעל החנות עד שעות מאוחרות, שזה היה חטא לפי החוק. יעקובובסקי דפק בדלת האחורית, וכששאלו מי זה? ענה אל תפחדו, זה אני יעקובובסקי. בעל החנות - יהודי עם זקן פתח לו את הדלת ויעקובובסקי עשה קניות ושילם במזומן במחירים טובים כמה שאמרו לו.

ידוע היה, שהוא לוקח שוחד מבעלי החנויות ברחוב נלווקי בכדי שיעלים עין שהם סוחרים אחרי השעה 7. בעלי החנויות שילמו לו חודשית ויעקובובסקי שהיה קצין בכיר באזור זה לא עשה בעיות.

אבל קרה מקרה שברחוב נלווקי 20 שהיה מלא חנויות בחצר, סחרו ביום ראשון שהוא יום השבתון הרשמי.

למראית עין הדלתות של החנויות היו סגורות אבל בפנים היו הסוחרים והרבה קונים. וככה הלך המסחר הבלתי לגאלי ביום ראשון. מהחצר הזו היה ליעקובובסקי הכנסה גדולה.

פעם מאיזו שהיא סיבה יעקובובסקי לא קיבל את התשלום בזמן, אז הוא החליט ללמד את הסוחרים בחצר לקח שיזכרו היטב ויותר לא יזלזלו בו. הוא הביא מנעולים ובשעות הצהריים כשהחנות היתה מלאה בקונים, תלה את המנעולים על הדלתות מבחוץ, על יותר מעשרים חנויות, סגר אותן במפתחות והלך.

הסוחרים ביחד עם הקונים לא יכלו לצאת, והיו שם כלואים עד השעות המאוחרות של הלילה. אז שלחו שליחים למצוא את יעקובובסקי בביתו ונתנו לו מנה הגונה עד לחשבון. יעקובובסקי בא והוריד את המנעולים ושחרר את האנשים שהיו שם. מאז כולם הקפידו לשלם את הכופר בזמן.

רחוב נלווקי היה ממש מכרה זהב עבור קציני המשטרה שלקחו שוחד מהסוחרים, להתיר להם מסחר סמוי בימי ראשון ואחרי השעות הקבועות. ברחוב נלווקי הקומוניסטים היהודים תלו תמיד רגל אדום על חוטי התיל של החשמלית, זה היה מבצע מתוחכם והיה צריך לזה בחור זריז שיעשה את זאת, הדגל היה מחובר למין סיכה קפיצית וגם חוט דק והלאה חוט יותר

עבה. החוט היה מגולגל על עץ כבד, שזרקו על הכבל החשמלי, כשהחוט התגלגל למטה ונפל על הכביש, הוציא הבחור את הדגל שהיה מחובר עם הקפיץ, מהצד השני משך את החוט עם הדגל למעלה, הקפיץ נכנס לתוך הכבל, אחר כך משך הבחור בכוח, החוט הדק נקרע והחבל העבה נפל למטה, אז במהירות הבחור נמלט מהמקום והדגל האדום התנוסס באמצע הרחוב על חוטי החשמל של החשמליות, מסביב התקהלו המון אנשים לראות את הדגל.

המשטרה רצתה לתפוס את תולי הדגלים ולא הצליחה, כי כמה חברים שמרו מפני המשטרה והם עשו את זה בזריזות רבה.

יעקובובסקי לקח עליו את המשימה לתפוס בחור כזה והוא הצליח בתחבולה מתוחכמת.

הוא לבש קפוטה שחורה וכובע יהודי עגול ונראה היה כיהודי שאף אחד לא שם לב אליו, ככה הוא הסתובב במקום ברחוב נלווקי שם תלו את הדגלים, שרק מכבי האש או פועלים מחברת החשמליות יכלו להוריד אותם עם סולם מיוחד. לבסוף הצליח לשים יד על בחור צעיר שרצה לעשות את התרגיל הזה, הוא נעצר על ידי יעקובובסקי ומה היה גורלו לא ידוע. בוודאי קיבל כמה שנות מאסר.

יעקובובסקי נכנס לגור בחצר שלנו בדירתו של "הזונצדה" - מנהל ספרי הבית הגוי פאן סטבסקי.

סטבסקי היה אנטיסמיט מושבע. היה לו כפי שאמרו השכנים בחצר "סוף שחור" וכולם שמחו לאידו.

הוא התחיל להשתכר ובזבז כספים של שכר הדירות שהוא גבה. כשהממונה עליו עשה פעם ביקורת, היה חסר לו סכום כסף גדול שלא היה לו להחזיר. היה משפט, וגזרו עליו שנתיים מאסר, והדירה נלקחה ממנו והיכן השתכנו בניו לא היה ידוע.

אחרי שנתיים ראו את סטבסקי שהוא הולך בתהלוכות של הלוויות הנוצריות עם הצלב ביד דרך הרחוב שלנו. היו מוכרחות לעבור כל הלוויות הנוצריות והשכנים של ביתנו ראו אותו צועד עם הצלב ביד. הוא היה שכיר באיזה חברת לוויות, ועבודתו היתה נחיתות דרגה. הוא השפיל את ראשו כשעבר את הבית והשתדל לא להתבלט, כמו שאומר הפסוק, ירד "מאגרא רמה לבירא עמיקתא" ושכני הבית זכו בנקמה.

יעקובובסקי לא בא לגור לבד, הוא נכנס לגור עם אשתו היהודייה שהיתה שחקנית מפורסמת של התיאטרון היידישאי. שמה היתה חנה גרוסברג, היא שיחקה באופרטות עליזות והיתה מפורסמת כשחקנית בעלת מרץ ודינמית.

אנשים סיפרו שעם בעלה הראשון שהיה מוסיקאי פרצו תמיד קטטות חזקות - שערוריות. שם היתה השחקנית חנה גרוסברג מקבלת פוריה וזורקת

מה שבא לידה, אז הזמינו את המשטרה. פעם הזעיקו את יעקובובסקי והוא ניסה לפשר בין הזוג.

בסוף היה שהזוג גרוסברג התגרשו, ויעקובובסקי שהתיידד איתה התחתן עמה בחתונה אזרחית בעיר דנציג.

לשחקנית גרוסברג היה בן בגיל 12, שמו היה סשטק ולא פעם אחת שמענו צעקות קולניות בביתם. כי סטשק היה ילד בעייתי של משפחה הרוסה, אבל יעקובובסקי היה איש משפחה שקט ועדין והזוג - קצין המשטרה עם השחקנית היהודייה הסתדרו על הצד הטוב, ייתכן שהוא ריסן את מזגה הסוער והיא פחדה ממנו, על כן הכול הלך על מי מנוחות.

כאשר הבן של השחקנית הגיע לגיל שלוש־עשרה, ראינו שכל יום בא לדירתם יהודי עם זקן; אחר כך נודע לנו שיעקובובסקי שכר מלמד שילמד את בנה של אשתו איך מניחים תפילין וגם דיני יהדות ומצוות.

האם סטשק קלט את זה מה שהמלמד לימד איתו, קשה להגיד, אבל השכנים במיוחד החסידים העריכו את יעקובובסקי ואחדים נהפכו לילדיו. ייתכן שהשמועה שהוא מגזע היהודים היתה אמת, דיירי הבית היו בטוחים יותר שיושב ביניהם גוי טוב וקצין משטרה שלא יפגע בהם. להיפך, יכול לעשות טובה בשעת צרה.

מטיפים ציוניים בורשה

המצב הכלכלי בפולין התחיל להידרדר יותר ובפרט אצל האוכלוסייה היהודית. במקבל גם המצב הפוליטי עמד ערב התפוצצות. מול המאורעות בגרמניה עם עלייתם של הנאציזם לשלטון ובראשם אדולף היטלר, ההיטלריזם היווה כבר איום גלוי על פולין, שהיתה עסוקה בדיסקרימנציה נגד האוכלוסייה היהודית ומדיניות עוינת כלפי הפועלים. השלטון בפולין לא שם לב מאיפה ומאיזה צד אורבת הסכנה.

מנהיגים יהודים ראו את הסכנה המתקרבת, והזהירו את היהודים בפולין לעשות מאמצים ולעלות לארץ ישראל. חלק גדול מיהדות פולין היה אנטי ציוני, כמו מפלגת הפועלים "הבונד" במישור הפועלי, ו"אגודת ישראל" ורבניה שהיתה להם השפעה גדולה על חלק גדול של העם היהודי בפולין.

מוקד מרכזי בורשה איפה שיצא קול הטפה ציוני היה בבית הכנסת "מוריה" ברחוב דז'ילנא 7. בבית כנסת זה הופיע כל שבת המטיף הידוע הרב יצחק ניסנבוים שהיה ממנהיגי המזרחי בפולין.

מי שלא שמע אותו לנאום, לא יודע מה זה התלהבות וכוח דיבור. הוא היה

ממש טריבון מיחידי סגולה בין הנואמים הגדולים בעם היהודי. כל שבת אחרי קריאת התורה, הוא עלה על הבמה והתחיל בקול דממה דקה בפסוק מפרשת השבוע, ולאט עבר לנושא הציוני וגאולת העם בארץ ישראל. הוא נכנס לאקסטזה כזאת שפניו קרנו בזוהר ההתלהבות. הוא ממש חִשמל את השומעים בדבריו הכנים והאמונה הגדולה שחדרה עמוק לליבותיהם של השומעים.

האולם הגדול של בית כנסת זה היה תמיד מלא. ממש ראש על ראש בזמן שנשא את דבריו, יהודים מכל השכבות באו לשמוע אותו, כי דרשותיו היו משהו נדיר בצורתו ובתוכנו. חושבני שהרבה יהודים ורשאים שנסו לארץ ישראל, השפיע עליהם המטיף הדגול ר׳ יצחק ניסנבוים.

ידוע שהוא מת כקדוש בגבורה ובעוז רוח. כשהגרמנים נכנסו לורשה בשנת 1939 והתחילו לאסור מנהיגים ומטיפים שדיברו נגד הנאציזם והיטלר, בא הגסטפו לביתו לאסרו. הרב ידע שבאים לקחתו, אבל הוא לא ברח, התעטף בטלית וחיכה לרוצחים. הם באו לדירתו ואמרו לו ללכת איתם. הרב ניסנבוים ידע מה מחכה לו ולא זז ממקומו. הרוצחים הגסטפואים ירו בו והוא נפטר על קידוש השם כגיבור שלא פחד מפני המוות.

לעתים קרובות, אני ואחי טוביה הלכנו לשמוע את דרשותיו. לבית הכנסת "מוריה" באו גם אורחים מארץ ישראל שנאמו שם, פעם בא המשורר הגדול חיים נחמן ביאליק. הצלחתי להידחק פנימה ולעמוד קרוב לבמה לשמוע את נאומו. חיים נחמן ביאליק שעוד בחייו הפך לאגדה, מצא לנכון לשאת נאומו המזהיר גם בבית כנסת זה ואני זכיתי לשומעו. גם המנהיג הציוני מנחם אוסישקין היה אורח בבית כנסת מוריה ואחרי עלותו לתורה זיכה את הציבור בנאום ציוני נלהב.

כל המנהיגים הציונים הדגולים הוזמנו לבית כנסת זה ושם היתה חממה לציונות וגם לעלייה לארץ ישראל.

עד היום אני זוכר את הופעתו הפומבית הגדולה בקרקס הוורשאי של זאב ז'בוטינסקי המנהיג של הרויזיוניסטים. הקרקס היה מלא עד אפס מקום בכמה אלפי אנשים שבאו לשמוע אותו. הוא היה נואם גדול, בנאומו הוא הזהיר את היהודים בפולין נגד הסכנה של אנשי צלב "הקרס" וקרא לאואקואציה של היהודים מפולין.

אינני מאשים את היהודים שלא רצו לנסוע לארץ ישראל, דאז פלשתינה. פשוט עלייה המונית היתה בלתי אפשרית. הסרטיפיקטים - רשיונות לעלייה ניתנו בקיצוב קטן, והמצב לאמיתו של דבר היה כזה. אלה שבאמת רצו לנסוע, לא היתה להם האפשרות. ואלה שכן יכלו לנסוע כקפיטליסטים נרתעו מהמצב והמשבר בפלשתינה. היהודים שכבר עלו לא כולם נקלטו בעבודה שלא היתה, והרבה עולים חזרו לפולין מאוכזבים מפני שלא יכלו להתקיים באופן פיזי בארץ. נשארו בארץ אלה שלא היה להם אמצעים לכרטיס נסיעה וזה היה מזלם.

זה היה המצב האובייקטיבי במישור העלייה והקליטה בארץ ישראל. אני זוכר את הופעתו של המנהיג הפרולטרי הציוני, נציג הסוכנות היהודית, חיים ארלוזורוב, שהופיע ביום שבת בקולנוע "ספֶּלנציטי" הגדול בורשה.

הוא בא מברלין, שם ניסה לבוא בדברים על הטרנספר של הרכוש של יהודי גרמניה שרצו לצאת לארץ ישראל.

הוא נשא נאום גדול ומעניין. האולם הגדול היה מלא עד אפס מקום, ואני ואחי היינו שם. זו היתה חוויה גדולה עבורנו, כי לא תמיד יהודי ורשה זכו לשמוע נואמים ומנהיגים דגולים, כמו שהיה חיים ארלוזורוב. כעבור כמה ימים כשחזר ארלוזורוב לארץ ישראל הוא נרצח על שפת הים בתל־אביב.

הירצחו של ארלוזורוב הביא זעזוע ליהודי פולין במיוחד לחלק הציוני, שנזרק לבולמוס גדול. על ידי מי נרצח ארלוזורוב? החיים הפוליטיים בקרב המפלגות הציוניות געשו והתלקחו על רקע זה, והדליקו מחלוקת חריפה בין הרוויזיוניסטים והמפלגות הציוניות הסוציאליסטיות שנמשכה עד פרוץ המלחמה.

מאיר גוטקינד

בשנת 1935 חזר מארץ ישראל מאיר גוטקינד. מאיר גוטקינד עבד פעם אצלנו זמן קצר, התיידדנו ונחשב היה לחבר. הוא היה טיפוס מיוחד. היה קצת גוץ עם פנים עגולים ולחיים שמנות, כשדיבר נדמה היה שהוא צוחק. בימי הקיץ היה מזיע חזק, ובלי הרף ניגב במטפחת טיפות זיעה שהיו על מצחו. נתנו לו כינוי בשם מאיר "קאפושניאק". למה? כי היה תמיד נודף ממנו איזה ריח של כרוב (כרוב בפולנית נקרא קאפוסטא). למעשה, לא חיפשנו את חברותו, אבל הוא לא היה כל כך רגיש, לבד בא אלינו מבלי להיות מוזמן, ממש נדחק להיות בחברתנו ולא יכולנו לתת לו להרגיש שהוא לא כל כך רצוי.

הוא אהב להתווכח בקולניות, אבל לא היתה ממשות בדבריו ולא לקחנו אותו ברצינות. הוא נסע לארץ ישראל עוד לפני שנתיים, באיזה אופן הוא נסע לא ידענו בדיוק, כנראה הצליח לקנות סרטיפיקט, אבא שלו היה יהודי חסיד וסוחר מפולפל וכנראה היה לו כסף, בורשה לא ראה כל תכלית עבורו, מקצוע לא היה לו והוא נדבק לנסוע ארצה. כנראה אבא שלו מצא את הקשר והוא קיבל סרטיפיקט ונסע.

בארץ עבד בכל מיני עבודות שחורות, לבסוף כשבחורים ישראליים התחילו לנסוע לפולין להתחתן, כי מעט בחורות היו בארץ, חלק באו להתחתן על אמת, וחלק עשו "פיקציות" ועוד הרוויחו כסף מזה, בחורה שרצתה לנסוע ארצה ולא היתה לה כל אפשרות לכך לקבל סרטיפיקט - שילמו לבחור ישראלי סכום הגון. הוציאו מסמך מזוייף שהבחורה אשתו, והוא רשם אותה

בקונסוליה האנגלית שהיא אשתו ולקח אותה ארצה, זה היה נקרא "פיקציה".
מאות בחורות נסעו באופן כזה ארצה והן כיסו את כל הוצאות הדרך של הבחור שקיבל עוד סכום בעד הפעולה. כשבאו ארצה הם נפרדו בלי כל קושי.
מאיר גוטקינד גם כן בא לקחת פיקציה. אבל מזה יצאה על אמת. ההורים של מאיר שידכו לו שידוך והוא התחתן על אמת, כי הבטיחו לו נדוניה שמנה. אני וטוביה אחי היינו בחתונה.
ביחד עם גוטקינד בא לורשה בחור תימני, מאיר הביא אותו אלינו הביתה, בפעם הראשונה בחיים ראיתי יהודי תימני. הוא נראה בעינינו מגזע אחר לגמרי. אנחנו דיברנו איתו בעברית. כשהלכנו איתו ברחוב כולם הסתכלו עליו, כי פניו השחומים התבלטו בין לבני הפנים של היהודים כמשהו יוצא דופן.
אחר כך נודע לו שהוא התחתן ולקח "פיקציה" והעביר את הבחורה ארצה, שמו של הבחור התימני היה יצחק צַארום.
אחרי שנים רבות פגשתי במפתיע את יצחק צארום בישראל. הכרתי אותו לפי השם והמשפחה שהיה רשום בפנקסו. הוא בא ללשכת המס לסדר מסים וככה גיליתי אותו שוב. אבל במשך השנים הוא לגמרי השתנה באופן פיזי, השמין ובכלל לא נראה היה כתימני. כששאלתי אותו מה עם ה"פיקציה" שהוא לקח מורשה, הוא סיפר לי שהוא באמת התחתן איתה אחר כך והקים משפחה. הוא זכר אותי מתי שביקר אותנו בביתנו. לעתים רחוקות אני פוגש אותו בחוצות חולון.

מכתבים לארץ ישראל

אברהם לנגלבן החזיר לי בשנות השבעים המאוחרות חבילת מכתבים שאני ואחי טוביה כתבנו אליו לארץ ישראל־פלשתינה בין השנים 1934–1939.
אני אסיר תודה להשגחה שהשתמרו המכתבים של אחי טוביה שאני רואה בהם את הירושה הרוחנית מאחי האהוב.
חובתי הקדושה לתרגם אותם משפת יידיש ואני משלב אותם במסגרת סיפור חיי.
ממכתבים אלה אפשר ללמוד איזה אדם נאור, ובעל מחשבות היה אחי – התמזגות של נשמה יתרה טרגית, מעורבת פסמיזם ואופטימיזם ביחד. רציני וגם מבדח בסגנונו העממי המקורי זיכרונו לא ימוש ממני לעולמים!
להלן אני מביא בתרגום מיידיש ארבעה מכתבים שכתבתי לאברהם בשנת 1935, כנראה יתר המכתבים משנים הבאות הלכו לאיבוד, המכתבים האוטנטיים האלה מתארים את הלך המחשבות, האווירה והמצב הכלכלי באותה תקופה.

מכתבים מחיים סנדרוביץ ואחי טוביה סנדרוביץ שנשלחו מפולין לפלשתינה (ארץ ישראל) בשנים 1934-1939 לחברינו המשותף אברהם לנגלבן

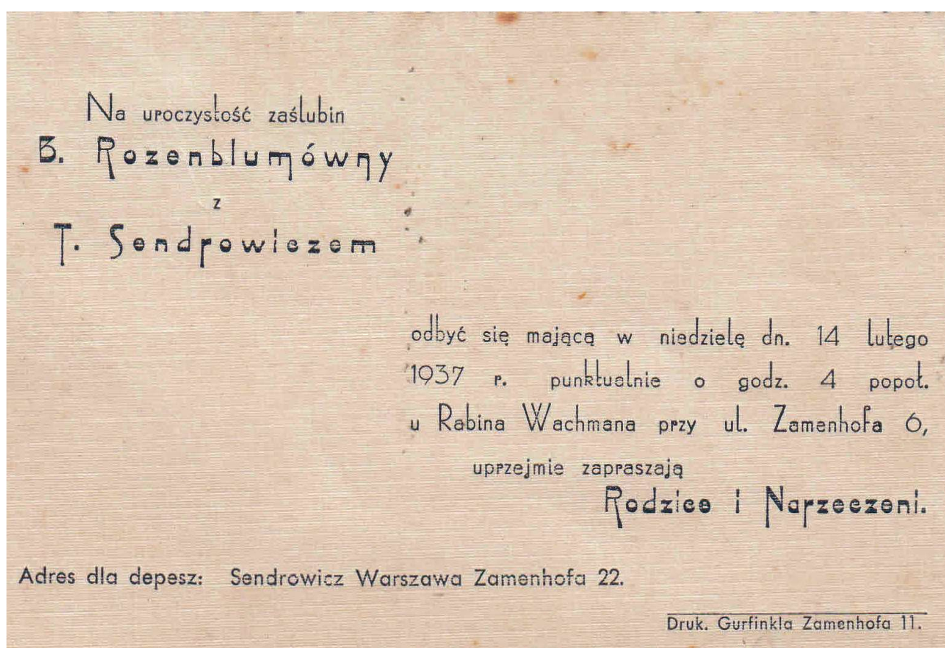

מכתבים מאחי טוביה
שנשלחו לארץ ישראל בשנות 1934 - 1939
לחברנו המשותף אברהם לנגלבן,

קבלתי במתנה מאברהם את המכתבים האלה
ביניהם כמה מכתבים שלי ואני מוסר תודה
למשפחה שנשמרו המכתבים האלה שאני רואה
בהם הורשה רוחנית מאחי האהוב טוביה.
חובתי הקדושה לפרסם אותם שישמשו [illegible]
הדור ויקרא אותם במסגרת סיפור חיו שהיה לו
חושב אותו אדם נאור רב מחשבות וגם התמודדות
של נשמה טרגית, מעורב פסימיזם ואופטימיזם
[illegible] רגשני וגם מרגש, בסגנונו [illegible] המקורי.
זכרונו לא ימוש ממני לעולמים.

אחי טוביה סנדרוביץ נולד ב־1908ובלומה רוזנבלום ביום חתונתם,
14 בפברואר 1937

Na uroczystość zaślubin
B. Rozenblumówny
z
T. Sendrowiczem

odbyć się mającą w niedzielę dn. 14 lutego
1937 r. punktualnie o godz. 4 popoł.
u Rabina Wachmana przy ul. Zamenhofa 6,
uprzejmie zapraszają
Rodzice i Narzeczeni.

Adres dla depesz: Sendrowicz Warszawa Zamenhofa 22.

Druk. Gurfinkla Zamenhofa 11.

ההזמנה לחתונה של אחי טוביה סנדרוביץ ובלומה רוזנבלום 14.2.1937

מכתב ראשון **מחיים סנדרוביץ** מ־29.1.1935 ורשה יום שלישי שתורגם מיידיש לעברית על ידי חיים סנדרוביץ

מכתב מס. 1

ורשה דינסטאג 29/I 1935.

№ 2

דערמאָנען, און מײַן באַפֿרײַונג מיט אַ ביסל אידעאַליזם, אויך
נישט וועלן זיך די דאָזיקע מענטשן שנעל אַנטוויקלען. אויך מײַן
אַבֿרהם, אַ מאַן פֿון אונזער שטעטל, קענען דאָס נישט די גלייכן
זכרון. אויב מיר וועלן ~~דאָס~~ דערגרייכן, איז דאָס אַ גרענעצלאָזער
דראַמאַטישער פֿאַרזיכער וואָס וועט באַפֿרידיקן לכל הדעות
אונזער פֿיזישער און גײַסטיקער באַדערפֿעניש. יאָ, איך האָב
זיך אומזיסט איבערצײַגט אַז מיר קענען דאָס נישט די וועלט
האָבן די אַלע אײַנגעשאַפֿטן וואָס מען דאַרף צו האָבן כדי
זיך „אַרויסצואַרבעטן" אָדער רײַך. וויין דערצו דאַרף מען מײַן
אַ קאָמבינאַטאָר, אַ ליגנער, אַ ~~בראָנדער~~ אַן שפּעקולאַנט.
איך מיין אַז טאַקע אַלע די פּאַרשוינען וואָס די דאָזיקע
אײַנגעשאַפֿטן קענען און אויך ישׂראל רײַך געוואָרן. אַט זיי
פֿאַרגעסן דאָס די ייִנגע א״י מאַכט מיטן מאַסן האַנדל מיט
מענטשן. מען דאַרף די דאָזיקע לײַט אויסגעפֿירן מיט
אַ פֿלעדערווייש ווי חמץ ערב פּסח...

די שליחים, אַז מיר קאָנען לעבן זיך בדוחק. כמעט אַז
האָסט שוין אַ ביסל פֿאַרגעסן וואָס דאָ טוט זיך. דאָס לעבן
דאָ וואָלט זיך ווי אַ באַראָמעטער, איז דאָ אַ ביסל אַרבעט
פֿאַרגעסט מען. איז אַ טאָג נישטאָ וואָלט זיך שוין דאָס

№ 3

באלדן אונטער די פיס און דאס האבן זיך אלץ מיר צינקען.
זיין אוניווערסיטעט צו באשטעטיקן מיט עקזאמען אנפאנג אין ניסן צו
ווערן איך פארמשפט צו ווארטן. און זיך באמיען און דעם
פארנעמעניש מאכן. און איך ושפאל דאגען צו זיין צו
מאגליכקייטן אריינגעטראגן און פארשיידענע צוליגן זיין
ארבעט, וואס צוליגט דאס איך נאר ביי הדפסה אפילו ביי
לעבן פון מען זיך באשעפטיגן. איך לערן דו פראבירסט
האסט געארבעט אין א פרדס, מיך ניט פארגעסן גייסט
פלאנען סאלידאריטעט, דאס צווייט פון נייער ארבייטס
מעגלעכקייטן, און דאס מאכן ניט מיר איינציקסטע.
איך דאנק דיר אברהם פאר דיין באמיען זיך וועגן
מיין פארן, אויב כלב דאך ניט זיין זיכה,
מוז איך ווארטן און האפן. איך בעט דיך נאר איך
צוליבט דאס האבן אליין אויך. סקומען האב אונטער
פארשיידענע געלעגנהייט און גענומען, דארף מען צו זיין
דער ערשטער דאס אלעס צו נוצן. און דערמאנען מיין
פרטי וועגן דעם, איך צווייפל ניט צו האלטן,
ניט געדענקען.
מיט מיין שרייבן צו דיר מאך איך א איבערבריך
מיט א גוטע געלעגנהייט.

№ 4.

דו ווייסט דאך איך בין „האַרטלײַביק" אויף דער פען
בין נישט געוואוינט צו שרייבן בריוו. נאָר גאָרנישט באַוועגט
מיך צוגעוויינען אויף דיין „באַרד" וועל איך זיך לערנען שרייבן.
דו ביסט דאך א אלטער בריוון שרייבער, און בריוו שרייבן
האָסטו א רייכע „פאַרגאַנגענהייט"... פּראָבירט האָסטו נישט פֿאַר
אַלעמען נעמען וואס כּשר קלאַס. אבער דו האסט מיר נישט צוזאָגן
מגילה מגילה. שרייב מיר צו מיין „ווערק" דאס חומש
די מאַמעשן איך גוט אונטערגעוואַרפֿן און צו האָסטו אויסגעצייכנט
אויף אַרבעט ביי דיין פּאַק. ביי מיר דאָ? ווייסטו דו
דאָך. אַלץ אַזוי אַלטן „מאַנעל", נישט אינטערעסאַנט
קיין נייע איינדרוקן נישטאָ. מען אַרבעט צו ביסלעך און
דער פּאַרטיי, בין געוואָרן „פּירער" פֿון אַ קרייז
מען שטודירט זיך אין די היסטאָרישע פּאַרטיי קרייזן.
שרייב אויך מכּח אַלע ענינים וואָס קאָנען אויך
אינטערעסירן. און דו חבֿר מדעט אַליין זיך צוזאַמען צו שרייבן
מיט מיר [illegible] אין האָסטו הצלחה און אַלע
איבעריקע ענינים. ביי אייך און שטאָט בענקט מען
נאָך אייך, אַבער כ׳ מען וועט זיך צוגעוויינען. אַ גרוס
פֿאַר דיינע שוועסטער מאַמע און ברודער. ווען פֿון
[illegible] האָסטו געהערט? האָסט נישט געזען [illegible] אדער [illegible]
מיינע זלאָטעס גרוסן אויך אַנדער חבֿר חיים שרייב באַלד [illegible]

מכתב שני **מחיים סנדרוביץ** מ־28.3.1935 ורשה יום חמישי שתורגם מיידיש לעברית על ידי חיים סנדרוביץ

2

וואלט נישט אויסגעוואקסן אזוי. ווען מען פארדינט. ווען אין
גענערעלע פארהאפטע זיך נאר דער געדאנק פון ציליבהנער
מטבעות, דאן ווערט אונזער גרוי ווערן דעוואס באצאלט
און אונזער טאג־טעגלעכער געזאנג מיט גאלדענעם שאמר...
מיר האבן היינט גענוגלעך נישט קיין ארבייט, און אין פענסטער
פון אונזער טראכטן. שטייט נישט די סאצ' יעווידזשער, נאר
ווי פארדינט מען א גילדן? און וואס איז ביי אונדזערע מאמעס
די וואכן אויף אונזער פאן... ניין נישט באלייז אויף
אונזער פאן, וואס איז די לאזונג פון די הונגעריקע אוצעפעס
ארבעטער און ב״ה מלאכות וואס ווערן אויסגעשעלטן פון
די פרנסה טאלייגן, אבער באזונדער געדאנקט קרבנות
פון דער היינטיקער קאפיטאליסטישער ארדענונג. די פאגרע
און וואס ראנגלען זיך פאר דער טעגלעכער עקזיסטענץ טימפט
אף דער אנאלאגישן געדאנקען־און וואס ווייסן די גייסטיקע
אויספירן, [redacted]. וא ביז צו גוטע אידער צו
שולדיגע באדינגונגען ווען וואס סאציאל באוואוסטזיין
פארטיינען און פאלקסמאסן. מיר דארפן נישט קיין
צייט צו טראכטן, דער געדאנק פאר געזונט פאר פאר
רעוואלוציע פולע אויס דאס גאנצע ווערן. און איר אויסגעלאזן,
נאר ווערן, און חושים, ארבעטן אין דער סאציאלער ריכטונג

3

דיין פאטאגראפיר האט מיט זייער געשמאכטעט, זאג
דאנק דיר דערפאר. מאיר קאפלשטיין האט נישט דיר
„ברק" האבאיי אויף אונדז געמאכט געוואלט, ווי האב געהערט
זאגן די עלטערן זיין וואונטש, איז דאס אמת?
ווי איך זעה פון דיין שרייבן דאכט זיין צופרידן
אויף בלומר ווי און ווארשע, דו ביסט אבסאלוט צופרידן
אויף דער הסתדרות, אבער צו דער האנדלונג פון דער
קאבלוקער ביראקראטן וועסט גאנץ [illegible] מייר
האנדלונג די הסתדרות אלס גאנצע נישט צושרייבן.
איז דאך די הסתדרות האט א פארזיכער פון סאציאליזם
און אין וועלכנס ריכטן די ארבעטער [illegible]
[illegible] באציען זיך סאציאל באוואוסטזיין. און ווערן
גערעכנט און קלאסן קאמף קעגן דער בורזשואזיע.
אברהם! געדענק איך דער וועט זיך ארויסצוארבעטן
אויף א הונדערט סאציאלער שטאפל צו דיך נישט
פארבארגן. איך מיין און גלייב איז צו אייך דיין
מיינונג. איך האב וועלן די פראקטישע פראגראם
און די אויפגאבן באדינגונגען. קאן געגן האנט
ביי האנט מיט שונא אנשטאטן. וועלכער מוזן
אבער כראמענערט ווערן און ווארט און אין טאט

4

אויף אונזער [illegible] וואס מיר האבן איז ביז דער קרעטשמער
דארף מען אויך א טרינק בראנפן. דערווייל [illegible]
מזל-טוב וואס אלע גבאים ביז די [illegible]. רעבע'. [illegible]
דער נישט פארפאלן ... אברהם. איך בעט דיך
איז געשיקט נאכמאל מאכן א [illegible] ביי מיין פעטער
וויל כבוד [illegible] פון [illegible] געוועזן איז פעטער
גאנצן וואס שיקן אויף המצב, סאיז טאקע שווער אבער [illegible]
אביסל אנשטרענגען זיך אין מען [illegible]. איך ווייס גאנץ גוט
פון [illegible] פאבריק. איצטער [illegible] נאכמאל מיט צוויי [illegible]
[illegible] דער פעטער צו לעבן אנדערע [illegible]. אבער [illegible]
זיך באנייען די בוטער. ווי זאגט מען פעטער "דער אויגס
גוט נישט [illegible] נאר מען זעט פון אויס" שרייב מיר
צו מיין פעטער האט די בוטער באנייט? ר. האב איך
די גאנצע צייט פון דיין אוועקפארן נישט געהערט וואס [illegible]
[illegible] מיך נישט. כהאב געהערט אז ר. איז שוין
אוועקגעפארן. ווייסט [illegible] אין תל-אביב גיב אפ א גרוס
פון מיר ... א גרוס פאר מיין חיה'לע איך
דאנק אייך פאר אייער בריוול שרייבט ווייטער אביסל
מער, מיינע [illegible] גריסן אייך. מיין פעטער חיים
[illegible] ווייטער נישט [illegible]. מיינע בעסטע וואונטשן

אייער חיים
איך גריס דיין שוועסטער [illegible]
און [illegible]

מכתב שלישי **מחיים סנדרוביץ** מ־22.7.1935 ורשה שתורגם מיידיש
לעברית על ידי חיים סנדרוביץ

N 1.

ווארשע 22/VIII 1935

ליבער אברהם! שוין כמעט ביי מיר א גאנצער טאג, איך מוז
ווידער אנהייבן מיין בריוו צו דיר מיט א התנצלות
פאר וואס איך האב דיר ביז איצט נישט געשריבן? איך זאג
דיר דעם אמת - ס'איז מיר ביי די איצטיקע באדינגונגען
זייער שווער צו זיצן און שרייבן. דער חוב און דאס
באדערפעניש דיר צו שרייבן ליגט אויף מיר שוין וואכן
אבער איך מוז דאס א טאג אויף טאג נישט פון ...
ווייטן, כלומרשט צו געוואלט מיר זאלן זיין ... ווי אלעמען
... שטייענדיק זיך גיין א שמועס דורך, אזוי זיך ווי
אמאל שפאצירנדיק ביים ... אין ווינקל אויף נאוואליפקי...
צו טייטשן ווינקל אפ דעם מורח, מוז מיין שרייבן בריוו וואס
זייער נישט מער ווי ... פון חבורשקע "זיין - דורכשמועסן"
בין איך צו בריוו נידערן און ס'איז מיר שווער
שוין א גאנצער טאג פון קדמונים, "פארטיק"...
... פון וואס הייבט מען אן, יעדעס מאל שטעל איך
זיך די באזונדערע פראגע. געווען דאך אין דער
וועלט און אין ... אזוי פיל
צייטן אין געווען ... און אין פארגאנגענהייט ...

2.

כמעט ווי געוויינלעך, דאס פריוואטע לעבן איז דא געמאכט אויף
און גרוי. געדאנקען פון אידעאל דעם פלאן "דער גלות מענטש"
יא! אלץ איז עס, נאר ביי יעדען אביסל אנדערש צוגעפאסט
און אין א אנדער אטמאספער. ווארפן מיר אלע אונזער בליק
אין א ווינקל וואס הייסט מענטשלעך לעבן און מיר גרייכן
דורך דעם גאנצן קאמפלעקס פון מענטשלעכער צארגען —
און קאמפליצירטע שטרעבונגען, וואס פירן אלעס דאס גאנצע
וועלט, קען מען נאר קומען צו אזא פראדוקטיווער אויספארשונגען
יא. אונזער גאנצע לעבן כמעט איז אויסגעפילט מיט קאמפליצירט
מיט נישטערקייט, מיט שטרעבן נאך א ביסל "גליק" און
א פראטעסט שטיקל פריש. אבער ווי! ווי! איך אלץ דאס
ביסל גליק איז נישטא. און דעם פרט איז דער מענטש
ענלעך צו א בהמה אדער חיה וואס ווארפט זיך
אויבן רויב ווען זי איז הונגעריק. לויט מיין מיינונג
איז היינט דער פראגרעסיווער מענטשלעכער געדאנק קאנצענטרירט
אין דעם פונקט וואס הייסט "גליק" אדער "פרנסה" רופט
עס ווי דו ווילסט, עס איז נאר נישט מער באגרענעצט מיט
שיינע ווערטער ווי צ. ב. סאציאליזם אדער נאציאנאליזם
דעספאטיזם. וואס איז דער מאראל פון א ביסנעס, האט אים

3.

דען דאָס פרידלעכע אַביסינישע פאָלק באַשטימט זײַן
נאַציאָנאַלן שטאַנד, ווײַל אַמאָל (צו זאָגן) אַביסיניער איז אַ פּשוטער
ביז 13 וועלכע מוסאָליני האָט אַרויסגעגעבן אַ פּראָטעסט, שיקט
מען טאָגן סאָלדאַטן, די זאָלן קעמפן, און קעמפן, וואָס
ער מען ניט זוכן פרוס... אבֿרהם ווערט צווינגען
כבין געוואָרן אַ מלוכה. אָבער כ'ווייס ניט פאַר וואָס
האָב פאַרלוירן דעם התלהבות שפּיל פאַר אונדזער יידישער
היימישער ענינים. איך האָב וואָס "טאָטער" זאָגן וועגן
פאַרטייען און פאַרטיי-פּיטש, פּרוסטע און "ציפֿער" אָדער
"שרײַבן די שטעסן" [illegible] איך אַ בוסל ריכטונג, כאָטש זיך
איינער אַרויס אַלײַן פֿאַרגלײַכן דאָס אַלט סוחר
אין דעם אַרויסגעבן, איך באַמערק דאָס צווייטער און
אונדזער פּאַרטיי אַלײַן; פּאָליטישע ציל, איך ספּעציעל דאַ גראַדואיסטיש
וואָס סריוו אַלײַן אַ שטאַנד אָדער וואָס אַלײַן אַ אַראַביש, פּאַס
דעם דאָזיקן שטרייַק קאָן מען באַמערקן פֿון די קלײנער פּיטשער
ביז די גרעסער קאָפּן קעמפֿן... אויסגעטאָן געפינען מיר זיך
און רעדן וואָס פיבערט זיך פֿאַר קאָנגרעס. און מען צווינגען
אויף די ווײַטע אַנטפּלעקן אָדער ערוואַרטן פֿון וואָס צו
אַ פּאַרלאַמענט. פּ"ס: וואָס מאַכינאַציעס, שיקאַנעס און קאָמפּאַניעס,

[illegible]

און דורך פרט האבן מיר געפירט פון דער ארומיקער וועלט
— פארטיי, ״באנדן״ און בוראקראטיע פעלט דא אויך נישט
מיטאמאל ווער דאס נישט זאגן... אבער דאס זאגט זיך, טראץ דער קדושה
אנטוויקלונג וואס דער ציוניזם בכלל און די ציוניסטישע ארבעטער באוועגונג
בפרט, האט דורכגעמאכט. איך בין אבער אינערלעך גאנץ נישט צופרידן,
איך מיין דעם גאנצן פארטייוועזן, אפאראט אויף וועלכן מ׳גיבט אויס
אזא שטארק, וועגן האנדל מיט סערטיפיקאטן, און דער עליה ענינים. ביי ציוניזם
איז היינט שוין א שפיל פון וועלכן מ׳קען נהנה זיין, רייסט
מען זיך שטארק צום אויבן-אן. די ציוניסטישע ארגאניזאציע איז
בכלל פארלוירן דאס שוין די ראלע וואס זי האט געפירט מיט
ראלע וואס און האט דעם שליסל פון דער עמיגראציע וואס איז
א לעבנס פראגע ביי טויזנטער מענטשן, די קאמף פאר א מענטש
אויפן עמיגראנס איז קאמף פאר מענטש. ווערט טאקע אנגעווענדעט
אלע כשרה און נישט כשרה מיטלען כדי צו דערגרייכן.
איך בין רעוויזיאניסטן ציונים וועג דאס אונז נישט אנגיין, אבער
צורות וועלן מיר האבן גענוג פון זיי, ביי דער ציוניסטן
וואס הערשט און וועט לעבן. און ביי דער פארטייזונג וואס
הערשט קעגן דער גענעראל עליה קען קאלאבאראנטן ניט ארגאניזאציע
שאפן א שטארקע קאנקורענץ. אלגעמיינע די ... פון ... איך

№ 5.

נאך ניט אריבער, פונקט ווי די פאליטישע בחינות הזמן
נעבן גאר שווער און דאס ווארט. מענטשן זיי און יידישע אליין
געדענקט פאל. מען האט דערווייסט צייגן אז מע מענטשן א פאליטיק מיט
אלע פארלוירן צו גלייבן, און פארמאגן אלע אטריבוטן וואס
אנגעפירט נאך און א קלערנדיקע פראפאגאנדע בעסער-אנפאסן..
מע ווייסט דאס און שאנד בקרוב האבן וואס צום סוף
האסט אוודאי געהערט ווען דאס נייעס וועגן ארדינאציע וואס
איז צוגעשטעלט געווארן דורך ב.ב. מהאט מיט אייך שטריך
אויסגעמעקט ווען שאף פון דעמאקראטיע. פאליטישע פארטייען
ווערן נישט קאנען גיין צו פויס וואס. נאר געזעלשאפטן אדער
צדקה, דאס באדערפט מיט דער רעגירונגס מיינונג צו
באשטימען די פאליטיק פון געזעלשאפטלעכן לעבן. איך בין
הייסט די אמתע פאליטיק... וואס באשטימט די פאליטיק פון
אנדערע, די לינקע אפאזיציע האט אנגעזאגט א קאמף און
ווערט און די וואס זיך נישט באטייליקן. די וואס וועלן
ווערן בויקאטירט. אבער און יידישע געמיינדע און די
ספרן פון דער אגודה, און אויך די קרייזן פון וועלטבנים
און דעם געמיינדע חדר, טומלט זיך גאר שטארק. מען הופט
געדרשנט אין די קארידארן פון דער צוזאמען פארלאמענט

6

און "מרדכי" אין נאָמען פון כלל ישראל, און מבטל געווען אַ
מאַניפֿעסט. דער "מאַשגיחים" איז שטאַרק און מאַכער, די פּאָליטיק
פֿון אַ ווירדיגער האַלטונג ווי ס'האָט געפֿאָדערט גרינבוים [illegible].
קאָן מען ניט פֿאַרדאַנקען זײַן, [illegible] האָט געשטעלט
גרינבוים וואָס ער איז אַלײן, ער וואָלט דאָך ניט געמאַכט וואָס צו טון
פֿון זײַן פּאָליטישער ירושה איז גאָר ניט געבליבן, זײַן שיטה
האָט באַנקראָטירט, געזיגט האָט די מה-יפות.
איצטער וויל איך דיר שרײַבן וועגן [illegible]. ער האָט
שוין חתונה געהאַט. איך בין געווען אויף זײַן חתונה
ער האָט זיך [illegible], און די כלה איז געווען
איך [illegible] האָט איר [illegible], [illegible] האָבן
אויף הלוואות, שטעל דיר פֿאָר אַז פֿאַר די חופּה
האָט ער [illegible] און ניט געוואָלט גיין [illegible] רב
דאָס איז געווען טראַגי־קאָמיש. מיט חשובים פֿון דער
כלה און [illegible] פֿון חתן, איך בין פֿונקט געווען
דערבײַ און די אונטערהאַנדלונגען האָבן אַלץ [illegible]
אַ [illegible] אײַנפֿאַרדינג. [illegible] איז ניט [illegible] איך
און האָב דיר וועגן דעם געשריבן.
[illegible] נאָך אַ [illegible] יהודה מײַן [illegible] איך

7

געוואָרן איז וואונדער עס האט זיך קוים אויסגעפירט
פון גבולין עס איז דארטן געווען 14 מענטשן
און עס האט אויך נישט געהאלפן קיין פראטעסט
אויף דעם, עס דרייט זיך ארום ווי א בהמה (בולד)
עס איז ערגער געווען פאראכטעט, עס האט זיך גענומען
ארבעטן זיינער אלטער טשיק פון פארגעסן ט״ו
אויבער די הייזער, מיט נאך מער אויס די הכשרה
אפגעשוואכט אונטערהאלטן וועלכע און געווען צוריק א "סוחר"
כאטש די וואך געטראפן דיין שוועסטער מאיר און התחיה
עס האט מיר געזאגט אז דו ביסט ~~[illegible]~~ אבעדעל
גרייט געווען פאלגט מיר שרייבן צו דיר איך בעסערט
אויך מיט דיין שוועסטער חיים איך געווען מסופק שרייבן מיר
וואס עס מאכט ביי אונז די אלטע ארבעט שוואך
אברהם! איך האב אויפגעהערט דורכן ד.ק. פון. פועלי ציון
די בריוו צו דעם אגענט מיט א רעקאמענדאציע צו געבן
מיר די המשפחה, בעט איך דיך צולייגט געווארן ווען צו
מיין פרטים האט נישט אלגעמיינע אל ביטע ווערן מיר
וואלט קיין נייעס איך גריס דיין פרוי חיה לאה און
דיינע שוועסטערס פון מיר דיין חבר חונא [illegible]

המשך המכתב (מכתב שלישי) נכתב על־ידי אחי טוביה סנדרוביץ בעברית לחברו אברהם לנגלבן, לפלשתינה (ארץ ישראל), 22.7.1935

ורשה 22-7-35

שלום לך אברהם! בודאי אתה הצדק אם תכנה אותי בשם
פסקודניאק. לפני חדשים כתבת, ואני לא השיבותיך. מה לעשות? נמצא
אני במצב רוח כזה שאינני יכול להחזיק את העט מפני המאורעות בחיי
במשך החדשים האחרונים. ועל כן משונה לי טאוריה שאין דבר בעולם
שאינני כותב, כידוע לך מסבר אודות „השקפותי העמוקות" בנדון זה
שלפעמים גם כן פוסקודניאק צריכים להצדיק. ועל כן בשם
ההשקפות האלה תסלח לי. מה נשמע אצלך? אין חדשות —
יש חדשות —. ושתי התשובות האלה אמיתיות הן. (באות היום
דיאלקטיקה) אין חדשות — בחיי החמרי אותו העוני ודוחק הכספי
אותו הלחץ והנפתולים בעד חיי יום. אותו המצב הקשה באין
מוצא ובאין סיכויים. ויש חדשות בחיי הרגש. התחברתי עם
נערה אשר לקחה את לבי ונמצא אני במרוצה על אותו גבהי הנפש
אשר מלוים תמיד את האהבה הראשונה, רגש חם כזה. מפנה
את כל תשומת לבי מכל תופעות אשר נמצאים בעדי. איך
יתפתח ענין זה בעתיד זה לא ברור בעדי. שבילי חיי
מתפתל בערפל מי יודע? מה נשמע אצלך?
שמעתי שהיית חולה עם אתה מרגיש איך בכלל
חייך בעולם? כתוב לי בעברית שלום!
טוביה.

מכתב רביעי **מחיים סנדרוביץ** מ־23.9.1935 יום שני ורשה שתורגם מיידיש לעברית ע"י חיים סנדרוביץ

2.

רעדן זיך און דעם שטורעם־פּונקט אין דעם קאָנטינענטאַליזאַציע

פּאָליטיק װעט זיך איבערװאַרפן אויף אַ אַנדער אָרט.

און דאָ הײַנט טאָג דערפאַר אין צו ~~[illegible]~~ קלײבן צװישן

דײַטשלאַנד און שטאַט װעגן מדינה. אַלזאָ זײַער איז מען

אין ערגעץ נישט. װידער דאָס צװייטע סיר פּריצן.... דאָס איז

שױן באַלד געװאָרן אַ קריזיס... מאיר קלעקינד איז שױן אװעק

געפאָרן. איך בין נישט געװען בײַם באַן. ער האָט זיך געהאַלטן

13 גראַד און פאַרלעזונג כבוד, ער איז דאָך דערפאַר אַ פּאָליטישער...

נאָר בײַ װעלכע האָט ער נישט געטראָפן דאָס אָרט... ער איז געװען בײַ װאָלף און

צו זען אים גאָר נישט; שײַך מיט [illegible]

[illegible]

אין [illegible] פּאָרטרעט דערזען

דאָס הײַסט פֿון מײַן הײם. װײַל מען שטאָפּט דורך.... װי עס

װעט נישט זײַן, מען מוז װאַרטן און האָפֿן. דערװײַל בלאָזן

שײן װעלט װינטן, דער הימל פֿאַרװאָלקנט, און עס טראָפּעט

אַ רעגן. די צײַט איז שנעל דורך װי אין פּסוק שטײט כחלום יעוף

נאָר נישט געזען דאָס װעט נאָך זמיר(?) דאָס טאָג פֿון צײַן און ליבע...

איך שיק דיר די קאָפּיע פֿון בריװ װאָס דער זײדע האָט געשריבן צו דער

אגודה. אָפּשר װעסטו דאָס צוריק קאָנען בײַ אַ אינטערװיו.- דו צאָלסט אים

ברענגען און געבן דעם פּסק װאָס ער װעט נישט האָבן. איך דאַנק דיר

[illegible] פֿאַר דײַנע באַמיִונגען װעגן מיר און װעל עס זײַן פֿון װיכטיק טראַכטן

צו טאָן דאָס... אַ דאַנק דיר חנה׳לע פֿאַר דײַן בריװ. שרײַב װײַטער

(א לשנה טובה [illegible] חתמ [illegible]) דײַן נישט פֿאַרגעסענער חבר חיים.

שרײַב [illegible]. שלום.

מכתב ראשון שכתב חיים סנדרוביץ לאברהם לנגלבן (תורגם מיידיש)

ורשה יום שלישי 29.1.1935

חברי היקרים אברהם וחֶלא! סוף כל סוף אתם נמצאים כבר במקום ועברתם כל הגלגולים וטלטולי הדרך. עכשיו הנכם פותחים דף חדש במסכת חייכם, אני מבין אברהם שלא קל לעבור ניתוח כזה... - לעקור מארץ, מעיר ומהרחוב וגם הבית שבו חיית כמעט חצי חיים זה כואב... אבל אנחנו היהודים תמיד מוכנים לקחת ביד את מקל הנדודים ולהגר.

אבל אתם שעליתם לארץ ישראל אינכם מהגרים רק חוזרים הלא אנחנו חוזרים הביתה. לכן, את הכאב מכסה השמחה שממלאת את לבנו בזמן שאנו דורכים על אדמת הארץ המובטחת.

נכון! עכשיו נוסעים אנשים שרואים בארץ ישראל רק מקור של פרנסה, כי שם ישנן אפשרויות להתקדם, אבל צריכים להגיד ברור ופשוט, שארץ ישראל זה לא סתם ארץ הגירה כמו ארגנטינה וברזיליה, לארץ ישראל צריך להיות גישה אחרת מכונף עם קצת אידיאליזם, אחרת אנשים האלה מהר יתאכזבו.

אני חושב אברהם, שאנחנו אינם מסוג האנשים מחפשי העושר. ובאם אנו רוצים משהו להשיג זה רק הבסיס הכלכלי המינימלי שיספק לכל הפחות דרישתנו הפיזית והרוחנית.

שנית, נוכחתי לדעת, שאין לנו את הסגולות "לעלות" ולהיהפך לעשירים. לזה צריכים להיות רמאי, שקרן ועזות פנים. הברנשים האלה הצליחו גם בארץ ישראל, אבל הם מחניקים ומרעילים את האוויר הצח של ארץ ישראל עם המסחר במגרשים, צריכים לטאטא אותם כמו חמץ בערב פסח...

הנך כותב, שאנחנו פה, חיים יותר טוב וקל, האם כבר שכחת מה מתרחש פה? החיים כאן עולים ויורדים כמו ברומטר. בזמן שיש קצת עבודה שוכחים, ובאם עבודה אין, הקרקע כבר רועדת מתחת הרגליים, ונדמה שאנחנו שוקעים למטה... אין אצלנו כמעט כל סיכוי לעסוק במשהו אחר, אנחנו נשפטים לחכות ולהסתכל כמו סומא במחר המעורפל.

לעומת זאת, בארץ ישראל ישנן אפשרויות לחדור לענפים שונים של עבודה.

מי זה אומר שרק ברקמה או בעשיית לולאות צריכים לעבוד? למשל אתה ניסית לעבוד בפרדס, ראית שזו עבודה לא מתאימה עבורך, אתה עובד במשתלה. אצלכם ישנן כל מיני אפשרויות חדשות והמחר אינו בלי תקווה.

אני מודה לך אברהם בעד השתדלותך בקשר לנסיעתי. מילא, אין לי ברירה, אני צריך לחכות ולקוות. אני רק מבקש ממך שתזכור על זה, הלא

יכולות להיות כל מיני הזדמנויות ואפשרויות. אז צריכים להיות הראשון לנצל את זה, ולהזכיר את הדוד שלי בנידון, אין לי ספק שתעשה כך.

עם כתיבתי אליך, אני עושה מִפנה. כידוע לך, אני מתקשה לכתוב מכתבים, מקווה שאתרגל לכך, על "זקנך" אלמד את מלאכת הכתיבה ואתה יש לך בכתיבת מכתבים עבר עשיר... ולא תשלם לי מידה כנגד מידה.

תכתוב לי באם המכונה שארזתי לך הגיעה בסדר, והאם יש לך סיכויים לעבוד בעבודה זו.

אצלי פה? הכול לפי המתכון הישן... לא מעניין ואין חדשות. עובדים לסירוגין. במפלגה נהייתי ל"מנהיג" של חוג חותרים לצמרת המפלגה בסניף.

תכתוב לי מעניינים המעניינים אותנו, וגם אַת חֶלא יכולה להוסיף בכתיבה כמה מלים, היו בריאים ותצליחו בכל מעשיכם.

בבית שלך, מתגעגעים מאוד אליך, אבל הם יסתגלו למצב. ד"ש עבור הגיסים והאמא ומכרים. את מי ראית מהמכרים? האם ראית את צ'רקה וזודקביץ? ההורים שלי שולחים לכם ד"ש.

חבר שלכם חיים

נא תשובה.

מכתב שני שכתב חיים סנדרוביץ לאברהם לנגלבן (תורגם מיידיש)

ורשה יום חמישי 28.3.1935

חברי יקירי אברהם! סליחה שלא עניתי לך תיכף על מכתבך. זה לא בגלל שלא רציתי, אלא שלא יכולתי.

תאר לך, שתפסתי שפעת חזקה וחליתי באופן רציני. בראשונה חשבתי שזה יעבור, ושבוע ימים לחמתי עם המחלה, לבסוף לא עזר כלום ושכבתי עם ארבעים מעלות חום.

עשו לי זריקה נגד שפעת, וככה שכבתי עשרה ימים במיטה. כאשר קמתי, לא יכולתי ללכת על הרגליים. אחר כך התחילה סדרת "ההחלמה". בסך הכול השפעת לקחה ממני חודש ימים, עכשיו, אני פחות־או־יותר בכושר, ואני כותב אליך.

נו! מה אתה רוצה שאכתוב? ששום דבר חדש אצלי? אצלך הכול חדש, התרשמויות וציפיות, אבל אצלנו נמשכים הימים כמו סוסה זקנה... יום אחרי יום אפורים וקודרים.

לו היינו רק מרוויחים? מתי רק נשמעים צלצולי מטבעות הכסף בכיס... אז החיים האפורים שלנו, היום יומיים, מתכסים בזוהר וברק נוצץ של רקמת זהב מוזהב...

לעת עתה, אין לנו בכלל עבודה. במרכז המחשבה שלנו לא עומדת המהפיכה הסוציאלית, רק איך מרוויחים זהוב?...

זאת כרגע הסיסמה על דגלנו. לא רק על הדגל שלנו, זאת הסיסמה של מאות אלפי פועלים ובעלי מלאכה שנידחים ומוּצאים מענפי פרנסתם, כלומר הם קרבנות המסדר הקפיטליסטי הקיים, הדאגות והנפתולים היומיים בעד הקיום פוגמים את המחשבה להגיע למסקנות נאותות.

כן! בתנאים טובים, כמו כן בתנאים רעים, ההכרה הסוציאלית משתכחת ומתערפלת ופשוט אין אפשרות לחשוב.

המחשבה עבור הקיום הפיזי ממלאת את כל ישותך וכל השרירים והעצבים והחושים עובדים בכיוון אחד, איך לקיים את הנפש.

תמונתך ביחד עם מאיר גוטקינד הצחיקה אותנו קצת. למאיר "קפושניאק" ישנם לחיים די שמנות, הלוואי קצת עלינו... כפי ששמעתי הוא יבוא לביקור בורשה, האם זה אמת?

כפי שאני רואה מכתיבתך, אתה צריך להיות מרוצה יותר טוב מאשר בורשה. אתה קצת ממורמר על ההסתדרות, אולם אל תוציא מסקנות מהיחס של כמה ביורוקרטים גסי רוח. אל תזקוף אותם על חשבון ההסתדרות. הרי "ההסתדרות" בכל זאת מבצר של הסוציאליזם אשר בשורותיה העובדים מקבלים את הכרתם הפועליות ומתאמנים במלחמה המעמדית נגד הבורגנות.

אברהם! תזכור, שהרצון לעלות בסולם הסוציאלי לדרגת חיים יותר טובה, שהרצון הזה לא יביא אותך, לבעל־הבתיות במחשבותיך. חושבני, שזו גם דעה שלך, שהרצון להשיגם פרקטיים בתנאים שלנו, יכול ללכת במקביל עם השקפת עולם שמאלנית. בלשון הפשוטה שלנו, נאמר שעד הפונדק צריכים גם כן משהו ללגום... בינתיים עד שתבוא המהפיכה הסוציאלית אתה יכול להתעשר. באמת זה לא יזיק לך...

אברהם! אני מבקש ממך שתשתדל עוד הפעם אצל הדודים שלי. נודע לי ממקור מוסמך, שדודים יכולים כן לשלוח המלצה. אני יודע בדיוק על מקרים כאלה. על כן, תראה עוד הפעם לדבר איתם. כדאי שהדוד יחפש איזה פרוטקציה, אבל ראשית כול שיחדשו את הבקשה. איך אומר האבא שלי "הפרה לבד לא נותנת את החלב, צריכים למשוך ממנה..." תכתוב לי האם הדוד חידש את הבקשה?

את רחל פרבמן לא ראיתי כבר הרבה זמן. שמעתי שכבר נסעה. באם תראנה מסור ד"ש ממני.

ד"ש עבור חיהל'ה שלך. אני מודה לה עבור הכתיבה.

תכתבו הלאה אבל יותר. ההורים שלי שולחים לכם דרישת שלום. אבא

שלי מרגיש בזמן האחרון יותר טוב, הלוואי הלאה לא יותר גרוע.
ד"ש עבור חמתך ועבור הגיסים,
שלכם חיים.

מכתב שלישי שכתב חיים סנדרוביץ' לאברהם לנגלבן (תרגום מיידיש)

ורשה 22.7.1935

אברהם היקר! זה כמעט אצלי כבר תכונה שאני מוכרח שוב להתחיל את כתיבתי בהתנצלות, למה לא כתבתי אליך עד עכשיו. אגיד לך את האמת, שבתנאים של היום קשה לי מאוד להתיישב ולכתוב. החובה והצורך לכתוב אליך רובצת עלי כבר כמה שבועות, ואני דוחה זאת מיום ליום. אין בזה כל רצון רע. הייתי רוצה מאוד כמו בזמנים ההם לשוחח איתך כשטיילנו הלוך ושוב ברחוב קופיצקה עד השעות המאוחרות בלילה.

נו, מבדיל אותנו המרחק, אזי מוכרחים לכתוב מכתבים שזה לא יותר מחיקוי - תחליף של שיחה חברית.

אני משום מה עצבני לכתיבת מכתבים, זה אצלי טבע מקדמונים, תבין את זה. הכלל ממה אני מתחיל? כל פעם אני שואל את עצמי אותה השאלה.

מתרחשים בעולם הגדול ובחברה שלנו כל כך הרבה דברים ומאורעות ובחיים האינטימיים כמעט ולא כלום, חיי הפרט הם באמת דלים ואפורים. בוודאי אתה זוכר את הסרט שראינו "האדם האפור" כן! ככה זה, רק אצל כל אחד גזור אחרת, הוצאה שונה.

כשנותנים אנו מבט, בפינה הנקראת חיי אדם, ואנו חודרים לקומפלקס המלא של דאגות אנוש, ושאיפות הקטנות הממלאות את ישות האדם במלואו, יכולים אנו לבוא לסיכום פסימיסטי גרידא. כן! כל חיינו כמעט מורכבים מדברים קטנים, דברים של מה בכך, בשאיפות "לנתח בשר" שמן לכיכר לחם... אבל, אוי ואבוי באם הנתח־בשר או הכיכר לחם אַין. בפרט הזה, האדם דומה לבהמה או חיה, שמתנפלת על השלל מתי שהיא רעבה...

לפי דעתי, כעת במרכז מחשבות האדם מרוכזת המחשבה בנקודה הנקראת לחם, או פולחן הזלילה. תקרא את זה בשם איך שאתה רוצה. מסביב נקודה זו יצרו תיאוריות שמעוטרות בכל מיני מושגים ומלים יפות, כגון סוציאליזם או הרחבה לאומית.

מה רוצה עכשיו מוסוליני מאתיופיה? האם העם האתיופי השלו יצא למערכה להתקיף את איטליה? הדבר פשוט מאוד: אתיופיה היא נתח שמן,

שיכולה לספק את רעבונן של האיטלקים. ומוסוליני קיבל תיאבון לבלוע אותם, אז שולחים חיילים ללחום בהם, מה לא עושים בגלל "הזלילה"?

אברהם! אתה תגיד שאני ציני ומזלזל במוסר החברות, נכון שאיבדתי את ההתלהבות אפילו לעניינים השייכים לנו כיהודים, הרי למשל, מה שאבא שלי אומר על המפלגות ומנהיגיהן שהם "זוללים וסובאים" או "שגוזזים את הצאן". יש בזה משהו מהאמת, עולה מישהו על הסוס הציבורי, הוא שוכח את אלה שעזרו לו לעלות עליו. אני רואה תופעות כאלה במפלגה שלנו. כמובן שישנם כל מיני שלבים וגרדציות. יש כזה שרוכב על סוסה עלובה, ושני על סוסה אצילה, הקו הזה עובר בין "הדגים" הקטנים וראשי "הקרפיונים הגדולים"...

עכשיו אנחנו נמצאים בקלחת הבחירות לקונגרס הציוני התשעה־עשרה ואפשר להגיד שהבחירות האלה, כוללות בתוכן את כל המרכיבים של בחירות פרלמנטריות, זאת אומרת, תכסיסי בחירות, רמאויות וזיופים. בנידון, העתקנו את כל המעשים האלה מהעולם הסובב אותנו, ביורוקרטיה, ואנשי מפלגה מקצועיים הנקראים "בָּנדן" לא חסרים אצלנו.

למרות ההתפתחות של הציונות בכלל, ותנועת העבודה הציונית בפרט, ארשה לי לומר, שבתוך המנגנון המפלגתי, ישנו הרבה ריקבון. מדברים בגלוי על מסחר עם סרטיפיקטים בענייני העלייה. זה לא סוד שכל המפלגות הציוניות עוסקות בכך.

כן! ציונות זה כבר "קערה" שממנה אפשר להנות ולהפיק תועלת. אז נדחקים בכוח להיות קרוב ל"קערה". ההסתדרות הציונית היא כבר כיום כוח ריאלי ששולט על דברים ממשיים ומחזיק את המפתח של העלייה וההגירה שזה כבר שאלת חיים עבור הרבה אנשים.

המאבק עבור הרוב בקונגרס, זהו מאבק לשלוט, זהו כוח, אז משתמשים בכל האמצעים, כשרים ולא כשרים בכדי להגיע לשליטה בהסתדרות הציונית.

זה מה שהרוויזיוניסטים עזבו את הקונגרס לא צריך להדאיג אותנו. אבל צרות הם יעשו.

עקב הפיצול בתוך העם וההתמרמרות בגלל העלייה הקטנה, יכולה ההסתדרות הרוויזיוניסטית עם ז'בוטינסקי בראש להיות מתחרה גדולה, איך שלא יהיה, הסכנה של הרוויזיוניזם עוד קיימת כמו הכוחות הפשיסטיים ששולטים חזק בעולם, והם גם קיימים בין היהודים.

אפשר להגיד שאנחנו כמו עמים אחרים, עם כל התכונות של אחרים רק בזעיר אנפין.

האם שמעת על חוקי הבחירות החדשים שנגזרו על ידי ה־ב.ב. (גוש בלתי מפלגתי ריאקציוני)? במחי יד מחקו כל שמץ של דמוקרטיה. מפלגות

פוליטיות לא יוכלו ללכת לבחירות. רק אגודות בעלי מקצוע וארגונים כלליים לא פוליטיים. כוונת החוק המוצע הוא להרחיק את הפוליטיקה מהחיים הציבוריים. האופוזיציה השמאלית בסֵים הכריזה על מאבק נמרץ והם יחרימו את הבחירות באם הרוב בסֵים יאשר את החוק הזה.

בחוג היהודי הבוצי, בשורות "האגודה" ובחוגים של וישליצקי וה"חדר" של ד"ר גוטליב, רועש וגועש. רצים במסדרונות של השליטים, ושליחים לא מוסמכים מדברים בשם כלל ישראל וכפושטי יד הם מבקשים מנדט לנציגות.

"המושקיזם" הוא עכשיו חזק באופנה. מדיניות של גאווה לאומית וכבוד אנושי, כמו שהטיף בשעתו יצחק גרינבוים, בכלל ללא בא בחשבון. חכם היה גרינבוים שבשעתו עזב את פולין, לא היה לו עכשיו מה לעשות בזמנים כאלה.

מהירושה הפוליטית שלו כמעט ולא נשאר כלום. השיטה שלו פשטה רגל, ניצח ה"מה־יפית".

עכשיו אני אכתוב לך אודות מאיר גוטקינד, הוא כבר התחתן, אני הייתי בעת החופה. הוא ציפה לכסף, הסוף היה תרמית. סידרו אותו. בקושי יהיה לו על הוצאות הדרך.

תאר לך שלפני החופה הוא שבת, ולא רצה ללכת לרב, זה היה מחזה טרגי קומי. הכלה התעלפה והחתן התעקש. אני בדיוק הייתי בעת המשא־ומתן הזה. זה הכול עשה עלי רושם מגונה. כשתפגוש את גוטקינד אל תגיד לו שום דבר שאני כתבתי לך על זה.

ועכשיו עוד חדש, יהודה־לייב קליינפלץ בא בחזרה לורשה. הוא היה בהכשרה שנה וחצי ובקושי יצא משם. לעת עתה, אין לו כל סיכוי לעלייה. הוא מסתובב כמו בזוי ונדמה לי שהוא משהו ניטמטם, והוא שוב התחיל להתעסק בעיסוקו הישן למכור תה בבתים. ככה זה נראה "ההכשרה", שנה וחצי התגלגל שם ושוב נהפך ל"סוחר".

השבוע פגשתי את גיסך מאיר ב"התחייה". הוא אמר לי שהיית קצת חולה וגם גיסך חיים עבר מחלה מסוכנת. תכתוב לי מה שלומכם עם הבריאות. אצלנו העבודה חלשה מאוד, עובדים לסירוגין.

אברהם! שלחתי מכתב כתוב מהוועד המרכזי של פועלי ציון לסוכנות היהודית בארץ ישראל. הם ממליצים עלי לתת לי המלצה לקבל סרטיפיקט, לפיכך, אני מבקש ממך שתראה שהדוד שלי יגיש עוד הפעם בקשה אודותי. יותר אין חדשות. איחולים וד"ש לאשתך חיה ולגיסים שלך.

ממני חברך חיים סנדרוביץ.

מכתב רביעי (תרגום מיידיש)

ורשה יום שני 23.9.1935

חברי היקר אברהם שלום!

מכתבך קיבלנו. שמחתי מאוד שאתה כותב בעברית. ניסיונך הצליח. קשה להאמין שבמשך זמן קצר השתלמת כל כך טוב בשפה. מהיום והלאה תכתוב לנו רק בעברית.

אני כותב אליך את המכתב ביום, כי אין לנו עבודה, למרות שזה לפני החגים. עד עכשיו עבדנו והתחזית להלאה אי אפשר לדעת, בגלל שהעבודה והעונה לא יציבים, יכולות להיות כל מיני הפתעות.

יש לי עוגמת נפש שלא הסתדרת סופית. אבל אל תדאג ואל תתחרט שנסעת ארצה. בטוחני שפה לא היה לך כלום בגלל המשבר והמצב. האם באמת אברהם אצלכם בבהלה ומורא בגלל המלחמה באפריקה? אנשים עם ממון שרוצים ומסתכלים על ארץ־ישראל מבחינה מסחרית וכדאיות הם דוחים ולא נוסעים כעת. אבל אי אפשר לדעת איפה ישנה הפינה השקטה והבטוחה בעולם, האם פה באירופה, או במזרח? ביום אחד יכול המצב הפוליטי להשתנות ונקודת הכובד של הפוליטיקה הבינלאומית תופיע במקום אחר. ובאמת מתחיל משהו לרתוח, בין גרמניה וליטא בגלל מֶמֶל. הכלל, בטוח אין בשום מקום, תמיד ישנן הפתעות, זה כמעט נהפך לחוק.

מאיר גוטקינד כבר נסע. לא הייתי ברכבת, משהו התחיל להחזיק מעצמו ודרש כבוד, הלא הוא פלשתינאי... אצלנו הוא לא פגש את המקום... הוא היה כעוס קצת עלינו. אל תגיד לו שום דבר, מה תגיד על אשתו? אני מבלה קצת ב"פונדק" של המפלגה, בינתיים עוד לא מצאתי מה שאני מחפש... צריכים לחכות ולקוות.

כבר נושבות רוחות אלול, השמיים מעוננים ומטפטף גשם. הקיץ עבר מהר כמו שכתוב "כחלום יעוף" אבל אל דאגה, יבוא היום ותזרח השמש.

אני שולח לך את ההעתק של המכתב אשר הוועד המרכזי שלח לסוכנות היהודית. אולי זה יהיה נחוץ בהשתדלות. תמסור את זה לדודי בזמן שיהיה נחוץ. אני מודה לך בעד השתדלותך עבורי. תודה לך חיהל'ה בעד מכתבך, תמשיכי הלאה, לשנה טובה לכם ולמשפחת שפר.

מחברך הבלתי נשכח – חיים.

נא תשובה

מכתב בקשה לעליה לפלשתינה (ארץ־ישראל) שנשלח לסוכנות-מחלקת העליה ירושלים בשנת 12.6.1935 עבור חיים סנדרוביץ לדוד יעקב לנמן בפלשתינה

Żydowska Soc. Partja Robotnicza
POALE-SJON
(Zjednoczona z P.S.S.)
Komitet Centralny
Warszawa, Gęsia 14.

Warszawa, dn. 12/6 1935
Tel. 11-17-66.

№ 2280/35

יידישע סאָציאַליסטישע אַרבעטער פּאַרטיי
פּועלי-ציון
(פֿאַראייניקט מיט צ. ס.)
צענטראַל-קאָמיטעט
וואַרשע, גענשע 14.

קאָפּיע

צו דער מחלקת עליה בײַ דער הנהלת אגודה
אין ירושלים

ח.ח.

צו אײַער באַשײַד זײַנט זײַט קאָמאַנדירט ה'' דוד יעקב לנמן פֿון בני-ברק וועגן א המלצה פֿאַר זײַן שוועסטערן זון ח' סאַנדראָוויטש חיים אויף וואָס ה'' לנמן האָט באַקומען א אַפּגעלאָן (נר' 36) 16-טן מײַ ה.י.

מיר באַשטעטיקן דערמיט, אַז דער חבר סאַנדראָוויטש חיים איז א טעטיקער חבר פֿון אונזער "פּאַרטיי" זינט 3 יאָר, און מיטן פֿון זײַן טעטיקייט אין דער "פּאַרטיי" (האָט ער זיך שטענדיק אויסגעצייכנט בײַ יעדער צוזאַמענשטעל אַרבעט, איז געווען 6 יאָר א מיטגליד פֿון גרופּע ק.ק.ל. און האָט פֿיל געאַרבעט פֿאַר די ציוני קרנות.

מיר וואָלטן זיך דערפֿרײַט צו זען מיט דער ביטע נאָך א מאָל צו באַטאָנען דעם ענין פֿון ח' סאַנדראָוויטש חיים (וואַרשע) און ווי ווײַט מעגלעך פֿאַרלײַכטערן דעם ענין פּאָזיטיוו.

מיט די בעסטע חבר'-גרוס.

צענטראַל קאָמיטעט פֿון
י.ס.א.פּ. פּועלי ציון (פֿאַראייניקט צ.ס.)
אין פּוילן.
(סטעמפּל)

מכתב בקשה לסוכנות בפלשתינה לעלות לארץ ישראל בשנת 12.6.1935

להלן העתק המכתב ממרכז פועלי ציון (צ.ס.) לסוכנות היהודית בארץ ישראל: (העתק המכתב השתמר אצל לנגלבן וקיבלתי אותו).

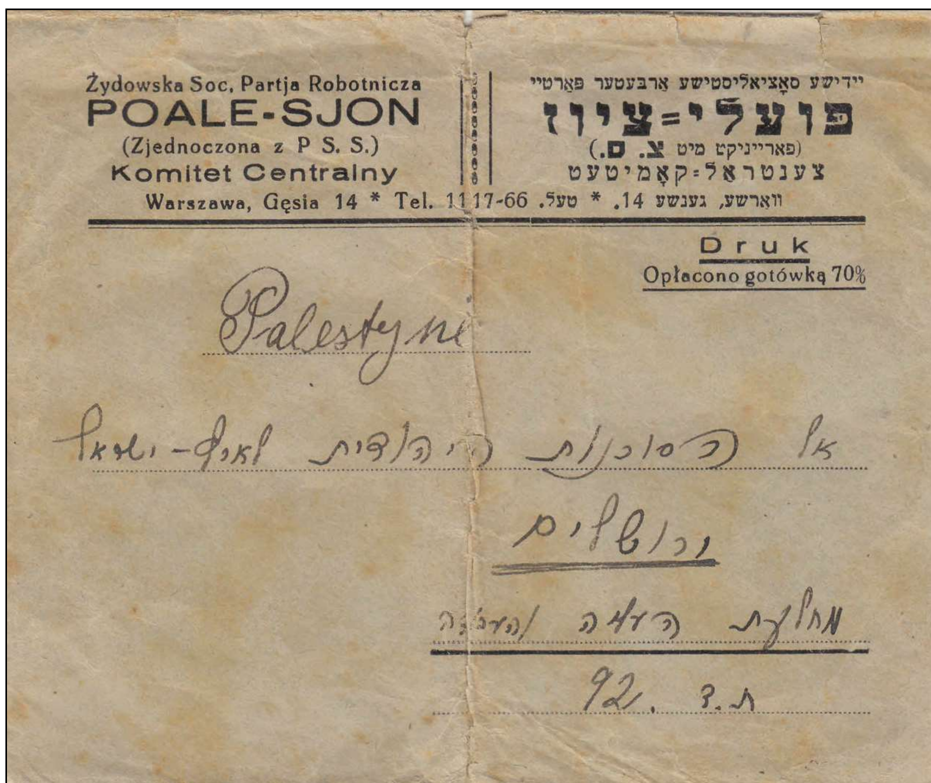
ורשה 12.6.1935 מס' 2280/35
מפלגת פועלים יהודית סוציאליסטית
פועלי ציון (מאוחד עם צ.ס.)
הוועד המרכזי
ורשה גנשה 14
אל מחלקת העלייה והעבודה
ע"י הסוכנות היהודית בירושלים
ת.ד. 92, Palestyne.

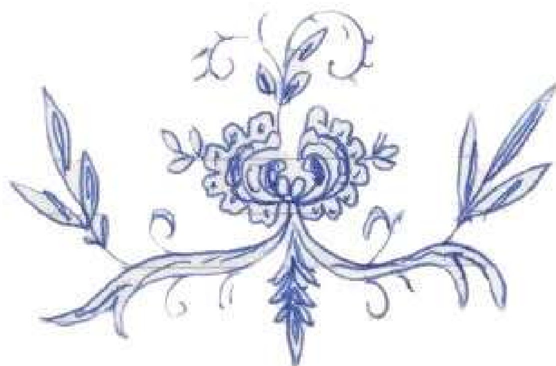
ח.מ.ח
אליכם פנה בזמנו מר יעקב לנמן מבני ברק בעניין המלצה עבור בן אחותו ח' חיים סנדרוביץ, ועל זה מר לנמן קיבל מכתב סירוב (סנו 36) 16 במאי אשתקד.

אנו מאשרים בזה שהחבר סנדרוביץ חיים הוא חבר פעיל במפלגתנו כבר 3 שנים. במשך פעולתו במפלגה הוא תמיד הצטיין בכל עבודה למען הציונות. הוא היה 6 שנים חבר בגדוד ק.ק.ל. והרבה פעל למען הקרנות הציוניות. על כן אנו פונים אליכם עם הבקשה, עוד הפעם לדון בעניינו של חברנו סנדרוביץ חיים, ועם כל הרצונות לסדר את העניין.

בברכת חברים
הוועד המרכזי של מפלגת פועלים יהודית סוציאליסטית
פועלי ציון (מאוחד עם צ.ס.)
בפולין.
חתימה וחותמת

מעטפת הבקשה לעליה לפלשתינה (ארץ־ישראל) שנשלח לסוכנות
12.6.1935 עבור חיים סנדרוביץ לדוד יעקב לנמן בפלשתינה

מכתבים מאחי טוביה

מכתבים מאחי טוביה לאברהם לנגלבן בארץ ישראל, נכתבו ביידיש

זה המכתב הראשון

ורשה 29.1.1935

שלום לך אברהם עם זוגתך חיהל׳ה!

יתהלל עולם ומלואו, שהגעת כבר לארץ ישראל, אחרי טלטולי הדרך הקשה על הים התיכון. ואני מתאר לי איך אתה כחול כטחול שכבת על המיטה בתא וראית לא את הבוספור עם הדרדנלים רק ״קראקו״ היה בעד עיניך.

ועכשיו עברת כבר הכול ואתה יושב לך בתל־אביב ומתחמם כמו חתול בשמש הישראלית, ואתה רווה נחת, וכל יום הינך בולע את המכסה של תפוזים וסרדינים. כבר בפעם השנייה אתה מזכיר אותם שהם זולים מאוד, זה בטח טעים לך כהוגן...

ובכלל, ארץ ישראל – ארץ היהודים. ותל־אביב זאת עיירה... ורק מלכין (מרצה לספרות מפולין) מלטש את הרצאותיו וחותך עם האזמיל האנליטי, אז מה אתה עוד רוצה יקירי?

נו, כן! העיקר מכוח פרנסה, עוד לא בסדר, ואתה ממשש בחושך. אני מאמין שלא עוד עיסוק אחד תנסה, עד שתתאים לך איזה פרנסה מתאימה. אתה צריך להיות סבלני עם ביטחון, שסוף כל סוף תגיע למשהו...

כן, כן! זה לא מזמן היית עוד בורשה, משוזר בחיים כאן עם אלפי נימים. היה לך מסומן הסגנון השיגרתי של בילוי, סובבת באותו המסלול של רווחים דלים, ועכשיו נעקרת מפה ונזרקת לארץ חדשה שהכול שונה. איפה שצריכים להתחיל הכול מבראשית, ואתה צריך לעבור תקופה של טירון, של ״ירוק״ ״ויצמן״ שקצת מבולבל ומרגיש אבוד תחת מבטי הביטול של ״חכמים״.

זמן מעבר כזה הוא בעל כורחו, צורך של אדם בארץ חדשה. ולא צריכים לקחת לרועץ בקצת הביטול של הוותיקים, ככה זה צריך להיות. וכך היא הדרך של כל מהגר. צריכים רק לראות ושיותר מהר לזרוק באיזה מקום את העוגן, להתברג ולתפוס מקום... הדאגה בעד ההשתרשות החומרית צריכה להיות הגורם העיקרי של מחשבותיך ופעולותיך, לפיכך מובן לי שאיגרתך ספוגה מעט בכאב, זה לא כל כך קל לעשות כמו שמדברים.

בורשה איפה שאנחנו משולבים, הולך הכול עם האנרציה, פעם יותר גרוע ופעם יותר טוב. כי יש דרך מעט שנסללה. אמת סלולה רע, עם מכשולים

גלויה שנשלחה מורשה לאברהם לנגלבן מחיים סנדרוביץ ב־18.1.1935
כתוב ביידיש ועברית

החלק הראשון של הגלויה שנשלחה מחיים סנדרוביץ לאברהם לנגלבן
ב־18.1.1935 כתוב ביידיש
החלק השני אחרי הקו בגלויה כתוב בעברית

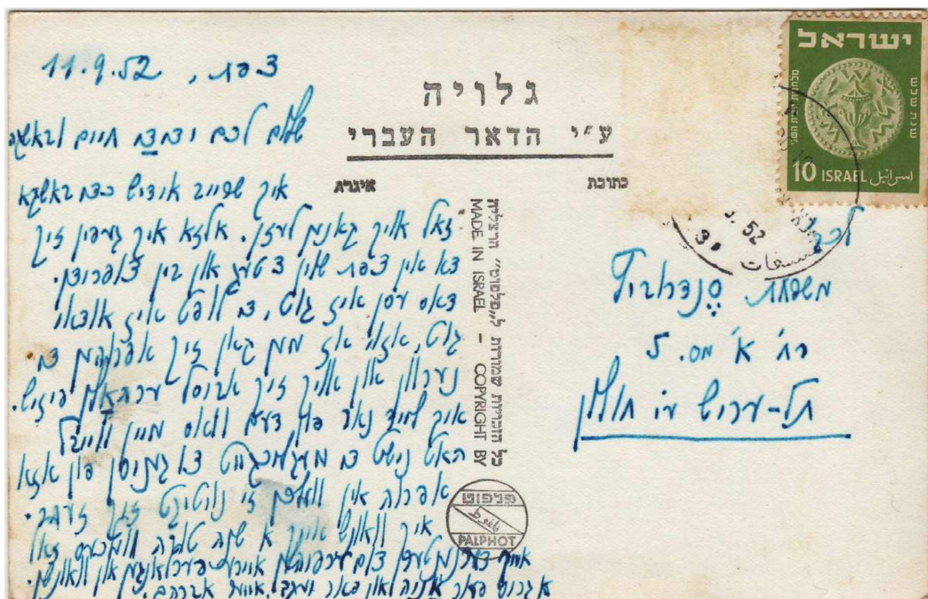

חברו הטוב אברהם וחיה
לנגלבן ובתם כרמלה בתל אביב
(פלשתינה שנות ה־40)

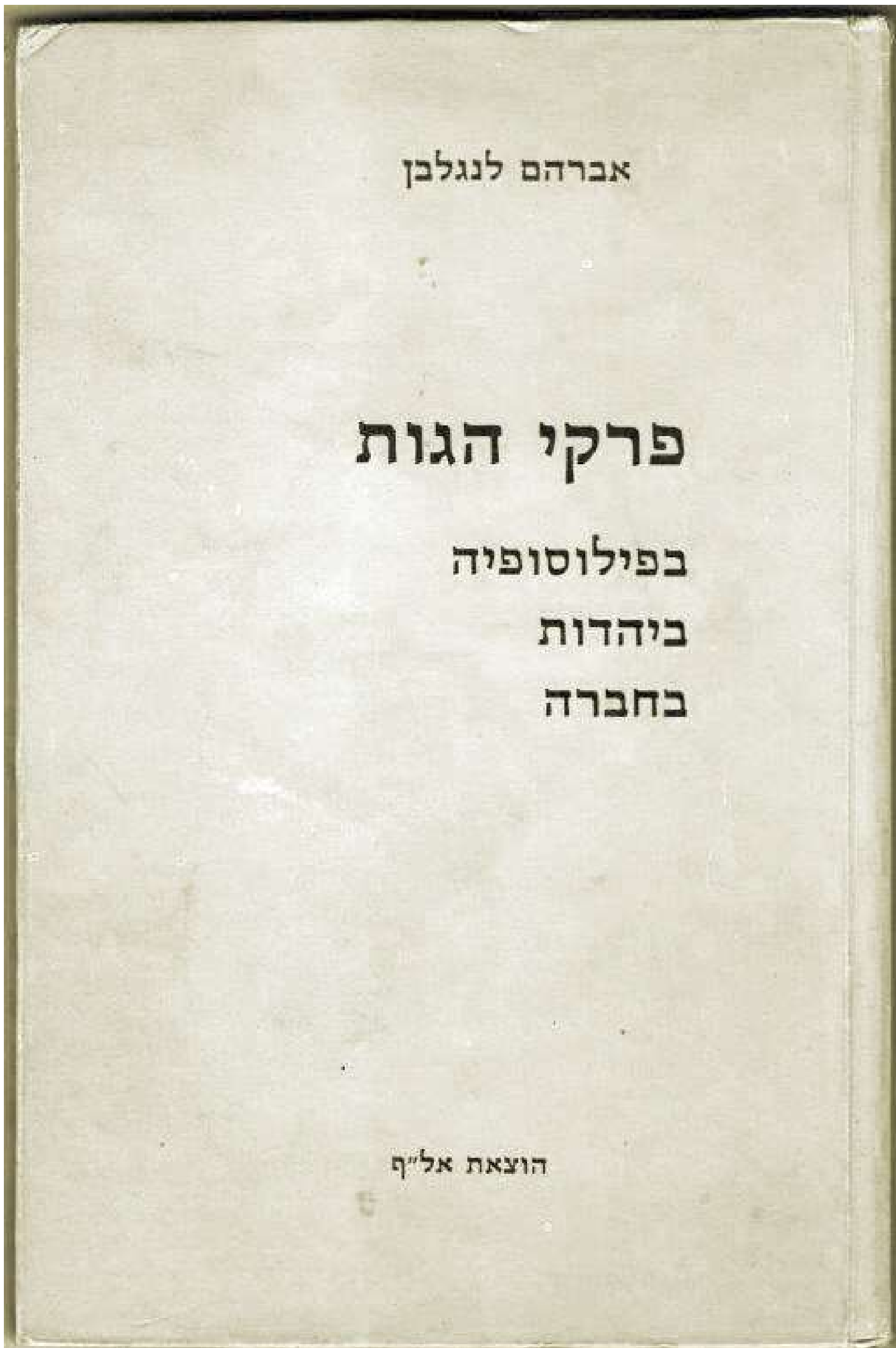
חברו הטוב אברהם וחיה
לנגלבן ובתם כרמלה וציפורה
בתל אביב

גלויה מחברו אברהם לנגלבן שנשלחה לחברו חיים ובאשה (בתיה) סנדרוביץ׳
(בידייש) 11.9.1952 צפת

ספר פילוסופי שכתב אברהם לנגלבן הקדשה לחברו חיים סנדרוביץ (ישראל)

הקדשה לחברו חיים סנדרוביץ (ישראל)

לחיים סנדרוביץ
וזוגתו וחבריו מנעורים,
ברכתי אוהבה
אברהם [illegible]
סוכות, תשמ"א - 1980

על אלוהים ואדם

דברי פתיחה

מאמר זה נכתב תוך הרגשת הצורך להעמיד את הקורא החפשי בדעותיו על החשיבות הרבה — הן מבחינה אינטלקטואלית והן מבחינה מוסרית — בהכרת מציאותו של אלהים, ישות נצחית, אינסופית בלתי משתנית, המהווה מקור כל הנמצאים המשתנים והחולפים. בהעדר הכרה אמתית של אלוהים, מחוסר האדם את היסוד ההכרחי להבנת העולם והאדם בתוכו, ואינו יודע מאין הוא בא ולאן הוא הולך.

הכרה זו, יסוד מוסד היא לקביעת מעמדו הקיומי (אקסיסטנציאלי) והרוחני של האדם בעולם ובחברה האנושית גם יחד.

11

ללא סיכוי, אבל חיי שעה זמנית. אבל אתה מוכרח להיות זריז כמו סנאי לקפוץ מעיסוק אחד לשני.

אתה כותב מעבודתך בפרדס, לא תיארתי לי שקטיפת תפוזים תהיה כל כך קשה. זה לא טוב שחסר מעט הכוח הפיסי. ואתה צריך לאכול טוב, את הפירות הישראליים עשירי הוויטמינים בכדי להיות קצת בעל כוח. בדרך כלל אני רואה שאתה מרוצה, למרות הכול זו ארץ תקוותנו.

כמה שנים שוחחנו והתווכחנו על ארץ ישראל. איך אתה התגוששת עם ברוך והתווכחת בראיות ברורות שככה ולא אחרת, כמה שנים אנו קוראים יום יום מה מתרחש שם, על העמק, חיפה ותל־אביב. ועכשיו אתה כבר שם ואתה מרגיש בכל חושיך הכול שאנו רק שמענו עליהם. כהד, זה באמת עבורך גמול לא רע.

אני בא מזמן לזמן לבית הוריך. אני מוכרח להגיד לך שלהוריך ולאחיותיך מאוד עגום, מקודם לא העריכו אותך כל כך כמו עכשיו, מדברים עליך בדרך ארץ גדול אתה חסר מאוד בבית. אבא שלך לא מוצא את מקומו והוא מבקש מאיתנו שנבוא תדיר, ככה נדמה להם שאתה נמצא איתם.

מברוך קיבלתי השבוע גלויה. הוא שואל מה אתה כותב מפלשתינה? הוא מאוד סקרן לדעת באם כבר הסתדרת? מן היושר שתכתוב לו מכתב, כתובתו וילנא שפיטלנא 9, דירה 23.

אצלי כמו תמיד עובדים מעט, והלאה, לעתים באים "לפונדק" בגנשה 14, לפעמים כנהוג על הרצאה, לפי אורח החיים שלנו בורשה הידוע לך, ומחמת שאין לי כבר סבלנות, כי אני ממהר לספרייה של ה"סינגוגה" אני גומר את הכתיבה. במכתב השני צריכה להתחיל החלפת דברים לפי הסגנון הישן שלנו. אני רוצה שתכתוב לי על ההסתדרות ובכלל התרשמותך מהיישוב בארץ.

תהיה בריא וחזק,

טוביה.

ד"ש עבור גיסך חיים.

מכתב שני מטוביה סנדרוביץ ללא תאריך כנראה משנת 1935

אברהם היקר!

אל תכעס עלי שלא עניתי מיד למכתבך. תאמין לי, שראשי כל כך סחרחר ודחוס דאגות, שקשה לי לקחת את העט ביד.

עבודה אין. אז מסתובבים כמו בזוי, הידיים בכיס והראש בערפל ועל הלב קשה ובכלל כל המצב בררררר!!!

יותר טוב לא לחשוב ולטמטם את המוח עם חומר קריאה משכר – אולם קריאה – ספרייה – הרצאה בחוג ערב ספרותי וקולנוע עם סרט מטופש, בסך הכול פטפוטי ביצים פאטא מורגנה. תבין אותי, חסר פה היסוד כמו שאומר בורוכוב "הבסיס האסטרטגי", המצב ללא תקווה ואין כל סיכויים. ולא פלא שרעיונות נוגים לוחצים קשה על מצב־הרוח. חושבני שאתה אברהם צריך להיות מאושר, ואיך שלא הסתדרת גרוע או טוב, אתה נמצא בארץ איפה שהכול מתקדם, וישנן אפשרויות לעלות בסולם. פה בכל מקרה אין סיכויים.

לו יכולנו לנסוע לארץ ישראל אז זה היה "אלחוט" על כן הייתי מבקש ממך עוד הפעם להיפגש עם דודי יעקב לנמן בעניין ההמלצה עבור חיים. שמענו פה שדודים יכולים לשלוח. תנסה עוד הפעם לדבר איתו אולי אפשר לעשות משהו.

אני בעצמי הייתי גם נוסע, לו יכולתי לקבל שתי המלצות היינו נוסעים שנינו. יותר טוב לא יכול להיות, אולי כדאי לנסות אצל גיסך זאב. כל זמן שגרינבוים על הכיסא הוא יכול לעשות משהו רק אם יש לו רצון לעשות משהו עבורנו?

באם היה נחוץ קצת כסף היינו שולחים. שמענו שישנם אנשים שבעד תשלום מסוים עושים המלצות. תחקור בנידון ותכתוב לנו. זה הכול בעניינים האישיים שלי. שינויים יסודיים כפי שאתה רואה, לא מתרחשים אצלי, הכול מתנהל כמו תמיד.

אתה עוד רוצה לדעת מה הולך בעולם המחשבות שלי, אני יכול להודיעך שנכנסתי למצב של קיפאון מחשבתי. בינתיים אינני עושה התקדמות, התהליך הזה התחיל אצלי וגם במקביל אצלך כבר לפני שנה.

אתה זוכר, לפני כמה שנים מתי שריחפנו על כנפי התיאוריות האנליטיות שלנו אזי חיינו במצב של יצירה. והרבה פעמים הגענו לחפור מאוד עמוק. ברגעים של נצנוץ אור הוארנו תהומות אפלים... אבל זה היה לא יותר מאשר ברק חולף, עכשיו זה נשתנה. המשא של החיים המרים לוחץ קשה, המחשבה נבעלת במערבולת של דאגות פרנסה, חוסר השלווה באטמוספרה. וזה משנים החשוקות שלא באו לביטוי. מענים חונקים ולא נותנים מנוחה. הדם החם מערפל את המוח. והתיאוריה של המוניזם האודנטי נדחקת לפינה. ובכלל כל החיים הרוחניים לאור הרדיפה אחרי סיפוק הגשמי שמחוויר את ההגות, לפי התיאוריה של הגורם הדומיננטי (עיקרי) אפשר בדיוק לבאר מצב כזה. ברגע זה התחיל להיות הגורם העיקרי בחיינו המרטריאליזם.

ייתכן שאחרי זמן מה שיבוא סיפוק מטריאליסטי־פיזי, היסוד הרוחני שוב יהיה המניע המרכזי של חיינו.

כן אברהם! החיים לרוב אכזריים, ולא שתיל אחד עדין מתנוון. המציאות ספוגת רעל, החיים זורקים אותנו כמו כדור במשחק. בריצת הפרא לשבֵעות בלחם ואהבה. ולא אחד נשחק למאבק באיפוק הזה.

בכל זאת, מאמינים ומקווים, והלב מלא בציפייה, ולפני העיניים מנצנצת לפעמים תמונה של חיים שלווים.

לולא טיפות האופטימיזם, שלפעמים באמת הן לא יותר מאופיום - נעשה קצת יותר קל במצב רוחו ומרהיב עוז בנפשו.

ככה זה האדם, אפילו החושך סוגר אותו בקיפוליו, מנצנץ ועולה בליבו התקווה, ונשמעים הצלילים "עוד לא אבדה". אנו נמצאים בידי הגורל העיוור, פעם מחייך אלינו המזל, ופעם הוא מראה את פניו הזועמים. חיי אדם מפרפר חסר אונים כמו קיסם על הגלים. הסכנות גדולות והמזל חבוי בפינות. איפה השכל של האדם?... המחשבה האנליטית הביקורתית? הגיון הברזל? לעתים קרובות הם נחיצות מיותרת. הסיפוק בא לרוב מחשש הטבעי, אפשרויותיו נחבאות בעמקי הגורל, מי יודע מה צפון בחיק העתידות?

אנו חיים בזמן סוער, באופק הפוליטי רצים עבים שחורים. המלחמה עומדת מאחורי הדלת ודופקת. אותו אזהרה ס,אָ,ס עופרת וגפרית מוכנות להתפוצצות.

כדור הארץ מחובר לדינמיט, ובאמצע מסתובב האֶנוש הדל, נשמתו מפרפרת ורועדת. הוא רוצה לחיות, ליהנות ולהתענג, להשתעשע בתאווה, בשכלו, בכדי אחר כך לעשות תרגיל קפיצה דיאלקטית ולהיכנס לעולם הבא...

טוביה

מכתב שלישי

מכתב זה כתוב <u>בעברית</u> שכתב טוביה סנדרוביץ לאברהם לנגלבן

(במכתב משותף עם חיים סנדרוביץ אחיו)

ורשה 22.7.35

שלום לך אברהם!

בוודאי איתך הצדק אם תכנה אותי בשם פסקודניאק. לפני חודשים כתבת ואני לא השיבותיך, מה לעשות? נמצא אני במצב רוח כזה שאינני יכול להיאחז במעט. מפני המאורעות בחיי במשך החודשים האחרונים, ועל כן, עשיתי לי תיאוריה שאין דבר בזה שאינני כותב. כידוע לך מכבר אודות "השקפותי העמוקות" בנידון זה שלפעמים גם כן "פסקודניאק" צריכים להצדיק.

על כן, בשם ההשקפות האלה תסלח לי.

מה נשמע אצלי? אין חדשות - יש חדשות, ושתי התשובות האלה אמיתיות הן (זאת היא דיאלקטיקה). אין חדשות בחיי החומריים, אותו המצב הקשה באין מוצא ובאין סיכויים, ויש חדשות בחיי הרגש. התמכרתי עם נערה אשר לקחה את ליבי, ונמצא אני במרכז של אותו זעזוע נפשי אשר מלווה תמיד את האהבה הראשונה. רגש עז זה מפנה את כל תשומת ליבי מכל הופעות אשר נמצאות בצד. איך יתפתח עניין זה בעתיד, זה לא ברור בעדי. שביל חיי מתפתל בערפל, מי ישורנו.

מה נשמע אצלך? שמעתי שהיית חולה, אם אתה מרוויח? איך בכלל חייך בארץ?

כתוב לי בעברית

שלום, טוביה.

מכתב רביעי
מאחי טוביה סנדרוביץ לאברהם לנגלבן

ורשה 22.9.1935

אברהם היקר!

כמעט חודש ימים נתתי לך לחכות עם תשובה, וזה בטוח לא בסדר מצידי. אין בכוחי להצטדק בעיניך, רק אני יכול לכתוב לך - תסלח לי. אני מאמין חזק, שלמרות שתיקתי הגסה לפעמים, אני קשור אליך ברגשות חברותיים אמיתיים, ואתה לא צריך חלילה להרגיש כנפגע. הלא אתה מכיר את האופי הגחמי שלי, ובפרט שאני נמצא במצב התרגשות נפשית תמידה. אנא! תבין אותי ותסלח.

אברהם, מכתבך הקטן מאלץ אותי לכתוב לך על כזה מה שאתה שואל אותי. ברם אני מוכרח להודות שקשה לי עכשיו לכתוב על זה, לכן אל תבקש ממני הרבה פרטים. אין בכוחי עכשיו לעשות את זה.

כן, אני מאוהב, ואני נהנה מהשמחה וגם מהייסורים שאהבה מביאה איתה. פעם אני קראתי או שמעתי, עכשיו אני מרגיש את זה על בשרי וכנהוג אצלי, זה מעורב קצת בנימה טרגית.

כן, אברהם, זאת היא שעומדת לצידי על התמונה, יש לי הכבוד להציג אותה: בחורה מאוד יפה, ילדה בעל ביתית - לא מדי אינטליגנטית - "ראש קטן", אבל במידה יתֵרה של רגש ונשיות אמיתית במובן הטוב והרע נו! מה אתה אומר לתמונה זו? איך זה מוצא חן בעיניך? האמן לי, שלא תיארתי לי אף פעם בחיים שיהיה לי עניין בבחורה מסוג זה, ובכל זאת זה קרה, אני

נלכדתי ברשתה ואני לא יכול לצאת וגם לא רוצה לצאת, אז בוודאי תשאל מה יהיה הלאה? אין לי תשובה.

היא ממשפחה בעל ביתית שירדה מנכסיה. כסף אין לה ושכרה מעבודתה מעט. אני בעצמי אין לי כסף והרווחים עכשיו מעטים, אז זה קושיה חמורה. מה עושים? זה בכי רע זהו המצב, מה יהיה? אני לא יודע.

ועכשיו, מה נשמע אצלך? איך נראה "הבסיס המטריאליסטי" ומה נשמע עם "הקונסטרוקציה" הפיזית שלך?

ומכוח שבעת הדברים ההם... משמע בלע"ז "היצירה הרוחנית" תסלח לי אין ביכולתי הלאה "להתפלפל" על כן אני כותב בסגנון טלגרפי. אבל ממך אני דורש בכל התוקף מכתב גדול ממולא בכל טוב. ואני "אם ירצה השם" שיהיה "וישכו המים" אני אקח את הקולמוס כמו אריה, רק הלוואי שלא נצטרך לכתוב רק שנתראה ביחד בארץ ישראל.

שלך טוביה.

גלויה מטוביה סנדרוביץ לאברהם (חמישי)
הכתובת: פלשתינה א. לנגלבן תל־אביב
רח' ראש פינה 97 אצל שפר.

ורשה 5.3.1936

אברהם היקר! מספיק עם ההתנצלויות הגדושות אודות התנהגותי הלא נאותה כלפיך, אתה אלף פעמים צודק עם הנזיפות שלך, אני רוצה שתבין אותי לא בלוגיקה אלא בפסיכולוגיה למרות ששתיקתי הפגומה גורמת לך ייסורים.

תאמין אברהם בידידות העמוקה אליך אשר נסתרת אי שם בתא ליבי ובוערת חרש כנר תמיד.

אברהם, אתה רוצה לדעת אודות חיי ומה שעבר עלי בזמן האחרון? נו אפשר יהיה כדי לכתוב אליך מגילה שלמה ולספר הכול בפרוטרוט. לעת עתה, לצערי אין לי כוח וסבלנות לעשות זאת, אני יכול רק לכתוב לך עכשיו קצר וסטנוגרפי. מבחינה כלכלית? כמו תמיד, עובדים קמעה, הרווחים בינוניים, איך שהוא מסתדרים.

ועכשיו אודות חיי הרגש, כתבתי לך כבר אודות האהבה שלי, זה נמשך הלאה, אבל אינני רואה לעת עתה מוצא פרקטי, להתקשר איתה, מפריע הכיס, לנתק איתה לא נותן לי הלב...

החיים הרוחניים שלי בזמן האחרון התמלאו קצת, אני משתתף בחוג

גלויה שנשלחה מטוביה סנדרוביץ לפלשתינה (ארץ ישראל) 5.3.1936
לחברינו המשותף אברהם לנגלבן (תורגם מיידיש לעברית ע"י חיים סנדרוביץ)

ווארשא 5/III 36. טייערער אברהם! גענוג מיט
די סקאנדאלעזע קארעספאנדענצן וועגן מיין נישט קארעקטע
האנדלונג בנוגע דיר צו בירט צום טויזנטסטן מאל
גערעדט מיט דיינע פארוואנדטן. איך וויל אבער דו זאלסט
מיך פארשטיין נישט לאגיש נאר פסיכאלאגיש און [illegible] מיין
[illegible] שווייגן פארשטייסט דער יסורים גלייך פארט אברהם און
מיין טיפע פארשעמטע צו דיר, וואס ליגט בעגראבן וואו באהאלטן
אין א [illegible] פון מיין הארץ און ברענט שטיל ווי א נר־התמיד
אברהם! דו ווילסט וויסן וועגן מיין לעבן און איבערלעבונג
אין דער לעצטער צייט. נו, [illegible] אפשר כדי געווען
אנשרייבן צו דיר א גאנצע מגילה ווי איך זאל דיר אלעס דערציילן
גענוי. נאר דערווייל האב איך ליידער קיין כח נישט. און
[illegible] דאס צו [illegible] שרייבן
קורץ סטענאגראפיש! אינטערעסאנט? איך ווי תמיד מיין
ארבעט צו ביסלעך די פאר דינסטן [illegible]
מען קומט דורך. און איצט וועגן מיין געפילס לעבן
איך האב דיר שוין געשריבן וועגן מיין ליבע [illegible] געדויערט
ווייטער, און [illegible] דערווייל נישט קיין פראקטישן אויסוועג
געפונען [illegible] איך נישט די [illegible]
איבערגעריסן [illegible] איך נישט דאס הארץ... מיין
גייסטיק לעבן איך לעצטנס אביסל געשטארקט געוואלדן
אין באטאליגן זיך אין א פארטיי קרייז אנגעפירט פון
די י. האלפערין. מיר איז א גאנץ שטיק צייט שוין
גאר נישט פרייען. איך [illegible] בארויבט פון מיין
שטארקן גייסט. [illegible] קען איך דיר
אפגעבן א גרוס מיר איז שוין ווידער ארבעטסלאז.

גלויה שנשלחה מטוביה סנדרוביץ לפלשתינה (ארץ ישראל) 5.3.1936
לחברינו המשותף אברהם לנגלבן (תורגם מיידיש לעברית ע"י חיים סנדרוביץ)

מפלגתי, ניהול מדוקטור יחיאל הלפרין. הוא "ראש חזק", אין כמוהו, אני פשוט מתעשר משאר רוחו, מיצחק דזיאלאווסקי אני יכול לתת לך ד"ש, הוא שוב מחוסר עבודה. יש לו צרות צרורות. ביש מזל של אדם.

האם יש לך עבודה? ואיך הרווחים? האם כבר התאקלמת בארץ? אני מחכה לתשובה בחג הפסח. אכתוב לך מכתב גדול.

ידידך הנאמן, טוביה.

מכתב שישי
מאחי טוביה סנדרוביץ לאברהם לנגלבן

ורשה 3.12.1936

אברהם היקר! מכתבך מלפני חודש קיבלתי, זה היה מכתב של השתפכות הנפש, מהאדם שהאמין בקירבה ידידותית, ובסוף נשאר מאוכזב שלא באשמתו.

אברהם יקירי! אני מסתכל אחורה על תקופת החיים שעברה, בזמן שיחסי הידידות בינינו שיחקו תפקיד מוחשי בחיינו הרוחניים וסיפוק נפשי, שארגנו אי אלה ערכים רוחניים שנתנו לנו האמונה התמימה והנעלה של יוצרים בשעת התגלות, של אנשים שעושים דברים של מעשי בראשית ומרימים את המסך מעל סודות כמוסים של היקום והחיים. יש לי לפעמים הרושם שלא שנתיים מפרידות אותי מאותו הזמן, אלא עשרות שנים, כל כך הרחקתי מהמנטריות דאז, שאני לבד מתפלא על השינויים הפסיכיים שלי, ושואל את עצמי "הזאת נעמי?"

מן הסתם תרצה לדעת את הסיבות? איזה גורמים השפיעו לשינויים כה חשובים בחיים הפנימיים של הבן־אדם?

אינני יודע אם אוכל לתאר לך תמונה נאמנה על כל מה שעובר עלי. ראשית כול, אני נמצא עוד במרכז של המאורעות ואין לי המרחק לשיקול־דעת. שנית, זו בכלל שאלה באם אדם יכול בעצמו להעריך את מעשיו ולהיות אובייקטיבי וביקורתי לאבחנה שלו.

הקווים האופייניים של הפסיכולוגיה שלי לפני כמה שנים. הייתי יכול לכנותם כשני סוגים עיקריים. הראשון היחס הבלתי מציאותי לשאלת החיים הפרטיים ולמאורעות בעולם החיצוני שנית, אי שלמות של אישיות עצמית בגלל חוסר של אשה, אפשר לומר שיכולים למזג את שתי האבחנות לאחת ולהגיד אי שלמות של חיי - נו? לא חשוב הפסוק, העיקר הביאור והניתוח של המצב הנפשי דאז.

תזכור אברהם את הדעות שלי שביטלו את ההווי המציאותי־הריאלי,

וחייתי בעולם דמיוני שצריך לבוא. הסתכלתי על העבודה המעשית, מקצועי וביתי, כדברים של ערך קטן. העיקר המחשבה להתפלפל אודות שפינוזה ואיינשטיין, להגות על שיטה פילוסופית סוציאלית עצמאית ולשפוט שכל המפלגות לא טובות, ולא שוות שהן קיימות בעולם ונתקבלה החלטה בערב שבת ברחוב קפיצקה מתחת לפנס רחוב, למסד מפלגה חדשה ברוח שלנו ואחד ממייסדיה איזה אברהם לנגלבן, לא מתעצל עם העט, וכלאחר־יד הוא כותב חוברת על בעיות העולם, ושאלות יהודיות, איפה כל תופעות החברה האנושית נעשה מבואר באור של השקפה עולמית עצמית.

האם אני צוחק היום מכל זה? בוודאי הנך שואל אותי האם אני מבטל את זה? מחזיק אני את כל זה כטיפשות והיום אני כבר מיושב בדעתי, מושתל באדמה כ"סלק" שאני מלגלג על הכול.

לא, אינני צוחק, ואינני מבטל, ולא מחזיק את זה כטיפשות. רק אני מתייחס בביקורת לכל זה, אני מבחין באותו זמן, כאמת יחסית למצב נפשי, שמתאים לגיל מסוים כן, התבגרנו, ובזה מונח המפתח לכל השינויים.

אתה זוכר מן הסתם את התיאוריה של אבולוציה ורבולוציה בתולדות המטריאליזם של בוכרין.

תהליך והתפתחות מודרגת ללא שינויים מפתיעים מכשירים את הדרך ל"מעבר" פתאומי מהפכני, ה"מעבר" המהפכני שהוכן שנים רבות של מאורעות מודרגים, קרה אצלך לפני שנתיים, התחתנת ונסעת לארץ אחרת, שתי מאורעות מהפכניים בחיי אדם. הם עקרו אותך ממצב מסוים שהיה הקדמה, מין פתיחה, ונזרקת למערבולת החיים התוססים גופא. שינוי כזה מביא איתו שינוי במבט עולם וברגשי החיים.

הציר שמסביבו מסתובבות התשובות מצטמצם מאוד. במקום "עניין עולם" נעמד במרכז עניין ה"אני", נעשים יותר אנוכיים, יותר מוגבלים, במילה אחת נהפכים פשוט "לאזרח קטן", לברנש שמפחד עבור קצת חייו, ומה שיש לו עבור אשתו וילדיו, עבור ביתו וקצת מטלטליו ותפילה אחת על שפתיו – ריבונו של עולם! תן לי לחם לאכול ובגד ללבוש וכרטיס לקולנוע וקצת סבלנות לעיין בספר ומספיק! תן לי אלוהי מנוחה...

האם זה השפלה – דגרנרציה? לא! למה לי לעשות העמדת פנים של גאוותן, מילים בעלמא, להאמין בזה שאני הרבי "רב צָץ", להתנפח כמו תרנגול הודו, ולהסתכל על כולם מלמעלה למטה, על "כפרות" צריכים זאת.

במקום להיות סופר לא מוכשר, רצוי להיות קורא טוב, במקום מנהיג רע, חבר טוב מהשורה, לא, זה לא פסיעה אחורנית, זו רק קביעה נכונה של המצב האמיתי.

אין מספיק כוחות, מעט כוח עבודה, יש רק פעם ברק שמגיע לסטראטוספרה,

אבל לא יותר מאשר ברק שמאיר לרגע ונעלם, לא קיימת הקרינה המתמשכת של כוחות רוחניים ופיזיים שדורשים ותובעים תמיד מעשים של גבורה. לפיכך אנו באים למסקנה שצריכים להתאים את עצמנו למסגרת הנכונה ולא להידחק שם היכן שלא יכולים.

במשך כל הזמן שאתה נמצא בארץ ישראל אני נלכד ברשות של אהבה עזה לבחורה, על כן כנראה בא למשבר ביחסי חברות שלנו. רגש אחד דוחה רגש שני. הושפעתי מהרגש הזה בכוח כביר שהראש שלי הסתובב והעולם נעלם ממני ובעדי נשאר רק דבר אחד, הנערה שלי. הבובה האהובה ולא יותר.

אתה זוכר מן הסתם מתי לפני שנתיים נסענו לְרֶמבֶּרטאוו לרגל סיום הסמינר שם הכרתי אותה.

אולי אתה זוכר, זה היה שבת לפנות ערב, כולנו ישבנו על הדשא ליד הגדר וד"ר הלפרין ניהל שיחה אודות פאשיזם וסוציאליזם, אתה גם לקחת רשות הדיבור ונתת כמה הגדרות. אז ישבתי איתה ביחד.

מאותו היום לא מצאתי יום אחד מנוחה כי חולה אהבה אני...

למסור לך כל הסיפור של אהבתנו? עכשיו אין אני בכוח לכך. מי יכול כרגע לספר על כל החוויות.

פרפורי נשמה, נפתולים וספקות וגם שמחה. אני יכול רק להגיד לך דבר אחד – אף פעם לא היתה לי התחושה שכל האהבות ברומנים יש להם איזה שייכות לגבי, עכשיו אני כבר מבין... ואגיד לך שהחיים הם הרומן הטוב ביותר. אבל הוא יותר יפה ויותר טרגי, ויותר מובן...

בשבת שעברה ב־28.6 אנחנו התארסנו רשמית, החתונה תהיה בעוד שלושה חודשים, ואתה יכול להגיד לי מזל טוב.

מה ששייך למצבנו הכלכלי, אז זה נשאר כמו שהיה לא במיוחד טוב. אבל כלום, איך שהוא נסתדר, ההוצאות גדולות והרווחים קטנים. נו, בינתיים משחקים בפיס וישנן תקוות...

אתה בטח רוצה לדעת על החברים: ברוך נמצא כבר חצי שנה בווילנא. נדמה, שלשנה החדשה הנוצרית, הוא בא לורשה. בדיוק מה נשמע עם הבחורה שלו, לא ידוע לי, רק מקודם שמעתי שהיו ביניהם סכסוכים, במילה אחת, הוא בינתיים עם בעיות. שַייע יושב כבר שלושה חודשים ב"חד־גדיא" עבור מעשים טובים עם מהגרים, מי יודע כמה זמן הוא יישב אולי עוד שנה עד המשפט, והלאה "פאזיאמצ'יק" הוא על "צרות קצוצות", כבר 9 חודשים אין לו משרה. הוא מסתובב כמו בעולם הדמיון כמעט משתגע. לאדם זה אין מזל, מה יהיה בסופו אינני יודע.

לייבלה רוזנברג בא אלינו. הוא עם חיים מתעסקים מסביב מוצר חדש, כפות חשמל להרתיח תה. באם זה יהיה עסק עוד לא ידוע. בינתיים זה עוד

בתהליך ניסיוני. ועכשיו מספיק כבר עם העניינים שלי. מה נשמע אצלך? מצב בריאותך ומצבך הכספי בפרט ובכלל הכול־בכול־מכול... ועכשיו תקע יד ונתפייס עם העטים שלנו ונתחיל לכתוב שיעלה עשן.

סרווס שלום, טוביה.

מכתב שביעי – האחרון
מאחי טוביה סנדרוביץ לאברהם לנגלבן

ורשה, 23.6.1939

לידידי אברהם סוף־סוף, לאחרי הפסקה ארוכה, אני כותב שוב אליך איגרת, אינני רוצה להצטדק בפניך, אולי נזדמן עוד פעם להיפגש בחיים, אזי הייתי יכול לתאר לך מצב רוחי והסיבות העמוקות של שתיקתי.

הרשה לי רק להוסיף תשובה רשמית, בהתייצב לפניך ולהכות על ליבי – חטאתי! והמילה הזאת תחרץ הכול.

במכתבך האחרון מ־15.12.1936 שעליו לא עניתי לך, יצאת בצורה חריפה נגדי, כאדם שלא עקבי וחלש אופי. כאדם עם השקפה הבעל ביתית שמעריך את ההגות ועבודת החזון האידיאלי לבטלנות וניצבת בתנוחה של גיבור חיל, ודקלמת מליצה כזאת "ואני אשעין את ראשי בחיק האבסולוטי".

אתה, אז הבנת אותי לא טוב. כי לא על עצם המחשבות של הרעיונות וההסתכלויות המשותפות שלנו צחקתי וזלזלתי בהם, רק אותנו, היוצרים והמטיפים מצאתי אותם לא מתאימים לתפקיד כזה. אני כשלעצמי, לא עשיתי לי אשליות של הכוחות הפנימיים שלי, לא ראיתי בי הגדלות של מהפכן ומחדש, וגם לא היתה לי האמביציה להיות בוחש "תַּרוַד" פשוט בציבור, לפיכך נתתי לי המקום הנכון שמגיע לי ונגמר עם ההתנשאות והעמדת פנים וחזיונות ריקים.

רק סתם אדם, אדם תרבותי לא דוגמטי – עם רעיונות עבשים ולא איש מפלגה דמגוגי פטפטן במליצות שדופות, רק "ברנש" עם שכל ביקורתי והתנהגות נימוסית, שפעם במצב רוח נוח. בבין השמשות, הוא מביע רעיון יפה מקורי, מוצא פתרון לבעיה סבוכה ואומר מילה של אמת.

אבל הלאה מזה לא הולך, כי האיש הקטן (האישון) הזה אין לו מספיק כוחות להלביש מחשבות אבסטרקטיות במציאות גשמית. יצירה אמיתית גדולה, זהו תפקיד לאישים גדולים ו"האישונים" יכולים אך בלבד לפרש ולרשום הערה בשוליים, ולפעמים משהו לחדש, אולם הם לא הולכים בדרך המלך של יצירה גדולה.

בכדי לעשות דברים גדולים, צריכים להיות מצויידים ביכולת גדולה. על

מכתב ראשון **מאחי טוביה סנדרוביץ** מ־29.1.1935 ורשה שתורגם מיידיש לעברית על ידי חיים סנדרוביץ

№1

29/I 1935

2

[illegible]

מכתב שני **מאחי טוביה סנדרוביץ** מ־1935 ורשה

(שתורגם מיידיש לעברית על ידי חיים סנדרוביץ)

פון יאָרן אָנגעזאַמלטע נישט אויסגעלעבטע תאוות פייניקן, שטיקן, געבן נישט קיין רו.
אין דער גלי פון הייסן בלוט פאַנגט דער מוח. און די טעאָריע פון אידעאַליסטן
מאַניפעסט פאַרריקט זיך אין א ווינקל. בכלל ווערט דאָס גײַסטיקע לעבן א ביסל
אַראָפּגעדריקט אין דעם הױפּטמעניש פאַר די פיזישע באַפרידיקונג
ווערט פאַרבלאַסט דאָס דענקען. לויט די טעאָריע פון ראָמאַנירנדן
פאַקטאָר קאָן מען גאָרניט מרקלערן אָבער צושטאַנד, און דעם אידעאַל
מאָמענט האָט אָנגעהויבן צו דאָמינירן און אונזער לעבן דאָס מאַטעריעלע
און מע קען זײַן אַ נאַיוו אַ גאַליסטן לויט אַפּלוג, ווען מע האָל
פאַרקומען אין מאַטעריעל - פיזישע באַפרידיקונג ווערט דער גײַסטיקער
מאָמענט צוריק ווערן דער לייט - מאָטיוו פון אונזער לעבן. יאָ
אַבֿרהם דאָס לעבן איז אָפּט אַכזריותדיק און נישט אַמאָל פון גליקס
ווערט פאַרדאָרבן און די הייפט אָנגעזאַפּטע ווירקליכקייט דאָס לעבן
וואַרפט אונז ווי אַ שפּילנדער באַל אין דעם ווילדן געוויל צו ראַנגלען
זיך מיט ברויט און מיט ליבע און נישט אונזער ווערט און אָט דעם
געראַנגל צוטריבן אַליין שטויב. און דאָך גלייבן מען און חיים האָפט
און דאָס האַרץ איך פול מיט ברוואַרטונג און פאַר די אויגן שוועבט
אַמאָל אַ בילד פון אַ רוהיק לעבן, ווען נישט אָט די טראַנספּאָס
אָפּטימיזם וואָס אין אמתן צוליב נישט מען ווי אַפילו ווערט אַביסל
ליכטיקער אַליין דעם געמיט ווערט געהויבן דער מוט. אַזוי איז שוין
דער מענטש וואָס אַפילו דער חושך פאַרלענגט אים, אין זײַנע הערצער
בלײַבט דאָך אַליין אין זײַן האַרצן די האָפענונג אין מיט קדחת
אין די טעג פון "בלוד ולא מבדה" מיר זענען אין די הענט פון
בלינדן גורל אַמאָל שמייכלט צו אונז דאָס גליק און אַמאָל ווייזט
מיר אונז זײַן צאָרנדיק געזיכט דאָס מענטשלעכע לעבן צעפֿאַלט
אַנגעהאַלטן ווי אַ שפּינוועב אַליין די כוואַליעס די געפאַרן צווישן
גרויס און דאָס גליק איז באַהאַלטן אין די ווינקלען. וואו איז
דער מענטשלעכער שכל, דער צוזאַמענגעשטעלטער געדאַנק, די אייגענע
לאָגיק, ווער אָפּט צעמען זיי דאָך צו אונזער ראַציאָנאַליסטישער ווייזט
די באַפרידיקונג קומט אָפּט פון אומשטענדן, מײַנע מעגלעכקייטן
צעמען באַהאַלטן אין די טיפענישן פון גורל. מי יודע מה
צפון בחיק העתיד לדתה? מיר לעבן אין אַ שטורמישע צייט
אַלייִן פאָליטישן האָריזאָנט יאָמט און אַ שוואַרצער וואָלקן
די מלחמה שטייט הינטער די טיר און קלאַפּט. די ווארנונגס
סיגנאַלן אַלאַרמירן ס.א.ס. בלויז און שוועבל צעמען גרייט
צו די עקספּלאָזיע. די וועלט איז איינגעשרעקט מיט די געמיט
און אין מיטן פּלאָנטערט זיך דער אָרעמער מענטש זײַן נשמה
צאַפּלט און פּלאָנטערט. מיר וועלן לעבן געניסן הנאה האָבן
אויסשפּילן זײַן תאווה אין זײַן שבל כדי שפּעטער צו מאַכן אַ
דיאַלעקטישן קאָנפֿליקט אַריין אין יענע וועלט. טאָביה - אינסטינקט

מכתב רביעי **מאחי טוביה סנדרוביץ** מ־22.9.1935 ורשה

(שתורגם מיידיש לעברית על ידי חיים סנדרוביץ)

22/9

[illegible]

געפיל הן אין גוטן הן אין שלעכטן זין. נו? וואס מאכסט דו ד
דעם פיטערל? ווי געפעלט עס דיר? גלייב מיר איך וואלט זיך
קיינמאל אין מיין לעבן נישט געקענט פארשטעלן אז איך וועל האבן
א אונטערמס פאר אזא אדעט מיידל און דאנק איז עס אזוי געשען
איך בין געפאנגען געווארן אין איר נעץ און איך קען שוין נישט
אנטלויפן, און וויל שוין נישט אויך. וועסט דו אוודאי פרעגן וואס וועט
זיין ווייטער? האב איך נישט אליין דעם קיין קלארן ענטפער, זי שטאמט
פון א אפגעקומענע בעל-בתישע משפחה קיין געלד האט זי נישט
זי ארבעט און פארדינט ווייניג. איך אליין האב אויך נישט קיין געלד
און די פארדינסטן זענען שוואכע איז עס טאקי א הארבע קשיא
וואס טוט מען? עס איז שלעכט, יא זייער שלעכט. דאס ~~מיין~~
איז דער מצב, וואס וועט זיין? וויס איך נישט און איצטער
וואס הערט מען ביי דיר ווי אזוי מאכט אייער דיין „מאטעריעלע
באזע" און וואס הערט זיך מיט דיין „פיליטישע קאנסטרוקציע"
און מכות ילדה זיך צוגען דאס הייסט בלע"ץ „די גייסטיגע
שעפערישקייט" אנטשולדיג מיר זייער איך בין איצטער נישט
פעהיג ווייטער צו „קאָפּ-דראָבן" און דערפאר שרייב איך אלף און
אזוי טעלעגראפן-סטיל. נאר פון דיר פאדער איך גאנצע תלקע.
א גרויסן ברייטן אויסגעשפיגלטע פון כל טוב - און איך „אם ירצה
השם" אז סוועט זיין ושוקו המים. וועל איך נעמען צו די פעדער
ווי א לייב. נאר הלוואי זאל מיר שוין פארשפארן צו שרייבן דיך ווייל מען
וועט זיך זעען צוזאמען אין ארץ-ישראל. דיין - טאבוזע.

מכתב שישי **מאחי טוביה סנדרוביץ** מ־3.12.1936 ורשה

(שתורגם מיידיש לעברית על ידי חיים סנדרוביץ)

1

3/12 36

וואַרשע.

[illegible]

2'

טראַכטן, דאָס מפלפל זײַן זיך וועגן שפּינאָזאַ, און וועגן איינשטיין. און דאָס טראַכטן וועגן אַ איינציגן
פילאָזאָפישן און סאָציאָלאָגישן סיסטעם. און דאָס אויסטײַלן זיך אַלע פּאַרטייען טויגן נישט און
מיינען נישט וואָרט וואָס זיי עקזיסטירן אויף דער וועלט און עס וואָרט אונטערנעמען אַ באַשלוס און אַ
[illegible] אויף די [illegible] וועגן ברענגען די איינציגע [illegible]
און אַנדערע גײַסט, און אַנדערע פון אונדז [illegible] אַבער לעבעדיק. איך נישט
פיל אויך די פּען אין [illegible] שרײַבט מיר און אַ בריוו וועגן וועלט-פּראָבלעמען און ייִדישע
פראַגן ווי אַלע [illegible] וואָרן האָבן [illegible] און ליבט פון די איינציגע וועלט-
אַנשויאונג."

3. לײַג איך הײַנט פון דעם אַלעמען? פרעגסט דו מיך אַוודאי. 3. בין איך דאָס מבטל?
3. האַלט איך דאָס אַלץ פאַר נאַריש? און הײַנט בין איך שוין אַזוי [illegible]. אַזוי
[illegible] ווי [illegible] איך [illegible] וועגן דעם אַלעמען: ניין! נישט איך לײַג: נישט איך
בין דאָס מבטל, נישט איך האַלט דאָס פאַר נאַריש. נאָר איך [illegible] זײַן מיר קריטיש צו דעם אַלעמען
און [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] וואָס איז צו [illegible]
צו אַ געוויסע [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] דעם ליגט דער [illegible] צו אַלע
[illegible] די [illegible] פון [illegible] פון [illegible] און [illegible] און [illegible]. [illegible]
[illegible] [illegible]. די [illegible] [illegible] [illegible] צו דעם
[illegible] [illegible] [illegible], און מיט דער [illegible] [illegible] וואָס איז
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] איז בײַ דיר [illegible] מיט [illegible]
[illegible]. דו האָסט [illegible] [illegible]. און די [illegible] און [illegible] [illegible]. [illegible]
[illegible] [illegible] און דעם לעבן פון [illegible] זיי האָבן זיך [illegible] פון אַ
[illegible] וואָס איז [illegible] אַ [illegible] אַ [illegible] און האָבן זיך [illegible] און [illegible]
[illegible] לעבן [illegible] [illegible] [illegible] מיט זיך [illegible] וועלט [illegible] און [illegible]
[illegible]. דער [illegible] [illegible] [illegible] עס [illegible] זיך די [illegible] [illegible] ווערן [illegible]
[illegible], [illegible], וועלט [illegible]". וואָרט און [illegible] [illegible] דער. איך [illegible]
מען וואָרט [illegible] [illegible] [illegible] מיט און וואָרט [illegible] און [illegible] # מען וואָרט
[illegible] אַ [illegible]! "[illegible]" וואָס האָט [illegible] פאַר זײַן [illegible] לעבן וואָס [illegible]

3

האָב מײַן װײַב און קינד. האָב מײַן שטוב און מיטל מטלטלים. און [illegible] תפילה איז פֿאַרהאַן
אױך מײַנע ליפּן. גאָט! גיב מיר לחם לאכול ובגד ללבוש. און אױך אַ [illegible] און קינדער
און אַביסל געדולד אַרײַנצוקוקן אין אַ ספר אַרײַן. און גענוג און לאָז מיך [illegible] צורו...
איז דאָס אַ דעגראַדאַציע? נײן! װײַל צו װאָס טױג מיר די [illegible] פֿון אַ [illegible]
די [illegible] דאָס [illegible] מײַן איך איך בין דער רבי רב צאַפּ. דאָס [illegible] מיך װי
אַ אינדיק און קוקן אױף אַלעמען פֿון אױבן אַראָפּ. אױך כּפּרות האָט מען דאָס, װי דער צו
[illegible] אַ שלעכטער ליטעראַט איז גלײַכער װי אַ גוטער לערער. [illegible] אַ שלעכטער [illegible]
אַ גוטער מיטגליד. נײן דאָס איז נישט קײן צוריקגײן. דאָס איז נאָר אַ [illegible] פֿעסטשטעלונג
פֿון דעם [illegible] צושטאַנד; דאָס איז פֿאַרהאַנען װעניק כּחות, װעניק אַרבעטס קראַפֿט. דאָס
איז נאָר פֿאַרהאַן אַ בליץ װאָס שפּאַרט אַ מאָל און אין דער סטראַטאָספֿערע אָבער נישט
מער װי אַ בליץ װאָס העלט אױף און [illegible]. נישט פֿאַרהאַנען די פּערמאַנענטע
[illegible] פֿון גײַסטיקע און פֿיזישע קראַפֿט װאָס [illegible] און פֿאָדערט תמיד מעשים
פֿון גבורה און דערפֿאַר, [illegible] מיר צו די [illegible] — מען מוז זיך אַרײַנפּאַסן
אין דער [illegible] [illegible] [illegible] זיך דאַרף װאָס מען קען נישט.
און משך פֿון די [illegible] [illegible] מיט צו [illegible] און [illegible] בין איך [illegible] געבליבן
אין אַ שטאַרקער ליבע צו אַ מײדל, דערפֿאַר אפֿשר איז געקומען אַ קריזיס אין מײַנע חבֿרשאַפֿט
באַציִונגען. אַזױ פֿיל [illegible] אַרױס דאָס צװײטע [illegible] פֿיל. איך בין [illegible] געװאָרן [illegible]
פֿון געפֿיל מיט אַ [illegible] קראַפֿט איז דער קאָפּ האָט זיך מיר פֿאַרמישט. און די װעלט איז
פֿאַר מיר פֿאַרשװוּנדן און געבליבן איז פֿאַר מיר [illegible] מײַן מײדל מײַן ליבער [illegible].
און מער נישט. די [illegible] אין הכּתֿב װען מיר [illegible] מיט צװײ יאָר צוריק [illegible]
קײן [illegible] אױף די [illegible] פֿון [illegible] דאָרטן האָב איך זיך מיט זײ [illegible]
אפֿשר [illegible] די שבת [illegible] מיר [illegible] אַלע [illegible] אױף [illegible]
בײַם [illegible] און ד״ר [illegible] האָט מיט [illegible] [illegible] צו שמועס װעגן [illegible] און
[illegible]. די [illegible] [illegible] [illegible] איך [illegible] און [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] בין איך מיט אײַך [illegible] פֿון [illegible] טאָג האָב איך נײַן
[illegible] און טאָג נײַן [illegible] נישט [illegible] פֿי חלילה אַהבֿה [illegible]...

4

איבערגעבן דיר די געשיכטע פון אונזער ליבע? איצטער בין איך נאך דאס נישט בכח
ווער קען דען איצטער דערציילן וועגן די אלע איבערלעבענישן. נשמה ציטערנישן, ראנגלענישן,
ספקות, און פרייד. איך קען דיר נאר זאגן אז איך האב קיין מאל נישט געהאט די עמפינדונג
אז די אלע ליבעס אין די ראמאנען האבן עפעס א שייכות צו מיר. איצטער פארשטיי איך שוין....
און איך זאג דיר. דאס לעבן איז דער גרעסטער ראמאן. נאר ער איז פיל שענער און פיל
טרויעריקער און פיל פארשטענדלעכער... דעם פארגאנגענעם שבת דעם 28/XI האבן מיר זיך
אפיציעל "פארלאבט" די חתונה וועט זיין אין א דריי מאנאטן ארום. דו מעגסט מיר שוין
אפגעבן א מזל טוב. וואס שייך אונזער מאטעריעלער מצב איז עס ווי ביי איצט. נישט
איבעריג גוט, נאר געווענטלעך מען קומט אדורך. די אויסגאבן זענען גרויס די פארדינסטן
קליינע נאר ווי אזוי מען דאס מען שטעלט אדורך. נו און דערווייל שפילט מען אלץ די
... לאטעריי און מען האט האפנונגען.... וואלסט איבער וויסן וועגן מיינע פשוט ציילנדיגע
ברודער איז שוין א האלבע יאר אין ווילנע. דאכט זיך אז נאך-דעם קומט ער קיין ווארשע
געגנט וואס ביי אים הערט זיך און דעם דינען מיט זיין בחורטע ווייס איך נישט. נאר פון פריער
ווייס איך אז עס איז די ווייסן די גע... ... מען וועט ער זיין דערווייל פארקאפסעלט
שאלי ווערער זיצט שוין דריי חדשים אין חד-גדיא. פאר ממשית טובים מיט
... ווי ווייטן ער וועט אזוי ער קען זיצן א יאר צייט ביז ביזן פראצעס.
וואלטער ... ... צרות שוין 9 חדשים האט ער נישט קיין
פאסטן ער דרייט זיך ארום "ארויסן" מלח הדמון. דער מענטש האט נישט קיין מזל
ער דרייט זיך ארום ווי א בראוואנער און ווערט שיער משוגע. וואס וועט זיין מיט אים ווייס
איך נישט. לייבל האלצנבערג קומט צו אלץ ארויף. ער מיט חיים באגראבן זיך
ארום א ניי ארטיקל עלעקטרישע אפאראטלעך אויפציקאפן ... דאס וועט זיין א
געשעפט ווייס איך נישט דערווייל איז עס ... און עקספערימענטאל צושטאנד.
און יעצט שוין גענוג מיט מיינע ענינים. וואס הערט זיך ביי דיר דיין געזונט
צושטאנד - און דיין פארדינסט צושטאנד און בפרט און בכלל הכל בכל מכל
פלעקל כל. און יעצט האק ארויין א פיפסל און לאמיר זיך איבערבעטן מיט אונזער
פעדערס. און איך נעמען שרייבן אז עס זאל גיין ארויף. סערוואס - טוביה.

מכתב שביעי מ־23.6.1939 ורשה מאחי טוביה סנדרוביץ שנשלח לאברהם לנגלבן

(שתורגם מיידיש לעברית על ידי חיים סנדרוביץ)

2

און דערפֿאַר האָב איך אויך דיך אין איבעריקע דעמאָנסטראַטיווקייט דיך איגנאָרירט פֿון קאַלענדער
און דיך וואַרטן־שטעלט נעבן מיר, איך אַזאַ שטיקער פּאַרשוין האָב איך געטראַכט — און איבעריקע
גראַפֿיקייט, און נישט קיין פֿיליסטער, אַ מענטש מיט מויל און קאָפּ, און אַ באַלאַנסירטע און די מײַ..
איך קען גוט מײַנע פֿאַרפֿאַנגען־מאמר ... נאָר ווי מע זעהט אַלץ בײַט דו מיט מיר נישט מסכים.
דו פֿילסט זיך בעוולט פֿון אַזאַ אָפּשאַצונג, און אַפֿילו באַליידיקט, ווײַל דיר דאָס וואָלט
באַקלאַמען, מיט אַ גוטן אַפּעטיט. איך מאַך נישט מיט די שפּיל.
איך האָב געלייענט דײַן אַרטיקל אין „דבר" על יסודות היהדות. און איך דריק דיר
אויס מײַן אָנערקענונג, עס איז באמת אַ טיפֿער מאמר געשאַפֿן בדבריך, איך האָב זיך
מיט אָנגעשטרענגט כדי אַדורכצוקריכן די שווערע תוספֿתלעך. לייענענדיק דאָס אַרטיקל איז מיר
געקומען אויפֿן זינען אָנגעזעענע אַמאָליקע פֿילאָסאָפֿישע חקירות, סאָציאָלאָגישע אַנאַליזן, און קאָנסטרוקציע
פּראָבען פֿון אַ נײַעם וועלט בילד. דאָס אַלץ האָבן מיר מיט יאָרן צוריק אויסגעשפּינט אין די
שפּעטע אָוונטן אויף די וואַרשעווער גאַסן, און דאַן האָבן מיך די באַקאַנטע אַרגומענטן
אויפֿגעוועקט אין מיר אַ שטיק פֿאַרגאַנגענע לעבן און דאָס אַליין איז שוין אַ גרויסע זאַך.
און אַלגעמיין בין איך מסכים מיט דעם אינהאַלט פֿון אַרטיקל נאָר וועלנדיק מקיים זײַן
די מצוה פֿון קריטיק, מוז איך על פּי דין נישט מסכים זײַן מיט דיר אין געוויסע
פּונקטן, און דער עיקר וואָס שייך די קאָנסטרוקציע פֿון דײַן מאמר. אויס פֿון די
ביידע האָסט דו געוואָלט שרײַבן וועגן דעם מהות פֿון יידנטום און זײַנע עיקר פּרינציפּן
וועגן דעם מאָניסטישן און גײַסטיקן יסוד אַלס לײַט מאָטיוו פֿון די יידישע קולטור און זײַן
געשיכטלעכע אַנטוויקלונג. האָסט דאָס איז דו שטעלסט אַ דיאַגנאָזע־ פֿון דעם
אַנטוויקלונגס וועג פֿון יידישן געדאַנק. דאָס באַווײַזן און באַאַרבעטן די דאָזיקע טעמע
איז אַ גענוג בכבודיקע אויפֿגאַבע און אַ גענוג שטאַרקע טעמע אין פֿאַר זיך.
און עס איז נישט נייטיק דאָס צונויפֿצומישן מיט די טיפֿע פּראָבלעמען פֿון
אַנדערע יידישן מאָניזם, און רעוואָלוציאָנערן גײַסטן סאָציאַליזם. נאָך וואָס דו טענהן
איך האָב נאָר געוואָלט באַווײַזן דעם שײַכות צווישן דעם רעליגיעזן
מאָנאָטעאיזם פֿון אַבֿרהם אָבֿינו — שפּינאָזאַס פּאַנטעאיזם — און אַבֿרהם ליאָנעלס
אַנדערע יידישן מאָניזם. און וואָס די קאָנטינויטעט פֿון גײַסט רעליגיעזן

3

ביבלישן גערעכטיקייטס פרינציפ, ביז דעם מאטעריאליסטישן מארקסיסטישן סאציאליזם
און ביז די נייע אידעאלן פון רעוואלוציאנערן רוסישן סאציאליזם וואס איז באוואפנט מיט
אלע תכסיסי מלחמה פון מארקסיסטישן ארסענאל, און גלייכצייטיק איינגעהאפט מיט פיינדליכן
פאטאס און פרייען גלייבן און מענטש, און סטיל פון די רענעסאנס מענטשליכקייט. און שפיגל
פון מיין אויפפאסונג הייסט אזוי דינען זיך ליטעראטור מאכן די אויפגאבע, נעמען צו גרינג
די שווערע זאך, אדער ארויספירן דעם פשט אין אן קרעפל, דער אינדיווידועלער מענטש, און דער
מיט רעוואלוציאנערער סאציאליזם זיינען גיטער ברידער - אידעען ניט שווער באגרינדעטע, ווייניג
אויסגעפירטע און ווייניג באוויזן. אין דעם מוזט די זיך גוט באארבעטן מיט התמדה, מיט עקשנות
זיך אין אלעם קאנפליקטן מאטעריאלן. און אויסלייזן די בנין וואס איז מיין געשטאלט פון אלע זייטן
מאכן וועלכן עס איז אנגעריכט. און דערפאר הייסט איך אז די דאזיגע נייע אידעען דארפן נאך
באגרינדעט ווערן אויספירן. עס איז צו ווייניג מיטלען געלונגענע געדאנקען. און פאר קריטיש-
אמעריקאנער וועג די אלטן סיסטעם. עס דארף קומען די גאנצע פראבלעמאטישע בעהאנדלונג
פון די אלע פראבלעמען. און כל זמן דאס איז ניט געווען, הייסט עס איז עס ניט,
געווען קיין טעארעטישע באגרינדונג פון דעם און דערטיילן מיינונגען און מעטאדישער אויפדיל.
יפה. עס איז נאך דא די היפאטעזע, די מיינונג. די בלויז סברה, די בונטע פארזאמלטע
אידעען שווער פארבינדן צו וויסן זיך, אבער ניטש קיין סיסטעם און קיין וועלט אנשויונג.
פון די אלע סינטעזער געוואלדיקע אידעען וועלכע דארף ערשט געשאפן ווערן און
אויפגעדעקט און ערשט דערמאנט ווערט מען קענען זאגן דאס ווארט - אינדיווידועלער מענטש-
און וויסן - אז דאס איז ניט קיין ווארט גלייך אין דער וועלט אריין, ניט פוסט, נאר
א ווארט וואס איז וויכטיג און מיט באדייטונג. און דערפאר הייסט דו ניט געטארט
פארגלייבן אלטע פארגעשטעלטע אידעען פון רעדנער, מיט נייע ניט ניט באגרינדעטע
אידעען. מען קען ניט פארגלייכן די באגריפן זיך מיט די אויסגעארבעטע. מען קען נאר מאכן
א פארגלייך צו וויסן צוויי באגריפן מאכן. און אויב דו הייסט שוין די באגרינדעט דעם
אינדיווידועלער געדאנק איז עס צו ווייניג און שוואך. פאר דעם בלי ספק דיין מאמר
הייסט דו געהאט באזונדערע מעגלעכקייטן, אדער צו שרייבן שטרענג לויטן נוסח
על יסודות היהדות און וויסן די עיקרים פון די יידישע קולטור געשיכטע,

4

אדער שרייבן וועגן א ריין פילאזאפישע טעמע און ארויסברענגען די אייגענע נייע געדאנקען
אדער שרייבן וועגן סאציאליסטישע פראבלעמאטיק און [illegible] און א נייע ליבע, וואסמיטן אמאליגע
דריי ריין טעמעס און טאפ און געבן דאס אין פארם פון א ארטיקל הייסט נישט ריכטיק
פארשטאנען די אייגענע אויפגאבן. נאר צו זיין גענוי מיט קריטיק. מן הסתם וועסט דו
מיר נישט שווייגן, און דו וועסט מיר צוריקגעבן א שפאר ביסל [illegible] אז איך זאל האבן
צו פיין. פראקטיש באזונדער. יעדעס וועל איך אויבן ארויסקריגן פון די הויכע מדרגות
הדמיונות און דאס מאך הבנה פון אונזער פיזיש לעבן, און מיינע פרנסה איז נישט פאלגנדיק
די שווערע פאליטישע סיטואציע האט מיך געוואלדיק אפגעריסן אויף די ווירטשאפט
דער פערמאנענטער קריזיס. האט מיך געוואלדיק פארשארפט און איבער וויס וואס וועט זיין
דער מארגן מען לעבט ווי און א פיבער יעדן טאג נעמט מען מיט דיסטערדיקע הענט ד. [illegible]
און גם גלויבט מיך איך שוין אז דער ברוטאלסטער מלחמה גאסט איז שוין דא, אזוי גייען [illegible]
אונזערע טעג אונטער א שווערן [illegible] פון ברוטאלערטע יסורים אינמיטן א שווערן [illegible]
פאר די טאג טעגליכע עקזיסטענץ. איך ארבעט שוין נישט שטיקע חדשים, דאס רוח [illegible]
האט מען ארבעט — ארבעטס־ערלויבט מען נישט ארויספירן פון אויסלאנד, דאס איז א שווער לעבן
מען מאטערט זיך – און דער מארגן! ווער וויס וואס עס וועט פאסירן מיר האט אנגעגריט פאר אונדז!
וואס הערט זיך ביי דיר? די ארבעטס? דו און ווי אזוי פילסט דו זיך אין ארץ ישראל?
שרייב מיר וועגן דעם אלעמען בפרטיות. און איך פון מיין זייט וועל דיר שוין מער נישט
בלייבן שולדיג קיין ענטפער. — טוביה,
א גרוס פון מיין פרוי חיה און מיינע טעכטער.
א ספעציעלן גרוס פון מיין קליין טאכטערל עדינקע [illegible] און אירע [illegible].

פ.ס. מיין שוועסטער רבקה [illegible] פון בני ברק האב געוואלט ביי אונדז ~~[illegible]~~
ביי חדשים דעם 27/6 פארט זי אפ פון ווארשא א היים, דו וועסט קענען
ביי איר אפנעמען א פערזענלעכן גרוס.

כך, גם אותך, בלי יותר מדי נימוס, לקחתי בצוואר והעמדתי אותך לידי. גם כן ברנש כזה חשבתי.

בלי יֶתֶר גַדלות ולא צַר אופק אדם עם "שמן" בראש (שֵׂכֶל) ותריסריון בצד אני מכיר טוב את "בעלי דבר" שלי...

אבל כנראה לא הסכמת איתי, אתה מרגיש מקופח ורואה כעוול הערכה כזאת ואפילו נעלב, יבושם לך, בתיאבון! אני לא משתתף במשחק.

קראתי את המאמר שלך ב"דבר" על "יסודות היהדות" ואני מביע לך הערכתי. זה באמת מאמר מעמיק פלפולי. כדבעי, התאמצתי טוב בכדי לעבור את התוספות הקשות, בקוראי את המאמר, עלה ברעיוני את החקירות הפילוסופיות שלנו, את הניתוחים הסוציאליים וניסיונות של קונסטרוקציה חדשה ותמונה של עולם חדש.

זה הכול – מלפני ארגננו בערבים, בשעות המאוחרות בחוצות ורשה ועכשיו עוררו בי הנימוקים המוכרים לי זיכרונות של פרק חיים שחלף, וזה לבד כבר דבר גדול.

בדרך כלל אני מסכים עם תוכן המאמר, ברם, בכדי לקיים את המצווה של ביוקרת אני מוכרח על פי דין לא להסכים איתך בנקודות מסוימות. והעיקר, מה ששייך למבנה של המאמר.

אחד מן השניים, באם רצית לכתוב על המהות של היהדות ועיקרי העקרונות של יסוד המוסר המוניסטי, כגורם עיקרי של התרבות היהודית וההתפתחות ההיסטורית, זאת משמע, שאתה קובע אבחנה של דרך ההתפתחות של הרעיון היהודי. לברר ולעבד נושא כזה, הוא לעצמו תפקיד מכובד וחזק.

זה לא נחוץ, לערב זאת אם הבעיה של המוניזם האידנטי והמוסד הסוציאליסטי המהפכני.

אתה תטען, לא! רציתי רק להראות את השייכות בין המונותיאיזם של אברהם אבינו – הפַּנטאיזם של שפינוזה והמוניזם־האידנטי של אברהם לנגלבן. והלאה ההמשך של המוסר הדתי, ועקרונות הצדק והנביאים, עד הסוציאליזם המרקסיסטי החומרני ועד החזון החדש של הסוציאליזם המהפכני המוסרי, שהוא מצויד בכל תכסיסי מלחמה של מחסן הנשק המרקסיסטי. ולאותו עת ספוג בהתלהבות בוערת ואמונה קדושה באדם, ברוח הלך המחשבה של התנ"ך.

בראי של התפיסה שלי, גישה כזאת פירושה להקל על המשימה, לקחת קל עניין קשה, או להכניס יותר מדי בשר לכיסון אחד. המוניזם האידנטי והסוציאליזם המהפכני המוסרי, מהווים רעיונות מבוססים ומעט נחקרים, צריכים עוד עניינים אלה היטב לעבדם בהתמדה, בעקשנות, במשך שנים לאסוף חומר ולבנות בניין שיהיה מחוסן מכל הצדדים נגד כל התקפה. לפיכך, סבורני שהרעיונות החדשים האלה צריכים מחדש לנמק ולבאר. לא

מספיק כמה רעיונות מוצלחים וכמה הערות ביקורתיות על שיטה ישנה. צריכה לבוא התייחסות מדויקת לכל פרטיה של כל הבעיות.

כל זמן שזה אין, עודנו לא קיים יסוד תיאורטי מנומק של המוניזם האידנטי וסוציאליזם המוסרי, זה הכול השערה, דעה, סברת הכרס, קומץ של כמה רעיונות לא קשורים למדי אחד לשני, אבל לא מערכת של השקפת עולם.

מכל אלה הרעיונות והיסודות, צריך כעת ליצור יחידה שלמה, ולאחר מכן אפשר יהיה להגיד את המילה "המוניזם האידנטי" ונדע שזה לא סתם מילים בעלמא ריקות מתובנה, רק מלה שיש לה משקל ומשמעות.

על כן, אסור היה לך להשוות רעיונות מבוססים על היהדות עם חדשות לא נחקרות, אי אפשר להשוות דבר ידוע עם בלתי ידוע, אפשר רק לעשות השוואה בין שני דברים מוכרים. ובאם כן נומקת הרעיון האידנטי, אז זה בלתי מספיק וחלש. לבינוי מאמרך היו לך אפשרויות טובות יותר.

או לכתוב בקפדות לפי הכותרת על יסודות היהדות ולהראות על העיקרים של תולדות התרבות היהודית, או לכתוב על נושא פילוסופי גרידא ולהביע רעיונות עצמאיים חדשים ואפשרות גם לכתוב על נושאים סוציאליסטיים ולהאיר אותם באור חדש. לערבל שלושה נושאים כבירים כאלה בסיר אחד, ולתת אותם בצורה של מאמר, משמע לא להבין את התפקיד העצמי.

אבל כבר מספיק עם הביקורת. מן הסתם אתה לא תשתוק לי, ותחזיר לי מכות כהוגן, שיהיה לי להרגיש, בבקשה!... ועכשיו, אני רוצה לרדת מהעולמות העליונים הגבוהים לעמק הבכא של החיים הפיזיים הגשמיים. בענייני פרנסה המצב לא שפיר. המצב הפוליטי הקשה מאוד השפיע על המשק, המשבר התמידי החריף מאוד, הוא מתחדד ומי יודע מה יגיד המחר. חיים כמו בקדחת. כל יום לוקחים את העיתון בידיים רועדות. ונדמה, שהאורח – המלחמה כבר נמצאת מאחורי הדלת. ככה זה, עוברים הימים בסיוט קשה של ייסורים הבאים – באמצע המאבק הקשה בעד הקיום היום יומי. אני כבר לא עובד חודשים אחדים. חומר הגלם של עבודתי "האילוזיה" לא מרשים להכניס למדינה מחוץ לארץ, זה חיים קשים של סבל רב, והמחר? מי יודע איזה הפתעות הוא זימן עבורנו.

מה נשמע אצלך? באם אתה עובד, ואיך אתה מרגיש בארץ־ישראל? תכתוב לי על הכול בפרוטרוט ואני מצידי כבר אענה לך ולא אשאר חייב תשובה.

טוביה.

ד"ש מאשתי, מחיים ומהורי, ד"ש מיוחדת מבתנו הקטנה עדינה, בריאות וכוח בעצמותיה...

פ.ס. דודי יעקב לנמן מבני ברק שהה אצלנו שלושה חודשים ב־27.6.39, הוא נוסע מורשה הביתה, תוכל לקבל ממנו ד"ש אישי.

ערב המלחמה

על כל הדברים בעולם יש לאדם שליטה - ויכול להשפיע במידת מה, אבל לא על הזמן. הוא נמשך לאין קץ ואי אפשר לעוצרו. במשך התהליך של ריצת הזמן, מתרחשים באדם כל מיני מאורעות ומקרים של אושר וסבל, חיים ומוות ומאבק תמידי על הקיום הפיזי שבא מדי פעם לביטוי במלחמות נוראיות בין עמים.

בהתנגשויות התמידיות בין אדם לאדם החזקים מנצחים והחלשים עם הקורבנות ומושמדים במאבקים על השלטון והשליטה על כדור הארץ.

במשך כמה שנים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה ניכרו כבר סימנים בולטים על הסערה המתקרבת.

חלק מהקיבוץ היהודי בפולין הרגיש באינטואיציה וחלק בהיגיון, שהתופעות שבאו לביטוי בחיי יום־יום הן רעות ושמשהו לא טוב צריך להתרחש.

אלה שהיו להם אפשרויות לברוח מהשטח המסוכן עשו את זה. הרוב נשאר במקומו, במרכזי ההצטברות של חומר נפץ ושנאת האדם המחכים לשעת האפס שיתפוצץ בו כוח אדיר בין הכוחות הצבאיים הגדולים.

במכתבים האחרונים של אחי טוביה לארץ ישראל לאברהם לנגלבן, שספוגים ייאוש ואכזבה על המצב הכלכלי הרע, באו לביטוי האינטואיציה הגדולה וראיית העתיד וההרגשה העמוקה על הסערה המלחמתית שיכולה לפרוץ כל רגע.

לדאבוני לא היתה לנו שום אפשרות לברוח מסכנה זו ובלי תקווה חיכינו למה יביא הזמן.

את גודל וחוזקת הסערה המתקרבת, אף אחד לא חזה מראש ובאין ברירה ניחמנו את עצמנו שיהיה טוב.

אני כבר מזמן לא עבדתי ביחד עם אחי. במקצוע הרקמה כמעט ולא היתה עבודה, לכן התחלתי לייצר כפות־חשמל להרתחת מים בכוס, שנמכרו ברווח טוב, גם עשיתי כיריים חשמליים. הזמנתי בבתי מלאכה ללחצנות את חלקי הפח. השַמוטים וחלקים אחרים קניתי, עשיתי מכשיר לליפוף הספירלים החשמליים והרכבתי אותם. גם ייצרתי גופי חימום למגהצים וכלי הלחמה ועוד כל מיני דברים. היתה לי אמביציה לפתח במשך הזמן תעשייה חשמלית של כל מיני כלי חימום. למרות המשבר הכלכלי עבדתי אז באופן נמרץ וקיוויתי לזמנים טובים יותר.

עם לייבלה רוזנברג ניתקתי את השותפות כי הוא בכלל לא השתתף בעבודה ורצה להיות שותף מלא לרווח. באותו הזמן הוא עבד בבית במקצועו, עשיית ארנקים מעור. אמרתי לו, ככה זה לא יכול להימשך, או שאתה עובד איתי

שווה בשווה או שאני מחזיר לך את הכסף שהשקעת. בסוף הוא הסכים ורצה לקבל במקום הכסף את המכשירים. הסכמתי ונתתי לו את רוב המכשירים לעבודה זו ונפרדנו כמעט ברוגז. אני הזמנתי כלים חדשים.

אחר כך נודע לי שלייבלה פתח חנות למוצרי חשמל בעיר העתיקה ביחד עם אחיו הצעיר, גם הוא מייצר כפות חשמל תחת הפירמה "אולטרא". אני שיניתי את השם של המוצרים שלי ל"אולטרֲוֶט".

זמן מה לא דיברנו אחד עם השני, לבסוף אינני זוכר איך התפייסנו והתחלנו להיפגש.

עם הבחורה שלי, העניין התחיל להיות רציני. רציתי כבר להתחתן, אבל לא היו לנו מספיק אמצעים להסתדר. הרווחתי לא מעט, אבל את הכסף השקעתי בקניית חומר גלם והרחבת העסק. הסחורה שהיתה ברשותי שוויה היה סכום מכובד בזהובים פולניים.

ההורים של בתיה נתנו לי בינתיים חדר לעבודה בדירתם ברחוב שֶצֶנשליבה 9 והעברתי לשם את כל המכשירים לעבודה. היה לי שם יותר נוח לעבוד מאשר בדירתנו.

קונים למוצרים שלי היו בכל חלקי העיר הגדולה. לעתים שלחתי את בתיה לגבות את החובות. למרות הבויקוט נגד היהודים, היה טוב לסחור עם סוחרים גויים.

זכורני שהיה לי קונה אחד נוצרי ברחוב רחוק מרובע הנוצרים, שמו היה צֶלינסקי. בחלון הראווה שלו היה שלט "חנות נוצרית, אל תקנה אצל יהודים". בעל החנות הפאן צלינסקי טילפן תמיד הביתה ועשה הזמנה, אבל ביקשני להביא את הסחורה בזמן סגירת החנות. פירושים היו מיותרים. הוא שילם לי תמיד את כל הסכום בעד הסחורה ותמיד היה זהיר שאף אחד לא יהיה נוכח בחנותו ושלא יֵדעו מהו מקורו של המוצר.

חושבני שהוא בכלל לא היה אנטישמי, אבל נסחב עם רוח הזמן האנטישמית, כדי להיות בסדר כלפי עמיתיו.

לעומת זאת, הסוחרים של חנויות יהודיות תמיד לקחו בהקפה והיו כאלה אשר לא שמרו על התאריך וסירבו לשלם את המגיע בזמן. מסתבר שהסוחרים היהודים היו במצב כספי דחוק מאשר הסוחרים הגויים.

שנת 1939 הגיעה, וזמן מה אחרי חג הפסח בא לביקור מארץ ישראל הדוד יעקב לנמן. לא ראינו אותו כבר יותר מעשר שנים, ואמא שלי מאוד שמחה לראות שוב את אחיה. הוא התאכסן אצלנו בבית. הוא בא דרך קובנה־ליטא, שם רצה לראות את ההורים של כלתו, אשתו של בנו טוביה.

הוא סיפר שייעצו לו לא לנסוע לפולניה, כי יכלה לפרוץ מלחמה ואז לא יוכל לחזור ארצה. בכל זאת הדוד יעקב בא לורשה, הוא היה שזוף פנים,

בזקנו השחור הלבינו כבר שערות שיבה, אבל נראה עוד מספיק חזק לגילו.

מביקורו בורשה נשארו לי עד היום כמה תמונות שאני צילמתי את הדוד בגן קרשינסקי, ובגזוזטרה שלנו בבית. גם אבא ואמא נמצאים בתמונות אלה.

כשההורים שלי הוזמנו לביקור אצל ההורים של בתיה בחג השבועות, לקחנו איתנו גם את הדוד יעקב שמאוד היה מרוצה מהביקור. כאורח מארץ ישראל היה מאוד מבוקש והרבה שכנים ומכירים שהכירו את הדוד באו לבקרו בביתנו ורצו לשמוע מה נשמע בפלשתינה-ארץ ישראל. לאוזני הגיעה שמועה שסוד ביקורו בורשה היה שידוך, אולי תזדמן לו אשה מתאימה, אז ייקח אותה ארצה, אבל מכל זה לא יצא דבר. למה ומדוע? לא ידוע לי, כי כמעט ולא התעניינתי בעניין זה.

באותו זמן המצב הכללי היה כבר מתוח מאוד. לא רק בורשה, גם בכל חלקי מדינת פולין.

בעיר הבירה ורשה קוימה הפגנה גדולה נגד גרמניה כשהיטלר היה כבר בשלטון והושמעו שם דרישות לספח חבלי ארץ מפולין כמו אולזה ודנציג שפעם השתייכו לרייך הגרמני. הפגנות כאלה נגמרו תמיד בהכאת יהודים והתנפלויות עליהם ברחובות.

אני זוכר בדיוק איך אני ובתיה היינו באחד הימים של יום ראשון רחוק ברחובות הנוצרים וטיילנו שם. פתאום הגיעה תהלוכה ענקית של אלפי מפגינים שצעדו ל"בֶּלוֶֹדֶר" - ארמון הנשיא עם כרזות וסיסמאות נגד רצון הסיפוחים של הגרמנים.

עמדנו שנינו על המדרכה והסתכלנו במצעד של ההמון הנוצרי מהמעמד הבינוני, וגם צעירים סטודנטים שזיהיתי אותם לפי הכובעים המיוחדים שלהם, פתאום שמענו צעקות וסיסמאות נגד יהודים, כמו "מוות ליהודים הבוגדנים". חשתי מיד שמכל זאת לא תצמח טובה, על כן אמרתי לבתיה בואי נסתלק מפה כמה שיותר מהר ובהליכה נמרצת התחלנו ללכת בחזרה.

כשהגענו לאזור של הגן הססקי, שמענו מאנשים ברחוב שהיו התנפלויות על יהודים ברחובות "ההם". חלק מהמפגינים הצעירים שחזרו כבר מ"הבלודר" התחילו להתנפל על יהודים ולהרביץ מכות עם מקלות וגם סכינים.

דרך שערי גן הססקי התחילו לרוץ יהודים. על השאלות למה רצים? אמרו לנו שמכים יהודים בגן ללא רחמים, ומי שזריז שיברח מהר. התחלנו אנו גם לרוץ ועייפים ומיוזעים הגענו הביתה.

למחרת שמענו וקראנו בעיתונים שכנופייה גדולה של חוליגנים פולנים התנפלו על יהודים בגן הססקי ונתנו להם מכות רצח. מעודדים ממעשה ה"גבורה" שלהם הכריזו: בואו חברה ל"גזיבוב" ונַלבקי ונעשה שם שמח והתחילו להתקרב לאזור היהודי.

לא רחוק מ"שער הברזל" היתה סִמטה קטנה בשם פְּטַשָׁה, שמה עמדו תמיד סבלים יהודים. חלקם יהודים עם זקנים עם חבלים על מותניהם ומחכים להעביר משאות. היו גם חֶסֶדלִ'ך. זה היה נקרא סבלים עם עגלות על שני גלגלים, שבאמצע מחובר היה יצול עץ. עגלה כזאת עם משא משך הסבל שנרתם כסוס בחבלים לעגלה ומשך אותה בכל הכוח וככה העביר משאות כבדים. רוב הסבלים היו אנשים בעלי כוח וידיים חזקות וגם עזי נפש.

כשהסבלים היהודים שמעו שמרביצים ליהודים ברחובות, וחבורה גדולה מתקרבות לאזור היהודי, הורידו את היצולים מהעגלות, חלק לקחו מקלות וברזלים והתחילו ללכת לקראת כנופיית החוליגנים.

פרצה מהומה גדולה. הסבלים היהודים התחילו להרביץ ולתת מכות על ימין ושמאל, במקלות, באגרופים וגם בברזלים ויצולים. הגויים נשארו המומים מההתנגדות הפתאומית הזאת. הם בכלל לא פיללו שמישהו יכול להתנגד להם והתחילו לברוח בבהלה מוכים בהלם.

ברחוב נשארו לא מעט פצועים זבי דם ועצמות שבורות. ואז, באה המשטרה הפולנית לעשות סדר. מקודם לא ראו שוטר לרפואה. הסבלים היהודים הסתלקו משדה הקרב והתחבאו בבתיהם.

ורשה היהודית זכתה בניצחון מוחלט ויהודי ורשה היו גאים על הסבלים מסמטת פטשה. היהודים ממש ניצלו מפוגרום שיכול להיות די טרגי.

אחרי המאורעות האלה התחיל להתארגן ה"לופ". זוהי ליגה להתגוננות נגד התקפות מהאוויר (כמו הג"א עכשיו). לכל בית בורשה נקבע קומנדנט שצריך היה לארגן את הצוות מאנשי החצר למטרה זו. הקומנדנט היה באישור של ההנהגה העליונה האזורית שנתנה הנחיות איך להגן על הבית בשעת חירום מפצצות של אווירונים ושרֵפות.

בחצר שלנו נתמנה כ"קומנדנט" ה"פלצֶ'ר" אוקסנהנדלר. השיקול לא היה שהוא האיש המתאים לתפקיד זה אבל הוא היה מהדיירים המכובדים של החצר, על כן השלטונות מינו אותו.

אוקסנהנדלר לא היה במיוחד מיודד עם שכני הבית. כבעל מעמד החזיק מרחק מדיירי החצר. על כן רצה להשתמט מכל העסק הזה שלא היה לרוחו והוא חיפש מישהו מדיירי החצר שיוכל להחליפו או להיות סגנו.

פתאום הוא הופיע בדירתנו והתחיל לדבר עם אבא, שהוא מציע שאחד מבניו ייכנס לתפקיד כסגן קומנדנט של החצר.

אנחנו לא רצינו לקבל עלינו תפקיד כזה, במיוחד שהרגשנו שהוא רוצה להתרחק מעסק זה ולהטיל את האחריות על מישהו אחר. אוקסנהנדלר לא הרפה, הוא התחיל לשכנע את אבא שהוא רוצה בטובה שלנו, בחיוך מתוק התחיל להסביר לאבא: למה לא ירצה בן שלך להיות סגני? באם יגייסו אותו

בעל כורחו, ישלחו אותו שהוא ישמור על עליית הגג והוא יצטרך ללכת וככה כסגנו הוא ישלח אחרים לשם...

אבא שוכנע מנימוק זה וביקשני שאסכים להיות סגנו של אוקסנהנדלר בעניין "לופ" בחצר. בלית ברירה הסכמתי.

קראתי את העלון עם ההוראות, מה עושים במקרים של שרֵפות או הפגנות וקראנו לאסֵפה של הדיירים שהטלנו עליהם תפקידים בשעת חירום, ובזה נגמר בינתיים כל העניין.

בזמן הזה היתה לי ההזדמנות להכיר כמעט את כל הדיירים משתי החצרות, שעד כה לא היה לי איתם שום קשר. רק חלק הכרתי מראייה מרחוק.

בקלחת ובערבוביה הזאת, הסתובב דודי יעקב לנמן מארץ ישראל. הוא התחיל להיות מתוח וכולנו היינו בפחד, שכל יום יכולה לפרוץ מלחמה ואז הדוד יעקב לא יוכל לצאת מפולין ולחזור ארצה. מה טיבה של המלחמה שעלולה לפרוץ, לא היה לנו כל מושג. ידענו שזה יהיה רע אבל לא ידענו איזו צורה תלבש המלחמה. את כל מה שקרה אחר כך לא תיארנו לנו.

כל התרגילים וההוראות של ה"לופ" היו שווים כקליפת השום ובאין ערך נוכח עוצמת ההתקפה מהאוויר על ורשה אבל בזה נוכחנו לדעת אחר כך.

בראשונה האמנו שכל הדברים והאמצעים שקראנו עליהם בעלונים ומודעות שווים ויש בהם ממשות. חיינו באשליות.

בינתיים ירד קצת המתח. המלחמה עוד לא פרצה והדוד יעקב נסע מורשה ב־27.6.1939 ואנחנו ליווינו אותו והיינו בתחנת הרכבת בפרגה בזמן נסיעתו.

הברומטר המדיני עלה וירד, כל יום שמועות אחרות והעיתונים כתבו שישנה דעה בלונדון ובפריס שהיטלר יסתפק בכיבוש צ׳כיה וחלקים מליטא ומֶמֶל וסיפוח אוסטריה. שליח מלונדון, צ׳מברליין, נסע לברלין לפייס את היטלר ועבר בשקט על הסיפוחים שלו.

אבל ההידרה הנאצית לא ידעה שובע ותבעה לספח מפולין את עיר החופשות דנציג, עם הפרוזדור לעיר זו.

ממשלת פולין היתה בטוחה שצרפת ואנגליה בני בריתה יעמדו עכשיו איתן נגד הדרישות האלה, וסוף־סוף היטלר ייסוג.

אבל הסוד של דחיית המלחמה היה שהיטלר רצה לסלק את המכשול האחרון - ההתנגדות וההתערבות של רוסיה הסובייטית. שליחים חשאיים משני הצדדים נסעו ממוסקבה לברלין ולהיפך ועסקו בעיבוד תוכנית של חלוקת פולין ביניהם. בסוף חודש אוגוסט 1939 חתמו ביניהם על הסכם חשאי לחלוקה זו. גרמניה הנאצית ובראשה היטלר עשתה את ההכנות האחרונות לפלישה לפולין.

הרוב מאוכלוסיית פולין וגם הרוב בין היהודים, קיוו שלמרות המתח הגדול המלחמה לא תפרוץ, והשלו את עצמם בתקוות אופטימיסטיות, ככה היה להם יותר קל לחיות באמונה זו.

בקייטנה על יד ורשה ערב המלחמה

הקיץ היה אז חם מאוד. בורשה בחודשים אוגוסט וספטמבר תמיד מחניק, ואוויר דחוס וכבד תולה באוויר. בחצרות הצרות וברחובות הסואנים רוויים עשן ופיח, הנפלטים מן האוטובוסים וארובות הבתים, האוכלוסייה נשמה בכבדות וחלמה על קצת אוויר צח, לנופש בכפר בחיק הטבע.

גם אני הייתי אז באפיסת מרץ, ורציתי קצת להתרענן ולנוח באיזו קייטנה. כי זה כבר כמה שנים שלא נסעתי בקיץ מחוץ לעיר להינפש. כשנודע לי על מקום קיט הנקרא פשוטיץ, בערך 40 קילומטר מורשה, איפה שיש בית הארחה טוב ולא יקר, החלטתי לנסוע לשם לנוח לעשרה ימים. זה היה באמצע חודש אוגוסט, ארזתי מזוודה קטנה ובתיה החברה שלי, נסעה איתי במונית לבית הנתיבות בפרגה ללוותני. אחרי נסיעה של בערך שעה ברכבת הגעתי לשם. כל הסביבה היתה מכוסה יערות של עצי אורן ורוח קרירה ומלטפת נשבה ונישאה באוויר.

בית ההארחה היה לא רחוק מהתחנה, והפלו אותי למרות הזמן והאווירה המתוחה של המצב המדיני. היו שם מלא אורחים שבאו רובם מורשה לחופש, קצת מנוחה ושלווה אחרי עבודה מאומצת במשך כל השנה.

הבית של בית ההארחה עמד בתוך היער ואני אחרי הארוחות הדשנות נחתי בערסל שהיה תלוי בין שני עצים ביער והקשבתי לרחש הרוח אשר נענעה את ענפי הצמרות של העצים וצפצוף הציפורים בסבך העלווה הירוקה. נשמתי לרווחה והרגשתי שכוחותי מתחדשים.

הרבה ערסלים תלו ביער אחד לא רחוק מהשני. איפה שנחו עוד אנשים בגילים שונים. אני הייתי בין הצעירים. שמעתי שיחות על נושא המצב הארצי ועל סכנת המלחמה העלולה לפרוץ, אבל כולם היו רגועים ולא נתפסו לבהלה.

היער רועש חרש, כאילו נפנוף של דגלים נשמע באוויר. לרגע הכול שקט כאילו העולם עצר את נשימתו ושוב מתחיל הרעש והשקט, כמו סודות כמוסים המגיעים לאוזן והמחשבה מתאמצת לפענח את רחשי סודות הטבע והיקום המשתרע מסביב.

מרחוק, מתוך הבניין, נשמעו קולות הרמקול של הרדיו. אינני שם לב

לקולות הצורמים מרחוק, יותר טוב לנמנם ולשכוח הכול. משק הרוח הקל מלטף את הנשמה, ואתה מרגיש טוב ורגוע.

ככה עברו שלושה או ארבעה ימים באווירה שקטה, בלי דאגות ומתח ופתאום בהיותי ביער בתוך הערסל אחרי ארוחת הבוקר, נשמעו קולות רמים של שיר ששרו בצבא. שיר לאומי מפורסם שיצא מהרבה פיות. הקולות הגיעו אלינו מצד פתוח ודרך שהובילה לתחנת הרכבת. כמה מן המתארחים ואני בתוכם היינו סקרנים לדעת את פשר השירה הזאת שהדהדה למרחוק כמו קולות של שיכורים. ניגשנו לקצה היער, וראינו מחזה מוזר. עשרות בחורים צעירים, שקצים מהכפרים הסמוכים, מכל הסביבה שהלכו שלובי זרוע, קצת בגילופין ושרים את השיר "לא ניתן אדמותינו, של עמנו הפולנים", אחריהם הלכו מלווים איכרים ואיכרות, נשים וריבות צעירות, אחדות בכו חרש ודמעות זלגו מעיניהן. חיש מהר נודע לנו, שהלילה הם קיבלו צווי קריאה להתגייס לצבא, והם עכשיו הולכים לתחנת הרכבת לנסוע למקומות הריכוז.

הידיעה הזאת הלמה בנו כמו ברק. זאת אומרת שהעניין התחיל על אמת, יש גיוס והמלחמה עומדת בשער.

מהר חזרתי לבית ההארחה, אנשים כבר ישבו מסביב לרדיו הגדול ושמעו ידיעות. קריין הרדיו הכריז סיסמאות פטריוטיות והודיע שהמרשל רידזשמוגלי הכריז על גיוס כללי של כל יוצא צבא לכוחות המזוינים של פולין, והמצב המדיני נמצא על סף התפוצצות - בהיוודע על החוזה הסודי בין גרמניה לרוסיה הסובייטית וכל רגע המלחמה עלולה לפרוץ.

כששמעתי ידיעה זו, המחשבה הראשונה היתה לחזור כמה שיותר מהר הביתה. בימים טרופים אלה צריכים להיות עם המשפחה ביחד, לא חשבתי על שום דבר אחר. ארזתי מהר את המזוודה ושילמתי לבעל הקייטנה את החשבון בעד הימים שהייתי שם ובצעדים מהירים כמעט רצתי לרכבת.

הרכבת היתה מלאה עד אפס מקום עם הבחורים המגויסים, ולא נתנו לי לעלות לקרון. בלית ברירה, חיכיתי זמן ארוך לרכבת שנייה שבאה כבר דחוסה עם אנשים. היו הרבה אנשים שחיכו לרכבת ובקושי נדחקתי פנימה. עמדתי כל הדרך עד ורשה צפוף ודחוק בין אנשים, גויים ויהודים, הרכבת נעצרה כל פעם בדרך וזמן הנסיעה ארך פי שלושה מכרגיל. סוף־סוף הגעתי לורשה.

היה כבר לילה ובית הנתיבות היה חצי חשוך. מעט מאוד מנורות חשמל דלקו וגם אלה היו עטופות בנייר כהה. יצאתי לרחוב. פנסי הרחוב לא דלקו וחלונות הבתים לאורך הרחוב היו מוסתרים עם מסכים ווילונות כבדים. רק מאי אלה חלונות נראה זיק אור. בעיר שלטה עלטה קודרת שהכניסה את האדם למצב רוח של פחדים בלתי ברורים.

נסעתי הביתה עם החשמלית שדלק בה רק פנס קטן שהכרטיסן יוכל לבדוק

את הכסף שמקבל מן הנוסעים. ברחובות היתה תנועה קטנה של הולכי רגל שנחפזו לבתיהם. הגעתי בסוף הביתה.

בבית שמחו על בואי, "ברוך השם שחזרת כבר" אמר אבא. כולנו דאגנו לך. נודע לי שכבר יש צו להסוות את האור בדירות וגם ברחובות. זה היה כאילו עוד תרגיל לראות את האוכלוסייה ממלאת את תקנת ההסוואה, כאילו זה היה הדבר הכי חשוב במלחמה נגד האויב.

גם אצלנו בדירה הדביקו פסים של נייר על זגוגיות החלונות באם תהיה הפגזה שהזגוגיות לא יתפוצצו וגם תלו שמיכות כהות על החלונות שהאור לא ייצא החוצה. מה אפשר לעשות עוד? נחכה ונראה איך יתפתחו הדברים. מה טבעה של המלחמה לא היה לנו כל מושג.

למחרת יצאתי לחצר, שכנים עמדו ושוחחו חרש, סיפרו כל מיני שמועות וסברות מה דיבר היטלר ברדיו ועל הגיוס הכללי. מהחצר שלנו הלכו גם כמה אנשים שקיבלו צווי קריאה. וכמו תמיד, התחלקו הדעות לשני סוגים, של אופטימיסטים, שהאמינו עוד שהמלחמה לא תפרוץ וברגע האחרון יתערבו אנגליה וצרפת, היטלר ייסוג והפסימיסטים שניבאו שחורות והיו מיואשים מבלי לדעת מאין תבוא הישועה.

בשער הבית נתלה כרוז גדול "מלופ" עם הוראות מדויקות איך להתנהג בזמן הפגזה מהאוויר, ואיזה אמצעים לנקוט בשעת חירום וכיבוי שרֵפות. הפלצ׳ר אוקסנהנדלר ריכז את העזרה הראשונה לנפגעים, כמה בחורות מהחצר היו צריכות להיות אחראיות ולעזור לו במקרה שיהיו נפגעים. הכינו פיסות בד עם הצלב האדום להלביש על שרוולי היד.

אני כסגנו, טיפלתי בהכנת הכלים, דליים עם חול ומעדרים שחילקנו לכל כניסה של המדרגות, לכבות שרפות.

אצל אוקסנהנדלר גם ראיתי שתי מסכות נגד גזים וגם טמפונים של גזה לשים על הפה באם תהיה התקפה של גזים. באופן נאיבי האמנו שזה הכול יכול לעזור בזמן המלחמה. בינתיים לא קרה שום דבר, אבל היינו דרוכים לקראת הבאות.

שמענו משכנים, שאנשים אוגרים מזון. היו אנשים בעלי יכולת שקנו שקים שלמים של קמח וכל מיני קיטניות, סוכר וכל דבר מאכל. אמא שלי רצתה לקנות גם משהו, אבל כסף מיותר לא היה בבית, לכן יצאתי העירה לגבות חובות מהסוחרים. היה מגיע לי בערך עשרת אלפים זהובים, שזה היה סכום גדול בזמנים ההם. אבל לדאבוני בכל חנות שנכנסתי לגבות את החוב, הסוחר אמר שאין לו כסף ודחה לפעם אחרת את התשלום. חזרתי הביתה מאוכזב וקניתי בשארית כספי שהיה מה שבא ליד. חנויות המכולת התרוקנו מהר או שהחביאו את המצרכים, יוצא מזה שהמלאי של המצרכים בבית היה מאוד דל, אבל זה לא הדאיג אותנו במיוחד, כי אני וגם הורי היתה לנו השקפה שאי

אפשר להיות מבוטח כל החיים אפילו עם מאה שקי קמח, העיקר בביטחון וקצת מזל. השקפה זו התאמתה בזמן ההתקפות על העיר שאנשים עם מלאי המזון הגדול שלהם נקברו חיים מתחת המפולות... ככה עבר הזמן עד יום שישי 1 בספטמבר 1939.

המלחמה פרצה – תחת השלטון הנאצי בפולין ורשה

אני זוכר בבירור אותו היום. זה היה בשעות לפני הצהריים. עמדתי בחצר ודיברתי עם איזה שכן שהיה גם בצוות "הלופ" ופתאום שמעתי זמזום של מטוסים. הסתכלנו למעלה לשמים בגובה רב וראיתי שני מטוסים שאחד מתקיף את השני ביריות שיצאו בצורת כדורי עשן. נשמע טרטור של ירי ושני המטוסים נעלמו מטווח הראייה של המלבן השמיימי מעל לראשינו.

כעבור שניות שמעתי הדים של התפוצצויות, אף אחד מהאנשים שהיו בחצר לא הבינו את פשרה של תופעה זו ופירשו את הדבר שזה תרגילים של חיל האוויר הפולני.

לא לקח הרבה זמן ומרמקולים של מקלטי הרדיו שהיו אצל הרבה שכנים בחצר הגדולה, נשמע קול הקריין שהודיע בקול דרמטי שצבאות גרמניה עברו את הגבול ומסתערים בכוח גדול של טנקים וחיל האוויר על הערים ליד הגבול. הודיעו גם שכמה מטוסים מֶסרשמידט התקיפו אווירונים שלנו מעל ורשה וזרקו גם פצצות בפרברי העיר וישנם כבר נפגעים מהתקפה זו.

כל האשליות נעלמו. ברור לנו שהמלחמה פרצה. פחד ודאגה התחילו לכרסם מתחת הלב ואין בכוחנו לעשות משהו, רק לשבת בחיבוק ידיים ולחכות לבאות.

בעיתוני הצהריים כבר היו פרטים מההתקפה הפתאומית של הצבא הגרמני על פולין. הצבא הפולני התחיל להתנגד בהתקפה נגדית, ביריות מרובים או מכונות ירייה. למען האמת, הציוד שהיה ברשות הפולנים היה מיושן ופרימיטיבי לעומת הטכניקה המודרנית ועוצמת האש של הגרמנים.

לפולין היו גדודי קוולריה, חיילים שרכבו על סוסים והיו מצוידים בנשק של פגיונות ארוכים וחרבות. הגרמנים שהסתערו עם מאות טנקים, חיסלו מהר את גדודי הרוכבים וכבר ביום הראשון של הפלישה התקדמו עשרות קילומטרים בפנים הארץ. במיוחד היו מאוד פעילים האווירייה הגרמנית של המסרשמיטים, הם הגיחו מטה מעל לראשיהם של חילות הפולנים ופצצות ומכונות ירייה כבדות השמידו את הלוחמים הפולנים שהיו להם רק רובים. הנשארים בחיים התפזרו וברחו לכל הצדדים ועזבו את החזית מבוהלים

גלויה מגטו ורשה מאבא של בתיה אריה לייב דובז'ינסקי שנשלחה לרפאל יעקב דובז'ינסקי ומשפחתו לבוגוטה קולומביה 26.8.1941 (בפולנית)

תרגום הגלויה מפולנית מגטו ורשה מאבא של בתיה אריה לייב דובז'ינסקי

ורשה, 26 באוגוסט שנת 1941

רפאל (Rafael) היקר!

לצערי הרב, אני מודיע לך שביום 6 באוגוסט שנת 1941 אמך נפטרה בעיירה לושיצה (Łosice). אביך המתאבל מבקש ממך להתפלל עבור המנוחה. כמו כן, הוא וגם אחיך יוסק (Josek) מוסרים לך דרישת שלום חמה. המקום ינחם אתכם בצערכם. דרישת שלום מאחותך אסתר (Ester), לייב (Lejb) וילדים. ברכות מאברם מני (Abram Mani) ושלמה (Szłojmełe). רפאל היקר, ברוך השם אנחנו בריאים. אשתי וילדיי מוסרים דרישת שלום. אביך מבקש שתודיע לבורוך (Boruch) ולייב (Lejb) על פטירתה של אמך.

הדוד שלך,

לייב דובז'ינסקי (Lejb Dobrzyński)

גלויה מגטו ורשה מאבא של בתיה אריה לייב דובז'ינסקי שנשלחה לרפאל יעקב דובז'ינסקי ומשפחתו לבוגוטה קולומביה 26.8.1941 (בפולנית)

Warszawa 26/VIII 1941 r.

Drogi Rafael!

ubolewaniem serca donoszę Ci wiadomość
że matka Twoja umarła w Łosice
dnia 6 Sierpnia 1941 r. ojciec prosi żebyś
odprawiał modły za jej duszę. Ukłony
i pozdrowienia od kochanego i bole
wającego ojca i brata Joska.
Niech Pan Bóg was pocieszy w
waszym smutku. Ukłony od Twojej
siostry Estera i Lejbko i dzieci
Ukłony od Abrama Mani i
szlojmele. Drogi Rafael. My jesteś
my Bogu Dzięki wszyscy zdrowe, Ukłony
od Mojej Żony i Dzieci. Ojciec prosy
byś dał znać Borochowi i Lejbco
o zgonie matki Twoj wujek

Lejb Dobrzyński

מעוצמת האש של הגרמנים. מכל אורך הגבול הגיחו צבאות האויב והתקדמו ברכב, משאיות ותלת אופנועים על הכבישים בפנים מדינת פולין.

אחרי ההתקפה על ורשה ביום שישי בשעות הצהריים שבאה בפתאומיות, אפילו הסירנות המיועדות להזעיק את האוכלוסייה אודות התקפה אווירית לא פעלו.

כשהשתרר אחרי הצהריים שקט, אנשים קראו בעיתונים על ההתרחשויות ודיברו בהתרגשות על הנעשה.

קצת נרגענו מהשקט, אבל זו היתה דממה לפני הסערה הטומנת בתוכה הרבה סכנות לימים הבאים. הלכנו לישון בחרדה מעיקה.

למחרת נשמעו פתאום צפירות הצופרים, עולות ויורדות - סימן להתקפה אווירית. שכנים שהיו להם מקלטי רדיו עם רמקולים העמידו אותם סמוך לחלונות ונשמע קולו של הקריין. הלו! הלו! פה רדיו פולין-ורשה, מטוסי האויב מגיעים, נא לרדת למקלטים, מגיעים! מגיעים! וגם מרמקול הרדיו נשמעה צפירת הסירנה שהפילה אימה וחרדה.

חלק משכני הבית ירדו למרתפים. אני זוכר שאני והורי, אחי, אשתו וילדתם - לא ירדנו למרתף רק נעמדתי בפרוזדור על יד הקיר. הדלת למדרגות היתה פתוחה כדי שנוכל בשעת צרה לברוח מהדירה. שום דבר אחר לעשות לא היה, הפקדנו את חיינו לידי הגורל העיוור...

נשמעו דטונציות של פצצות שהתפוצצו מרחוק וירי של רובים ומכונות ירייה. הם פתחו באש. הצבא הפולני שעמד בעמדות או במבנים גבוהים ירה על אווירוני האויב שזרקו את מטען הפצצות על יעדים חשובים: כמו בתי חרושת בפרברי העיר ומכוני הגז והמים. ירי של רובים על מטוסי האויב שטסו בגובה רב היה כמשחק ילדים. פתאום זינקו האווירונים על המטרות השתחררו ממטען הפצצות הכבדות וכהרף עין נעלמו באופק.

קול צפירות ארוכות בישר שההתקפה האווירית נגמרה. וקול הקריין ברדיו השמיע את קולו: עברו! - עברו!

אנחנו נשמנו לרווחה, ברוך השם זה עבר בשלום, לנו לא קרה שום דבר, נשארנו בחיים. תנועת האנשים שנשארה כאילו קפואה, התחילו שוב לזוז. בחוץ ברחובות ראו שוב אנשים נחפזים ממקום למקום לדעת מה קרה עם קרובים ובני משפחה. התחילו להגיע שמועות על המקומות שבהם נפלו הפצצות ועל ההריסות של מבנים עירוניים ובתי מגורים בכל פינות העיר הגדולה - ורשה, ועל הרוגים ופצועים. האזעקות חזרו לפעמים כמה פעמים ביום והתחלנו להתרגל אליהן וגם לחיות עם הפחדים.

כאשר שוב נרגע המצב לכמה שעות, גם אני יצאתי לרחוב, ושוב נפתחו החנויות לכמה שעות ומכרו את השאריות שנשארו שם. אנשים כבר לא שאלו על דברים מסוימים, רק חטפו מה שהיה עוד על המדפים. המחסור בלחם היה

ניכר. המאפיות עבדו כבר בהפסקות ממלאי הקמח הישן. ברחוב גנשה היתה מאפייה מפורסמת של "בלימן" והיה שם תור גדול ללחם. אני עמדתי בתור על מנת לקבל כיכר לחם, אבל טרם הגעתי לדלת המאפייה נשמעו צפירות האזעקה וכל הקהל, בערך כמה מאות איש, התפזרו מהר ורצו להסתתר בבתים. אני רצתי מהר הביתה בלי לחם. שעתיים חיכיתי לחינם והלכתי בלי כלום.

ככה במתיחות ובאנדרלמוסיה עבר שבוע ימים, הלילות היו שקטים, אבל ביום היו כמה אזעקות. הפגיעות היו בינתיים רחוקות מהרובע היהודי שם גרנו. לנו לא היה רדיו עם רמקול, רק דֶדֶקטור עם אוזניות שאליהן הקשבנו מזמן לזמן. על כן לא שמענו את הפנייה ב־7 לספטמבר של ראש העיר של ורשה סְטַז'ינסקי שכל מי שיכול לשאת רובה שיתייצב במקומות מסוימים להתגייס להגנה על ורשה מפני האויב הגרמני. ליתר חלקי האוכלוסייה הוא מייעץ לעזוב את העיר לכיוון מזרחה, שם הדרכים עדיין פתוחות לבריחה.

כשיצאתי למחרת לחצר, נודע לי שהרבה אנשים עזבו את העיר. מי ברכב ומי ברגל עם מזוודה או תרמיל על הגב ונעים על הכבישים בכיוון מזרחה מורשה. כמו כן דיברו שהרוסים עברו את הגבול ומתקדמים לכיוון של הנהר בוג ונכנסו כבר להרבה ערים. הצבא הפולני שהיה מרוכז באזורים המערביים של פולין נגד הגרמנים כלל לא התנגשו עם הרוסיים, להיפך, האוכלוסייה במקומות המזרחיים של פולין ראתה ברוסים מצילים מפני הסכנה ההיטלריסטית הגרמנית וקיבלו אותם במחיאות כפיים ובשמחה.

הרבה מהנוער היהודי הקומוניסטי שהגיע אליהם בדרך שהיא השמועה הזאת, יצאו בחיפזון מורשה בכדי להגיע למחוז השליטה של הצבא הסובייטי.

מהחצר שלנו נעלמו כמה אנשים וגם הפלצ'ר אוקסנהנדלר עם משפחתו נעלמו מהחצר. דירתו היתה סגורה, הוא לא אמר לאף אחד שהוא בורח מורשה, ולאן פניו מועדות ומאז עד בריחתו מורשה לא ראיתיו יותר.

קצין המשטרה יעקובובסקי גם נעלם מהחצר, ביחד עם הבן של אשתו. השחקנית חנה גרוסברג עזבה עוד כמה שבועות לפני פרוץ המלחמה את פולין – לארץ לטינית של אמריקה, ברזיליה או ארגנטינה להופעות בתיאטרון היידישאי בארץ זו.

שמועות הלכו מפה לאוזן, שהרוסים מתקרבים ובזה תימנע כניסת הגרמנים לורשה. אבל זו היתה נחמא פורתא, דבר שלא התגשם. לאחר זמן מה נודע לנו מאנשים שחזרו מהבריחה ההמונית מעיר הבירה שדרכם היתה מלאה בפורענויות ושני שליש מהבורחים נהרגו בדרכים. סיורי האוויר של הגרמנים גילו את דבר הבריחה של הפליטים והמסרשמיטים הגיחו ממרומים וירו במכונות ירייה, או בהטלת פצצות על ההמון שהלכו ברגל על הכבישים הראשיים וגם הצדדיים. נפלו מהם אלפי הרוגים ופצועים, אנשים זרקו

והשאירו את מטענם ואת מזוודותיהם וברחו לשדות או ליערות להתחבא מפני הקטל.

מתי מעט הצליחו להגיע לרוסים ומעטים חזרו לורשה והביאו את הבשורות המרות מסמרות השיער והכניסו עוד יותר פחד אצל האנשים שהיו במצור בורשה.

המצב בעיר החריף - ההתקפות מהאוויר התגברו מיום ליום. הגרמנים מפציצים בראשונה יעדים כלכליים ומוניציפליים בפרברי ורשה. ישנם אזורים עם בתי חרושת והגרמנים יודעים בדיוק איפה הם נמצאים. כנראה הריגול הגרמני היה יעיל מאוד והם קיבלו מידע מדויק על כל מפעל וכל בית חרושת בתחום העיר ולשם הם מכוונים את התקפותיהם הראשונות והמדויקות. מחסני עצים ותבואה בסוף רחוב דז׳יקה בערו. דלֵקות התלקחו מפצצות שרֵפה בכל מיני מקומות. ראשית כול נותק הקשר הטלפוני, כי מרכזיית הטלפונים בעיר הופגזה. הטלפון בביתנו תלה על הקיר דומם ומת. הגז פסק לזרום בצינורות. כנראה המפעל הגדול והמרכזי של הגז בעיר נחרב ואין על מה לבשל. אנו משתמשים בכיריים חשמליים. אבל אחרי כמה ימים נפסק גם הזרם החשמלי, אנו יושבים כבר בחושך בלילות. למזלנו היו לנו כמה ליטרים של נפט. בלילה אנו מדליקים עששית נפט קטנה בכדי לא לשבת לגמרי בחושך.

במה מבשלים תה? או קצת אוכל? מלאי של פחמים לא היה לנו, לכן נזכרנו בסוכה שלנו הנמצאת במרתף, ואני ירדתי למרתף עם גרזן ומפצל כמה קרשים לחתיכות, מעלה אותם לדירה, ואנו מבעירים אש בכיריים. מרתיחים מים ומבשלים קצת מרק. לדאבוננו, אין לנו הרבה לבשל, המזון מועט וצריכים לקמץ, מי יודע כמה זמן תימשך המלחמה הארורה הזאת?

טוב עוד שהמים זורמים בברז. אנחנו רואים את הנולד ואוגרים בכמה דליים וכדים מים לשעת חירום. החשדות שלנו לא היו לחינם. כעבור יום או יומיים פסקה זרימת המים וזה הגרוע מכול. על רחיצה אין כבר מה לדבר, וטוב שיש לנו לכמה ימים מים לשתייה.

במילה אחת, המצב מושלם! אין מים, אין גז, אין חשמל וטלפון והעיקר אין מה לאכול. אנו שוקלים ומודדים כל דבר ומחלקים מנות מצומצמות לכל אחד ממה שיש לנו בבית ואנו חצי רעבים. מה יהיה גורלנו? רק אלוהים יודע...

למזלנו, נודע לנו שבמרתף אחד ישנו ברז, שם עוד זורם קילוח מים חלש. אלה המים מהצינורות שחוזרים למקום נמוך.

אנשי החצר עמדו בתור במרתף הזה. לקח הרבה זמן עד שהתמלא הכלי, אבל כולם מחכים בסבלנות עד שמגיע תורם לקבל קומקום מים. מים זה חיים וטוב שגילינו מקור זה.

עגום מאוד היה לראות כשלחצר נכנסו חיילים פולניים והם ביקשו להחליף לחם עבור מים. דומני שלא הצליחו כי כל אחד מהשכנים שמר על קצת מהמים כאוצר בלום שאין לו תחליף. החיילים היו באפיסת כוחות והנשק היחידי שלהם היו רובים מיושנים. מיותר להגיד שלא היו כל סיכויים לבלום עם נשק כזה את עוצמת האש של הגרמנים.

אני זוכר ערב אחד, בחוץ היה שקט ולא נשמעו הדים של התפוצצויות. ישבנו בחדר הגדול המואר היה בעששית הקטנה, פתאום נשמעו דפיקות בדלת. אני פתחתי את הדלת שהובילה למדרגות. לפרוזדור נכנסו שני חיילים פולנים בלי נימוסים מיוחדים והלכו ישר לחצר, אני נשארתי ליד הדלת הפתוחה ושמעתי שהם אומרים לאחי שהוא ילך איתם, כי צריכים אנשים לחפור בורות וחפירות. הבנתי שהוא כבר לא יכול להתחמק מהם ויצטרך ללכת איתם, מי יודע לאיפה. חשבתי שאני עוד יכול להסתלק בטרם ירגישו בי. בצעדים מהירים, אבל מבלי להשמיע רעש ירדתי בחושך מהמדרגות, נכנסתי לחדר השני ופתחתי את הדלת של השירותים בחצר ונכנסתי פנימה, עמדתי שם ליד הדלת בערך חצי שעה.

אחר־כך יצאתי משם ולא שמעתי יותר כל רעש ועליתי בחזרה לדירה. גיסתי בכתה שלקחו את בעלה מי יודע לאן? ההורים שלי ניחמו שלכל הפחות אני הצלחתי להתחמק. מה יש לעשות. נקווה שטוביה יחזור בשלום. ואכן כך היה. לפנות בוקר טוביה חזר והוא סיפר שהובילו קבוצה גדולה של אנשים שתפסו אותם בכיוון פרבר העיר שקוראים לו "אוחוטה". אמרו להם שצריכים לחפור בורות נגד טנקים. כשהיו כבר בקרבת המקום, התחילו פתאום להפגיז את השטח בתותחים ופצצות נפלו. החיילים שהובילו אותם וגם האנשים התפזרו לכל מקום שהיה מחסה. כשנשתתקה קצת ההפגזה, הוא ועוד אחד שהתחבאו ביחד באיזה שער של בית, התחילו ללכת בחזרה. היה חשוך ואף אחד לא עצר בהם. אחרי כמעט שעתיים הליכה הוא בא בחזרה הביתה, עייף ובאפיסת כוחות.

אבא שוב התחיל לקבל כאבים. הוא סבל מכיב־קיבה. הדבר היחיד שהשתיק את הכאבים היו זריקות אטרופין שהיו בבית, אבל הצרה היא שלא היה מי שיזריק לו.

אוקסנהנדלר הפלצ'ר לא יודעים היכן הוא, ואיזה אחות או רופא, אף אחד לא ילך בימים טרופים אלה. אז עלה לי רעיון שאקנה מזרק ואני אעשה לאבא את הזריקות. בזמן שהיה שקט בחוץ ירדתי וקניתי במחסן־התרופות ממול הבית מזרק וגם כמה אמפולות של זריקות לחיזוק הגוף, כי רציתי קודם כול לנסות על עצמי להזריק לי זריקה. אומר ועושה. עם קצת ספירט ומים רותחים עשיתי חיטוי למחט והזרקתי לי ברגל את הזריקה. אחר־כך הזרקתי לאבא ביד והצלחתי בזה.

כשנודע הדבר לדודה פרלה, שאני מסוגל לעשות זריקה, היא באה אלינו שאזריק לה זריקת אינסולין. ממש הצלתי את חייה, כי לא היה מי שיעשה לה את הטיפול בזמן ההפגזות ואף אחד לא רצה ללכת. מספר פעמים הלכתי אליה הביתה ופעם אחת עמדתי באיזה שער שעה שלֵמה כי מסוכן היה ללכת ברחוב בזמן ההפגזות. בכל זאת הצלחתי להזריק לה הרבה פעמים. אני ידעתי שאני עושה מעשה טוב, וזה היה שכרי.

חג ראש השנה התקרב. לחגוג את החג לא בא בחשבון, כי לא היה כמעט שום דבר מאכל חוץ מקצת קופסאות שימורים שהיו בבית, שאכלנו בקיצוב לקיים את הנפש.

כשנודע לי שבשוק שהיה בחצר ברחוב דז׳יקה, אפשר לקנות משהו, הלכתי לשם. ראיתי באיטליז אחד שמוכרים רגלי פרה. באין שום דבר אחר קניתי רגל גדולה של פרה והבאתי הביתה. אמא שמחה, נעשה רגל קרושה לחג, אבל זה לקח כמה ימים עד שהספיקה לבשל בכיריים את הרגל בתבנית גדולה וסעדנו את הנפש במאכל זה.

יהודי נשאר תמיד יהודי, אפילו בעת צרה בבתי הכנסת לא התפללו ולא רצו להסתכן בהליכה לשם, על כן כמה ימים לפני ראש השנה אחד מדיירי החסידים בחצר הביא ספר תורה וערכו מניין לתפילה בדירה של שכן בקומה הרביעית. רוב דיירי הבית הדתיים עלו להתפלל שם, בעל התפילה בשברון לב ובכי אמר את התפילות והקהל התפלל ביראה ובחרדה, כאילו רצה לבקוע את הרקיע ולבטל את הגזרות הרעות.

אך הצורר הגרמני, דווקא ביום זה שפך את זעמו על הרובע היהודי. עוד לא הגיעו לתפילה ״לאל עורך דין״ והיתה אזעקה, ועשרות אווירונים גרמניים התחילו להוריד ממרומי השמים פצצות גדולות ואלפי פצצות תבערה.

כמובן שהמתפללים התפזרו מהר מבלי לדעת היכן המקום הבטוח ביותר. שמענו כבר על מקרים שאנשים שהתחבאו במרתפים נקברו מתחת המפולות, הבית חרב עליהם ואי אפשר היה להוציאם משם. ההדים של ההתפוצציות היו חזקים מאוד ורעש המטוסים שהנמיכו טוס הפילו אימה ופחד. לא היה לאן להימלט. מקלטים בטוחים בכלל לא היו. כל הבתים היו בנויים מלבנים קטנות מודבקות בטיט. הרצפות היו של קורות ולוחות עץ ובאם פצצה פגעה בבית, היא חדרה דרך הגג ותקרות העץ עד למרתף, אפילו דרך ארבע חמש קומות. במרתף התפוצצה הפצצה וזיעזעה את המבנה בחוזקה, כך שקירות העשויים מלבנים קטנות התפוררו, ואז כל הבית שקע וקרס תחתיו, המרתפים כלל לא שימשו כמגן לאנשים שהתחבאו שם, זה יכול להיות קבר בטוח.

עמדנו בפרוזדור קרוב לדלת, ובאין אונים הקשבנו לשריקות של הפצצות והדי הרעמים מחרישי האוזניים. זה נמשך שעה ארוכה. פתאום שמענו חבטה

עזה. טרק! טרק!! הרבה שמשות התנפצו לרסיסים וקירות הדירה הזדעזעו מהד ההתפוצצות.

לרגע כל אחד חשב שזה כבר הסוף, והכול נגמר - אין חיים אבל כשזה עבר וכולם ראו שהם קיימים ולא קרה להם שום דבר, נשמנו קצת לרווחה. עודנו חיים ברוך השם!

אחר־כך התברר שהיה לנו מזל רב. פצצה גדולה נפלה באמצע החצר בדיוק בגינה ועשתה שם בור גדול. כמעט כל השמשות בדירות התנפצו ורסיסים עפו לכל הצדדים. מרסיסים אלה נהרג איש שעמד בשער הבית, הוא נכנס מהרחוב כשהתחילה ההפגזה ומצא שם את מותו. אחרי ההתקפה של פצצות הבעֵרה בצורת שפופרות של אלומיניום, התחילו שרפות ברובע היהודי.

לפנות ערב, כשפסקו ההתקפות מהאוויר יצאתי לרחוב. פה ושם בער בית, או אגפים שלמים של בתים נעלמו וראו רק עֲרמות גדולות של לבנים, מעורבות עם חלקי ריהוט שבורים מונחים בגובה של קומה או קומתיים. עשיתי סיור קטן בסביבה הקרובה עד לרחוב גנשה שהיה מואר קרוב לבית שלנו. ראיתי שהרבה בתים בוערים בקומות העליונות. האם מישהו ניסה לכבות את השרפות? לא ראיתי. מסתבר שכל ההכנות וההוראות של הג"א לא היו שוות כלל. כל אחד חיפש להציל את נפשו והארגון הזה לשעת חירום שם השקיעו הרבה עבודת כפיים, כלל לא עמד במבחן.

הלכתי לביתה של בתיה. רציתי לדעת מה שלומם. האם כולם בסדר או חס וחלילה קרה משהו. אני הולך מהר ומגיע לרחוב שצ'נשלובה 9. אני עולה במדרגות לקומה הראשונה. הדלת פתוחה... מסתכל בחדרים, אין אף אחד בדירה. הייתי מאוד מודאג ולא ידעתי מה לעשות. לחכות עוד או ללכת הביתה?

והנה בתיה מגיעה וסיפרה כשהתחילה ההתקפה מהאוויר היא וכל המשפחה רצו להתחבא בבית הקברות היהודי שזה לא רחוק, ברחוב אוקופובה. אמרו, ששם לא יזרקו פצצות, וככה עשו. הם התפזרו בין המצבות, ומשם ראו את האווירונים המתקיפים את האזור היהודי. בזמן הבריחה מהבית הם לקחו איתם את תכשיטי הזהב ועגילי היהלומים שהיו במחבוא על הנברשת התלויה בחדר. חבילה עם כסף היתה מתחת למזרון, אבל במבוכה הגדולה לקחו איזו חבילה אחרת - אבנים למציתים שערכן קטן מאוד.

בבית הקברות ראו את הטעות, סכום הכסף היה די הגון ומכיוון שהשאירו את הדלת פתוחה, פחדו שמא יגנבו את הכסף. כשההפצצות נרגעו היא הראשונה שרצה הביתה לראות מה עם הכסף. בנוכחותי היא חיפשה במזרון ואמנם מצאה את כל החבילה.

לבסוף, כולם חזרו מבית הקברות מפוחדים ומלוכלכים מהשכיבה בין

המצבות. העיקר שהסכנה בינתיים עברה וכולם בריאים ושלֵמים. רפאל סיפר שהוא לא שכב בין המצבות, רק התחבא באורווה בין הסוסים אשר בבית העלמין.

בתיה מלווה אותי כברת דרך הביתה. עכשיו יש לי את ההזדמנות לסקור טוב יותר מה קורה סביבנו. הלילה כבר ירד והשרפות משורת הבתים מאירות לנו את הדרך. זה היה מחזה מפחיד ונדיר לראות איך בית של כמה קומות בוער בפנים כמו פנס. האש מתפשטת מקומה לקומה ושורפת את כל תכולת הדירות.

חום אדיר נפלט מהבתים הבוערים ואנחנו הולכים באמצע הרחוב. אש תופת בוערת בחלונות המנופצים והשרופים לגמרי, זהו מחזה מקברי מבעית כשרואים איך בפנים נופלות התקרות וקורות עבות בוערות כמו שבבים. לא עושים שום דבר עד שהאש תכלה הכול והשרפה תיפסק לבד.

חזרתי הביתה ועליתי לקומת הגג, בקומה החמישית, לראות אם אין סכנה של שרֵפה גם אצלנו. מצאתי שהכול בסדר והכול תלוי במזל ויד הגורל העיוור רצתה שלא ניפגע.

הסתכלתי דרך חריץ בקיר בעליית הגג. הבית שלנו היה גבוה יותר מהבתים הסמוכים וראיתי שטח גדול למרחק. גגות למאות בלטו באוויר לאור השרפות ולשונות אש מפוזרות בין הבתים. עשן סמיך עלה השמימה כמו מכבשנים, תמונה נדירה כזאת קשה לשכוח ונשארת לעולמים באיזה תא במוח.

ברדיו נשמעים נאומים פטריוטיים וקריאות מיואשות של הקריין להגן על העיר מפני הפולש הנאצי הגרמני. מדבריו אנו מגיעים למסקנה שהמצב נואש וכיתור קו ההגנה של העיר מתהדק יותר ויותר. עכשיו כבר יורים בארטילריה. תותחים כבדים מפגיזים את העיר ועושים חורבן והרס. ואחרי ראש השנה, כשהיה מבצע מיוחד על הרובעים היהודיים, התחילה הפגזה כללית בלתי פוסקת - יומם ולילה. מההפגזות של התותחים אין כמעט שרֵפות, רק הרס של חלקי בתים וגם מבנים שלמים. האזעקות מהצופרים כמעט פסקו כי נפסקו הטיסות של האווירונים. הדי נפילת הפצצות נשמעו בכל חלקי העיר, כל כמה דקות נשמעה שריקה של הפגז העובר מעל הבתים, ואחר כך הדטונציה של הפגיעה וההד המתפשט בסביבה. הסכנה אורבת לך בכל מקום, ברחוב וגם בבית. אין היכן להתחבא ואנחנו מחליטים לשבת בדירה ומה שיקרה יקרה. אין לאן ללכת, ובאם יתמזל לנו המזל, נישאר בחיים.

ישנן כבר שמועות שמביאים אנשים שבאים מבחוץ, שאלפי הרוגים מתגלגלים ברחובות או מתחת למפולת. ושוב נשמעו צפירות האזעקה ושוב נופלות פצצות. הבית שלנו שוב הזדעזע והקירות רעדו וחשבנו שהכול מתמוטט, אבל הבית נשאר שלם. כנראה כל אדם עם גורלו ולכל בית מזלו שלו...

נודע לנו אחר־כך שפצצה ענקית של מאה קילוגרמים או יותר חדרה דרך הגג בכניסה הראשונה לחדר המדרגות. הבקיעה חור בכל שלוש הקומות ונשארה מונחת במרתף מבלי להתפוצץ. אבל שלושה אנשים נפגעו, אחד היה מת. אלה היו אנשים לא מהחצר, אלא נכנסו מהרחוב למצוא מחסה כשהתחילה ההתקפה והתחבאו שם בכניסת המדרגות.

אני זוכר באחד הלילות, מספר ימים לפני הכניעה של הפולנים את שריקות הפגזים שנשמעו באוויר, כשעברו מעל הבית ואחר־כך נשמע הד ההתפוצצות האדירה.

נעשיתי כבר מומחה ויכולתי לשער בערך היכן נפל הפגז. כבר התרגלתי להד ההתפוצציות והייתי כבר כמעט אדיש לכך. העיקר, זיהיתי שהפגז עבר למעלה מעל הבית. לא איכפת היה לי. האדם הוא "חיית הרגל" ומתרגל לכל מיני מצבים, וכשזה קורה הוא מקבל את הדברים בשוויון נפש. במצב כזה היינו כולנו.

היינו לבושים במעילים. לכל אחד איזה תיק עם שאריות אוכל, מוכנים לברוח מהבית במידת הצורך. הדלת היתה חצי פתוחה ועל השולחן דלקה העששית הקטנה. מסביב צלילים כהים ואתה מרגיש ללא ערך, כפיסת עץ על נחשולי הים. המחשבה כאילו נעצרה במקומה קפואה באין אונים.

ישבתי ליד השולחן הגדול, לפני היה ספר לימוד השפה האנגלית, ובכדי להעסיק את עצמי קראתי וחזרתי על מילים ועל חוקי הדקדוק. אינני יודע אם משהו נדבק לי מקריאה זו אבל רציתי להסיח את הדעת מההפגזות הבלתי פוסקות.

גם למחרת התגבר הירי של הארטילריה הגרמנית. כל כמה דקות נשמע טרק! טרק! מכל חלקי העיר ומכל הצדדים. הרדיו עוד פעל והקריין הודיע שבגלל ההרס הרב בחלקי הבתים, רצוי לעשות מעברים בכל דירה לדירה אחרת שאם במקרה ייהרס גרם המדרגות שדיירי הבית יוכלו לברוח ולהינצל.

אני לא חושב הרבה, צריכים להבקיע איזה קיר לדירה אחרת, אבל לאיזו דירה? בצד ימין של החדר הגדול הקיר סמוך לבית אחר. אינני יודע מי גר שם, ובאם גובהו של החדר הולך במקביל לגובה הדירה הסמוכה. גם אני לא יודע מה עובי הקירות.

בסוף אני מחליט לעשות חור בקיר שנכנס לדירה בחדר השני של הבית שלנו. עם גרזן ופטיש אני מתחיל לעשות את החור מבלי לבקש רשות מהשכן שגר שם, ואני גם לא יודע מיהו השכן.

אני מכה בפטיש בקיר, רוצה רק להוציא את הלבנה הראשונה, ואחר כך זה יהיה קל יותר. הצלחתי בסוף לשבור את הלבנה ולהכניס את הגרזן בין החריצים, ועם דפיקה קלה להוציא לבנה אחרי לבנה. סימנתי מלבן ברוחב של אדם ובגובה של מטר בערך ועבדתי עם כל המרץ. אחרי שעה ארוכה

הצלחתי לעשות את המעבר שאדם יוכל בקלות לעבור. זה בדיוק נכנס לחדר קטן של דירה. בעל הדירה לא אמר שום דבר, להיפך, היה מרוצה. גם לו ישנה אפשרות לעבור מהדירה שלו לדירתנו בעת סכנה ובינתיים סתמתי את החור בקיר עם שמיכה.

כשהיתה הפסקה בהפגזות, ארזתי כמה חבילות עם דברי ערך, לבוש ולבנים שהיו בבית, והורדתי אותם לתוך המרתף ליד הסוכה המפורקת. שמתי על החבילות קרשים וסגרתי את התא במנעול הכבד שהיה שם. כוונתי היתה באם תיחרב הדירה שלנו ומישהו יישאר בחיים, יישארו קצת מהדברים האישיים לפליטה. אבל תודה לאל, הדירה שלנו לא נהרסה ולא השתמשנו בחור הקיר לברוח דרכו.

אחרי כמה ימים של הפגזה כבדה, שרר פתאום שקט מוחלט. ברדיו נשמע הנאום האחרון של ראש העיר סטאזינסקי שהודיע בקול רועד ובהתרגשות גדולה על כניעת מגיני העיר בפני האויב הגרמני. נשמע ההימנון הפולני "עוד לא אבדה פולין" והרדיו הפולני נשתתק.

זה היה הסוף הטרגי של פולין העצמאית שנכנעה מול האויב החזק והאכזרי, מול גרמניה ההיטלריסטית.

השקט הפתאומי הכניס אותנו למצב רוח של קונפליקט פנימי לא ברור. לא ידענו באם יש לשמוח על השקט ושביתת הנשק, או להתאבל על התפיסה הטוטלית של פולין והניצחון המוחלט של הגרמנים.

מה טיבם של הגרמנים של עכשיו לא ידענו בדיוק. היינו בטוחים שתהיה עכשיו תקופה קשה תחת השלטון ההיטלריסטי הגרמני, אבל עד היכן יגיע הרוע הזה לא ידענו ולא תיארנו לעצמנו. המבוגרים שזכרו את הגרמנים מימי מלחמת העולם הראשונה היו יותר אופטימיים, הלא גם אז היה המצב קשה. ובכל זאת, איך שהוא הסתדרנו איתם והמשכנו להתקיים ובוודאי נתקיים גם עכשיו. "לא אלמן ישראל" זה לא סוף העולם, העיקר שאנו חיים ונמשיך לחיות. ככה דיברו אנשים, שכנים מהחצר שהתגודדו בקבוצות קטנות והעריכו את המצב. כמעט שבוע שאף אחד לא יצא החוצה ועכשיו התחילו לצאת לרחובות, כמו מתיבת נח אחרי המבול...

הרחובות היו בחלקם הרוסים. פה ושם בורות מהפצצות שנפלו, פסי הברזל של החשמליות היו בהרבה מקומות מעוקמים והרוסים, גם עמודי החשמל נתעוותו והחוטים נקרעו בהרבה מקומות. באי אלה מקומות ברחובות הוצאו האבנים המסותתות ונערמו כחומות, להיות מגן בשביל מעבר טנקים, בורות מגן נחפרו בהרבה מקומות, ברחובות ראשיים וגם סמוך לרחובות היהודים – פגרי סוסים התגלגלו בכבישים ואנשים גויים כמו יהודים חתכו מהם גושי בשר. הסוסים נהרגו מהפצצות והיו למאכל של אנשים שהיו רעבים.

לבד ראיתי מחזה כזה ברחוב נלבקי הסמוך. איך אנשים שהכרתי בהם יהודים, חתכו בסכינים חתיכות בשר ושמו בשקים. אחד, כנראה בעל מקצוע, חתך גם את הזנב של הסוס, לעשות מזה מברשות.

ברחוב גנשה הסמוך עוד בערו שורות של בתים. אמנם לשונות אש כבר לא היו, אבל על ערמות של לבנים גושי עפר וברזלים, לוהטי אדים של גחלי אש והפיצו חום חזק שעוברים ושבים הצטרכו להתרחק משם. המראה הכללי היה של חורבן והרס. באוויר הקודר תולה עוד הפחד כמו חרב נטויה לערוף ראשים ללא רחמים וצדק. קשה לתאר את המחזה של בתים של ארבע ושלוש קומות עומדים כמו פנסים חלולים, בלי תקרות ורצפות. חלונות שרופים וחורי החלונות נראו כמו עיניים שהוציאו מהן את האישונים וכסומים מסתכלים לרחוב בלא הבעה במבט של מתים.

קירות עומדים שרופים ומפויחים ופה ושם אפשר לראות חתיכת קיר מטויח עם צבע, היכן שהיתה תלויה תמונה או חפץ.

אתה עובר באמצע הרחוב, ומשני הצדדים ערמות של גרוטאות, שברי כלים ובתים שרופים.

ישנם גם בתים שלא נשרפו, רק פצצה שנזרקה מאווירון או מפגז של תותח הפכה חלק מהבית לתלי חרבות והכול מעורב ביחד. פסנתר שבור, ארון בגדים עם כל התכולה המפוזרת בין גושי לבנים וקורות עץ. פה ושם אתה רואה עוד חלקי בגדים שתלויים על קולבים על איזה קיר עם טפטים צבעוניים שנשארו זכר מאנשים, נשים וטף שנקברו חיים מתחת ההריסות.

פה ושם רואים אנשים שנוברים בין ההריסות. אלה שנשארו ממשפחה מחפשים את יקיריהם שנהרגו ואולי עוד נמצאים בחיים מתחת ההריסות. מספרים על משפחות שלמות שבעת ההפצצות ירדו למרתף להתחבא ושם מצאו את מותם. ישנם גם מקרים ששמעו קריאות ובכיות ממרתפים שנשארו שלֵמים אבל ערֵמות של לבנים בגובה של כמה מטרים כיסו אותם ולא יכלו לצאת משם.

אנשים בעלי יוזמה, עובדים בכל הכוחות עם מעדרים ובידיים כדי לפנות את הכניסה למרתף בכדי להציל את האנשים הקבורים שם חיים.

ישנם גם אנשים שניצלו בדרך נס ולא יודעים איך ולמה. הם היו חשופים לסכנה ולא נפגעו.

אחת מהם היא בתיה. באחד הימים לפני הכניעה, הם שמעו מפי אנשים שלא רחוק מהרחוב שלהם הופגז בית חרושת לשימורים ומאות פחים עם שימורי מלפפונים ופחיות של סרדינים מתגוללים כמעט ברחוב, וכל מי שרוצה בא לקחת.

בתיה ואחיה רפאל החליטו גם ללכת לשם לקחת כמה קופסאות באין

כמעט אוכל בבית. שניהם באו למקום המיועד ולקחו כמה קופסאות עם שימורי מלפפונים ורצו כבר לחזור ופתאום התחילה הפצצה. הסירנות כבר לא פעלו ולא ידעו להזהיר מראש, הרבה אנשים שהיו שם התחילו לברוח. גם רפאל ברח והצליח להגיע הביתה. בתיה לא הצליחה להתרחק מהמקום, מסביבה נפלו פצצות. היא שכבה על הארץ ליד ערמות פחי השימורים ולא זזה מהמקום עד שההפגזה השתתקה. בדרך נס יצאה לגמרי שלמה ועוד הביאה הביתה שני פחים של כמה קילוגרמים מלפפונים משומרים. רפאל היה המום ולא סיפר בבית שום דבר, הוא היה בטוח שבתיה כבר לא בחיים. כעבור חצי שעה היא הופיעה בבית בריאה ושלמה. את הנס הזה היא זכרה כל החיים ולא פעם סיפרה לי את זה. "אין סומכים על הנס" יש בכתוב, אבל לפעמים זה קורה בחיים.

יומיים כבר רגוע ושקט בורשה. אבל לא רואים עוד שום גרמני. העיתונים כלל לא מופיעים. שמענו שבית הדפוס של העיתון הידישאי "מאמענט" נהרס. העיתונאים התפזרו לכל עבר, וגם צוות העובדים וצריך לקחת הרבה זמן כדי שיתארגן שירות הידיעות, ובאין חשמל לא יכולים להדפיס גם את העיתונים שלא נפגעו. ומי יודע באם פעם שהיה להם אפילו האפשרות ויתנו להם להדפיס. אין כל סיכוי על קריאת עיתון. הידיעות שאנו שומעים, הן רק מפי שמועות, מפה לאוזן, אחד שמע, שהשני סיפר... באין בְרֵרה, קולטים את זה ומפרשים את השמועות בשיחות בין שכנים בחצר. אחד אמר שהרוסים מתקרבים לורשה ובמהרה יגיעו. שמועה זו קצת מעודדת, אבל אין לזה כל שחר.

הברז במרתף הפסיק אפילו לטפטף וצריכים להשיג קצת מים. אנשים שבאים מהעיר מספרים שבכיכר התיאטראות על יד בית המסחר המפורסם של ברון, נמצאת בחצר משאבה עתיקה ששואבים ממנה מים. אני ואחי לוקחים שני דליים והולכים לשם, הולכים דרך רחוב בֵּיֶלנסקה. שם היה התיאטרון היהודי "נובושצ'י" והמסעדה המפורסמת של אנשי הבוהמה מסעדת איזק גרטנר. ממול היה פעם המבנה המסיבי של הבנק הפולני המרכזי. עכשיו הכול הרוס ונשרף וברחוב שהיה פעם סואן מהרבה מטיילים יהודים שהלכו לכיכר התיאטראות לבושים במיטב בגדיהם בגנדרנות, אצים עכשיו אנשים לא במגבעות, אלא בכובעים פשוטים על דליים וכדים לחפש מים לשתייה.

אנחנו מגיעים לכיכר על יד בית העירייה עם השעון המפורסם על המגדל. בית העירייה שלם, כנראה הגרמנים לא רצו להרוס את המבנה בגלל הארכיון של אוכלוסיית ורשה שנמצא שם. הכול היה מתוכנן כהלכה. הגרמנים ידעו היכן להפגיז והיכן לא. לחצר של ברון מתמשכת שורה ארוכה של אנשים, התור מאוד גדול, מאות אנשים עומדים שם, רובם נוצרים. נעמדנו בתור וזה

תמונות אורגינליות מגטו לודז' פולין שנמסרו לבית לוחמי הגיטאות על־ידי חיים סנדרוביץ
שצולמו על ידי הצלם גרוסמן (בגטו לודז')

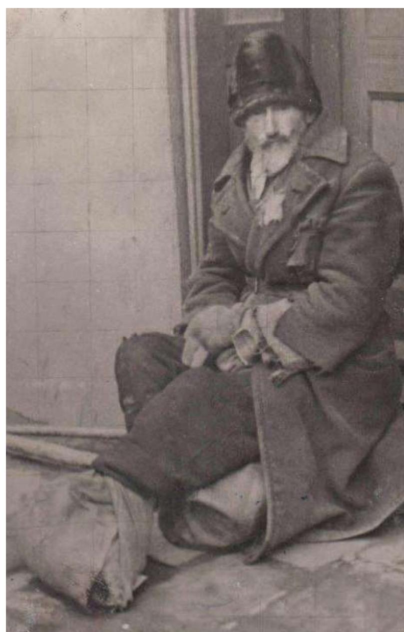
תמונות אורגינליות מגטו לודז'

תמונות אורגינליות מגטו לודז'

תמונות אורגינליות מגטו לודז'

תמונות אורגינליות מגטו לודז'

צילום מגטו לודז'

צילום מגטו ורשה

צילום מגטו ורשה

מכתב תודה והערכה לחיים סנדרוביץ מבית לוחמי הגיטאות, ינואר 1964

בית לוחמי הגיטאות ע"ש יצחק קצנלסון למורשת השואה והמרד

קיבוץ לוחמי הגיטאות
דואר נע אשרת
טלפון: נהריה 920412

תאריך 8 בינואר 1964
מס' 34

לכבוד
חיים סנדרוביץ'
תל גבורים
חולון

ברכת שלום,

עדיין אנחנו תחת הרושם של הצילומים מגיטו לודז', אשר זכית אותנו בהם. קיבלנו ממך 52 צילומים מאותו גיטו אחרון על אדמת פולין ואנו מודים לך על תרומה חשובה זו. לארכיוננו. הצלם של הגיטו, גרוסמן שמו, הנציח במצלימתו את אשר אחרים עשו בכתב: את סבלם של המוני הכלואים בגיטו, את מאבקם המתמיד ואת רצונם העז שלא להרשות לנשלם מערכי תרבות ומסורת.

ולך – הערכתנו על החוש ההיסטורי המובהק, אשר גילית בדאגתך שחומר תיעודי זה יגיע למקום שמירה בארכיון ציבורי. אנו מחזקים ידיך ומבקשים, כי תעשה למען קבלת יתר הצילומים מלודז'.

את ההעתקים המבוקשים נשלח לך בקרוב. לפני ימים מיספר שלחנו אליך צרור של פירסומינו – ודאי תמצא בהם ענין.

בברכה
צבי שנר

מכתב תודה והערכה לחיים סנדרוביץ מבית לוחמי הגיטאות, ינואר 1964

בית לוחמי הגיטאות ע"ש יצחק קצנלסון למורשת השואה והמרד

GHETTO FIGHTERS' HOUSE IN MEMORY OF YITZHAK KATZNELSON

קיבוץ לוחמי הגיטאות
דואר נע אשרת
טלפון: נהריה 920412

KIBUTZ LOHAMEI HAGHETAOT
AKKO POST OFFICE, ISRAEL
PHONE: NAHARIYA 920412

19 בינואר 1964

מס' 67

לכבוד
חיים סנדרוביץ'
תל גבורים
חולון

שלום רב,

קיבלנו את מכתבך ואנו מודים לך על דברי ההערכה למפעלנו. ידידים רבים עוקבים אחרי עבודתנו מתוך אהדה ומתוך רצון לעזור לנו – ועובדה זו היא מקור של עידוד בשבילנו.

הערותיך על הצורך להרחיב את גבולות התיעוד והמחקר גם לעבר משנות הכיבוש וארצות הכיבוש – צודקות הן, אנו תמימי דעים אתך, כי המרץ הציבורי והתרבות שנתגלתה אצל העקורים במחנות ה"די-פי" בשנות שלאחר המלחמה היא תופעה לאומית חשובה ויש להקדיש לה מתשומת לבנו. אנו אוספים את כל הפירסומים שהופיעו במחנות אלה בגרמניה, איטליה, אוסטריה (וגם בקפריסין) והאוסף שלנו בתחום זה הוא כבר לא מבוטל. נכיר תודה לכל מי שיתרום להרחבת האוסף הזה. גם צילומים לא מעטים מן החיים הפוליטיים והחברתיים והתרבותיים במחנות מצויים בארכיוננו. עם זאת צודקת הנחתך, כי החמצנו הרבה ולא מעט הלך לאיבוד.

אשר לחקר חיי הפליטים היהודים ברחבי ברית-המועצות לא נוכל לנחם אותך, כי אמנם הצלחנו לרכז חומר כלשהו בשטח זה. ידוע לנו רק, כי בירושלים נעשית עבודת-מחקר על נושא זה ע"י אחד מאנשי האוניברסיטה

עוד פעם שא תודה בשמי ובשמו של יצחק צוקרמן על תרומתך לארכיוננו ועל מסירותך לרעיון ההנצחה. נשמח לשמוע ממך ועד אז

כל טוב וברכה נאמנה

צבי שנר

צילום מגטו ורשה

לקח כמה שעות עד שנכנסנו לחצר לשאוב מים במשאבה. בינתיים שמענו בעומדנו בתור הערות אנטישמיות שהיהודים נדחקים בכל מקום. בתור היו קצת יהודים שעמדו בשקט. אף אחד לא ענה על ההערות האנטישמיות של הפולניות הצעירות והשקצים.

התחלנו ללכת בחזרה עם דליי המים. הספקנו עוד לראות בגינות המגודרות על הכיכר היפה והגדולה - שהתגלגלו שם הרבה כלי נשק, פגיונות ורובים וגם מכונות ירייה. ראיתי שם ארגזים מלאים בתחמושת, חגורות ובגדי צבא. את זה זנחו וזרקו חיילים פולנים שלא רצו ללכת בשבי. את כל הנשק הזה אפשר היה לקחת כאוות הנפש. אף אחד לא שמר על זה והיה בהישג יד. אבל האנשים הנוצרים והיהודים, עברו על יד זה מבלי לשים לב ובלי מחשבה שפעם, כלי נשק כזה יכול להיות גורם חשוב נגד הכיבוש הגרמני.

הגענו הביתה עם חצי דליי מים. בדרך המים נשפכו אבל היינו מרוצים שאפשר להרתיח תה ולהחיות את הנשמה. התפשטה שמועה, שהגרמנים כבר נכנסו לורשה והצבא הפולני המובס מתרכז בכיכר ססקו הגדולה.

אני ואחי החלטנו לעשות סיור בעיר ובמו עינינו לראות מה הולך שם. בדרך ראינו קרונות של חשמליות מונחים הפוכים באמצע הרחובות. הסתכלנו פנימה וראינו איך נערים נוצרים חותכים בסכינים את פסי העור לפתיחת החלונות.

המשכנו לכיכר סַסקי. על הכיכר הענקית היו מרוכזים אלפי חיילים פולנים, על ידם היו מונחים ומסודרים בערמות מרובעות רובים לאין ספור. החיילים חיכו כנראה עד שהיתה פקודה להיכנע באופן מסודר. ומה היה גורלם? מסופקני אם הם ידעו מה צפוי להם.

בעברנו על ידם שמענו הערות אנטישמיות כלפינו וכינויי ז׳דקי־ז׳דקי! זאת אומרת יהודונים. אפילו בזמן צרה, חלק מהפולנים לא השתחררו משנאת חינם נגד היהודים.

עמדנו ממול המקום שנקרא ״אחד עשר שערים״, שמה בין עמודי השיש הגבוהים נמצא הקבר של החייל האלמוני. אין עכשיו שמה משמר כבוד, המקום שומם ועזוב. על יד ״אחד השערים״ סמוך לגן הססקי עומד ארמון עתיק, עוד מימי מלכי פולין. בארמון הזה היה תמיד המטה הכללי של הצבא הפולני. הארמון וכל המבנים מסביב עומדים על תילם, אין שם כל פגיעה. שער הברזל הגבוה סגור, ועומד שם משמר צבאי. עמדנו והסתכלנו בכיוון השער, פתאום ראינו כלי רכב קטן מתקרב וממנו יוצא צעיר בלבוש של חיל האוויר הגרמני. על ראשו כובע כחול בצורת סירה. הוא צועד בגאוות יחיד לעבר השער מבלי להסתכל סביבו. החיילים הפולנים פותחים את השער והוא נכנס ונעלם שם.

מה טיבו של הקצין הצעיר הזה, שצועד לבד בין אלפי חיילים פולנים ולא מפחד? זה היה עבורנו חידה. אבל שיערנו שהוא נכנס למטה הפולני לסדר את עניין הכניעה והשבויים. הלכנו משם והחלטנו לעשות סיבוב ברחובות מרכזיים. פתאום שמענו טרטור חזק של אופנועים. ופה כבר ראינו את הגרמנים הראשונים הנחפזים מראש על אופנועים ותלת־אופנועים בקסדות על ראשיהם ורובים קטנים עם קנים שיש בהם הרבה חורים. פניהם מאוד חמורים, עיניהם מזדקרות מתחת קסדות הפלדה ומפילים אימה מסביבם.

אחריהם התחילו לבוא בשורות ישרות כמו סרגל החיילים הגרמנים שצעדו בסך, אולי עשרה בשורה בצעדים מדודים. הם הלכו מצוחצחים ונקיים בתהלוכת הניצחון של כובשים. משק צעדיהם על אבני הכביש הדהד באוויר חד־גוני. אחת שתיים! אחת שתיים! הם הלכו בגושים שלמים, בשורות צפופות עם כל חגור הקרב, עם הרובים האוטומטיים בעלי קנים קצרים.

הרושם היה מדכא. עוצמה רבה הקרינו החיילים הגרמנים במדיהם הכחולים־ירוקים, ובמגפיהם הגבוהים והמצוחצחים של עור שחור.

אחרי חיל־הרגלים נסעו משאיות ענקיות מכוסות ברזנטים, גם שם ישבו משני הצדדים על ספסלים חיילים עם כל מיני כלי מלחמה וציוד.

על סוסים מצוחצחים רכבו קצינים בסגינים ארוכים וכובעים של לבד עם מצחיות שחורות וקישוטים שזורים של חוטי זהב וכסף. בגאווה הסתכלו מסביב על המון האנשים שעמדו על המדרכות. הם רכבו לתפוס עמדות ידועות להם כבר מראש בכל מיני מקומות של העיר.

משני הצדדים עמד המון רב, פולנים ויהודים כולם עצורים ושקטים והסתכלו בתימהון וראו את החיילים הגרמנים שנכנסו כמנצחים לעיר הבירה של פולין, אחרי חודש של סבל רב, הפגזות רצחניות והרבה חללים. אנשים יצאו לרחובות ונשמו קצת לרווחה, בלב שבור ובאי ודאות על הימים הבאים ועל העתיד הקרוב שצפונותיו ופיתוליו מי ישורנה.

התחלנו ללכת הביתה במקביל עם הצבא הגרמני הצועד. המצעד התפצל לכמה כיוונים כדי לתפוס מקומות לאחסון הצבא. חלק מהצבא תפס קטע של רחוב נובוליפקי. הם חסמו את הרחוב משני הצדדים וחלק נכנס לארמון ממשלתי ברחוב רימרסקה והתמקדו שם.

לאחר שהגענו הביתה, שמענו לפנות ערב שכל הדיירים מקטע הרחוב נובוליפקי קיבלו צו לעזוב במשך שעה את דירותיהם. כל אחד יכול לקחת רק מזוודה אחת, ואת מה שיש בדירה להשאיר במקום, הצבא יתפוס ויתאכסן בדירותיהם.

הסמטה הזאת לא היתה רחוקה ממקום מגורינו. אנשים נשים וטף התחילו לעזוב את הבתים. הנשים בכו והחזיקו בידיהן את הילדים הקטנים. זקנים

גררו רגליהם עם מזוודות כבדות. הגזרה הזאת היתה טרגית ואכזרית. כמה מאות משפחות עזבו במשך שעה את דירותיהם בהשאירן את כל רכושם בידי הגרמנים. זאת היתה הגזרה הראשונה הקשה ברובע היהודי נגד היהודים. המגורשים התפזרו בעיר אצל קרובים וידידים כמעט בעירום ובחוסר כול.

עברו כמה ימים, הגרמנים שולטים בורשה הכבושה וחצי הרוסה ביד קשה. כל יום שומעים בשורות רעות על גזרות חדשות. מדברים על החרמות רכוש ועל הריגת אנשים ללא דין וללא סיבה.

הגרמנים מכריזים על מודעות גדולות על עוצר בעיר משעה 7 בערב. מי שייתפס אחר שעה זו נורה במקום. זה מכניס פחד גדול. שומעים שחיילים גרמנים פושטים מעילים טובים של גברים וגם של נשים, מורידים שעונים מהיד באמצע הרחוב, ובאם זה עובר בלי מכות, אז תודה לאל.

הגרמנים למעשה לא הבחינו מי זה יהודי ומי זה פולני. הגזע הגרמני הוא מאוד רחוק מלהיות הומוגני. ישנם גרמנים שגם דומים ליהודים ולהיפך, הגרמנים ידעו, שיהודי זה אדם עם זקן ופיאות, כך תיאר העיתון הנאצי "דה שטרומר" את הדמות של היהודי עם אף עקום וזקן ארוך, יהודי מגולח לבוש כאירופאי, הגרמני לא זיהה אותו כיהודי. לעומת זאת, כל פולני מזהה יהודי אפילו מרחוק, אפילו שהוא לבוש בלבוש אירופאי. היהודים עם הפולנים חיים כבר ביחד כאלף שנים ואחד מכיר את השני, לא רק בדיבור אלא בתנועות ובהבעת פנים. זו תכונה מושרשת מדורי דורות. לכן הרבה פולנים שפתאום הכריזו על עצמם כ"פולקס דויטשן" - זאת אומרת צאצאים מהעם הגרמני, התחילו לשרת את הגרמנים הנאצים כמורה־דרך בכל הכרוך עם האוכלוסייה היהודית.

בעיר התחילו לראות אנשי ס.ס. גרמנים שהלכו תמיד עם פולנים בלבוש אזרחי והיו להם למורי דרך, להתנפלויות פתאומיות על יהודים. כנראה שהפולני הזה היה שותף לביזה שהנאצי עשה בפומבי בלי כל מעצור ובושה.

במלחמת העולם הראשונה, היה ליהודי יתרון על הפולני, כי כל יהודי מבין פחות או יותר גרמנית ויכול לדבר איתם. עכשיו זה היה בכיוון הפוך. יהודי שהתחיל לדבר גרמנית חשף את עצמו שהוא יהודי וככה הסגיר את עצמו בלא שידעו.

בעיר התחיל להתפתח שוק שחור. כל החנויות היו סגורות וסידור של קצבת אוכל בשביל האוכלוסייה היהודית לא היה קיים כלל.

אט־אט התחילו לבוא לורשה איכרים מהסביבה למכור מתוצרתם ולקנות דברים שנחוצים להם. יהודים זריזים חיכו לאיכרים במבואות העיר וקנו את תוצרתם, אחר כך מכרו בעיר במחיר כפול. כל המסחר הזה היה ברחובות ומי שהיה לו כסף אפשר היה לו לקנות כל מיני מצרכים לשבור את הרעב.

הצרה היתה שפתאום הגיחו חיילים גרמנים ובאם תפסו את היהודי במסחר, החרימו את הסחורה ועוד נתנו מכות רצח. התחילה השיטה של ההחרמות, מדבר קטן ועד פתיחת חנויות במוטות ברזל והשוד ברכוש היהודי היה בלי כל ריסון.

אספקת המים טרם תוקנה. לא ידענו באם מישהו משתדל לעשות את זה. הסבל היה גדול פי כמה שאין גז וחשמל. זו היתה ממש שאלת חיים.

פעם, הלכנו עד לגדות הוויסלה. שמענו שבבית החרושת להדפסת כסף פועל צינור מים. הלכנו לשם, זה היה מאוד רחוק. עמדנו בתור ואמנם קיבלנו מים. אני ואחי נשאנו דליים וכדים מלאים במים, אבל בדרך הארוכה והמשובשת יותר משני שליש מהמים נשפך החוצה והגענו הביתה עם מעט מים, לאים וסחוטים.

על כן חיפשנו מקורות אחרים שניתן היה להשיג מים. שכנים סיפרו שבבית הקברות היהודי יש מים בשפע. ישנן כמה משאבות מלפני הרבה שנים ועכשיו הפעילו אותן.

בוקר אחד, וזה היה כבר שמונה ימים שהגרמנים שולטים בעיר, זה היה בחג הסוכות שכלל לא הרגשנו את החג, לקחנו אני ואחי ארבעה כלים, דליים וכד גדול ויצאנו לכיוון בית הקברות היהודי ברחוב גנשה. זה די רחוק - כמה קילומטרים אבל הדרך ללא פיתולים. בבית אין כמעט מים, ואין בְרֵרה, צריכים ללכת.

רק כשיצאנו את השער פגש אותנו מכר אחר ושאל אותנו לאן אנו הולכים? להביא מים, אמרתי לו, לבית הקברות. למה לכם ללכת כל כך רחוק, הוא אומר, אני הבאתי מים מהחצר בנלבקי 19. בחצר השלישית ישנה משאבה עזובה שהדיירים תיקנו אותה ויש שם מים בשפע.

זו היתה עצה טובה. אנחנו צריכים לעבור רק דרך חצר המעבר ברחוב זמנהוף 14 וכבר אנו נמצאים בנלבקי ליד השער מס׳ 19. אנו מודים למכר בעד עצתו הטובה והתחלנו ללכת לשם. זה ממש כמה דקות הליכה.

אבל כשנכנסנו לחצר הארוכה שהיתה מוכרת בכל הסביבה בשם החצר של כהן וצעדנו כמה פסיעות, מופיע מולנו גרמני במדי ס.ס. עם אקדח שלוף בידו, לידו הולך פולני צעיר ומצביע עלינו: יודען!

החייל הגרמני מנפנף עם האקדח קרוב לפנים והתחיל לצעוק: האלט!! תזרקו את זה, הוא מראה על הכלים, ובואו איתנו.

היינו המומים מפגישה זו. כמו שראיתי את מלאך המוות, כך נראה הגרמני בעיני. עד היום הזה כשאני נזכר בזה, אני רואה בבירור את קלסתר פניו הרצחני של הגרמני הזה עם האקדח השלוף בידו כלפינו.

ידענו שנינו שאין פה מקום לוויכוח והעמדנו את הדליים והכד בצד.

למזלנו עברה אישה מהחצר שלנו וביקשתי אותה שתיקח את הכלים איתה ושתגיד להורים שתפסו אותנו לעבודה.

הגרמני עם השייגעץ הפולני הובילו אותנו ועוד כמה אנשים שהספיקו לעצור בכיוון רחוב נלבקי. בחוץ עמדו כמה משאיות פתוחות עם מעקה מאוד נמוך מסביב. אמרו לנו לעלות על המשאיות. אנשי ס.ס. אחרים הביאו עוד אנשים שהוציאו מחצרות וגם מבית הכנסת של החצר הסמוכה שם גרו יהודים עם זקנים בגיל מבוגר שבאו להתפלל בחג. הם החזיקו עוד את הטליתות בידיהם. לא לקח הרבה זמן ושלוש משאיות היו דחוסות עם אנשים, בערך יותר ממאה וחמישים איש.

התחלנו לנסוע. לאן? לא ידעו, אבל הנסיעה היתה ממש סיוט. כולנו עמדנו צפופים והחזקנו אחד בשני. מי שעמד באמצע היה בטוח יותר ואלה שעמדו סמוך לקרש המעקה היו ממש בסכנה שייפלו מהמשאית. הכביש היה משובש עם בורות ובליטות באדמה והמכונה קפצה למעלה ולמטה. כל רגע עלול היה מישהו ליפול למטה על הכביש.

המשאיות עם האנשים נסעו דרך הרחוב המרכזי שהיה פעם הפאר של ורשה הגדולה בשם "פרברי קרקוב" ואחר כך המשיכה עם הרחוב "עולם חדש" (נובי־שויאט). אלה הם רחובות מאוד ארוכים וחוצים כמעט חצי מהעיר.

כשהגענו לכיכר "שלושה הצלבים" ראינו שהמשאיות לוקחות לכיוון נהר הוויסלה. אחרי נסיעה ברחובות צרים מהעיר העתיקה, הגענו לבסוף לשער הברזל. השער נפתח ואנו בפנים, שומעים צעקות בגרמנית: לרדת מהמכונית ואנחנו קופצים למטה.

התברר לנו שאנו נמצאים בשטח של מפעל הגז של העיר. אני מסתכל סביבי, חורבן והרס של מבנים, ערמות של לבנים וברזלים בולטות בשטח. פה ושם גם רואים מבנים שלמים אבל החורבן מתבלט בשטח גדול.

שומרים עלינו חיילים צעירים, הם עוד לא כל כך מושחתים ומתייחסים אלינו באדישות, אבל "רוח החיים" הם אנשי ה־אס.אס, הם לבושים במדים שחורים מקושטים עם חתיכות של קטיפה שחורה, עליהם בולטים הסמלים של שלד ראש אדם עם שתי עצמות אלכסוניות. הם מנהלי העבודה ואנחנו היהודים כעבדים צריכים למלא כל פקודה שיוצאת מפיהם.

הם צועקים ומקללים ומארגנים אותנו לעבודה. עיקר העבודה היא לפנות את ההריסות. האם בדעתם לשקם בחזרה את מפעל הגז? זה לא ידוע לנו, עכשיו הם מסדרים אותנו בשורה של רווח בין איש לאיש. חלק מהאנשים הם שולחים לתוך ההריסות והם צריכים להוציא בידיים את הלבנים שהתפוררו מהקירות המנופצים.

ופה מתחילה שרשרת העבודה. אחד מוסר לשני את הלבנה שהוצאה

מהמפולת והלבנה עוברת מיד ליד של עשרות אנשים והאחרון צריך לסדר את הלבנים בשורות, ריבועים אחת על השנייה בערמות מסודרות וישרות.

הצרה היא, שאיש האס.אס. הגרמני במדים השחורים לא הירפה מאיתנו. הוא מסתובב לפני שורת האנשים וצועק כמו נביחת כלב בגרמנית: ראשר שְנֶלר - איינס, צוויי, איינס, צווי, מהר! מהר! אחת שתיים, אחת שתיים.

אנחנו מעבירים בקצב מהיר את הלבנים מיד ליד והוא עומד מולנו כמו מנצח עם מקל ביד ולא מפסיק לצעוק: מהר מהר! "ראשר שנלר". מסירת הלבנים השרופות מיד ליד בקצב כזה, עייפה אותנו מאוד, הידיים רפו מכאב, אבל הצורר עומד מולנו וסוקר כל אחד.

הגרמני הזה הוא מאוד רחוק מלהיות מהגזע הטהור הגרמני. היו לו שערות שחורות ואף גדול ודווקא דומה היה ליהודי. יכול להיות שבגלל היותו דומה ליהודי היה לו תסביך נפשי ושפך את חמתו עלינו היהודים. לקחת נקמה בגלל פרצופו הלא ארי...

לאחר זמן מה, כנראה נמאס לו, הוא הלך למקום אחר. נשמנו קצת לרווחה ואחד לחש לשני, יהודים, קצת יותר לאט, הרשע הלך. אני ואחי ראינו מרחוק שאנשים נושאים בשניים כל מיני חלקי ברזל ומעבירים אותם ממקום אחד לשני.

טוביה אמר לי, בוא ניכנס לקבוצה ההיא, אולי יהיה שם יותר קל. התחמקנו לקבוצה השנייה והלכנו אחריהם. הגענו למקום שם לוקחים את הברזלים. שני אנשי אס.אס. עמדו שם ואמרו לנו לקחת על הכתפיים בלון גז ארוך ולהעביר למקום אחר. הרמנו את הבלון על הכתפיים והתחלנו ללכת. הבלון היה מאוד כבד, שחשבנו שאנחנו קורסים על האדמה. נפלנו במו ידינו מן הפח אל הפחת. כשהגענו מאחורי ערמה גבוהה של לבנים שהסתירה אותנו מעיניהם של חיילי האס.אס., זרקנו את הבלון ליד הערמה ומהר נכנסנו שוב לשורה שלנו של מסירת הלבנים. היה לנו מזל גדול, שהנאצים לא הסתכלו בצד שלנו ולא הרגישו איך נעלמנו.

חייל האס־אס שלנו חזר והוא החליט להחליף את האנשים שמוציאים את הלבנים מהחורבה. מבטו נפל על כמה אנשים שעמדו בשורה וגם טוביה היה ביניהם.

הם הלכו לשם להוציא בידיהם את הלבנים מההריסות. ליבי נצבט בי כשראיתי מרחוק איך טוביה רובץ בין החורבות ומושך את הלבנים. לא יכולתי לעזור רק קיוויתי שאיכשהו - הוא יתחמק משם. אני איכשהו הצלחתי להגיע לסוף שרשרת האנשים והתחלתי לסדר את הלבנים בשורות אחת על גבי השניה. זה היה קצת יותר קל, אבל קיבלתי כאבי ראש חזקים, וגם הייתי מאוד רעב ובעיקר צמא כי יצאנו השכם בבוקר בלי לטעום ולשתות משהו. פה אפילו לא נותנים לגימת מים אחת להחיות את הנפש.

אחרי כמה שעות, טוביה שוב חזר לשורה ואני עומד לא רחוק ממנו. השתדלנו לא לאבד אחד את השני. כשמרגישים שמישהו קרוב אליך ונמצא לידך אז יותר קל להתגבר על החולשות.

לא רחוק מאיתנו הסתובב חייל גרמני צעיר כאילו הוא שומר עלינו, אבל הוא לא עשה כל בעיות ולא התערב בקשר לעבודה שלנו. בחור אחד שעמד לידי שאל אותו משהו בגרמנית. אינני זוכר מה שאל והחייל ענה לו. לרוע מזלו של הבחור, הנאצי איש האס.אס. ראה את זה מרחוק והוא בא בריצה, הוציא את הרובה מידי החייל והתחיל לתת מכות רצח לבחור שעמד לידי. הוא נפל מתבוסס בדם והנאצי צעק בקול מטורף: "אני אראה לך יהודי. חזור, אין לדבר בשעת העבודה" ועוד בעט בבחור במגפיים. נפל עלי פחד גדול. התחלחלתי לראות איך הוא מרביץ בבחור כחיה מטורפת. אחר כך החזיר את הרובה לחייל ונזף גם בו שלא לדבר עם יהודים.

בקושי עמדתי על הרגליים, אבל התאמצתי בכל הכוחות להחזיק מעמד.

ככה עבדנו כל היום בלי אוכל ושתייה עד שש בערב. היום החשיך וניתנה פקודה להסתדר בשורות בשניים.

התחלנו ללכת בכיוון השער ומאיזה מבנה יצא קצין גבוה עם הרבה עיטורים ומדליות במעיל צבאי ארוך וכובע מקושט עם חוטי זהב עם צלב קרס על השרוול. איתו היו עוד כמה קצינים בדרגות יותר נמוכות. הוא סקר את השורות וקיבל דיווח מהפיקודים שלו. אחר כך פתחו את השער וניתנה פקודה: "ראוס". התחלנו כולם לרוץ החוצה.

השעה היתה אחרי שש. בשבע מתחיל העוצר בעיר, האם נספיק בשלושת רבעי שעה להגיע הביתה? זה היה בלתי אפשרי וסכנה חדשה מחכה לנו בחוץ. מי יודע איך זה ייגמר?

כל האנשים התפזרו. אני ואחי התחלנו לרוץ סמוך לקירות הבתים, הלב דופק, הרגליים כושלות, צמאים ורעבים אבל אנחנו בכל הכוחות ממשיכים בדרך בלי הפסק.

הלילה ירד. זה כבר אחרי שבע. הולכים והולכים בלי סוף, לא רואים איש. לאן נעלמו יתר האנשים לא ידוע. ואנו משיכים בדרך עם הרחובות המוכרים לנו לפי כמה מבנים, כמו כנסייה נוצרית ובתים אחרים שזיהינו בחצר בחושך. זה היה כבר תשע בערב כשהגענו לפני השער שלנו. למזלנו, לא נתקלנו בכל הדרך בשום משמר צבאי.

השער היה סגור. דפקנו בשער והשוער פתח את הדלת. אנחנו שוב בחצר שלנו.

מיותר להגיד שהורי וגיסתי היו מאוד מודאגים ודמעות היו בעיניהם כשראו אותנו בריאים ושלמים, רק סחוטים ורעבים אבל אין דבר, העיקר שחזרנו הביתה.

עברו כמה ימים ואנו שומעים בשורה מרה על הרג המוני, שקרה לא רחוק מאיתנו ברחוב נלבקי 9. מישהו, בריון יהודי דקר בסכין בשער הבית פולני צעיר שנטפל אליו כי הוא מכר משהו לדייר בבית הזה.

היהודי הדוקר, בכלל לא היה מהבית הזה. הפולני נטפל אליו ורצה לסחוב אותו למשמר הגרמני שהסתובב בעיר. הצעיר היהודי הוציא סכין, דקר את השייגעץ וברח. מאין הוא אף אחד לא ידע.

באם הנדקר מת או רק נפצע לא היה ידוע. אחרי זמן מה הופיעו גסטפואים בחצר, הם נכנסו לכל דירה והוציאו משם את הגבר הראשון שנזדמן להם. ככה הוציאו משלושים ואחת דירות, שלושים ואחד גברים, הם העמידו אותם בחצר וירו בהם אחד־אחד. שלושים ואחת גוויות נשארו מונחות בחצר ליד ערמות האשפה.

חיי האדם לא היו שווים יותר מאשפה, זה היה העונש של היהודים בחצר הזו, בגלל פולני משוקץ שרצה לסחוט מיהודי והוא התנגד לו.

המעשה הזוועתי הזה הפיל פחד נוראי על היהודים בסביבה. כולם היו אחוזי אימה וכל אחד הרגיש את החרב הנטויה באוויר מוכנה להשמיד כל יהודי בלי דין ומשפט. נעשינו הפקר לכל נוכל פולני ולכל חייל או גֶסטפובֶיץ גרמני סדיסט צמא לדם יהודי.

במחסנים בסוף רחוב דז׳יקה היו שם הרבה עצים וחומרי בנייה. הדלקה טרם פסקה והם בוערים כבר הרבה זמן ובאין מים אין במה לכבות את מוקדי הדלקה שמפעם לפעם פורצים ומתלקחים שוב.

עכשיו התחיל לבעור מחסן עם תבואה של גרעיני חיטה. אנשים שגרים בסמוך למחסנים אלה באים עם סלים ושקים וגורפים מהצד גרעינים חצי חרוכים ושמים בסלים. באין אוכל אפשר לטחון את זה לדייסה.

המחסנים לא רחוקים מביתה של בתיה, וכמה שכנים הולכים להביא קצת גרעינים. בתיה ואחיותיה הצליחו בזה כמה ימים והביאו כמה עשרות קילוגרמים חיטה, בחלקה שרופה. זה נמשך ככה, עד שהמשמר הצבאי הגרמני גילה את זה שעשרות אנשים לוקחים כל יום מהתבואה החצי שרופה. הם התחילו לירות באוויר. כולם ברחו בבהלה, והפעולה הזאת נפסקה לחלוטין.

באין להשיג לחם, הם התחילו לטחון את הגרעינים בריחיים של קפה ביד. זאת היתה עבודה לא קלה לטחון כמה קילוגרמים של התבואה לקמח עבה. אחר כך אמא של בתיה עשתה עיסה ובתנור במטבח אפו מזה לחמים קטנים. בבית שלנו היתה מטחנה קטנה לקפה ואני הבאתי את זה אליהם בכדי להגביר את התפוקה. כל אנשי הבית היו טרודים כל הזמן בטחינה.

הגמול היה שאכלו לשובע לחם, שהיה דומה ללחם כפרי שחור. האם

באמת היה זה לחם טוב, קשה להגיד. אבל כשכולם היו רעבים, זה היה לחם מעדן שהציל לזמן מה את כל המשפחה מחרפת רעב. גם אנחנו קיבלנו כמה פעמים לחמים כאלה, ואני עוד זוכר איך אכלנו אותם בתיאבון.

הקטע של רחוב גנשה, בין רחוב זמנהוף עד נלבקי היה המרכז של סחורות טקסטיל ובד לבן. מכל בתי החרושת לבדים מהערים הגדולות כמו לודז', בולוץ וקלוש, הביאו את תוצרתם לחנויות ברחוב גנשה. היה שם תמיד מלאי גדול של סחורות. בחנויות הגדולות ובמרתפים, בחצרות ובקומות העליונות. פה היה המחסן הגדול של ארץ פולין של סחורות, בדים ומוצרי משי. מכל ערי השדה באו לקנות ברחוב גנשה שתמיד היתה בו תנועה גדולה בכל שעות היום. שם, ברחוב גנשה, היה הדופק של המסחר הארצי. מיותר להגיד שהון עצום היה מושקע ברחוב זה. חלק מהבתים נשרפו בשעת ההפגזות וגם חנויות ומחסני סחורות נפגעו. אבל רוב הבתים נשארו על תילם והחנויות היו סגורות על מנעולים עם דלתות של ברזל ותריסים כבדים.

היו שמועות שהגרמנים יחרימו את כל הסחורות הנמצאות בחנויות. לכן חלק מהסוחרים שנשארו בורשה הוציאו קצת סחורה והעבירו אותה הביתה. שמענו שכמה סוחרים פתחו את דלתות החנויות וביקשו מעוברים ושבים לקחת מה שרוצים מהחנות חינם. לבד ראיתי את השכן מהכניסה שלנו סחב על גבו גלילי משי והביאם לביתו. השמועות על ההחרמות נתאמתו. בבוקר אחד נכנסו לרחוב גנשה משאיות ענקיות, חיילים גרמנים ואנשי אס.אס. עם מוטות ברזל ארוכים והתחילו לפרוץ את הדלתות הסגורות של החנויות. הם תפסו ברחוב יהודים שעברו והכריחו אותם להוציא מהחנויות את גלילי הבדים והמנופקטורה ולהעמיס אותם על המשאיות.

השוד הזה נמשך יותר משבועיים. כל יום העמיסו הרבה סחורות על המשאיות הגדולות. הם נסעו עמוסות. כעבור זמן מה חזרו ריקות. העבודה הזאת נמשכה משעות הבוקר עד הערב. מאות מכונות עם רכוש יהודי הוצאו מרחוב גנשה. וזה הכול בשם החוק הגרמני. הגזל היה לעיני כול. לפי חוקי נירנברג - קונספוקציה של הרכוש היהודי והרבה יהודים עוד יצטרכו לעזור להם בעל כורחם לבצע את הגזל הזה.

חוץ מהשוד המאורגן בהיקף גדול, קרו הרבה מקרים של שוד בלתי מאורגן של קצינים וחיילים גרמנים. הם נכנסו לחצרות עם עוזריהם הפולנים וחקרו את אנשי החצר איפה היו בתי מלאכה של מוצרי עור ולבוש. כשנודע להם הם נכנסו לשם ואיימו על בעלי המלאכה שייתנו להם מתוצרתם ואוי ואבוי יהיה להם באם ירמו ויגידו שאין להם.

מרוב פחד נתנו להם הכול. ארנקי עור, חליפות וכל מיני דברים ואם זה

עבר בשקט בלי מכות, הם הודו לאל על כך.

אני ראיתי בחצר שלנו שגרמני שמן מבוגר יותר נכנס. הוא הסתובב בחצר הארוכה והסתכל לכל הצדדים. פתאום הוא שמע צריחת אווז מאחת הגזוזטרות של הקומה האחרונה.

שתי קומות מעל הדירה שלנו היה גר איש חסיד שבאותו בוקר קנה ברחוב אצל איכר שבא מכפר עם עגלה, אווז. הוא שׂם אותו בינתיים על הגזוזטרה. הגרמני הסתכל למעלה ולפי הצריחות גילה שאווז נמצא בקומה הרביעית. בלי היסוס הוא התחיל לעלות במדרגות. שמענו איך הוא הולך בכבדות עם מגפיו הגדולים במדרגות העץ. הוא עבר לפני הדלת שלנו ועלה לדירה לקומה הרביעית. אחרי זמן קצר ראינו אותו יורד משם עם אווז גדול מתחת לבית השחי. עיניו ריצדו מרוב נחת על הארוחה הדשנה המחכה לו ביחד עם הקַמַרדים־חבריו שמחכים לו בדירה המסודרת שהיתה שייכת ליהודים.

ועכשיו הם מתגלגלים במיטותיהם הרכות ומשתמשים בכליהם כאוות נפשם.

השוד והגזל של הרכוש היהודי הפכו לשגרה בחיי היום יום והפילו פחד על היהודים.

לאחר מספר שבועות שגרמנים השתלטו על ורשה, הופיע פתאום יז׳י וואָקראט על החצר, ואמר לאנטוני שומר הבית לקרוא לעשרה דיירים מהבית לאספה שהוא קבע בדירתו של יהודי עשיר שקראו לו חֶלֶמר, שהיה גר ממול הפלצ׳ר אוקסנהנדלר בחזית הבית.

אַנטוני בא לביתנו ואמר שאבא יבוא לאספה כי הנציג של בעל הבית של החצר קורא לעשרה חשובי החצר ויש לו מה להגיד להם.

אבא שכב במיטה חולה והוא שלח אותי שאני אלך במקומו. מיהו יז׳י וואקראט? הוא היה המנהל של בית מלון מפורסם אבל ישן ששמו היה הוטל־פולסקי שנמצא ברחוב דלוגה. מוצאו של וואקראט היה גרמני והוא בעצמו סיפר פעם לאבא, שאבא שלו היה קצין גדול בחיל הגרמני בימי הקיסר וילהלם ומקום הולדתו היה המבורג. הוא התחתן עם פולנייה וכעבור ימים הפך לפולקס־דויטש, כלומר פולני ממוצא גרמני.

לבעל הבית שלנו האציל דאוש אולשבסקי היו נכסים רבים בורשה וגם בעיר לודז׳ ובזמן האחרון היה האמבסדור של ממשלת פולין בברלין. כנראה ליז׳י וואקראט היו קשרים עם החלונות הגבוהים באצולה הפולנית והוא נתמנה על ידי האמבסדור הפולני לנהל את כל העניינים בנכסים שלו. מזמן שאסרו על סטבסקי והוא נעלם מהחצר, אני או אבא הלכנו כל חודש להוטל פולסקי לשלם לוואקראט את שכר הדירה, 100 זהובים לחודש, שהיה אז סכום גדול.

אבא תמיד הקפיד לשלם בזמן את שכר הדירה וכל פעם שחזר משם תמיד סיפר מה שדיבר עם וואקראט. וואקראט היה דווקא אדיב ודברן ואהב לדבר על פוליטיקה ולא פעם אחת אמר לאבא שהמדינות הקטנות צריכות לרדת מהבמה ולהפסיק להיות עצמאיות. רק המדינות הגדולות צריכות לשלוט בעולם.

הוא לא פירש לאיזה מדינות הוא מתכוון ואבא היה בטוח שוואקראט היה היטלריסט ודוגל במדיניות ההיטלריסטית, להשתלט על כל אירופה והמדינות החלשות.

שוואקראט הוא מרגל גרמני לא עלה על הדעת. הלא הוא איש אמונו של האמבסדור הפולני בברלין.

עובדה זו התאמתה אחרי שהגרמנים נכנסו לורשה. בזמן כיתור ורשה, הוא ומשפחתו היו בעיר לודז׳ שבכלל לא נפגעה. כנראה הוא ידע מראש מתי לצאת לשם ומה יקרה. כנראה הוא היה מהמרגלים החשובים.

וואקראט בא לפנות ערב כשהתחיל כבר העוצר בעיר. הוא בא עם מכוניתו ועליו לא חל העוצר. כנראה היה מצויד במסמכים מי הוא בשלטון החדש בפולין.

התכנסנו עשרה דיירי החצר בחצר הגדולה של הדייר העשיר. חלמר וואקראט בא בלבוש מהודר עם מגבעת קשה על ראשו.

האדיבות שלו נעלמה כליל והוא דיבר מילים קטועות בטון החלטי ונמרץ ואמר כך: ״כל הדיירים וכל אחד מכם חייבים כבר שכר דירה בערך שלושה חודשים. אני נותן לכם זמן במשך שלושה ימים לשלם את כל החוב. מי שלא ישלם אחרי התאריך הזה, אני אזרוק את האיש החוצה לרחוב. תדעו לכם שזה לא סתם דיבורים ואני מייעץ לכם לשלם בזמן, אחרת אמלא את דברי כפי ששמעתם״. יותר לא אמר שום דבר, לבש את המגבעת ונסע במכוניתו שעמדה לפני השער.

הידיעה הזאת התפשטה מהר בשתי החצרות של הבית הגדול וכולם אחוזי יראה וחרדה מהאיומים של וואקראט, התלבטו מה לעשות ואיך לסלק את החוב שלרוב דיירי הבית לא היה ממה לשלם.

גם אצלנו בבית לא היה סכום כזה. אז מה עושים? אבא האמין ברצינות שיז׳י וואקראט יממש את איומיו. לאבא היה נייר ערך ששמו היה דולרובקה. זה היה שווה כסף לכל זמן וערכו היה כמעט הסכום שצריכים לסלק עבור שכר הדירה. החלטנו שנמסור לוואקראט את נייר הערך הזה ונשב בטוחים בדירה ומה הלאה? נחיה ונראה ונקווה שיהיה טוב...

למחרת הלכתי להוטל פולסקי ליז׳י וואקראט למסור לו את ה״דולרובקה״ בעד שכר הדירה.

להגיע לוואקראט לדירתו, לא היה מהדברים הקלים. ראשית כול, צריכים

היו להודיע לפקיד הקבלה את מי אני צריך ומה שמי ובאיזה עניין. הוא התקשר טלפונית עם וואקראט שהסכים לקבלני, פתח באופן אוטומטי דלת שהובילה לאגף מיוחד שהיה בדיותה הראשונה. וואקראט עמד כבר בדלת למעלה וראה מי עולה אליו. כשנכנסתי לחדרו, אחזני פחד. שני כלבים גדולים הקיפוני והריחו אותי בנהמה. הוא אמר להם מילה בגרמנית והם הסתלקו לפינה ושומרים עלי מרחוק.

אמרתי לו שלאבא אין כסף במזומן, על כן הבאתי לו את נייר הערך ה"דולרובקה", ראיתי שהוא דווקא מרוצה מזה, הוא לקח את הנייר והוציא לי קבלה על שכר הדירה. לא החלפתי איתו מילה.

מהחדרים פנימה הגיעו אלי קולות מרדיו בשפה הגרמנית. הסתלקתי משם מהר וחשבתי על וואקראט שהוא היה סוכן ומרגל גרמני עוד בימי שלטון הפולנים. הייתי בטוח בזה אחרי שנזכרתי באמצעי הבטיחות שהיו גם עוד לפני פרוץ המלחמה ואחרי הקולות מהרדיו בשפה הגרמנית שתמיד שמעו בביתו. ועכשיו על ביטחונו האישי היהיר.

זה היה יז׳י וואקראט האיש שלכאורה פטריוט פולני קרוב לאנשי השלטון, אבל למעשה מרגל וסוכן של גרמניה ההיטלריסטית.

עלי לציין שהממשלה הפולנית ראתה באויב העיקרי שלה את הקומוניסטים ורוסיה הסובייטית. ובכלל לא שמה לב על הסכנה מצד הגרמנים שאנשי הריגול שלהם התפשטו כרגלי סרטן בכל המוסדות המדיניים ואפילו הממשלתיים והצבאיים.

כשפרצה המלחמה כמעט לא ראו אווירונים פולנים. רוב האווירונים עברו אז שיפוצים והיו מפורקים ולא ראויים לשימוש. הסוכנים הגרמנים שהיו גם בצבא הפולני הביאו את הקואליציה הפולנית למבצע כזה שבכלל לא היו מוכנים ללחימה. בפולין היו כמעט שני מיליון גרמנים, מפוזרים בכל חלקי פולין וממשלת פולין לא ראתה בהם שום אויב נסתר. חוד ההתקפות במישור הכלכלי והפוליטי היה נגד היהודים שהיו למעשה נאמנים למדינה ומתנגדי ההיטלריזם. אבל שליטי המדינה היו מורעלים ברעל האנטישמי שהגרמנים הזינו אותם בכדי לסנוור את עיניהם מלראות מיהו האויב האמיתי. ועכשיו הם שילמו את המחיר.

באחד הימים, שוב הופיע בחצר קצין המשטרה יעקובובסקי. אבל הפעם לא הלך כבר במדיו הכחולים ועם החרב המבריקה. הוא היה לבוש אזרחית בחליפה מקומטת ובמגבעת לבד ישנה.

שכנים הקיפוהו בחצר ושאלו אותו שאלות איפה הוא היה ומה הוא עושה עכשיו. הוא סיפר שלמרות הסכנות הגדולות הוא הצליח להעביר לצד השני את סטשק בנה של אשתו. הוא היה בדרכים כמה שבועות והוא שבור ורצוץ.

הוא במיוחד הסתודד עם השכנים החסידים וסיפר להם סוד שכמעט נפל בפח אצל הרוסים. הם אסרו אותו אבל הוא הצליח להימלט ואחרי טלטולים חזר לורשה. אבל הוא המתיק סוד שלמשטרה הוא לא חוזר. הוא לא יהיה סוכן גרמני ומשרת של ההיטלריסטים. "הגרמנים יודעים עלי שאני הייתי מאנשיו הקרובים של המרשל יוזף פילסודסקי ולחמתי תחת פיקודו".

"אלה שנשארו במשטרה הם מלחכי פנכא של האויב שלנו, אני לא חוזר לשם. ומה יהיה איתי אלוהים יודע?"

"אצטרך כנראה לרדת למחתרת ואל תספרו לאיש שאני כאן. אני אקח כמה דברים מביתי ומחר אני מסתלק מורשה. הסכנה אורבת לי כאן. ככה זה, אנשים טובים!"...

יעקובובסקי דיבר בהתרגשות ודמעות כמעט עמדו בעיניו. באים זמנים קשים עלינו וגם עליכם. תזכרו אותי פעם לטובה, לא עשיתי לאף אחד רע בבית הזה, מצפוני שקט. העיקר שהצלחתי להוציא את בנה של אשתי לצד השני, אולי הוא יצליח ויישאר בחיים. מה יהיה? אלוהים יודע. יעקובובסקי דיבר בייאוש.

איך אדם יכול להזדקן ולהישבר במשך זמן קצר כזה? איפה הביטחון והשררה שהקרין בעוצמה רבה לפנים? קשה היה להאמין שזה אותו האיש, קצין המשטרה הגאה יעקובובסקי. למחרת הוא נעלם מהחצר ויותר לא ראיתיו.

אנטוני השוער מקבל עכשיו פקודות מהמשטרה הפולנית שהם לבד בפיקודו של קצין גרמני שיושב בכל תחנת משטרה. אנטוני הופיע בביתנו ומודיע שמחר בבוקר מישהו מבני המשפחה צריך להופיע בתחנת המשטרה לצאת לעבודה.

כמובן שאני מקבל עלי את התפקיד הזה כצעיר במשפחה, כשנודע לי שעוד בחור מהחצר שלנו הולך בבוקר להתייצב לעבודה בתחנת המשטרה, נדברתי איתו שנלך ביחד. בערך בשעה 8 בבוקר יצאנו מהחצר והתחלנו ללכת בכיוון תחנת המשטרה אשר ברחוב סטבסקי 4.

איחרנו קצת זמן. כשהגענו לפינת הרחוב ראינו מרחוק שמשער הבית, שם היתה תחנת המשטרה, יוצאת שיירת אנשים גדולה. אני והחבר מהבית התחלנו לרוץ, אולי נספיק להתאחד עם השיירה.

פתאום ראינו מולנו את קצין המשטרה שהכרתי אותו כמפקד התחנה. ביקשתי סליחתו, והוא נעמד לשמוע מה בפינו. אמרתי לו שאיחרנו קצת, כי טעינו בשעה ואנו מבקשים שירשום אותנו ברשימה.

באמצע הרחוב הוא פתח את התיק, הוציא רשימה של שמות שלנו ועשה סימן על יד השמות שהיו ברשימתו לפי האלף בית שאנחנו נוכחים והוא עוד

הוסיף – רוצו בחורים מהר! רשמתי אתכם ותצטרפו ליוצאים לעבודה: הוא אמר שלום והלך.

פתאום נזכרתי ביום העבודה אצל הגרמנים במפעל הגז, מה שעבר עלי ביום הזה. ובמוחי עלה רעיון שאמר לי אל תלך הפעם לעבודה. אתה לא יודע במה זה ייגמר. הלא הקצין רשם אותך ברשימה, ואף אחד לא ידע באם לא היה בשיירה הגדולה של הרבה אנשים. מהר החלטתי, אני מסתלק מפה ואחזור בערב הביתה, ואף אחד לא יידע. אמרתי את זה לבחור מהחצר והסברתי לו שאין מה לפחד, רק אסור לו עכשיו לחזור הביתה, רק בערב והכול יעבור בשלום. הוא הסכים איתי ונפרדנו. מהר הלכתי לביתה של בתיה והייתי שם כל היום. בתיה הלכה להורים שלי ומסרה שאני מסתתר אצלם ובערב אני אחזור. כמובן ששמחו שלא נכנסתי ללוע הארי שלא ידוע כמה ואיך ייגמר יום העבודה אצל הנאצים הצוררים.

לפנות ערב חזרתי הביתה, גם הבחור מהחצר חזר ולא סיפרנו לאישה איפה התחבאנו כל היום. העניין עבר חלק והעיקר אנטוני השוער לא חשד במאומה.

למחרת התהלכו שמועות בעיר שמבין האנשים שנלקחו אתמול למצודה הוורשאית "הצִיטַדל" להוציא משם נשק שהפולנים השאירו במחסנים בכמויות גדולות, נורו למוות כמה אנשים שלא עברו כהלכה לפי רצונם של הגסטפובצים, או סתם רצו להתאכזר אל היהודים כשעשוע לתאוות־דם של היהודי, שכלל אין לו ערך בעיניהם כיצור אנושי.

חשבתי, אולי גם אני הייתי יכול להיות בין אלה שלא חזרו מעבודה זו. וטוב עשיתי שלקחתי את היוזמה בידי וניצלתי את ההזדמנות להתחמק מהסכנה.

הזמן רץ. אנחנו חיים תחת השלטון הגרמני קרוב לחודשיים. שני דברים טובים התרחשו אחד אחרי השני בהפרש של כמה ימים. בצינורות התחילו שוב לזרום המים. נשמנו לרווחה, ואחרי זמן רב יכולנו להתרחץ כהוגן ולרענן את הגוף ברחיצה גם במים חמים.

כל כמה ימים אני יורד למרתף שלנו ואני בוקע לגזרים חלקי קרשים וקורות מהסוכה שלנו. לסוכה הרבה קירות וקרשים של רצפה. העצים יספיקו לנו למשך זמן ארוך.

מצד אחד זה טוב שיש לנו חומר להדליק בו אש. בכיריים הגדולות במטבח, ומצד שני, זה לוחץ מתחת הלב את הרגש, שהורסים ושורפים את הסוכה הירוקה שירשנו אותה מהדוד יעקב, שעכשיו הוא בארץ־ישראל. הסוכה הזאת שהיתה הווי ושמחה כשהיינו ילדים והקמנוה כל־כך הרבה שנים בחצר שלנו.

ועכשיו אני מפצל אותה עם הגרון לחתיכות קטנות ואט־אט היא נשרפת ונהפכת לעשן שעולה השמיימה מן הארובה על הגג. אבל, השאיפה לחיים היא יותר חזקה מרגשות לדברים גשמיים, ומשלימים עם הגורל.

כעבור כמה ימים התחדשה גם אספקת החשמל לרובע היהודי. ברחובות הנוצרים כבר מזמן היה חשמל והסוחרים הפולנים התחילו פה ושם לפתוח את חנויותיהם.

ברחובות ובכיכרות התחילו פולנים יותר זריזים למכור כל מיני דברים, בעיקר מוצרי מזון שהביאו ממקומות סמוכים לורשה. השוק השחור התחיל לפרוח ובן לילה היתווספו סוחרי רחובות חדשים, יהודים שבאו לקנות מזון ברחובות הפולנים וגם בחנויות. היו תמיד בסכנה מפני סחטנים גויים או סתם אנטישמים שקראו לגרמנים והלשינו עליהם שאלה יהודים, זרקו אותם מהתורים לקנות לחם ובהרבה מקרים הפשיטו אותם מהמעילים ובאם זה עבר בלי מכות, היה זה נס.

על כן יהודים עם קלסתר פנים יהודי מובהק, גברים כמו נשים הפסיקו לבוא לרחובות הפולנים.

אבל היה גם חלק מהיהודים שלא הכירו אותם באופן חיצוני, רק בדיבור השפה הפולנית.

על בתיה כלל לא שמו לב. היא הסתרקה כמו פולנייה וחבשה כובע טריקו. דיבורה היה נקי וגם בפנים לא הכירוה. לכן היא הלכה לרובע הפולני למכור כובעי טריקו שאבא שלה התחיל לייצר בבית על מכונות הסריגה שלו.

היא הסתובבה שם באופן חופשי וכמעט כל יום היא מכרה את הכובעים וקנתה כל מיני מצרכים וגם לחם קיבלה בתורים. אף אחד לא הטריד אותה ולא חשדו בה כי היא יהודייה, זה מאוד הקל על מצבם בבית ואיכשהו התפרנסו.

עם חידוש זרם החשמל, גם אני התחלתי להמשיך את ייצור כפות החשמל והרכבת כיריים חשמליים שחלקיהם היו אצלי. הטלפון אמנם היה מנותק אבל חלק מבעלי החנויות שעמדתי איתם בקשר התחילו לבוא אלינו הביתה וקנו כיריים וכפות חשמל שהיה להם ביקוש גדול. עכשיו הם שילמו במזומן וגם המחירים היו יותר טובים מלפני המלחמה.

ברחוב זמנהוף מס׳ 5 היה בחצר מחסן של מתכות, שם תמיד קניתי את צינורות הפליז לייצור כפות החשמל.

עכשיו עמד שם לפני החנות חייל גרמני ושמר שלא יוציאו משם סחורה, אבל נודע לי על ידי אחד שהיתה לו חנות של מוצרי חשמל באותו הבית, שיש כניסה שנייה למרתפים של מחסן המתכת. הוא הכיר את בעל המחסן ונדברנו שבשעה מסויימת אני אכנס איתו דרך הכניסה מרחוב אחר שהגרמנים לא ידעו עליו והוא ימכור לו מה שנחוץ לו.

פעמיים הוצאתי משם את הצינורות הדקים שחתכו במקום והבאתי הביתה מבלי שהמשמר ירגיש בדבר.

זו היתה אמנם פעולה מסוכנת אבל אני והבעל הבית הסתכנו והצלחנו בזה והיינו מרוצים.

כשהתחלתי שוב להרוויח יכולנו כבר לקנות בשוק השחור ברחובות קצת מזון והמצב שלנו השתפר.

יום אחד הלכתי עם אחי טוביה להעביר קצת סחורה: חוטי חשמל ומוצרים בלתי מוגמרים מביתה של בתיה אלינו הביתה. אני התחלתי לעבוד בבית שלנו ואחי עזר לי בעבודה.

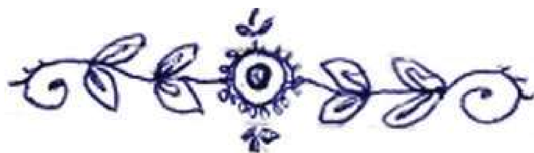
זה היה בשעות אחרי הצהריים. לשנינו היו סלי יד איפה שהחזקנו את הסחורה. הלכנו הביתה ולא ראינו מאיפה הופיע פתאום מולנו קצין גרמני עם פרגול ארוך ביד והוא נתן צליפה חזקה על איש שעבר על ידינו. האיש נפל על המדרכה בצעקה איומה מרוב כאב.

מהר תפסתי מה שהולך פה ואמרתי לאחי, בוא מהר נברח. ירדנו לכביש והתחלנו לרוץ. הגרמני התחיל לצעוק בקול רם, הַלט! שטיין בלייבן, כלומר עצור, לעמוד.

אבל אנחנו התחלנו עוד יותר מהר לרוץ בכל הכוחות. מאחורינו שמענו את צריחותיו של הגרמני "הַלט! הַלט! שטיין בלייבן". צעקתי לאחי רוץ מהר! אל תסתכל מאחוריך.

אט־אט נדם הקול מאחורינו ויצאנו מטווח הסכנה, מפוחדים ומזועזעים הצלחנו לבוא הביתה. מי יודע? מה אירע לנו לולי שמענו בקול הגרמני, והיינו מחכים עד שיכבד אותנו עם פרגולו....

עד היום, שאני נזכר במעשה זה. אני שומע באוזני את קולו של הגרמני הנאצי, "הַלט! הַלט! שטיין בלייבן" כהד מזמנים הטרופים ההם.

השורשים שלי - שמות משפחה יהודיים - (נגזרת שם המשפחה)

משפחת סנדרוביץ' לקוח מבית התפוצות

השורשים שלי - שמות משפחה יהודיים > ס > סנדרוביץ Sendrowitz

SENDROVITCH סנדרוביץ —
SENDROVITCH, CENDROWICZ

MANY JEWISH FAMILY NAMES HAVE DEVELOPED FROM NON-JEWISH GIVEN NAMES.
THE SURNAME SENDEROVITCH IS DERIVED FROM SENDR, AN ABBREVIATION OF THE MALE GIVEN NAME ALEXANDER. THE SLAVONIC SUFFIX -OVITSCH (AND -OWICZ) STANDS FOR "SON OF".
ALEXANDER MEANS "HELPER OF MEN" IN GREEK. IT IS ONE OF SEVERAL GREEK NAMES ADOPTED BY JEWS SINCE THE DESTRUCTION OF THE SECOND TEMPLE BY TITUS IN 70 C.E. THE CUSTOM OF USING A NON-JEWISH NAME AS A COMPANION AND ADDITION TO ONE'S JEWISH NAME ORIGINATED SEVERAL CENTURIES EARLIER.
DURING THE THIRD CENTURY B.C.E., WHEN GREEK BEGAN TO BE SPOKEN BY MORE AND MORE JEWS, GREEK NAMES BECAME INCREASINGLY POPULAR. ALL THE HASMONEAN KINGS HAD AN ADDITIONAL, GREEK NAME, FOR EXAMPLE, SHLOMIT-ALEXANDRA.
AFTER THE 12TH CENTURY, WHEN THE RABBIS DECREED THAT EVERY BOY MUST BE GIVEN A PURELY JEWISH NAME AT HIS CIRCUMCISION, HAKODESH) AND A NON-JEWISH NAME ("KINNUI"), WHICH WAS USED FOR CIVIL AND BUSINESS PURPOSES. BY THIS TIME ALEXANDER AND OTHER GREEK NAMES HAD BEEN ACCEPTED AS JEWISH SACRED NAMES ALONGSIDE HEBREW AND ARAMAIC NAMES.
A CONSIDERABLE NUMBER OF FAMILY NAMES ARE BASED ON ALEXANDER, AMONG THEM ABBREVIATED FORMS SUCH AS SANDER, ZANDER, SENDER, SANDEL, SANNER, SANDLER, AND OTHERS.

שושלת היוחסין של משפחת סנדרוביץ כפי שרשם חיים סנדרוביץ

שלשלת היוחסין של משפחת סנדרוביץ

בערך בשנות הראשונות של 1800 חי הרב, רב, רב סבא: —

1. חיים סנדרוביץ (הראשון) היה לו בן יחיד בשם —

2. זבו-מאיר סנדרוביץ, - שהתחתן עם דבורה בת בן-ציון פורמלסקי
להם נולדו 8 ילדים: שני בנים ושש בנות: —
דוד, יחזקאל, לאה, הנה, חסיה, יהודית, ברכה
וחיה. רוזנפלד, רוזנברג, שטיינפלד, ורניק, פרימן
ליחזקאל סנדרוביץ ואשתו זלדה היו בן ובת: —
מאיר ונחה כולם נספו בשואה.

3. דוד סנדרוביץ בן זבו מאיר נולד 1882 התחתן עם שרה בת שמואל משה לוין
וטובה-לאה מבית גוטגלק - בשנת 1907
להם נולדו שני בנים: טוביה ב1908 וחיים 1910,
טוביה התחתן עם בלומה מבית רוזנבלום נולדה להם
בת עדינה. כולם נספו בשואה בגטו ורשה או במחנות.

4. חיים סנדרוביץ בן דוד; התחתן עם בתיה בת אריה ואסתר דובז'ינסקי
בשנת 11.1939 בורשה. נולדו להם בן ובת.
משה - 1943, ברכה - 1946.
הם נולדו בעיר ג'מבול קזאכסטאן - רוסיה
ברכה התחתנה עם יצחק בורן ב 1975. נולדו להם 3 ילדים
רון-אריה 1976. אלון-דוד 1978, שירי 1982

5. משה סנדרוביץ בן חיים. התחתן עם יפה מבית חלואה בשנת 1966
להם נולדו שלושה ילדים:

6. טל סנדרוביץ בת משה ויפה
אוריאל-דוד סנדרוביץ "
גיל סנדרוביץ
(והם הדור השישי מהרב סבא חיים סנדרוביץ הראשון)

תמצית האוטוביוגרפיה של חיים סנדרוביץ

כפי שכתב לטל הנכדה סנדרוביץ ביתם של משה ויפה סנדרוביץ

לדרום אפריקה 24.2.1985

חולון 24.2.1985

לטלי היקרה הרבה הרבה נשיקות!

את מכתבך האקספרס קבלנו באיחור. ותיכף התחלתי לעבוד על הכתיבה,
ועבוד על אילן היוחסין שלנו. זה לא היה כל כך קל ולקח לי שבוע
ימים עד שגמרתי את הכתיבה. חושבני שיצאה עבודה טובה ומפורטת.
את תולדות חיי, כתבתי כבר באלף דפים ופה עשיתי בקיצור תמצית של
כל האירועים החשובים ביותר שלנו. ותקבלי מושג על התקופה שהיינו
בפולין, ברוסיה ובאוסטריה עד שהגענו כעולים חדשים למדינת ישראל.
לתרגם את זה לאנגלית אין ביכולתי, אבל אמא ואבא שלך יכולים
לעזור לך בזה אם תתקשי להבין את הכתיבה שלי וחושבני
שימצאו את הזמן לעזור לך בזה.
אני וסבתא מאוד נהנינו מהכתיבה המפורטת שלך ואני גאה בך
שאת תלמידה מצטיינת ואני מאחל לך שתצליחי בכל שאיפותיך.
השורשים המשפחה שלי הגיעו עד הדור השישי וסבתא יודעת רק עד
הדור החמישי. זאת אומרת אתם הדור השישי מהרב סבא חיים הראשון
שחי מלפני בערך 170 שנה.
גם בארץ מקובל ללמוד על השורשים של המשפחות ובדרך עזרה
לי במקצת לשחזר את שלשלת היוחסין.
אני מבקש מאד שתכתבו לנו באם את מקבלת מה שאני שולח
לך ובאם תצטרכי עוד משהו תוספה לאינפורמציה אני מוכן לעשות
את זה בהקדם.
אצלנו הכל בסדר רק אנחנו מתגעגעים מאד אליכם ומקווים לראות
אתכם בקרוב. הרבה הרבה נשיקות וחיבוקים ממני ומסבתא בתוך
האוהבים אותך מאוד מאוד
סבא חיים וסבתא בתיה
שלום גל תשובה,

אליוט היקר. סליחה שלא ענינו לך תיכף על מכתבך מהקייטנה
שכתבת לנו. אני וסבתא מודים לך מאד על האיחולים ודרישת שלום החמה.
אנו שמחים שקבלת ציונים טובים ובילית טוב את הזמן במחנה
גם אנו מתגעגעים אליך מאד ושולחים לך הרבה נשיקות וברכות
מסבתא וסבא חיים.

אולי היקר. סליחה שלא ענינו לך תיכף על מכתבך מהקיטנה.
ששלחת לנו. אני וסבתא מודים לך מאד על האיחולים ודרישת שלום החמה.
אנו שמחים שקבלת ציונים טובים ובילית טוב את הזמן במחנה
גם אנו מתגעגעים אליך מאד ושולחים לך הרבה נשיקות וברכות
מסבתא וסבא חיים.

אולי החמוד. אנו חושבים שגם אתה נהנית מהחופשה עם הוריך
וגם קבלת ציונים טובים. מאחלים לך הצלחה בהתקדמות בלימודים וגם בגידול...
נשיקות חמות מאוהבים אותך מאד סבא חיים וסבתא בתיה

יום ראשון 24/2.85

לפהרלה ומושקו הרבה נשיקות ואיחולים שלום רב!
אני מרגיש הקלה וסיפוק שיכולתי למלאות את הבקשה של טל.
ברכה היתה בשבת עם הילדים ואופיר, אצלנו לצהרים וגם היא עזרה לו
במקצת בתכנון על המשפחה. וגם היא רוצה העתק מהעץ ומהסיפור.
שכן משפחה! אני מבקש ממך לצלם את העבודה את העץ וגם הסיפור
ולשלוח לי. כי אין בכוחו ובכלל עוד הפעם להעתיק את כל זה.
מה נשמע אצלכם בכל השטחים? כנראה זה כבר לא יעזור שום דבר
שנרכוש עשינים בכתיבה. גם אני מתעצל, אבל שמתיישבים לכתיבה זה כבר
הולך, יותר קל.
אצלנו אין חדש סובלים מכל החורף ומצטננים. מה הולך
פה בארץ, בטח אתם יודעים הכל ואין מה להוסיף.
אנחנו מתגעגעים אליכם ורוצים לראותכם איך ?...

ברכה ואופיר והילדים שולחים לכם דש חם. הילדים מאד חמודים
ושירו, שרונה חמודה מלאת מרץ, הוא בחודש הבא תהיה בת שלש
הולכת לגן ויודעת הכל.
אנו שולחים לכם הרבה נשיקות וחיבוקים
ובכל זאת תכתבו לנו מכתב
באהבה אמא ואבא,

סבתא, דבורה טלפנה עם רונה ומסרה לה הכל מה שצלם בקשה.
מוסרים לכם דש

תמצית האוטוביוגרפיה של חיים סנדרוביץ

כפי שכתב לטל הנכדה סנדרוביץ ביתם של משה ויפה סנדרוביץ

לדרום אפריקה 24.2.1985 (עמודים מ־1 עד 14)

№ 1.

חיים סנדרוביץ'.

תמצית של אוטוביאוגרפיה שלי.

נולדתי בעיר ורשה בירת פולין, ההורים שלי לא היו עשירים, אבל גרנו בדירה מסודרת של שלושה חדרים. והיו בה, חשמל, גז, מים ושירותים. וזה היה הישג טכני, כי בזמנים ההם לא בכל הדירות היו הסידורים הסניטריים. הדירה שלנו היתה בחצר גדולה של הרבה דירות, ושכר הדירה היתה בסכום לא מבוטל.

אבא היה אדוק מאוד, אבל לא היה קנאי ולא מגזע החסידי אלא "מתנגד", והלך עם רוח הזמן המתקדם, הוא נחשב לאיש מלומד. ידע כמה שפות, והיה מנהל חשבונות. הוא עבד כשכיר אצל סוחר ובעל בית חרושת של תחרה (גיפיור). אבא ניהל את עסקיו בורשה וקבל משכורת הגונה. והמשפחה חיו חיים מסודרים ושקטים.

היינו בבית שני בנים. האח שלי טוביה היה בשנתיים מבוגר ממני, ואמא שלנו היתה אמא והורה טובה, ("א יידישע מאמע") שהיתה מפנקת אותנו מאוד, גם אבא היה איש טוב ומסור מאוד למשפחה.

כשפרצה בשנת 1914 מלחמת העולם הראשונה. גייסו את אבא לצבא הרוסי, אני אז הייתי בן ארבע שנים ואני זוכר איך ליווינו את אבא לרכבת. ושלחו אותו לחזית.

אחרי שנה, אבא השתחרר מהצבא כי נפצע ביד וזה נותח. ולכן קבל שחרור, בינתיים נכנסו הגרמנים לורשה.

הזמנים היו אז מאוד קשים, כי הגרמנים הרעיבו את האוכלוסיה. הכל היה בקיצוב ונוסף לזה הם החרימו אצל האוכלוסיה כל דבר בעל ערך בשביל הצבא. הרבה אנשים מתו ממחלות ומרעב. אבל אנחנו בבית לא רעבנו כי אבא קבל משכורת טובה מהבוס שלו. ואיך שהוא עברנו את המלחמה.

פולין שהיתה תחת השלטון הרוסי הצארסטי, זכתה לעצמאות בשנת 1920. ואחר כך נכנסה במלחמה עם "הבולשביקים" - הרוסים שעשו את המהפכה, והדיחו את הקיסר הרוסי משלטונו.

כשהפולנים זכו בשלטון עצמאי, הם התחילו לרדוף ולהכביד על היהודים בשטח הכלכלי, וגם היו פרעות ביהודים בעיקר בערי השדה. הדיסקרימינציה היתה גדולה. לא נתנו ליהודים גישה למשרות ממשלתיות וגם בעירוניות. בבתי חרושת גדולים לא התקבלו יהודים לעבודה. וגם על הסוחרים היהודים הטילו מסים גבוהים שלא יכלו לעמוד בהם.

№ 2.

הפרנסה של היהודים של המעמד הבינוני היה ממסחר קטן. בין הבינוני
לאיכר הפולני, וגם ממלאכה זעירה כמו: חייטות, סנדלרות, כובענות וכו'.
גם הסוחרים הגדולים בערים הגדולות עברו משבר גדול תחת הלחץ והמסים
הכבדים והיו הרבה פשיטות רגל. הנקרא "באנקרוטים"
באוניברסיטאות נתקבלו יהודים לפי נורמה מוגבלת מאד, והסטודנטים
היהודים סבלו מהתנפלויות של חבריהם הפולנים. בזמן השיעורים הסטודנטים
היהודים עמדו כל הזמן כי הקצו להם ספסלים מיוחדים כמו גטו..
בפולין הדמוקרטית קמה מפלגה אנטישמית, שהסיתה את האוכלוסיה
הפולנית ואת האיכרים נגד היהודים — לא לקנות ולסחור אתם. והכריזו על
"בויקוט" חרם על היהודים.
בפולין חיו שלש וחצי מיליון יהודים, שחיו בערים גדולים ובעיירות קטנים.
שאבדו את מקורות הפרנסה לקיום הפיזי. לנוער היהודי לא היה שום
סיכויים להסתדר בחיים. במיוחד, משבר גדול היה בעיירות הקטנות. והרבה
מהנוער היהודי נדדו לערים הגדולות לחפש עבודה; המצב היה בכי רע.
בין היהודים קמו כל מיני מפלגות: ציוניות ואנטי ציוניות.
מפלגת הפועלים "הבונד" היתה מפלגה סוציאליסטית גדולה. והיתה לה השפעה
רבה בין הפועלים היהודים, אבל הם היו מתנגדי הציונות. האידיאולוגיה שלהם
התבססה על הסוציאליזם והשגת זכויות בשביל היהודים במקום אשר שגרים.
הלאומיות שלהם היתה רק השפה היהודית בלי כל קשר עם העבר ההיסטורי
של עם ישראל וארץ ישראל, הם רצו רק אוטונומיה בחינוך והכל בשפת יידיש
בשפה של המוני העם.
היו גם שני פלגים, אחד ימין ואחד שמאלי של מפלגה ציונית —
סוציאליסטית. פועלי ציון, שראו בישוב ארץ ישראל פתרון למצב הבלתי נורמלי
של העם היהודי בגולה. האידאולוג של תנועה זו היה דב בר בורוכוב.
חוץ מהמפלגות הפועלים ברחוב היהודי. היו מפלגות של כלל ציונים.
ציונים דתיים — מזרחי. ואגודת ישראל שהיה אנטי ציונית. גם מפלגה של
בעלי מלאכה וסוחרים קטנים. והפלג הרוויזיוניסטי של תנועת ז'בוטינסקי.
כל אלה המפלגות לוחמו אחד בשני. החיים הפוליטיים היו מאד
מפותחים, והופיע הרבה עתונות בשפת יידיש וגם בפולנית.
הספרות היהודית פרחה מאד, ואחד של מרכזי התרבות היהודית היה,
האיגוד של הסופרים והעתונאים היהודיים בורשה
בפרלמנט הפולני — הסיימ' גברו האלמנטים הראקציונים
האנטישמיים. — וגברו גזרות קשות על המסחר והמלאכה של היהודים

3

וגם על חיי התרבות והפולחן הדתי והם רצו לחוקק חוק לאסור את
השחיטה הריטואלית של היהודים.

באין מוצא מהמצב הקשה, הרבה יהודים חפשו דרכים
להגיע לארצות מעבר לים, לארצות הברית וארצות לטיניות של
אמריקה. ואמנם רבבות יהודים בתקופה ההיא שהיו להם קרובים בחוץ
לארץ נמלטו מפולין.

גם התנועה הציונית התחזקה, והרבה יהודים רצו להגיע לארץ ישראל -
ארץ פלשתינה. אולם הממשל המנדטורי בפלשתינה לא אפשר הגירה
חפשית. רק קפיטליסטים שהיו להם סכום שטרלינגים קבלו אשרות.
התנועה הציונית קבלה כל שנה סכום מוגבל של סרטיפיקטים -
אשרות כניסה. שחולקו בין כל המפלגות הציוניות והסתדרויות נוער,
שהיו להם נקודות הכשרה.

מי שרצה לקבל סרטיפיקט הוא צריך ללכת להכשרה לשנה-שנתיים ולחיות
שם בתנאים קשים. החלוצים האלה, חיכו הרבה זמן בנקודות ההכשרה.
ולא כולם זכו לקבלם, כי בסך הכל נתקבלו מעט מאוד סרטיפיקטים.

אצלנו בבית היה בית ציוני, ואני למדתי שנתיים בבית הספר
העברי "תרבות" והשתדלתי לקבל מדודים שלי שנסעו ארצה בשנת
1924 - המלצה לסרטיפיקט. אבל כל ההשתדלויות והמכתבים
היו לשוא: את ההמלצה לא קבלתי. למרות שהייתי פעיל בתנועה
הציונית ועבדתי בשביל הקרנות קרן קימת וקרן היסוד.

בגיל 15 התחלתי לעבוד בבית מלאכה של רקמה אחר כך עבדתי
כעצמאי בבית ביחד עם אחי והרווחתי טוב. בשנות השלושים המצב
הוחמר ועבודה היתה מעט מאוד. התחלתי לאט לפתח ייצור של גופי
חימום חשמליים, כפות לחימום תה בכוס מים וכוררים חשמליים התחלתי
להרוויח טוב וחשבתי שאפשר לחיות צברתי כמה קצת כסף
עד שפרצה מלחמת העולם השניה. - ב 1 בספטמבר 1939
צבא גרמניה ההיטלריסטית הסתערה בעוצמה גדולה על פולין
וכבשה במשך כמה ימים. רק העיר הבירה ורשה התנגדה לאויב
הגרמני. חודש ימים לחמו הפולנים וביניהם הרבה יהודים נגד הכובש.
הגרמנים באכזריות גדולה הפגיזו את העיר בתותחים, זרקו פצצות
מאוירונים ועשרות אלפים איש נהרגו. מפצצות התבערה, פרצו דליקות
ומאות בתים גדולים נשרפו. בחג של ראש השנה, הגרמנים הפגיזו

4

והפציצו את הרובע היהודי. נפלו אלפי פצצות, והרבה יהודים נהרגו. בדרך נס אנחנו ניצלנו מההפגזות האיומות, והבית שלנו נשאר שלם למרות שמסביב נשרפו ונהרסו הרבה בתים.

לבסוף נכנעו הפולנים, כי לא היה להם נשק במה ללחום נגד הגרמנים שהיו חזקים מאד.

כשהצבא הגרמני כבש את ורשה, תיכף התחילו לתפוס יהודים לעבודות כפיה, ולהכות העוברים ברחובות היכו יהודים. וחלק מהפולנים שתפו אתם במעשה זה ועזרו להכיר מי זה יהודי.

גם אותי תפסו פעם בבקר, כשהלכתי עם אחי להביא דלי מים מהנהר ויסלה. כי הכל היה משותק, לא היה חשמל וגם לא מים לשתיה והסבל היה גדול.

הביאו אותי למקום שהיה מופצץ, ועבדתי בהוצאת לבנים מן הבנין מחורבה. כבר עבדתי מ 7 בבוקר עד 7 בערב מבלי לקבל אפילו טפת מים ומבלי לאכול, וחשבתי שכבר בא הקץ, אבל הייתי צעיר והתגברתי ובמאמצים גדולים באתי אני ואחי חזרה הביתה. הלכנו ברגל הרבה זמן כי המקום היה רחוק מאד והצטרכנו לעבור רובע מיוחד, רצנו בחושך, כי הרחובות היו ללא תאורה, והיה לנו מזל שלא נתקלנו במשמרות צבא של הגרמנים, כי עוצר היה בעיר.

ואז החלטתי שיותר אינני הולך לעבודה אצל הגרמנים.

ואמנם, בפעם השניה כשקבלתי צו להתיצב לעבודה בתחנת המשטרה התחמקתי מזה וברחתי. והתגבשה אצלי המחשבה שעלי לברוח מהגרמנים לצד הרוסי.

ההורים שלי הסכימו שאני אברח. אח שלי שהיה נשוי ונולדה בת שנתיים לא היה מסוגל במצב שלו לברוח, גם לא ההורים. אני הייתי נחוש בדעתי שאין דרך אחרת רק לברוח, מפני שהחיילים הגרמנים כל יום התנפלו על יהודים ברחובות, שדדו את החנויות והוציאו את הסחורה שהעמיסו על משאיות. גם חדרו לדירות ועשו החרמות רכוש. החיים הכלכליים נהרסו, לא היה שום עבודה ושום מסחר. ואין ממה להתפרנס ואין ממה לחיות. כל המסחר הולך ברחוב מיד ליד, אבל בחוץ חוטפים יהודים לעבודה והם מקבלים מכות. רבבות יהודים התחילו לנהור לגבול הרוסי, ובסכנת נפש עברו לשם, בתקוה שימצאו שקט ובטחון בזמנים הקשים עד שיעבור הזעם.

בחורה שהיתה חברה שלי כבר שנתיים, הסכימה לברוח אתי.

וגם אחיה רפאל יעקב הצטרף אתנו, עשינו תכנית מפורטת

ה

דרך אותה דרך אותה מקומות ועיירות לעבור עד הגבול שהיה על
הנהר "בוג".
ביום 14/XI 1939 עזבתי חופה אוכל רב שהיה לנו ברחוב שלנו.
זה היה בשעה 1 לפני הצהריים, ובשעה 4 כבר הגענו למקום הנקרא
קרַצ'ֶב על נהר הגדול הויסלה.
אמא שלי ובת דודה הלכו אתנו עד שעברנו את הגשר, ומצדו השני המשמר
ליד הגשר לא עצר אותנו. כי היה גשם והחייל התחבא בצריפון ולא
ראה אותנו.
מאז ואילך לא ראיתי את אמא שלי. כשנפרדתי ממנה בצד השני של העיר
הנקרא פראגא.
הלילה לנו אצל משפחה אחת ובאור הבוקר יצאנו לתחנת הרכבת לנסוע
לעיר ששמה שדלץ בדרך לגבול. הסכנה הותה גדולה מאד, כי הגרמנים
הוציאו את היהודים שעמדו בתור לקנות כרטיסים, והרביצו אותם ללא רחמים.
לכן, החלטנו לא לעמוד בתור והסתובבנו במגרש הגדול לפני תחנת הרכבת
לראות מה הולך שם. פתאום ראינו פועל רכבת פולני עובר על ידנו.
ביקשנו ממנו שיקנה לנו כרטיסים ואנו נשלם לו כפליים. הוא הסכים, וכעבור
זמן מה הוא הביא לנו כרטיסים, ואנחנו שלמנו בשלום את המחיר למסילת הברזל.
אבל פה היתה לנו אכזבה, כל הקרונות היו מלאות עד אפס מקום עם אנשים
וחבילות ולא היה מקום איפה להכנס. הצטרכנו לחכות בחוץ בגשם 6 שעות
עד שהגיעה רכבת משא אחרת. ונכנסנו ראשונים לתוך הקרון והתיישבנו
בסוף. במהרה הקרון היה מלא אנשים, ושמענו צעקות ליד הדלת
"היהודים החוצה" וחבטות ובכי.
ישבנו בפחד, הגויים הסתכלו עלינו אבל למזלנו אף אחד לא הלשין
לגרמנים והרכבת זזה לדרך.
בתיה שלנו לא הכירו בה שהיא יהודיה, וגם היא מדברת פולנית
רהוטה הכירה שיקסה פולניה צעירה שישבה לידה, והיא חשבה שבתיה
כפולניה מבריחה אותנו ברכבת. היא בקשה ממנה שאנחנו נעזור לה לסחוב
חבילות שקנתה בורשה. והיא תראה לנו את הדרך ברחובות כדי שנדע איפה
להגיע לפי הכתובת שהיה לנו. כמובן שתכף הסכמנו לשאת לה את החבילות
ואמנם הצלחנו בזה, כשהגיעה הרכבת לעיר אחרי כמה שעות נסיעה.
הפולניה הובילה אותנו בדרך צדדית והגענו בשלום לבית דודה של
בתיה ורפאל, שמה היתה יוסטה והיא קבלה אותנו יפה וישנו שם
הלילה. למחרת שמענו, שבאותם הנסיעות הרביצו אמש את היהודים

6

שבאו עם הרכבת והרבה נפגעו קשה. וגם היו קורבנות בנפש.
למחרת שכרנו עגלה ונסענו לעיירה ששמה זושיף, שם היה גם הדוד של בתיה
ומיכל-טובה דוברובנסקי. לפנות ערב באנו בשלום לעיירה. בבוקר רצינו
לנסוע והדוד המליץ לנו איכר אחד דייג מכפר ליד הנהר שיעזור ויעביר
אותנו לצד השני. זה היה ביום ששי נפרדנו מהדוד ומשפחתו ויצאנו
על עגלה רתומה לסוס לדרך לגבול.
בדרך היינו מלאי פחדים. כי היו משמרות של גרמנים שעצרו והחרימו ושדדו
אותם וגם נתנו מכות. אבל האיכר הוביל אותנו דרך שבילי היער ובשלום הגענו
לבקתה של הדייג.
באמצע הלילה הדייג הוציא מהסתר סירה קטנה. הרכבנו אותה
על גלגלים רתמו לסוס ונסענו בחושך ואפלה לכיוון הנהר. מרחוק שמענו
יריות. ורפלקטורים האירו את השטח ונבהלנו. פחדנו מאד אבל המשכנו
אין דרך חזרה. גשם דק מאד הרטיב אותנו עד העצמות ורעדנו מקור.
אחר כך הורדנו את הסירה הקטנה על המים והתיישבנו ~~אח~~ בשורה
אחד אחרי השני. מהחשכה יצאו עוד אנשים ונכנסו לסירה אולי גם איש שלא
הכרנו אותם. האיכר הדייג ישב בראש הסירה והשיט אותה במשוט ארוך לרוחב
הנהר הגבול. המים הגיעו עד קצה הדפנות של הסירה, ככה שהתנודות של הגלים
היו במים הקרים. עצמתי את העיניים, כי חשבתי שהנה כבר הקץ בא ומתהפך
הסירה נרד כולנו למעמקי הנהר ונטבע. כי אני ובתיה לא יודעים לשחות.
ככה שטנו על הנהר אולי חצי שעה עד שהגענו לצד השני וירדנו על היבשה.
אחר כך טפסנו על הר גבוה, האדמה היתה בוצית וקשה היה לצעוד. הגענו לכביש
של אבנים עגולות והתחלנו ללכת מבלי לדעת לאן. הלכנו בחושך הרבה זמן והיינו
עייפים ומפוחדים, רצינו כבר לדפוק בדלת של איזה בקתה בכפר שעברנו כי ראינו
שעוד דולק אור כשפתאום הופיע חייל רוסי ושאל מאיפה ולאן אנחנו הולכים.
רוסית לא ידענו והתחלנו לגמגם, הוא הוביל אותנו לשמירה בכפר וראינו שם הרבה
אנשים כמונו פליטים. קצין רוסי חקר אותנו ואנחנו אמרנו שאנחנו רוצים לחזור הביתה
לצד הגרמנים, ובזה היה הטריק שלנו. כי הגבול היה כבר סגור ואסור היה
לעבור לשני הצדדים, הוא לא חשד בנו שאנחנו באים מצד הגרמני.
למחרת בבוקר שחררו אותנו, והלכנו ברגל לעיירה סמיאטיץ' ומשם נסענו ברכבת
לעיר ברסט ליטובסק.
בעיר זו היתה גרה הדודה של בתיה ורפאל. סימה בירמן והדוד ברקו
בברוסקי היינו כמעט חצי שנה וגרנו אצל הדודה. בתיה הסתדרה בעבודה
בבית מלאכה לתפירת סוודרים ואני הסתובבתי על השוק והפצתי מכל מיני זוטות וזוקים

7

פעם אחד, קניתי בשותפות עם בן דוד מורשה שהיה גם בברוסק, חתיכת סבון גדולה שעשה קצף טוב. וחשבנו שעשינו עסק טוב ונראה לנו זה הרבה כסף. הוצאנו על זה כל הכסף שהיה לנו והבאנו את הסבון לדירה איפה שהיה גר הבן דוד ששמו היה שמעון. שמנו את כל הסבון על תנור גדול שעמד בחדר

למחרת בבוקר בא שמעון ברוגז אלי לדירה וסיפר שהסבון נמס מחום התנור ונעלם, רצתי איתו למקום מגוריו והורדנו מהתנור את שאריות הסבון שעוד לא נמס. בחוץ היה קור עז והכנסנו את מה שנשאר מהסבון למחסן בחצר. מהקור החזק קפא שוב הסבון. בקושי הספקנו למכור שאריות הסבון שנשארו לנו וכמעט הוצאנו את הקרן.

בברוסק היו רבבות יהודים פליטים. שלא היה להם איפה ללון, על כן כל בתי הכנסת בעיר היו מלאות אנשים גברים נשים וילדים שישנו על הספסלים והסבל שלהם היה גדול. אנשים סבלו מרעב, מקור, וממחלות.

אני בתיה ורפאל שגרנו אצל הדודה ~~בחדר~~ מצבנו אמצעי, לא רווינו הרבה נחת, אבל בהשואה לאחרים שלא היה להם בית זה היה לאין ערך טוב והעברנו איך שהוא את הזמן.

באמצע חודש מאי 1941 שמענו באמצע הלילה דפיקות חזקות בדלת. כשפתחנו, נכנסו חיילים רוסיים ואמרו לנו לקום ולהתלבש ולקחת את הכל מה שיש לנו כי אנחנו נוסעים עם רכבת לרוסיה. לא היה עם מי ועל מה להתווכח, קמנו התלבשנו וארזנו את החבילות הקטנות כל הרכוש שלנו. ברחוב העלו אותנו על אוטו משא והובילו אותנו לרכבת.

עמדה שם רכבת עם יותר משישים קרונות. קרונות משא להובלת בהמות או מטען לא היה שם שום דבר רק רצפת קרשים וחלון קטן בצד. לכל הקרונות הכניסו אנשים, פליטים יהודים וסגרו אותם מבחוץ. בקרון זה נסענו חודש ימים. כל יום הכניסו דלי עם מים וכמה לחמים וזה היה בשביל כל האנשים בקרון אולי 30 איש. היינו מלוכלכים ומלאי כינים ורעבים, אבל היינו צעירים והתגברנו על הסבל, עד שהגענו לאיזור הצפון של רוסיה. הגענו לעיר ששמה קוטלס. ושם ירדנו מהרכבת ועלינו על ספינות עץ גדולות. כמה ספינות היו קשורות אחת לשניה. וספינת קטר סחבה אותם על הנהר שכנראה שמה היתה דווינה הצפונית.

היינו כמה אלפי איש כולם פליטים יהודים מפולין שאסרו אותם ונשלחו לאיזור גזרה לעבודה ביער.

האיזור איפה שהגענו היה כולו יערות עד. שברוסית נקרא טייגא.

ט

והיער הזה נמשך אלפי קילומטרים עד ערבות סיבריה.
על הספינות נסענו 14 ימים תמימים. על כל ספינה היו יותר מאלף איש
גברים ונשים וגם ילדים ששכבו על הרצפה המלוכלכת אחד ליד השני.
הסרחון היה בלתי נסבל וקשה היה לנשום.
ביום כשיצאנו על הסיפון לנשום קצת אויר התנפלו עלינו יתושים ענקיים
וברוגזה, מוצצו ועקצו אותנו עד דם.
לבסוף הגענו לעיר מוגרה. כולה בנויה רק של קורות עצים, שמה היה
סיקטיווקאר. היא עיר הבירה של הרפובליקה הנקראת קומי ס.ס.ר.
מעיר זו נשלחנו הלאה במשאיות לתוך עמקי היער, נסענו 500 קילומטרים
עד שהגענו לכפר של הקומים הנקרא אוסטגה. ומשם עוד הלכנו ברגל כמה
שעות עד שהגענו לאיזה מושבה. הנקראת רבוק. עמדו שם שורה של צריפים
[illegible] בנויים מקורות עצים עבים. ושם היה בית סוף של העולם התרבותי
רק יער פראי מסביב.
ברבוק ואחר כך בנקודות יער אחרות עבדנו בכריתת עצים. השתמשנו
במסור ארוך ובגרזנים אני ובתיה עבדנו זמן מה כצוות בכריתת ובקטעת
העצים. המזון שקבלנו היה דל מאוד כל יום קבלנו רק 500 גרם לחם
לח וקצת גריסים לפעמים קבלנו דגים מלוחים שקשה היה לאכלם, אבל דאון
בריה כשאדם רעב. מתרגלים לכל.
ביער היינו יותר משנה. במשך הזמן קבלנו מרוסיה מהגטו כמה
גלויות מאבא שלי והמשפחה של בתיה. הם נמצאים אצלי עד היום הזה.
כשהגרמנים הכריזו ב 22/6 1941 מלחמה על ברית המועצות
נותק לגמרי הקשר עם ההורים ברוסיה.
הממשלה הפולנית בגולה שישבה באנגליה, ובראשה עמד הגנרל
שיקורסקי. עשתה את הסכם עם הממשלה הסובייטית, ואז שחררו את
כל הנתינים הפולנים מאסיר הגזרה, קבלנו תעודת שחרור ויצאנו
מהיער ברגל בכדי להגיע למסילת ברזל ולנסוע לאסיה התיכונה.
הלכנו 200 קילומטר ברגל דרך שביל ביער. אוכל לא היה ואכלנו
רק פטריות ואוכמניות שמצאנו ביער. מים מצאנו בגומות ליד העצים
כבר הלכנו 7 ימים בלילות שכבנו בבקתות קטנות של ציידים
שהיו ביער. אחרי תלאות רבות הגענו לאיזור איפה שהיו מחנות
עבודה של אסירים. היו שם רבבות אסירים שבנו מסילת ברזל למכרות
של זהב ומתכות שהיו באיזור הזה.
עברנו 18 מחנות כאלה בכל מקום קבלנו משהו לאכול

9

לבסוף הגענו למסילת הברזל. עלינו על קרון שטוח שהוביל חול ואבנים לבניה, ואחרי נסיעה בהפסקות של יום הגענו לתחנה וקנינו שם כרטיסים לעיר קירוב.

כשהגענו לקירוב, היו שם רבבות פליטים שברחו מאזורי המלחמה במערב כולם שכבו תחת כפת השמים בקור ובשלג. אולם התחנה היתה מלאה עד אפס מקום המצב היה איום ונורא.

אנחנו הצלחנו עוד באותו יום להסתדר כפועלים בעירייה אמנם שאנחנו נשארים וקבלנו חדרון בסוף אופה לגור זה היה הצלה ואחותי בתיה הלכה לעבוד בבית חרושת לתפירת בגדי הצבא.

בקירוב היינו שבועיים עד ששמענו שבתחנת הרכבת עומד, אשלון רכבת משא שמובילה נתינים פולנים לצבא הפולני שהתארגן ברוסיה.

החלטנו שאנו מתגייסים לצבא. ובבוקר אחד אחרי שאספנו בכל מיני תחבולות קצת מזון ובמקרה שני שקים עם לחם, עזבנו את החדרון מבלי להודיע לאיש והלכנו לתחנת הרכבת.

ואמנם מצאנו את הרכבת שעומדת כבר מלאה עם אנשים שהתגייסו ונוסעים לאסיה התיכונית לעיר טשקנט.

הקרונות היו מלאים ולא נתנו לנו להכנס. במקרה פגשתי חבר שהכרתי אותו לפני המלחמה והוא הכניס אותנו לקרון שלו ועשה לנו מקום על הרצפה ומאוד זה היה ממש הצלה כי לא היה לנו דרך אחרת.

הרכבת נסעה לדרך עברנו אלפי קילומטרים והרבה ערים כמו צ'ליאבינסק ומגניטוגורסק וככה נסענו 4 שבועות, כל הדרך אכלנו בקושי מהמזון שלנו עד שהגענו לעיר קרובה לעיר טשקנט. בסוף לא לקחו אותנו לצבא ונשלחנו לקולחוז אוזבקי ליד העיר טשקנט.

בעד העבודה שלנו קבלנו רק פיתה וזה בתנאי שעשינו את הנורמה בחפירת תעלות להשקיה.

מבלי לדעת את הסיבה העבירו אותנו אחרי זמן קצר לקולחוז בקזחסטן. שם של הקולחוז היה קרשבורו זה היה במרחק 15 קילומטר מהעיר ג'מבול.

בקולחוז הזה גרנו בבקתות של חומר הנקראו "קיביטקאי": היינו שם שלוש שנים. למחיה קבלנו קצת תירס שטחנו על אבנים זה אבנים עגולות פרימיטיביות כמו בזמנים קדומים מהתירס עשינו מין גריסים בישלנו ואכלנו את זה ביחד עם סלק שעושים ממנו סוכר. בקושי הלכנו והוצאנו מהשדות כמה סלקים שאכלנו בצורות שונות מבושל או שצלינו על האש. זה היה האוכל שלנו

10

פעם אחת בקשה ממני הקרובות שאצלם גרנו שאתקן לה את הנעל שנקרע.
הצלחתי לעשות את זה והיא נתנה לי צלחת עם טַלקן זה טירס קלוי וטחון.
למחרת בא קזאק אחד ושאל איפה גר פה הסנדלר לא ידעתי מה לענות
אך הוא אמר הלא אתה תקנת לבעלת הבית את הנעל. תתקן גם לי. הסכמתי
והוא גם נתן לי משהו לאוכל. ככה בלית ברירה התחלתי לתקן נעליים קרועים
של הקולחוזניקים והם נתנו לי פעם חצי פיתה ופעם טַלקן או אוורזן.
זה מין לבן והתחלתי להרוויח אוכל ויותר לא רעבנו.
ככה עברו כמה שנים בתנאים כמו של האדם הקדמון. כי הכל שם
היה מאוד פרימיטיבי.
הקולחוז היה משק משותף. אבל מכיון שרוב הקולחוזניקים גנבים
את התבואה ולא עבדו, לא היה יבול והכל היה כשלון גדול.
אחרי מאמצים רבים השתחררתי מהקולחוז ועברתי לגור בעיר דז'מבול.
הסתדרתי בקואופרטיב וקבלתי כרטיסי מזון. לחם. חוץ מזה התחלתי עם שותף
שבא מהקולחוז ומקצועו היה סנדלר לעשות מגפיים והיה מוכר אותם בשוק
הנקרא "טולצ'וק". המצב שלנו השתפר ויותר לא רעבנו.
בדז'מבול נולד לנו הבן משה בשנת 1943 ואחר כך בדרכה השתדלנו
להשיג עבורם מספיק אוכל. וגם קבלנו סיוע בביגוד מנציגות הפולנית בעיר.
המצב השתפר. לזמן מה.
המלחמה נגמרה, במאמצי הצבא הסובייטי, ונצחון של בעלי הברית
רוסיה אנגליה ואמריקה. ואז התחיל להגיע אלינו בשורות איוב שהיהודים
בפולין הושמדו במחנות השמדה ונשרפו במשרפות, ואין תקוה שנמצא
מישהו מהמשפחות שלנו. בשורות אלה הכניס בנו דכאון ויאוש והבנו
גבר רצוננו משותף מהר לצאת מרוסיה ולחזור לפולין
הנציגות הפולנית בדז'מבול דאגה להחזיר את התושבים הפולנים
ובתוכם היהודים לפולין, ובחודש אפריל 1946 עלינו לרכבת משא בדרך לפולין,
הנסיעה לפולין לקחה יותר משלושה שבועות. לקחנו איתנו צידה לדרך
הקרון היה קרון משא ודאגתנו היתה רק לשמור על הילדים, אבל
הכל היה פרימיטיבי מאוד. אולם היינו כבר רגילים לחיים כאלה
בקרונות משא על הקרשים הקשים, הסתגלנו לתנאים קשים. וברוסיה היתה אמרה
"באם לא תסתגל תתפגר" ואנחנו הסתגלנו.
סוף כל סוף עברנו את הגבול והגענו לפולין. אבל הכל היה
מוזר מאוד. בתחנה איפה נעמדה הרכבת הפולנים הסתכלו עלינו בתמיה.
ולבד שמעתי איך אחד אומר, "תראו תראו מאיפה שוב מופיעים היהודים.

11

הם יצאו מחוריהם כמו העכברים. מה היה הקבלת פנים שקבלנו בשובנו „למולדת".

בפולין הובילו אותנו לאיזורים המשוחררים שהיו פעם מאוכלסים ע"י גרמנים ותושבים גורשו משם. עד שהגענו לעיר שטטין שהיתה עיר נמל הגבול לים הבלטי.

אף אחד לא קבל אותנו בעיר זו. ולבד הלכנו לחפש איזה מקלט בעיר זו. מצאנו בית של ארבע קומות, הוא היה לגמרי ריק ועזוב ונכנסנו לגור שם. אתנו היו עוד אנשים שנמצאו בקרון שלנו. בבית הזה מצאנו הרבה דברים רהיטים וכלים שהגרמנים השאירו. אני ומשפחתי התמקמנו בדירה של שני חדרים ומטבח.

אחרי כמה ימים הלכתי לועד היהודי שהיה בעיר זו. במקרה אחד מפעילי הועד הכיר אותי שהייתי אחד מפעילי תנועת פועלי ציון בורשה. כי גם הוא השתייך למפלגה זו.

תוכף במקום קבלתי אישור שאני ממונה בתור נציג של פועלי ציון בשטטין לפתוח נקודה של סעד מטעם הועד היהודי בפרבר ז'בלב איפה שגרתי. בתפקיד הייתי באמצע ענינים כעסקן דאגתי ואחראי למחסנים של בגדים ומזון שהגיעו לועד היהודי מכל מיני מקורות מאמריקה ובעיקר מארגון „הג'וינט".

נכנסתי לתפקיד במלוא המרץ. פתחנו מטבח שבישלה ארוחות בשביל החוזרים לפולין חילקנו בגדים ומזון וגם ארגנתי אסיפות מטעם התנועה איפה דברנו על ארץ ישראל ונושאים פוליטיים.

התחלתי לחפש אולי נשאר מישהו בחיים מהמשפחות שלנו. כתבתי מכתבים לועדי היהודים בורשה ובלודז' אבל אף אחד לא היה ברשימות של היהודים שנשארו בחיים. כולם הושמדו במחנות או נשרפו בבונקרים. רק בת דודה אחת בת של הנה וחנן רוזנברג מסטופניצה נשארה בחיים והיא מצאה את הקשר איתי על ידי הועד היהודי בלודז'. וזאת היא רחל פוטרמן הנמצאת כיום בארץ.

בשטטין הייתי חצי שנה עד שהתחילו פרעות נגד המשטר, מכנופיות ימניות ובמיוחד נגד היהודים שחזרו מרוסיה או שחזרו ויצאו מהמחבואים. בעיר קילץ עשו מתפרעים פוגרום והרגו הרבה יהודים. והמצב היה מלא סכנות ופחדים.

מהועד היהודי קבלנו אף שני רובים להגנה עצמית ואני הייתי אחראי עליהם, כל פעם מצאו ברחוב הרוג מכנופיות שהתארגנו אז בשטטין.

12

לאחר שחבר אחד מהחברים שלנו נמצא בוקר אחד הרוג ושדוד, החלטנו לצאת מפולין בדרך לארץ ישראל.
במסגרת "הבריחה" יצאנו אני ואחי ושני ילדיו ברכבת לגבול הצ'כי, עברנו את הגבול, וברכבת הגענו דרך צ'כיה לאוסטריה. לעיר וינה.
רק לילה אחד היינו בוינה ואחר כך נסענו דרך האזור שהיה תחת הכיבוש הרוסי, והגענו לאזור שהיה בשלטון האמריקנים. הגענו למחנה בשם רוט הופ-לאגר מס' 101 בעיר שטאלוף.
במחנה זה היינו כמה חדשים, ואחר כך עברנו למחנה וגשייד סמוך לעיר לינץ. המחנה הזה היה מקודם מחנה של אסירים. עמדו שמה צריפים על צריפים, ושם נכנסנו לגור על מיטות מתקפלות של הצבא האמריקאי, התנאים היו עלובים מאוד. למרות שקבלנו מספיק אוכל וגם קצת בגדים. מהשלטונות האמריקאים וממוסד הנקרא "אונר"א"
הזמן שהייתי פעיל במפלגת "פועלי ציון צ"ס" קבלתי הצעה להיות מזכיר המרכז ועל סמך זה אקבל דירה לגור במחנה "בונדרמיכל" סמוך לינץ. זה היה קומפלקס של בתים טובים של שלש קומות עם דירות של 4 חדרים, שגורשו מהם הגרמנים שעבדו בבית החרושת לאוירונים ע"ש גרינג..
הסכמתי לזה, ועברתי לגור במחנה "בונדרמיכל" שהיה בהשוואה לשאר מחנה דה לוקס.
התחלתי לעבוד במשרד המפלגה המאוחדת "פועלי ציון צ"ס-התאחדות, בהתחלה במנהלת הלשכה ואחר כך במזכירות הראשית של המרכז. החיים שלנו היה כבר לגמרי ואתר טובים ואנושיים וחכינו לזמן שנוכל לעלות ארצה,
בינתיים ביקרתי בגרמניה במחנה בעיר זלצהיים על יד פרנקפורט, אצל גיסי רפאל ועקב דובז'ינסקי, שנסעו עוד קודם מפולין לגרמניה.
גם ביקרתי בעיר נירנברג ועשיתי כמה טיולים בעיר, ביקרתי בהנהגת מהטיול במקום הנקרא הלבחון על יד נירנברג, איפה ראיתי דגמים נפלאים,
סוף כל סוף הכינו להכרזת מדינת היהודים - מדינת ישראל,
במחנה בונדרמיכל קוימה הפגנה גדולה של אלפי יהודים עם דגלים וטרנספרנטים עם שלומים פטריוטים והשמחה היתה רבה,
התחלנו להתכונן לעלות ארצה
באותו הזמן קבלתי גם ניירות דרך "הג'וינט", שעברו באמריקה אהרן הויימן דורש אותי והוא אחראי לבואי, אלי ואל משפחתי שנוכל להגר לאמריקה.
[illegible] ודחיתי את ההצעה לנסוע לאמריקה

רציתי בזה בקיצור לרשום הדמיוני שהגשמתי בזה כל החיים שלי.
בסוף חודש אפריל 1949 היינו ארוזים לנסיעה. ועלינו על רכבת שנסעה לאיטליה.

אחרי ויכוח של נסיעה ברכבת הגענו לעיר טראני איטליה היינו כמה ימים במחנה מעבר לעולים. משם נסענו לעיר הנמל באַרי בים האדריאטי. ועלינו על אניה קטנה ששמה היתה קדימה והפלגנו בכיוון לארץ ישראל, 4 ימים נסענו על הים, לפעמים היה קר, הים היה סוער מאד הספינה התנדנדה וקבלתי מחלת ים, שכבתי בלי לזוז עם בחילה כואבת ורציתי למות על הרגשתי, כשראינו את האונייה הסוער הים נרגע ורציתי לקום ולצאת לאוויר.
בחמישה לחודש היינו כבר במים הטריטוריאליים של מדינת ישראל והתקרבנו לנמל חיפה

התרגשתי מאד בראותי מרחוק את פסגת ההרים של הכרמל, והבתים הלבנים של העיר חיפה, זה התגשמות החלום שחלמתי מאז נתפסתי לרעיון הציוני. להיות בארץ אותה אתה אדון לעצמך ולא תלוי בחסד של הגויים. שרובם מהם מורעלים בשנאה נגד היהודים. נזכרתי בהורי ובאחי שנשארו שם והושמדו בשואה הנוראה. הם לא זכו לזה, לראות את הארץ ישראל. ואני כן זכיתי, עמדתי מבולבל ולא ידעתי מה לעשות לבכות או לשמוח.
על הספינה התרוצצו אנשי הצוות, בחורים והודים שצעקו פנים, ועושים כל מיני הכנות לעגינת הספינה בנמל.
מתוך הרמקולים נשמעים פקודות של הקצינים און קברניט הספינה. העולים נדחקים למעלה על הסיפונים, ומסתכלים בכיוון פס האדמה שגדלה והולכת ויותר עם התקרבות הספינה לנמל.
מהרמקולים נשמעים שירים מוכרים משירי ארץ ישראל. וזה משפיע על העולים הנפעמים מצב רוח מרומם. חלק מהעולים התפעלו ויורדים לעמקי הספינה אוספים שבשקיות גדולים עומדים שורות של מיטות אחד על גבי השניה, ומתחילים כבר לאסוף את מטלטליהם ומכניסים למזוודות ושקים.
הספינה מתקרבת לאט לצד הנמל. הבתים והמבנים מרחוק כבר בולטים לעין וגם רואים כבר מרחוק אנשים.
הראות שקופה מאד, והשמש זורחת, קרניה מלטפים את הגוף ואתה עוצם את עיניך. פתאום נשמעים ברמקולים את צלילי שיר התקוה, באופן ספונטני העולים שעמדו אתי בחרטום הספינה, התחילו לשיר בקול את ההמנון הלאומי. אפילו הרבה אנשים עמדו דמעות בעיניים מההתרגשות ומהחויה החגיגית של הרגע הזה. שהחלום הפך למציאות.

14

במשך כל הדורות העם היהודי היה קשור לארץ הצבי, בגעגועים ובתפילות
ועכשיו היא מונחת לפניך ומחכה לך. בכדי להתאחד שוב אחרי
אלפי שנות גלות.

הספינה התקרבה לרציף הנמל ונקשרה בחבלים ובשרשראות.
כבר מורידים מדרגות ואנשי משמר החופים עולים על הספינה.
כל העולים מסתדרים על הסיפון עם המזוודות והחבילות. לפי הסדר שמכריזים
ברמקולים ומחכים בהתרגשות לירידה אל החוף. אף אחד לא דוחק
בסבלנות מחכים לרגע המיוחל.

תורנו הגיע, אני ובתיה והילדים משהל'ה וברכהל'ה שאנו מחזיקים
אותם בידיים ויורדים במדרגות, אתנו לוקחים רק שתי מזוודות קטנות,
יתר המזוודות אנו משאירים, הם יבואו אחרונים. אנחנו לא מפחדים שילכו לאיבוד,
על כל מזוודה רשום בכתב בולט את השם והמשפחה, ויש לנו אמון במדינה
שלא יקחו את רכושנו.

אנחנו כבר על האדמה המוצקה, ומתחילים ללכת בשורה
לאולם גדול,

מרססים אותנו עם אבקה לבנה, זה די-די-טי - מחטא ומונע נגף
טפילים, הדבר לא כל כך נעים אבל מקבלים את זה בהבנה כי
זה לטובתנו ובריאות שלנו.

אחר כך אני עומד בתור לרישום ומקבלת תעודת עולה חדש, זה הולך
מהר כי הרבה פקידים יושבים על שולחנות לפי האלף בית ורושמים אותנו.
כעבור זמן קצר מובילים אותנו במשאיות למחנה גדול במבואות חיפה
שם המחנה הוא "שער-עליה":

במחנה זה עומדים הרבה אוהלים וגם צריפים. מכניסים אותנו לאוהל כזה
של ברזנט ירוק, עומדים שם מיטות מתקפלות צבאיות, ומקבלים לנו שמיכות
ירוקות להתכסות, הסיפור הזה לא כל כך משמח, אבל אנחנו יודעים
שזה זמני ומקבלים את כל זה בהבנה. ~~א~~ כצעד הראשון על אדמת
המולדת.

אני מתנחם, אבותינו שיצאו ממצרים גם נדדו בסוכות במדבר בדרך
לארץ המובטחת. ואנחנו גם יושבים באוהלים, העיקר שלא נאבד את
התקוה שנזכה להכות שורשים עמוקים בארץ הצבי. והכל יבוא עם
הזמן, העיקר שהגענו עד הלום. ותקותינו שהמחר יהיה יותר טוב
ותתגשם החזון "להיות עם חפשי בארצנו ארץ ציון וירושלים"

אילן היוחסין של משפחת דובז'ינסקי מצד בתיה דובז'ינסקי (סנדרוביץ) לפי רישום של ד"ר דוד ומרגריטה (דובז'ינסקי) לדרמן

Descendants of RAPHAEL YAACOV DOBRZYNSKI

1 RAPHAEL YAACOV DOBRZYNSKI b: Abt. 1840 in JANOV PODLAWSKI, POLAND d: in JERUSALEM-ISRAEL
.. +[-?-] [-?] DOBRZYNSKI
.... 2 ISRAEL DOBRZYNSKI b: Abt. 1860 in JANOV PODLASKI, POLAND d: in JANOV PODLASKI, POLAND
.... +CHAIA BRACHA [-?-] DOBRZYNSKI b: Abt. 1863 in JANOV PODLASKI, POLAND d: in JANOV PODLASKI, POLAND
.... 3 TUVIA GIL DOBRZYNSKI b: Abt. 1880 in YANOV PODLASKI, POLAND d: Abt. 1942 in TREBLINKA, POLAND
.... +BRACHA LEA WEISBERG DOBRZYNSKI b: Abt. 1887 in LOSICE, POLAND d: 1942 in LOSICE, POLAND
.... 4 ABRAHAM ISAAC DOBRZYNSKI b: Abt. 1900 in LOSICE, POLAND d: Abt. 1942 in TREBLINKA, POLAND
.... 4 RAFAEL JACOB DOBRZYNSKI b: 02-1905 in LOSICE, POLAND d: 24-10-1972 in BOGOTA, COLOMBIA
.... +TYLA YAGODZYNSKI DOBRZYNSKI b: 14-12-1907 in LOSICE-POLAND d: 24-07-1990 in BOGOTA, COLOMBIA
.... 5 MARGARITA DOBRZYNSKI LEDERMAN b: 21-10-1933 in BOGOTA, COLOMBIA c: ISRAEL City: BAT YAM
.... +DAVID LEDERMAN b: 19-12-1924 in VIENNA, AUSTRIA c: ISRAEL City: BAT YAM
.... 6 NATAN LEDERMAN b: 22-04-1954 in BOGOTA, COLOMBIA c: ISRAEL City: RISHON LE ZION
.... +RONIT ELKAYS LEDERMAN b: 03-11-1960 in JAFFA, ISRAEL
.... 7 AVIHAI LEDERMAN b: 26-10-1984 in TEL HASHOMER, ISRAEL c: ISRAEL
.... 7 GUY LEDERMAN b: 18-11-1985 in TEL HASHOMER, ISRAEL
.... 7 ITAMAR MOSHE LEDERMAN b: 23-12-1993 in HOLON, ISRAEL
.... 7 ADI LEDERMAN b: 22-08-1995 in HOLON, ISRAEL
.... 6 REBECA LEDERMAN SCHUSTER/ b: 03-10-1956 in BOGOTA, COLOMBIA c: ISRAEL City: RISHON LE ZION
.... +MOSHE SCHUSTER b: 17-07-1958 in BUCAREST-ROMANIA
.... 7 BARAK SCHUSTER b: 13-06-1991 in PETACH TIKWAH, ISRAEL c: ISRAEL City: RISHON LE ZION
.... +DANIELLA GOIHMAN SCHUSTER b: 30-08-1991 c: ISRAEL City: RISHON LE ZION
.... 7 NURIT ESTHER SCHUSTER b: 19-08-1996 in BAT YAM, ISRAEL
.... 5 ISRAEL DOBRZYNSKI b: 1934 in BOGOTA, COLOMBIA d: 1935 in BOGOTA, COLOMBIA
.... 5 SULA DOBRZYNSKI GLEISER b: 07-12-1937 in BOGOTA, COLOMBIA c: COLOMBIA City: BOGOTA
.... +MARCOS GLEISER b: 18-08-1929 in BOGOTA, COLOMBIA d: 30-08-1998 in BOGOTA.COLOMBIA c: COLOMBIA City: BOGOTA
.... 6 DAVID GLEISER b: 03-06-1958 in BOGOTA, COLOMBIA c: COLOMBIA City: BOGOTA
.... +SHOSHANA SILBERMAN GLEISER b: 06-05-1960 in BOGOTA, COLOMBIA c: COLOMBIA City: BOGOTA
.... 7 STEVEN SHACHAR GLEISER b: 03-06-1984 in BOGOTA, COLOMBIA c: ISRAEL
.... 7 ILANA GLEISER b: 27-09-1991 in BOGOTA, COLOMBIA c: COLOMBIA City: BOGOTA
.... 6 SAUL GLEISER b: 26-03-1960 in BOGOTA, COLOMBIA c: U.S.A. City: WILLIAMSBURG
.... +CARINA SUDARSKY GLEISER b: 19-04-1961 in BOGOTA, COLOMBIA c: U.S.A. City: WILLIAMSBURG
.... 7 JOANNE NICOLLE GLEISER BOOKBINDER b: 04-05-1987 in COLUMBUS, OHIO, U.S.A. c: U.S.A. City: WILLIAMSBURG
.... +JEFREY BOOKBINDER
.... 8 SHOSHANA RENEE BOOKBINDER b: 18-04-2013
.... 8 ELIANA FAE BOOKBINDER b: 18-04-2013
.... 7 YOEL SEPHY GLEISER b: 28-03-1989 in COLUMBUS, OHIO, U.S.A. c: U.S.A. City: WILLIAMSBURG
.... 7 VANESSA TYLA GLEISER b: 21-11-1995 in COLUMBUS, OHIO c: U.S.A. City: WILLIAMSBUR
.... 6 JEANNETE GLEISER KELLOGG b: 22-01-1964 in BOGOTA, COLOMBIA
.... +JOEL DAVID KELLOGG b: 03-08-1963 in MONTANA, U.S.A. c: COLOMBIA City: BOGOTA
.... 7 TYLA JESSICA KELLOGG b: 17-07-1997 in BOGOTA, COLOMBIA
.... 7 MARCOS MORDECHAI RUBEN KELLOGG b: 16-05-2001 in BOGOTA-COLOMBIA
.... 5 ABRAHAM DOBRZYNSKI b: 17-08-1945 in BOGOTA, COLOMBIA d: 26-08-1984 in BOGOTA, COLOMBIA SPAIN City: MADRID
.... +REBECA FRIEDBERG DOBRZYNSKI b: 15-06-1950 in CALI, COLOMBIA c: SPAIN City: MADRID
.... 6 TAMAR DOBRZYNSKI b: 06-12-1973 in BOGOTA, COLOMBIA c: SPAIN City: MADRID
.... 6 RAFAEL DOBRZYNSKI b: 03-04-1975 in CALI, COLOMBIA c: UNITED KINGDOM City: ICKENHAM
.... +NATALIA GARZON DOBRZYNSKI b: in BOGOTA,COLOMBIA c: UNITED KINGDOM City: ICKENHAM
.... 7 NATHAN JAMES DOBRZYNSKI b: 24-07-2006 c: UNITED KINGDOM City: ICKENHAM
.... 7 ABRAHAM CHAI DOBRZYNSKI b: 17-07-2011 in ATLANTA, U.S.A. c: UNITED KINGDOM Cit ICKENHAM
.... 4 LEON DOBRZYNSKI b: 25-10-1910 in LOSICE, POLAND d: 22-12-1975 in BOGOTA, COLOMBIA
.... +SARA BIDERMAN DOBRZYNSKI b: 11-12-1916 in LUBARTOW-POLAND d: 2011 in MIAMI BEACH,FLORIDA c: U.S.A City: NORTH MIAMI
.... 5 AMALIA DOBRZYNSKI EIDELMAN b: in BOGOTA, COLOMBIA c: COLOMBIA City: BOGOT
.... +MORRIS EIDELMAN b: in BOGOTA, COLOMBIA c: COLOMBIA City: BOGOTA
.... 6 EVELLYN EIDELMAN b: 1970 in BOGOTA, COLOMBIA c: COLOMBIA City: BOGOTA
.... 6 MAX EIDELMAN b: 1972 in BOGOTA, COLOMBIA c: COLOMBIA City: BOGOTA
.... 6 LEON EIDELMAN b: 1980 in BOGOTA, COLOMBIA c: COLOMBIA City: BOGOTA
.... 5 SAUL DOBRZYNSKI b: 1939 in BOGOTA, COLOMBIA d: 1989 in UNITED STATES, MIAMI
.... +MYRIAM ADLER DOBRZYNSKI b: Abt. 1951 in BOGOTA, COLOMBIA c: U.S.A. City: MIAMI BEACH
.... 6 KAREN DOBRZYNSKI c: U.S.A. City: ATLANTA
.... 6 RICKY DOBRZYNSKI c: U.S.A. City: MIAMI BEACH
.... 6 JONATHAN DOBRZYNSKI
.... 6 MANUEL DOBRZYNSKI c: U.S.A.
.... 6 STEPHEN DOBRZYNSKI b: 1989 c: U.S.A. City: MIAMI BEACH
.... 5 LYDIA DOBRZYNSKI PEISACH b: 1943 in CUCUTA-COLOMBIA c: U.S.A.
.... +NATAN PEISACH b: in BOGOTA-COLOMBIA c: COLOMBIA City: BOGOTA
.... 6 ALBERTO PEISACH b: 1964 in BOGOTA, COLOMBIA c: U.S.A. City: HALLANDALE
.... +GAY ABADI PEISACH b: 20-03-1964 in BOGOTA-COLOMBIA c: U.S.A. City: HALLANDALE
.... 7 TATIANA PEISACH b: 05-07-1988 c: U.S.A. City: HALLANDALE
.... 7 MIKE PEISACH b: 14-12-1990 c: U.S.A. City: HALLANDALE
.... 7 LEON PEISACH b: 22-04-1992 c: U.S.A. City: HALLANDALE
.... 6 JAIME PEISACH b: 1966 in BOGOTA, COLOMBIA c: U.S.A.
.... +SHERRYL [-?-] PEISACH
.... 7 STEVEN PEISACH
.... 7 MAURICIO PEISACH
.... 6 [1] MONICA PEISACH HARROUCHE b: 1969 in BOGOTA, COLOMBIA c: U.S.A. City: HOLLYWOOD,
.... +[-?-] HARROUCHE d: in PANAMA

אילן היוחסין של משפחת דובז'ינסקי מצד בתיה דובז'ינסקי (סנדרוביץ)*

7 ISAAC HARROUCHE c: U.S.A. City: HOLLYWOOD,
7 IVETTE HARROUCHE c: U.S.A. City: HOLLYWOOD,
*2nd Husband of [1] MONICA PEISACH HARROUCHE:
+ALBERTO SASSON c: U.S.A. City: HOLLYWOOD,
5 TEDDY DOBRZYNSKI b: 26-02-1949 in BOGOTA, COLOMBIA c: ISRAEL City: TEL AVI
+FLORY GRIMBERG DOBRZYNSKI b: 22-09-1953 in BOGOTA, COLOMBIA c: ISRAEL City: TEL AV
6 ILEANA DOBRZYNSKI b: 30-04-1977 in BOGOTA-COLOMBIA c: ISRAEL City: TEL AVI
6 JEANNETTE DOBRZYNSKI b: 08-09-1979 in BOGOTA-COLOMBIA c: ISRAEL City: TEL AVI
6 CLAUDIA DOBRZYNSKI b: 14-02-1982 in BOGOTA-COLOMBIA c: ISRAEL City: TEL AVI
6 LEON SAMUEL DOBRZYNSKI b: 03-12-1989 in ISRAEL c: ISRAEL City: TEL AVI
4 ESTER DOBRZYNSKI GOLDSTEIN b: Abt. 1913 in LOSICE, POLAND d: Abt. 1942 in TREBLINKA, POLAND
+[-?-] GOLDSTEIN
5 CHAIALE GOLDSTEIN
5 CHAVALE GOLDSTEIN
4 JAIME BARUCH DOBRZYNSKI b: Abt. 1916 in LOSICE, POLAND d: 26-12-2000 in BOGOTA, COLOMBIA
+ADELA CWAIG DOBRZYNSKI b: 21-05-1922 in POLAND c: COLOMBIA City: BOGOTA
5 BERNARDO DOBRZYNSKI b: Abt. 1944 in BOGOTA, COLOMBIA c: COLOMBIA City: BOGOTA
5 FRIEDA DOBRZYNSKI BURSZTYN b: 1947 in BOGOTA, COLOMBIA c: U.S.A. City: AVENTURA
+ISAAC BURSZTYN b: Abt. 1944 in BOGOTA, COLOMBIA c: COLOMBIA City: BOGOTA
6 JACK BURSZTYN b: 05-06-1970 in BOGOTA, COLOMBIA c: COLOMBIA City: BOGOTA
+MARGIE JAMRI BURSZTYN c: COLOMBIA City: BOGOTA
7 VANESSA BURSZTYN b: 29-11-1995 in BOGOTA, COLOMBIA c: COLOMBIA City: BOGOT
7 STEVEN BURSZTYN b: 25-06-1998 in MIAMI,FL. U.S.A. c: COLOMBIA City: BOGOTA
7 JAIME BARUCH BURSZTYN b: 06-12-2001 in MIAMI BEACH-U.S.A. c: COLOMBIA City: BOGOTA
6 ALAN BURSZTYN b: 11-07-1977 in BOGOTA, COLOMBIA c: U.S.A. City: AVENTURA
6 JOHANNA BURSZTYN CARCIENTE b: 07-09-1982 in BOGOTA, COLOMBIA c: U.S.A. City: AVENTURA
+JERRY CARCIENTE
7 MARK CARCIENTE b: 29-07-2005 in MIAMI-FLORIDA
5 [2] LIA DOBRZYNSKI MORALES b: 1951 in BOGOTA, COLOMBIA c: U.S.A. City: PORT SAINT LUCIE
+FRANCISCO MORALES
6 ADRIAN MORALES b: 14-03-1980 in BOGOTA, COLOMBIA c: U.S.A. City: PORT SAINT LUCIE
*2nd Husband of [2] LIA DOBRZYNSKI MORALES:
+RON DRIVER ZAFTENBERG b: in U.S.A. c: U.S.A. City: PORT SAINT LUCIE
4 JOSEPH DOBRZYNSKI b: Abt. 1917 in LOSICE, POLAND d: Abt. 1942 in TREBLINKA, POLAND
3 ROSA DOBRZYNSKI b: Abt. 1880 in YANOV, POLAND d: Abt. 1944 in TREBLINKA, POLAND
3 LEA DOBRZYNSKI b: Abt. 1880 in YANOV, POLAND d: Abt. 1942 in TREBRLINKA, POLAND
3 SIMCHA DOBRZYNSKI b: Abt. 1880 in YANOV, POLAND d: Abt. 1942 in TREBLINKA, POLAND
3 BARUCH DOBRZYNSKI b: Abt. 1880 in YANOV.POLAND d: Abt. 1942 in TREBLINKA, POLAND
3 GENIA DOBRZYNSKI FRIEDMAN b: Abt. 1880 in YANOV, POLAND d: Abt. 1942 in TREBLINKA, POLAND
+[-?-] FRIEDMAN b: Abt. 1870 in POLAND
4 ITZEL FRIEDMAN b: Abt. 1900 in POLAND d: Abt. 1999 in GERMANY
3 ARIE YEHUDA DOBRZYNSKI b: Abt. 1880 in JANOV PODLAWSKA, POLAND d: 1942 in TREBLINKA, POLAND
+ESTER GELASO DOBRZYNSKI b: Abt. 1885 in JANOV PODLANSKA, POLAND d: Abt. 1942 in TREBLINKA, POLAND
4 CAROLA DOBRZYNSKI b: Abt. 1910 in POLAND d: Abt. 1942 in TREBLINKA, POLAND
4 SIMA DOBRZYNSKI b: Abt. 1910 in POLAND d: in POLAND
4 CHAIA DOBRZYNSKI b: Abt. 1910 in POLAND d: Abt. 1942 in TREBLINKA, POLAND
4 RAFAEL DOBRZYNSKI b: 1912 in LOSICE, POLAND d: 09-1973 in HOLON, ISRAEL
+ROSA KAPLAN DOBRZYNSKI b: 1912 in POLAND d: 1968 in TEL AVIV, ISRAEL
5 ESTHER DOBRZYNSKI SHTENGEL b: 24-02-1948 in ISRAEL c: ISRAEL City: GIVAT SHAUL
+JULIAN SHTENGEL b: 01-01-1945 c: ISRAEL City: GIVAT SHAUL
6 RACHEL SHTENGEL b: 16-05-1972 in ISRAEL c: ISRAEL City: GIVAT SHAUL
6 KOBI SHTENGEL b: 15-11-1973 in ISRAEL c: ISRAEL City: GIVAT SHAUL
6 HAREL SHTENGEL b: 25-10-1977 in ISRAEL c: ISRAEL City: GIVAT SHAUL
4 BATIA DOBRZYNSKI SENDROWICZ b: 25-12-1913 in WARSAW, POLAND d: 29-01-2002 in REHOVOT-ISRAEL c: ISRAEL City: REHOVOT
+CHAIM SENDROWICZ b: 08-04-1910 in WARSAW, POLAND d: 09-06-1992 in REHOVOT, ISRAEL c: ISRAEL City: REHOVOT
5 MOSHE SENDROWICZ b: 15-12-1942 in JAMBUL,KAZACHSTAN c: ISRAEL City: RAANANA
+JAFFA HALUAH SENDROWICZ b: 01-03-1943 in MARAKESH, MARROCO c: ISRAEL City: RAANANA
6 TAL SENDROWICZ b: 08-12-1969 in ISRAEL c: ISRAEL City: RAANANA
6 GIL SENDROWICZ b: 08-07-1974 in JOHANESBURG.SOUTH AFRICA c: ISRAEL City: RAANANA
6 EYAL SENDROWICZ b: 26-06-1971 in RAMAT GAN-ISRAEL c: ISRAEL City: RAANANA
+SHIRI LIPSKER SENDROWICZ b: 10-03-1972 in ISRAEL
7 MAYA SENDROWICZ b: 25-08-2002
7 NOA SENDROWICZ b: 2005
5 BRAHA SENDROWICZ BIRAN b: 31-08-1945 in JAMBUL, KAZACHTAN c: ISRAEL City: REHOVOT
+ITZHAK BIRAN b: 01-05-1942 in JERUSALEM,ISRAEL c: ISRAEL City: REHOVOT
6 DORON BIRAN b: 18-11-1976 in ISRAEL d: 29-06-1999 in REHOVOT-ISRAEL c: ISRAEL City: REHOVOT
6 ALON BIRAN b: 17-03-1978 in ISRAEL c: ISRAEL City: REHOVOT
+NETA KARIF BIRAN b: in ISRAEL c: ISRAEL
6 SHIRI BIRAN BRIMBERG b: 07-03-1982 in REHOVOT,ISRAEL c: ISRAEL City: REHOVOT
+ALON BRIMBERG b: 26-04-1978 in HOLON,ISRAEL
3 SARA DOBRZYNSKI STERENFELD b: Abt. 1880 in POLAND
+[-?-] STERENFELD b: Abt. 1880 in POLAND
4 HERSCHL STERENFELD b: Abt. 1900 in POLAND d: Abt. 1942 in TREBLINKA, POLAND
4 ESTER STERENFELD SLOTZKI b: Abt. 1900 in POLAND d: in PETACH TIKWAH-ISRAEL
+SALMAN SLOTZKI b: Abt. 1900 in POLAND d: in PETACH TIKVA, ISRAEL
5 DAVID SLOTZKI b: Abt. 1940 in ISRAEL
5 SARA SLOTZKI MARKOWICZ b: Abt. 1940 in ISRAEL
+[-?-] MARKOWICZ
6 CHAIM MARKOWICZ
3 PESACH DOBRZYNSKI b: Abt. 1885 in YANOV, POLAND d: Abt. 1942 in TREBLINKA, POLAND

---

* הרב רב רב סבא רפאל יעקב דובז'ינסקי נולד 1840 בעיירה ינוב פודלסקי - Janov Podlawski Poland
נקבר בהר הזיתים ירושלים

אירגון יוצאי ינוב פודלסקי בישראל-תל אביב

בתיה סנדרוביץ ורפול יעקב (פולה) דובז'ינסקי מיוצאי ינוב פודלסקי פולין

ארגון יוצאי ינוב פודלסקי בישראל
תל-אביב, רח' צירלסון 21, צפורה כהן

ח. נ.,

הנך מוזמן(ת) בזה עם בני משפחתך

לערב זכרון והתיחדות לקדושי קהילת ינוב פודלסקי

שתיערך במוצאי שבת כ"ו מר חשון תשל"ה – 12.10.1974

בשעה 7.30 בערב

באולם התאחדות בעלי מלאכה קומה ב', בתל-אביב,
רחוב מרכז בעלי מלאכה 16 (הכניסה לרחוב מרכז בעלי מלאכה
מרחוב המלך ג'ורג' ע"י אלנבי),

ב ה ש ת ת פ ו ת

החזן אליעזר רות
ונציג יד ושם.

פגישת רעים משעה 6.30 בערב ע"י האולם.

מאחר והוצאות ערב האזכרה מרובות הנך מתבקש להשתתף בעין יפה.

מחוסר כתובות או כתובות בלתי מדויקים נא למסור את ה ה ו ד ע ה לכל אנשי עירנו.

בכבוד רב
ובברכת שנה טובה
ה ו ע ד

חברים וחברות
בני עירנו בישראל ובחו"ל
שנפטרו בשנתיים אחרונות

ג ב ר י ם:
אריה כהן ז"ל
חיים ליברמן ז"ל
ברל לבנברג ז"ל
יעקב דובזינסקי ז"ל
גרשון הינך ויסברוד ז"ל
מאיר פיינבוך ז"ל
ישראל אוסנהולץ ז"ל
הרב אלי מאיר קובנג' ז"ל
מרדכי ברעם ז"ל
יהודה ריבק ז"ל
נר חרפק ז"ל

נ ש י ם:
אסתר כהן פלץ ז"ל
פרידה קולמן ז"ל
עדה אנגלנדר ז"ל

מארצות הברית:
משה לייזר רוזל ז"ל
זנביל אידלמן ז"ל
רחל גולדברג ז"ל
שלמה פקמן ז"ל
גיטל פקמן ז"ל
פייגע מירל פקמן ז"ל
צילה פקמן ז"ל

המשך הדור של חיים ובתיה סנדרוביץ
הבנים, הנכדים והנינים בישראל

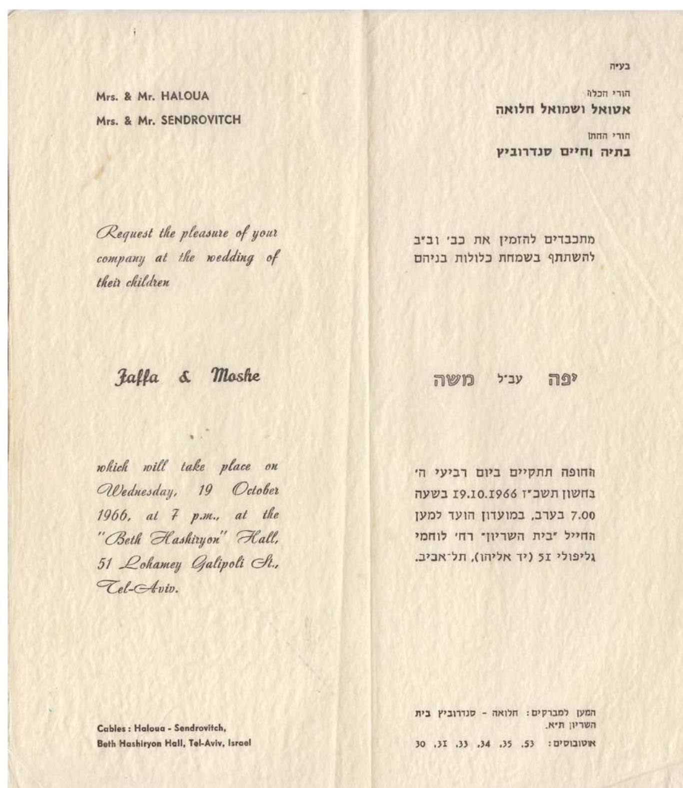

חתונת יפה (חלואה) ומשה סנדרוביץ ה' בחשון תשכ"ז 19.10.1966

מימין לשמאל: חיים סנדרוביץ, אטואל (כוכבה) חלואה, משה סנדרוביץ,
יפה חלואה-סנדרוביץ, בתיה סנדרוביץ ושמואל חלואה

Mrs. & Mr. HALOUA
Mrs. & Mr. SENDROVITCH

Request the pleasure of your company at the wedding of their children

Jaffa & Moshe

which will take place on Wednesday, 19 October 1966, at 7 p.m., at the "Beth Hashiryon" Hall, 51 Lohamey Galipoli St., Tel-Aviv.

Cables: Haloua - Sendrovitch, Beth Hashiryon Hall, Tel-Aviv, Israel

בעיה

הורי הכלה
אטואל ושמואל חלואה

הורי החתן
בתיה וחיים סנדרוביץ

מתכבדים להזמין את כב' וב"ב להשתתף בשמחת כלולות בניהם

יפה עב"ל משה

החופה תתקיים ביום רביעי ה' בחשון תשכ"ז 19.10.1966 בשעה 7.00 בערב, במועדון הועד למען החייל "בית השריון" רח' לוחמי גליפולי 51 (יד אליהו), תל־אביב.

המען למברקים: חלואה - סנדרוביץ בית השריון ת"א.
אוטובוסים: 53, 35, 34, 33, 31, 30

הזמנת החתונה יפה (חלואה) ומשה סנדרוביץ ה' בחשון תשכ"ז 19.10.1966

שלום נשואיכם .

שאו עיניכם

לעתיד של שניכם

ימים מאושרים

בלי מכשולים .

ומזון מתוקים .

השמיים כחולים

ודרככם בלי פיתולים

ישרים ללא נפתולים ..

תגיעו לגבעות בטוחים...

בריאים ורעננים

מאושרים ושאננים ..

מאחלים אבא ואמא

האוהבים .

הזמנת החתונה ברכה סנדרוביץ ויצחק רבינוביץ-בירן ז' ניסן תשל"ה 19.3.1975

ב"ה

הורי הכלה
בתיה וחיים סנדרוביץ
חולון

הורי החתן
טובה ויהושע רבינוביץ
ירושלים

שמחים להזמינכם להשתתף בשמחת כלולות בניהם

ברכה ויצחק.

החופה תתקיים אי"ה ביום רביעי, ז' ניסן תשל"ה (19.3.75)
בשעה 7.00 בערב
בבית הכנסת „בית-יעקב", רח' יהושע בן-נון 9, תל-אביב.

למברקים: סנדרוביץ-בירן ביהכ"נ „בית-יעקב" ת"א

אוטובוסים: 1, 5, 25, 92.

ברכה
ויצחק
נישאים

ברכה סנדרוביץ-בירן ביום חתונתה ז' ניסן תשל"ה 19.3.1975

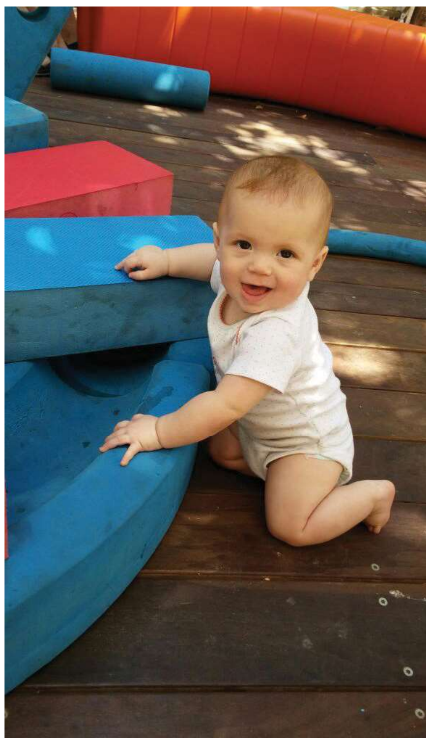

ערב יום שישי קידוש אצל ההורים בתיה וחיים סנדרוביץ רחובות

מימין לשמאל: שירי, ברכה, בתיה, חיים, איציק ואלון

ברכה וביתה שירי בירן (סנדרוביץ)

הנכדה ניצן בירן (סנדרוביץ)

משפחת משה ויפה סנדרוביץ ומשפחת ברכה (סנדרוביץ) ואיציק בירן
מימין לשמאל: אייל-דוד, משה סנדרוביץ, נטע ואלון בירן, טל ויפה סנדרוביץ, ברכה (אחות של משה) , שירי ואיציק בירן (סנדרוביץ); יושבים: מאיה, עומרי, שירי ונועה-בתיה סנדרוביץ

משפחת ברכה ויצחק בירן (סנדרוביץ), דורון, שירי ואלון

ברכה בירן (סנדרוביץ) והנכדות
איריס וניצן

אלון ואישתו נטע בירן (סנדרוביץ)

הנכדה איריס בירן (סנדרוביץ)

הנכדות של ברכה ואיציק בירן (סנדרוביץ')

ניצן (למעלה) ואיריס (למטה)

משפחת איציק וברכה בירן (סנדרוביץ): הילדים והנכדים

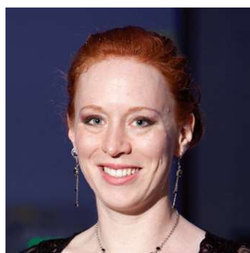
יצחק רבינוביץ־בירן 1.5.1942
יד' באייר התש"ב ישראל

ברכה בירן (סנדרוביץ) 31.8.1945
כב' באלול התש"ה קזחסטן

אלון-דוד בירן 17.3.1978
ח' באדר התשל"ח ישראל

שירי-מאירה בירן 7.3.1982
יב' באדר התשמ"ב ישראל

דורון-אריה בירן 18.11.1976
כ"ח' בחשון התשל"ז ישראל
נפטר 28.6.1999
יד' תמוז התשנ"ט
(בית עלמין רחובות)

נטע (קריף) בירן 7.2.1982
טו' בשבט התשמ"ב ישראל

איריס בירן 6.3.2014
ד' באדר ב' התשע"ד ישראל

ניצן בירן 27.1.2016
יז' בשבט התשע"ו ישראל

משפחת משה ויפה סנדרוביץ: הילדים והנכדים

משה-שמואל סנדרוביץ
15.12.1942
ז' בטבת התש"ג קזחסטן

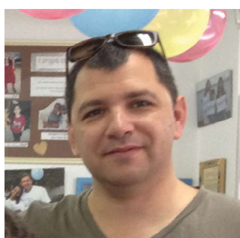
יפה (חלואה) סנדרוביץ
1.3.1942
יב' באדר התש"ב מרוקו

טל סנדרוביץ
8.12.1969
כ"ח כסלו תש"ל ישראל

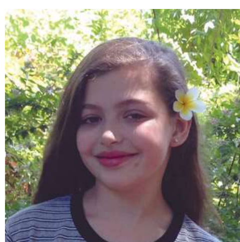
גיל סנדרוביץ
8.7.1974
י"ח תמוז תשל"ד יוהנסבורג

אייל-דוד סנדרוביץ
25.6.1971
ב' תמוז תשל"א ישראל

מאיה סנדרוביץ
25.8.2002 י"ז אלול
תשס"ב ישראל

נועה-בתיה סנדרוביץ
15.9.2005 י"א אלול
תשס"ה ישראל

עומרי סנדרוביץ
18.5.2015 כ"ו אייר
תשע"ב ישראל

שירי-מאירה סנדרוביץ
10.3.1971 (ליפסקר)
י"ג אדר תשל"א ישראל

דורין (יאמין) סנדרוביץ
25.4.1971 ישראל

נועם-חיים סנדרוביץ
20.1.2013 י' שבט תשע"ג ישראל

מאיה סנדרוביץ בת המצווה
נולדה: 25.08.2002 י"ז באלול התשס"ב

ברכה בירן (סנדרוביץ), יפה ומשה סנדרוביץ
בחגיגת בת המצווה של מאיה סנדרוביץ

בתיה סנדרוביץ וברכה בירן (סנדרוביץ) (בדירת ההורים ברחובות)

ברכה, בתיה וטל סנדרוביץ (בדירת ההורים ברחובות)

משה, בתיה וטל סנדרוביץ (בדירת ההורים ברחובות)

משפחת משה ויפה סנדרוביץ. טל, אייל-דוד ואישתו שירי, גיל ואישתו דורין,
הנכדים: נועה-בתיה, מאיה ועומרי סנדרוביץ, נועם-חיים סנדרוביץ

המשך המסורת של סבא חיים וסבתא בתיה סנדרוביץ,

הקמת הסוכה בסוכות אצל משה ויפה סנדרוביץ באבן יהודה

מימין לשמאל: יפה, שירי, מאיה, אייל-דוד, נועה-בתיה ומשה סנדרוביץ מברכים לשבת בסוכה

הפרוכות שתלויות בסוכה מעשה ידיו של חיים סנדרוביץ

הגביעים לקידוש
שאבא חיים סנדרוביץ קנה לבנו משה ולנכדיו טל,
אייל-דוד וגיל וחרט עליהם הקדשה
המשך המסורת של אבא חיים ע"י בנו משה גביעים שקנה (לנינים)
נכדים: מאיה, נועה-בתיה, עומרי ונועם-חיים סנדרוביץ
עם הקדשה כולם סובבים סביב הגביע של משה

סדר פסח משותף 2013 - אבן יהודה אצל משפחת משה ויפה סנדרוביץ' עם משפחת ברכה (סנדרוביץ) ואיציק בירן - הבנים, הנכדים והנינים
מימין לשמאל: אייל-דוד ושירי סנדרוביץ', אלון, שירי ונטע בירן, טל, עומרי ויפה סנדרוביץ', איציק וברכה בירן (סנדרובץ), נועה ומאיה סנדרוביץ'

סדר פסח משותף 2013 אבן יהודה

מימין לשמאל: איציק וברכה (סנדרוביץ) בירן, מאיה ונועה סנדרוביץ,
שירי בירן, שירי ואייל-דוד סנדרוביץ

מימין לשמאל: אייל-דוד, מאיה, יפה, משה, נועה-בתיה, עומרי ושירי סנדרוביץ'

טל, משה ויפה סנדרוביץ'. הנסיעה של טל סנדרוביץ' לארצות הברית,
שדה תעופה בן גוריון

מימין לשמאל: דורין, גיל, נועם-חיים סנדרוביץ' ויפה סנדרוביץ'

מימין לשמאל: אייל-דוד, טל, יפה, שירי, מאיה, נועה-בתיה ועומרי סנדרוביץ'

הולדת גיל סנדרוביץ 08.07.1974
י"ח בתמוז התשל"ד
"פארק לן יוהנסבורג"

הולדת טל סנדרוביץ 08.12.1969
כ"ח בכסלו התש"ל
"תל השומר ישראל"

יפה ומשה סנדרוביץ

מתכבדים בזה
להזמין את כב' וב"ב
לטכס הכנסת בננו
בבריתו של
אברהם אבינו ע"ה

שיתקיים אי"ה, ביום שבת
י' תמוז תשל"א (3.7.71)
בשעה 11.30 באולמי "הדר"
רח' סירקין גבעתיים

הולדת אייל-דוד סנדרוביץ 25.06.1971 ב' בתמוז התשל"א "תל השומר ישראל"

החיים הטובים בדרום אפריקה יוהנסבורג 1972-1987

יוהנסבורג "אנטבני-הילברו" יפה סנדרוביץ והילדים

מימין: גיל התינוק, יפה, אייל־דוד וטל

בית ספר Bernard-Patley-Yoeville יוויל-יוהנסבורג

מימין אייל סנדרוביץ כיתה א', טל, יפה וגיל סנדרוביץ

מכונית המרסדס ביוהנסבורג

בבית בגינה בברמלי-גרדנס

קייפטאון טל בטיול בחוף

במסיבה בגן L.K Horowitz ביוויל-יוהנסבורג.
אייל, טל ויפה 1972

בדירה
ב"אנטבני-הילברו"
יוהנסבורג
טל, גיל סנדרוביץ
והמטפלת קונסטנט

הברית של גיל סנדרוביץ
יוהנסבורג
מימין: משה סנדרוביץ,
ליאו ישראליס הסנדק
ודב ניב

בבריכה
של בריאן
וברברה
לורז' 1972
יוהנסבורג

בטיול לקיפטאון דרום אפריקה דצמבר 1972
משה, יפה, אייל-דוד וטל סנדרוביץ'

ביקורה של בתיה סנדרוביץ בביתנו ביוהנסבורג דרום אפריקה

מימין לשמאל: יפה, אייל, (טל מאחור), גיל וסבתא בתיה סנדרוביץ. יוני 1982

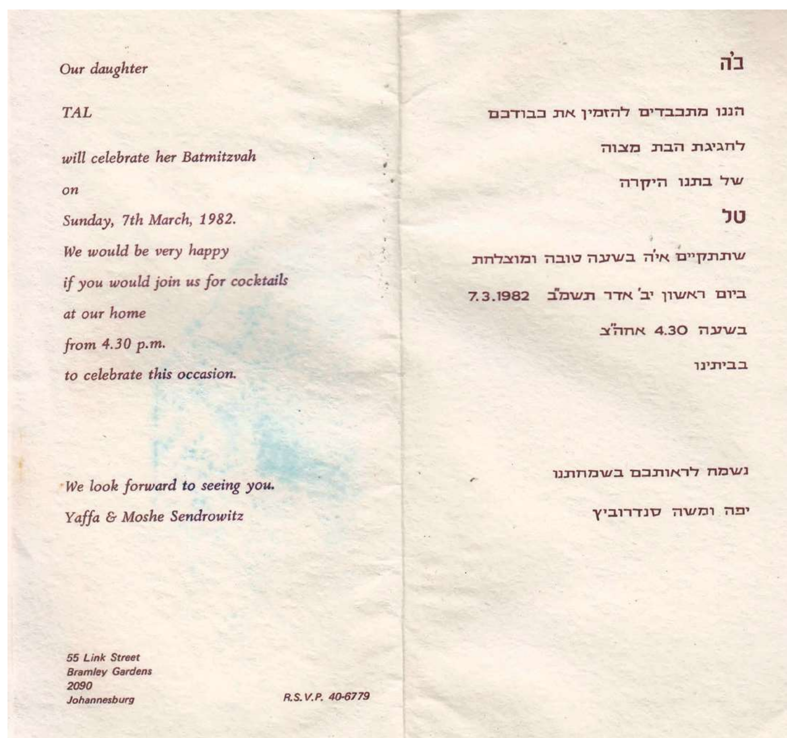
ביקורו של חיים סנדרוביץ בזולייק -האגם יוהנסבורג דרום אפריקה

מימין לשמאל: אייל, טל, אבא חיים, יפה וגיל סנדרוביץ

חגיגת הבת מצווה של בתנו היקרה טל סנדרוביץ יב' אדר תשמ"ב 7.3.1982
יוהנסבורג דרום אפריקה

מימין לשמאל: משה, גיל, יפה טל ואייל סנדרוביץ

ב"ה

הננו מתכבדים להזמין את כבודכם
לחגיגת הבת מצוה
של בתנו היקרה
טל
שתתקיים אי"ה בשעה טובה ומוצלחת
ביום ראשון יב' אדר תשמ"ב 7.3.1982
בשעה 4.30 אחה"צ
בביתינו

נשמח לראותכם בשמחתנו
יפה ומשה סנדרוביץ

Our daughter
TAL
will celebrate her Batmitzvah
on
Sunday, 7th March, 1982.
We would be very happy
if you would join us for cocktails
at our home
from 4.30 p.m.
to celebrate this occasion.

We look forward to seeing you.
Yaffa & Moshe Sendrowitz

55 Link Street
Bramley Gardens
2090
Johannesburg

R.S.V.P. 40-6779

מסיבת הבת מצווה של טל סנדרוביץ בבית הספר קינד דיויד לינגספילד יוהנסבורג

מימין: ג'ודי לורג', טל, משה, יפה, בריין וברברה לורג', גיל ואייל

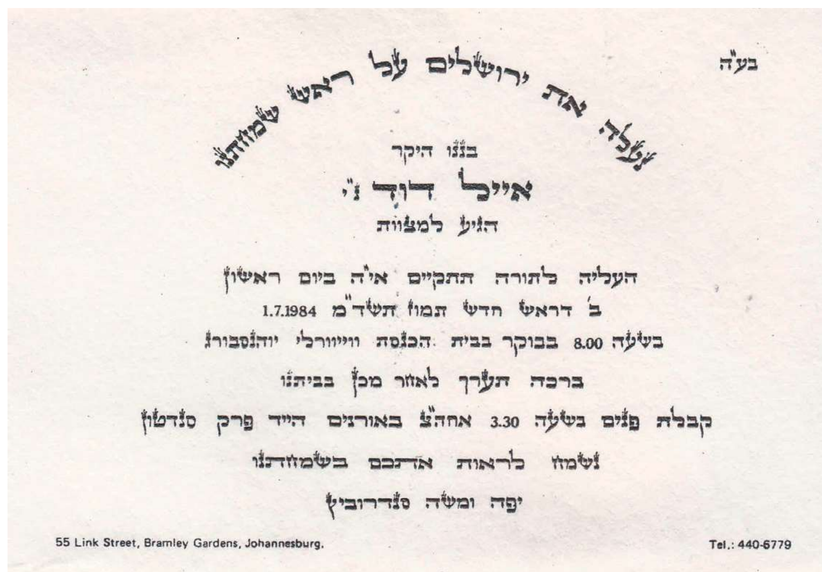

טל בת המצווה, צולם בגינה בבית, רח' לינק 55 ברמלי גרדנס יוהנסבורג

חגיגת הבר מצווה של בננו היקר אייל-דוד סנדרוביץ ב' תמוז תשד"מ
1.7.1984 יוהנסבורג דרום אפריקה "בית הכנסת ווירלי"
מימין לשמאל: סבא חיים סנדרוביץ, אייל-דוד בר מצווה, אבא משה, טל, גיל, יפה, רינה הדרי וסבתא כוכבה חלואה - בית הכנסת וויורלי יוהנסבורג

בע"ה

אעלה את ירושלים על ראש שמחתנו

בננו היקר
אייל דוד נ"י
הגיע למצוות

העליה לתורה תתקיים אי"ה ביום ראשון
ב' דראש חדש תמוז תשד"מ 1.7.1984
בשעה 8.00 בבוקר בבית הכנסת וויוורלי יוהנסבורג
ברכה תערך לאחר מכן בביתנו
קבלת פנים בשעה 3.30 אחה"צ באורנים הייד פרק סנדטון
נשמח לראות אתכם בשמחתנו
יפה ומשה סנדרוביץ

55 Link Street, Bramley Gardens, Johannesburg. Tel.: 440-6779

סבא חיים סנדרוביץ עם אייל בביתנו 55 לינק ברמלי-גרדנס יוהנסבורג בבר המצווה

במסיבת הבר המצווה בביתנו עם הרב ברנרד, רב "בית הכנסת ווירלי" יוהנסבורג

מימין: סבתא כוכבה, הרב ברנרד,סבא חיים, משה, אייל-דוד ויפה סנדרוביץ

חגיגת הבר מצווה של אייל-דוד סנדרוביץ בביתם של אביבה וזלמן מובשובסקי ביוהנסבורג
מימין: רינה הדרי, טל סנדרוביץ, (סבתא) כוכבה חלואה, (סבא) חיים סנדרוביץ,
זלמן מובשובסקי, משה, גיל ויפה סנדרוביץ, זיוה ואביבה מובשובסקי. רפי מובשובסקי ואייל סנדרוביץ
בר המצווה (כורעים)

חגיגת הבר מצווה של בננו היקר אייל-דוד סנדרוביץ

בגינה בבית 55 לינק ברמלי גרדן מסיבת הבר מצווה של אייל-דוד סנדרוביץ.
מימין: זלמן מובשובסקי, אפריים שוסטק, בצלאל רינות, סולי סקס, משה, יפה וחיים סנדרוביץ

ביקורו של חיים סנדרוביץ בביתנו יוהנסבורג דרום אפריקה (עם חברים)

ביקורם של סבתא כוכבה חלואה, רינה הדרי וחיים סנדרוביץ
בביתנו יוהנסבורג דרום אפריקה (בתחרות ג'ודו של גיל ואייל)

ברכה (סנדרוביץ) ואיציק בירן בביקור ושבתון בדרום אפריקה
אצל יפה ומשה סנדרוביץ בבית רחוב לינק 55 ברמלי גרדנס

בטיול לקייפטאון, הגן הבוטני בקרו הקטן, איזור הקייפ
מימין: יפה, אלון, ברכה, שירי ודורון.

בספינת הפיראטים ביוהנסבורג מימין: אלון, גיל, ברכה, שירי ודורון

מסיבת יום הולדת לשירי ולאלון בירן מרץ 1986 יוהנסבורג

מסיבת יום הולדת לשירי ולאלון בירן מרץ 1986 בביתינו רח' לינק 55 בברמלי גרדנס יוהנסבורג, בביקורם בדרום אפריקה

מימין: דורון, שירי, אלון, משה, יפה, ברכה, איציק, טל, גיל סנדרוביץ

חגיגת הבר מצווה של בנינו היקר גיל סנדרוביץ י"ד תמוז תשמ"ז
11.7.1987 מלון תדמור הרצליה ישראל

בבר־מצווה של גיל סנדרוביץ מלון "תדמור" הרצליה,
מימין לשמאל: טל סנדרוביץ, יפה ומשה סנדרוביץ, גיל - חתן הבר מצווה, אייל סנדרוביץ,
דורון בירן, ברכה בירן (סנדרוביץ), אלון, סבתא בתיה, איציק בירן ושירי, רחל פוטרמן
(סנדרוביץ) וסבא חיים סנדרוביץ

בע"ה

אעלה את ירושלים על ראש שמחתי

בננו היקר

גיל

הגיע למצוות

העליה לתורה תתקיים אי"ה ביום שבת
פרשת בלק
י"ד תמוז תשמ"ז, 11.7.1987
בשעה 8.00 בבוקר בבית הכנסת "אמונה", רח' אחוזה 186 רעננה
ברכה תערך לאחר מכן

קבלת פנים וסעודת מצווה
תערך ביום רביעי בערב, 15.7.1987, משעה 7.30 בערב,
במלון תדמור רח' בזל 38 הרצליה

נשמח לראות אתכם בשמחתנו

יפה ומשה סנדרוביץ

מען למברקים: רח' בורכוב 37 רעננה
טל. (052)452154

נועה זכתה מקום ראשון וגביע בתחרות הבינלאומית בלונדון London Cup
ב־11.12.2016 בהתעמלות אומנותית

הנכדים של יפה ומשה סנדרוביץ:
נועה-בתיה, מאיה, עמרי ונועם-חיים

מבט בביתם - הספרייה של חיים ובתיה סנדרוביץ - רחובות

מימין לשמאל: גיל, בתיה, חיים וטל סנדרוביץ
מבט בביתם של חיים ובתיה סנדרוביץ - רחובות

מבט בביתם של חיים ובתיה סנדרוביץ - רחובות

חדר העבודה של בתיה וחיים סנדרוביץ - רחובות

סיפור חיי: מהעיר ורשה פולין, רוסיה הסובייטית,
תקופת השואה ומלחמת העולם השנייה
החזרה לפולין, מחנות דפי׳ (עקורים) באוסטריה,
והעליה לארץ ישראל

הרבה זמן חייתי עם המחשבה להעלות בכתב את קורות משפחתי ואת קורות חיי. אינני מתיימר לכתוב ספר ספרותי, אלא אך ורק לרשום ולתאר את כל מה שעבר עלי, ואת כל סיפורי המשפחה כפי ששמעתי בהיותי עוד ילד מהורי, מדודים ודודות. התלבטתי זמן ממושך באיזו שפה לכתוב; כמובן בשפת יידיש הייתי יכול לבטא ביתר שאת בביטויים ספרותיים את כל המאורעות וההתרחשויות של פרק זמן חיי. אבל הגעתי למסקנה שאני צריך להתמודד עם המשימה הלא קלה ולכתוב את סיפורי בעברית. היות ואינני כותב זיכרונות אלה עבורי בלבד, כוונתי שפעם הצאצאים שלי יקראו את זה ויקבלו מושג למקור מחצבתם וקורות חייו של הסבא שלהם. לכן אני עושה את המאמץ לכתוב בשפה המובנת להם בשפה העברית.
ובאם יהיו שגיאות סגנוניות ודקדוקיות בכתיבתי, אבקש סליחה ותיקון.
יהי רצון שאזכה לגמור את הסיפור עד הסוף ואחר כך לעשות עריכה ותיקונים, אמן.

חיים סנדרוביץ — 28.8.1979   *Chaim Sendrowitz — 28.8.1979*

ISBN 978-965-572-219-2

צילום השער: *מחנה העקורים דפי׳ בינדרמיכל* - אוסטריה 1948